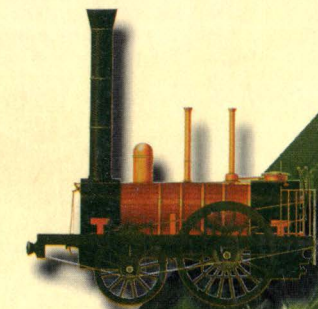

Daniel CHIROT
(coordonator)

ORIGINILE ÎNAPOIERII ÎN EUROPA DE EST

26

CORINT

Daniel Chirot

ORIGINILE ÎNĂPOIERII ÎN EUROPA DE EST

Redactor:
Radu Badale
Coperta:
Walter Riess
Tehnoredactare computerizată:
Lucian Curteanu

Lucrarea a apărut cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor

Pe copertă:
Locomotiva Stephenson (1830);
în fundal, imagine dintr-un atelier de sortare a cărbunelui (Franța, 1860).

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

**Originile înapoierii în Europa de Est : economie și
politică din Evul Mediu până la începutul sec. XX /**

coord.: Daniel Chirot ; trad.: Victor Rizescu ;
pref.: Daniel Chirot. – București: Corint, 2004
Bibliogr.

Index.

ISBN 973-653-605-X

I. Chirot, Daniel (coord. ; pref.)

II. Rizescu, Victor (trad.)

33:32(4-11)"10/19"

Daniel Chirot (coord.)

THE ORIGINS OF BACKWARDNESS IN EASTERN EUROPE

© 1989 The Regents of the University of California

Published by arrangement with the University of California Press

Toate drepturile asupra acestei versiuni în limba română
sunt rezervate Editurii CORINT,
parte integrantă a Grupului Editorial Corint

DANIEL CHIROT
(coordonator)

ORIGINILE ÎNAPOIERII
ÎN
EUROPA DE EST

ECONOMIE ȘI POLITICĂ DIN EVUL MEDIU
PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Cu o prefață la ediția în limba română de Daniel Chirot

Traducere: Victor Rîzescu

CORINT
București, 2004

DATE DESPRE AUTORI

Fikret Adanir, profesor de istorie la Universitatea Bochum, Germania.

Robert Brenner, profesor de istorie la Universitatea California, Los Angeles.

Daniel Chirot, profesor de sociologie la Universitatea Washington, Seattle.

Peter Gunst, profesor de istorie economică la Universitatea din Debrețin și la Academia Ungară de Științe din Budapesta.

Jacek Kochanowicz, profesor de istorie economică la Universitatea Varșovia.

John R. Lampe, profesor de istorie la Universitatea Maryland în College Park; Secretar al Programului pentru Europa de Est la Centrul Woodrow Wilson din Washington.

Gale Stokes, profesor de istorie la Universitatea Rice din Houston.

PREFAȚĂ

LA EDIȚIA ÎN LIMBA ROMÂNĂ

O NOUĂ PRIVIRE ASUPRA ORIGINILOR ÎNAPOIERII ÎN EUROPA DE RĂSĂRIT

Conferința care stă la originea acestei cărți a avut loc acum aproape douăzeci de ani. La acea vreme comunismul părea a avea încă vitalitate în Europa de Est, în timp ce teoria marxistă domina încă teoria și practica istoriei în Europa Occidentală și în Statele Unite. Mulți cercetători occidentali erau de părere că sistemul capitalist nu oferea un cadru potrivit pentru a ajuta regiunile sărace ale lumii să depășească decalajul care le despărțea de țările dezvoltate din Occident, iar teoriile „dependenței” sau ale „sistemului mondial” erau foarte populare. Aceste teorii susțineau că economiile înapoiate fuseseră afectate negativ de contactul cu piața occidentală, astfel încât, pentru a progresa, ele nu aveau altă opțiune decât aceea de a se izola cât mai mult față de cea din urmă.

Scopul pentru care a fost organizată conferința a fost tocmai acela de a verifica validitatea acestor teorii de sorginte marxistă, și de a oferi o explicație pentru înapoierea Europei de Est în raport cu cea Occidentală. Desigur, chestiunile de natură istorică prezentau o mare însemnătate pentru abordarea problemelor contemporane. Dacă teoriile dependenței sau ale sistemului mondial se dovedeau corecte, atunci se putea trage concluzia că, în ciuda tuturor defectelor evidente, regimurile comuniste ale regiunii se conformau cerințelor dezvoltării ei de lungă durată. Întoarcerea la capitalism nu ar fi putut însemna, desigur, decât întoarcerea regiunii la statutul de periferie exploatată, și deci anularea oricăror șanse ale ei de a ajunge din urmă vreodată Occidentul.

Trebuie să mărturisesc faptul că, în 1983, eram deja foarte sceptic în legătură cu aceste teorii, care îmi fuseseră oferite în vremea

studentției. Făcând cercetări în România, în 1970, și revenind în țară de multe ori în anii următori, nu avusesem cum să nu observ că țara devenea tot mai săracă pe măsură ce regimul lui Ceaușescu limita contactele ei cu Occidentul și se structura după tiparul celui mai primitiv stalinism. În aceeași perioadă, Ungaria vecină se dezvoltă mult mai bine, iar decalajul dintre cele două țări nu conținea să crească. Regimul comunist al Ungariei era mai puțin opresiv, întreținea contacte mai strânse cu Occidentul și tolera un segment mai extins de piață liberă în interior, prin comparație cu cel al României.

Pentru a mă asigura că la conferință vor fi exprimate puncte de vedere cât mai diverse, i-am invitat pe Jacek Kochanowicz, acum profesor la Universitatea Central-Europeană de la Budapesta, pe istoricul maghiar Peter Gunst și pe Ivan Berend, care devenise cu puțin timp înainte președintele Academiei Ungare. L-am invitat și pe britanicul Eric Hobsbawm — pe atunci, ca și acum, cel mai influent istoric marxist din lume. Berend, care predă astăzi la *University of California* din Los Angeles, nu a putut veni din cauza diverselor îndatoriri. Ceilalți însă au reușit să vină, împreună cu alți câțiva remarcabili cercetători americani și cu Fikret Adanir, un excelent balcanolog din Germania. Robert Brenner, un american de orientare marxistă, care predă astăzi la UCLA, a fost de acord să scrie eseul teoretic menit să ofere liantul diferitelor părți componente ale lucrării.

Pentru dezvoltarea mea intelectuală, această conferință a reprezentat o răspântie. Nimeni dintre cei prezenți nu mai credea în validitatea teoriei dependenței. Polonezul Kochanowicz și maghiarul Gunst au ironizat, cu finețe și convingere, teoria marxistă. Brenner, care și astăzi se consideră un marxist, nu a lăsat nici un dubiu asupra opiniei sale că teoria dependenței oferă prea puține explicații valabile. Toate capitolele cu caracter istoric ale cărții, inclusiv cele referitoare la Balcani ale lui Fikret Adanir și John Lampe, demonstrează că țările care au suferit de sindromul dependenței au ajuns în această situație datorită faptului că erau deja foarte înapoiate atunci când s-au integrat în sistemul mondial modern. Din acel moment însă, intensificarea contactelor cu regiunile avansate ale lumii a avut efecte benefice asupra lor.

Aceasta lăsa însă fără explicație o problemă importantă: de ce, în multe părți ale Europei de Est, de exemplu în România, introducerea mecanismelor pieței a dus la agravarea situației țărănimii și la decăderea ei spre condiția servilă? Deși eram cu toții de acord că cei

săraci și slabi au devenit prăzi ușoare ale exploatării o dată cu expansiunea capitalismului, concluzia noastră comună a fost aceea că remediul consta tocmai în strângerea contactelor cu economiile mai avansate, și nu în ruperea lor, precum și în strădania de a imita — și nu de a respinge — modelul de dezvoltare occidental. Aceia dintre noi care proveneau chiar din Europa de Est erau în mod special dornici să sublinieze această idee. Marxiștii occidentali, ca Hobsbawm și Brenner, erau mai puțin convinși de binefacerile capitalismului modern, dar, cum devenise evident că autarhia avusese efecte negative, atât în decursul istoriei, cât și în timpul comunismului, nici ei nu erau înclinați să sugereze că slăbirea contactelor cu Occidentul ar putea fi o soluție. Era clar că prăpastia dintre promisiunile socialismului și realitatea sa crudă le provoca până și celor mai străluciți marxiști din Occident îndoieli și confuzii, iar dilemele lor erau agravate de confruntarea directă cu cercetătorii ostili marxismului din țările comuniste.

Conferința noastră nu a atins decât în treacăt probleme contemporane; dar analizele istorice de felul celor pe care le oferă această carte nu pot decât să confirme punctul de vedere al celor care consideră că integrarea europeană reprezintă cea mai bună cale pe care o pot urma societățile sărace din Est pentru a progresa. Acest lucru este tot atât de adevărat astăzi pe cât a fost la sfârșitul Evului Mediu sau în secolele al XIX-lea și al XX-lea.

Această carte s-a bucurat de mult succes, datorat desigur în mare măsură analizelor erudite și detaliate — uneori și foarte tehnice — pe care le conține. Ediția cartonată s-a epuizat, iar cea broșată se află încă în librării. Cartea a fost folosită în scopuri didactice, acolo unde se studiază problemele Europei de Est, iar caracterul său istoric o face să rămână actuală și după căderea comunismului. Într-un fel, ea este acum chiar mai relevantă decât oricând. Deși regiunea tratată se integrează astăzi restului Europei, există încă voci care, invocând trecutul relațiilor dintre Est și Vest, își exprimă temerea că strângerea contactelor cu Occidentul va împinge înapoi societățile foste comuniste, către statutul de periferii cronic înapoiate. Toate dovezile istorice arată că acest lucru nu s-a întâmplat niciodată și nu există nici un motiv să credem că se va întâmpla în viitor.

Daniel Chirot,
Seattle, iunie 2004

ÎN LOC DE INTRODUCERE

Noi, participanții la conferința care a stat la originea acestui volum, trebuie să ne exprimăm gratitudinea față de *Joint Committee for Eastern Europe* al *American Council of Learned Societies* și față de *Social Science Research Council* pentru finanțarea cheltuielilor de călătorie. De asemenea, față de *Rockefeller Foundation*, care ne-a pus la dispoziție pentru o săptămână vila sa de la Belaggio, în Italia, și care ne-a oferit cu generozitate excelențele servicii ce au întregit în mod fericit frumusețea naturală a locurilor.

Suntem recunoscători și față de Jason Parker, căruia acest volum îi este dedicat, pentru ajutorul pe care ni l-a oferit. Nu numai că el a făcut posibilă această conferință, dar a contribuit mai mult decât orice altă persoană la promovarea studiilor asupra Europei de Est în anii 1980. Toți cei care lucrează în domeniu îi datorează foarte mult.

Doresc să mulțumesc lui Ed Hewett de la *Brookings Institution* și lui Jan Gross de la *Emory University* pentru timpul pe care l-au consumat pentru a citi manuscrisul și a face comentarii asupra lui.

În fine, doresc să îmi exprim gratitudinea față de asistentele mele, Glen Furnas, Marjean Young și Teri Crisp, care m-au ajutat să alcătuiască volumul și să realizez cea mai mare parte a ceea ce am reușit să fac în domeniul studiilor est-europene în ultimii patru ani.

Daniel Chirot,
Seattle, Washington

Capitolul I

CAUZE ȘI CONSECINȚE ALE ÎNAPOIERII

Daniel Chirot

Întrebarea binecunoscută „De ce a avut loc revoluția industrială în Occident, și mai precis de ce în Anglia?” nu este astăzi mai puțin provocatoare decât în trecut. A opta pentru unul dintre posibilele răspunsuri nu înseamnă doar a concluziona că anumite date empirice vin în sprijinul unei anume teorii — fie ea „weberiană”, „marxistă” sau de orice altă natură. A te alătura uneia dintre părțile implicate în această dispută istorică presupune a adopta în același timp o poziție în legătură cu anumite probleme actuale: Care sunt cauzele dezvoltării economice? Există oare justificări de ordin moral pentru a subscrie acelor soluții ale problemei dezvoltării economice care presupun formule politice autoritare? Există oare tradiții culturale care „merită” să fie distruse pentru că stânjenesc dezvoltarea? Desigur, evaluarea — fie ea pozitivă sau negativă — a anumitor tipuri de politică economică sau a anumitor instituții și idei pe care le-a cunoscut istoria nu trebuie doar să mascheze implicarea în controverse contemporane. Este chiar probabil că unii intelectuali — și cu siguranță profesioniștii științelor sociale — își vor modifica opiniile în legătură cu probleme curente în urma examinării atente a faptelor trecute. Ar fi desigur prea mult să ne așteptăm ca cercetarea istorică să influențeze în mod direct un număr mare de persoane — altfel decât prin a-i predispune la anacronisme și analogii nepotrivite. Dar, pentru un număr redus de cercetători devotați, înțelegerea trecutului aruncă în mod inevitabil o lumină nouă asupra chestiunilor stringente ale prezentului. Lucru adevărat în cel mai înalt

grad pentru încercarea de a oferi o explicație istorică a cauzelor înapoierii economice, într-o regiune atât de sensibilă la vicisitudinile istoriei cum este Europa de Est.

Există tot atâtea explicații ale cauzelor dezvoltării economice câte teorii generale asupra societății în ansamblul ei. Unele sunt de multă vreme discreditate. Cine ar mai putea pretinde astăzi la modul serios — cel puțin în America de Nord și Europa — că însușirile genetice ale unei populații pot determina propensiunea sa pentru progres? În același timp, un anumit determinism geografic, mult mai sofisticat decât cel al începutului de secol XX, pare să revină în actualitate¹. Determinismul cultural, adică ideea după care civilizațiile adoptă, în anumite momente ale evoluției lor, anumite seturi de concepții, principii morale și credințe religioase, ce determină apoi capacitatea lor de a progresa, mai are încă și el destui adepți². Există apoi explicațiile marxiste în legătură cu factorii ce determină dezvoltarea sau înapoierea. Relațiile de clasă, cu alte cuvinte felul în care clasele dominante extrag un surplus economic de la producători și felul în care ele întrebunțează acest surplus, reprezintă, pentru unii, factorul determinant al dezvoltării economice³. Urmează apoi grosul istoricilor vieții economice, cei pe care Robert Brenner îi numește „adam-smithieni naivi”. Sunt cei care cred că oamenii și societățile au o predispoziție naturală pentru dezvoltare și progres și, de aceea, creșterea economică nu este ceva problematic. Cel mult, admit ei, instituțiile pervertite pot bloca dezvoltarea naturală, dar și în astfel de cazuri eliminarea acestor instituții va duce la restaurarea premiselor firești ale dezvoltării⁴. Există și o variantă sociologică a acestei viziuni, cunoscută cândva sub numele de „teoria modernizării”: ea consideră că simplul contact cu modernitatea occidentală este suficient pentru a înlătura, pretutindeni în lume, acele elemente ale societăților tradiționale care frânează dezvoltarea, și pentru a genera progresul în mod automat⁵.

În mod ciudat, marxismul clasic, nu mai puțin decât liberalismul clasic, nu privea dezvoltarea ca pe ceva problematic. Ambele școli de gândire împărtășeau presuposițiile europocentriste ale culturii occidentale din secolul al XIX-lea. Progresul de la feudalism la capitalism era văzut ca ceva „natural”, iar cazurile neoccidentale — societățile „asiatice” — nu reprezentau nimic altceva decât niște uriașe reziduuri ale istoriei. În secolul al XX-lea marxiștii au încercat să corecteze această viziune, formulând o nouă teorie, potrivit căreia

stagnarea economică se datorează nu instituțiilor sau formelor culturale specifice ale societăților „asiatice”, ci imperialismului occidental. Rosa Luxemburg și Buharin au promovat acest mod de gândire, preluat apoi de „teoria sistemului mondial”, care a analizat în lumina sa ultima jumătate de mileniu a istoriei economice mondiale, din secolele XV-XVI până în prezent⁶.

Nu este deloc greu să identificăm consecințele care derivă, pentru țările neoccidentale înapoiate, din fiecare astfel de poziție teoretică. Care este opțiunea corectă: autarhia sau integrarea în economia mondială capitalistă? Planificarea centralizată sau prețurile și investițiile determinate în funcție de mecanismele pieței? Accentul asupra educației ideologice sau cel asupra expertizei tehnice? Acestea sunt doar câteva dintre alternativele la care răspunsul poate fi modificat în mod sensibil prin adoptarea unei anumite viziuni istorice.

În 1983, atunci când am început activitățile organizatorice în vederea unei conferințe asupra cauzelor înapoierii economice în Europa de Est, am pornit de la convingerea că se acumulaseră suficiente cunoștințe referitoare la istoria economică și politică a acestei regiuni pentru a avea posibilitatea de a încerca să formulăm, pe baza lor, într-o manieră desigur ipotetică dar cu destulă seriozitate, câteva răspunsuri la întrebările ce țin de problematica vastă a diferențelor dintre societăți cu grade diferite de dinamism al dezvoltării.

Într-adevăr, persoanele care s-au întrunit pentru o săptămână într-un cerc de dezbateri la Bellagio, în iunie 1985, reprezentau o acumulare extraordinară de cunoaștere, atât în problematica menționată mai sus, cât și în domeniul istoriei est-europene. Pe lângă autorii ale căror contribuții alcătuiesc volumul de față, au mai fost prezenți: Joseph Love, specialist în istorie economică latino-americană și în problema evoluției teoriilor dependenței; Jaime Reis, istoric al vieții economice cu preocupări legate de Brazilia și Portugalia; Jane Schneider, specialist în antropologie istorică al cărui interes s-a concentrat asupra Italiei sudice; Waldemar Voisé, istoric și filosof al științei. Eric Hobsbawm, autor care a scris nu numai despre istoria economică, ci practic despre toate aspectele istoriei sociale, politice și culturale, a participat și el, în calitate de moderator, la fel ca și Ken Jowitt, un analist al politicii statelor comuniste în perspectivă comparativă, și antropoloaga Gail Kligman, cercetătoare a sim-bolisticii culturale în Europa de Est. Iván Berend, istoric al vieții

economice în Europa Centrală, a trimis și el o contribuție, dar nu a putut să participe la conferință și nici să își revizuiască lucrarea din cauza îndatoririlor de președinte al Academiei Ungare de Științe.

Pe măsură ce comunicările se succedau și dezbaterile își urmau cursul, în atmosfera senină, oarecum nepământească, a vilei Fundației Rockefeller, situată pe un deal ce străjuiește Lacul Como și orașul Bellagio, devenea tot mai evident că, în ciuda anumitor diferențe de opinie de ordin teoretic și specializărilor diferite ale participanților, se contura un relativ consens asupra câtorva chestiuni esențiale. Unele dintre acestea țineau în mod exclusiv de Europa de Est, dar altele erau mai generale. Era interesant în mod special să observi cum marxiști și anti-marxiști, deopotrivă din Est și din Vest, erau capabili să accepte anumite concluzii comune în legătură cu natura și cauzele înapoierii economice.

O idee pe care cred că toate lumea a acceptat-o a fost cea că Europa de Est a devenit înapoiată economic, într-un anumit sens, cu mult înainte de a fi absorbită de piața mondială dominată de Occident. Originile acestei înapoieri trebuie căutate în trecutul foarte îndepărtat, și nu în distorsiunile de dezvoltare induse în regiune din exterior în ultimele câteva secole. Eric Hobsbawm a formulat această idee în maniera cea mai succintă atunci când, la mijlocul conferinței, a ridicat întrebarea: de ce Albania nu este la fel de bogată ca Elveția? În definitiv, ambele țări au o densitate redusă a populației, un relief muntos, puține resurse naturale, sunt state mici dar ale căror popoare țin mult la independența lor, ambele au constituit pepiniere de mercenari și, de-a lungul celei mai mari părți a istoriei lor, ambele au fost ocolite de marile curente ale istoriei. Nimeni nu a putut răspunde imediat, căci un răspuns bun ar presupune în prealabil o istorie comparată detaliată, economică, politică, socială și culturală, a celor două țări și a contextelor regionale diferite în care ele au evoluat. Este clar că superficialele similarități structurale dintre cele două țări sunt interesante și merită comparate, dar nu pot fi considerate ca decisive. Într-un fel, această întrebare aparent absurdă referitoare la comparația dintre istoriile a ceea ce aveau să devină cea mai bogată și respectiv cea mai săracă societate a Europei nu este deloc naivă. Albania și Elveția s-au dezvoltat în contexte foarte diferite. Una dintre ele a avut o poziție centrală, în Europa Occidentală, iar cealaltă s-a aflat la periferia unei regiuni înapoiate. A înțelege de ce aceste contexte au fost atât de diferite înseamnă a înțelege

diferențele dintre Europa Occidentală și Balcani, dintre dinamismul economic și stagnarea economică, de-a lungul perioadei de sfârșit a Evului Mediu și a celei mai mari părți a epocii moderne.

Ideea centrală a lui Robert Brenner, anume cea că dinamismul economic al Occidentului — ba chiar al unei părți relativ mici a Europei Occidentale — constituie de fapt fenomenul excepțional, care trebuie explicat, a devenit tema centrală a conferinței. Eșecul Europei de Est în a ține pasul cu Occidentul nu a fost deci un lucru atât de neobișnuit încât să necesite explicații. Această regiune s-a dezvoltat pur și simplu ca cea mai mare parte a lumii, suferind procese de schimbare foarte lente și progresând foarte încet.

Dacă dezvoltarea rapidă, și nu tendințele de stagnare, constituie faptul care trebuie explicat, nu este deloc dificil să arătăm de ce Europa de Est era deja foarte înapoiată în Evul Mediu, rămânând așa până în secolul al XX-lea. Ar fi mult mai dificil să arătăm de ce China, cu populația sa densă, piețele de schimb extinse, rețelele sale ample de irigații și nivelul său ridicat de dezvoltare științifică și filozofică pe care îl atinsese în epoca dinastiei Song — în jur de 1000 d.Hr. — nu a devenit cea mai dinamică regiune a lumii. Dar nu acesta era scopul nostru (de fapt, Jason Parker, al cărui prim domeniu de specializare este istoria chineză și care a luat parte ca observator, a mărturisit că niciodată până în acel moment nu remarcase cât de înapoiată era întreaga Europă — și nu doar partea sa răsăriteană — în prima parte a Evului Mediu).

Modelul economiilor agricole ale Europei Occidentale avansat de Robert Brenner — cu referire în special la Anglia — explică în bună măsură succesul occidental. El ar fi putut să îl extindă, incluzând și o discuție despre rolul cu totul special al orașelor în Evul Mediu occidental⁷. Ar fi putut să examineze circumstanțele foarte specifice care au dus la acea îndelungată negociere dintre orașe, regi, nobili și biserică, ce a caracterizat politica Europei Occidentale în aceeași perioadă⁸. Lanțul de compromisuri politice care a rezultat de aici a creat condițiile pentru apariția unui flexibil sistem politic parlamentar, iar acesta, la rândul său, a dat posibilitate capitalismului să înflorească — în special în Anglia, dar de asemenea în Țările de Jos, și în mai mică măsură în alte părți ale Occidentului. De-a lungul întregii Europe de Nord-Vest, combinația dintre orașele puternice și absența unei autorități imperiale sau ecleziastice puternice a creat un soi de atmosferă intelectuală care a produs marile salturi înainte ce aveau

să asigure, pe termen lung, progresul Occidentului⁹. Europei de Est i-au lipsit multe dintre premisele acestei dezvoltări. Indiferent dacă se ocupă de Polonia, de Ungaria sau de Balcani, eseurile cuprinse în acest volum demonstrează că Europa Răsăriteană nu se afla doar cu puțin în urma celei Apusene în jurul lui 1500 sau 1600, ci înregistrase deja un decalaj negativ foarte serios.

În timpul conferinței s-a căzut practic de acord că, atunci când trecem la comparații mai explicite dintre Est și Vest, trebuie să-i dăm dreptate lui Brenner atunci când spune că diferențele din domeniul economiei agrare au apărut foarte devreme și au avut un caracter decisiv pentru conturarea unui decalaj foarte mare al potențialului de dezvoltare economică, în cele două regiuni, la sfârșitul Evului Mediu. Contrastul dintre regimurile politice de tip imperial și cele de tip *Ständestaat*, sau cel dintre gândirea științifică inovatoare și tradițiile filozofice mai conservatoare, pot avea o mare relevanță în comparația dintre Europa Occidentală și China, dar nu ne indică suficient de clar diferențele de o natură mult mai materială dintre părțile apusene și cele răsăritene ale Europei. Lucru încă și mai adevărat în ceea ce privește Balcanii, decât în privința Ungariei sau Poloniei. Preponderența economiei de tip pastoral față de cea agricolă, în cea mai mare parte a Europei de Sud-Est, precum și densitatea scăzută a populației în cea mai mare parte a întregii Europei de Est, sunt factorii care au determinat în mod esențial decalajele de dezvoltare.

Dacă ne-am fi oprit aici, concluziile nu ar fi fost, desigur, satisfăcătoare. Acesta era, de fapt, nimic altceva decât punctul de plecare. Căci, deși Europa de Est nu a devenit înapoiată pentru că a jucat rolul de periferie economică a Occidentului, ea a devenit cu siguranță dependentă, în sensul folosit de teoreticienii sistemului mondial. Mai întâi Polonia, apoi — într-o mai mică măsură — Ungaria și, în cele din urmă (în secolul al XIX-lea), o parte a Balcanilor au devenit, pe rând, anexe economice ale Occidentului.

Care au fost efectele acestei dependențe? Au fost ele atât de negative cum pretinde teoria sistemului mondial că ar fi fost, în întreaga lume? Au fost mecanismele dependenței mai ales politice sau în mod esențial economice? Care au fost relațiile dintre cele două categorii de factori? Studiul istoriei est-europene de la sfârșitul Evului Mediu până în secolul al XX-lea nu ne poate oferi răspunsuri definitive la aceste întrebări, dar, pentru că poziția ocupată de regiune a fost atât de strategică — în imediata vecinătate a Europei

Occidentale — evoluția sa poate să arunce lumină asupra multor probleme de acest fel.

Europa de Est nu este nici pe departe o entitate unitară. Articolul lui Péter Gunst avansează argumente puternice în sprijinul tezei că, în general, cu cât o parte a regiunii a fost mai expusă influenței occidentale — prin intermediul fluxurilor de populație, ale comerțului, sau chiar ale cuceririi — cu atât ea a devenit mai dezvoltată. Lucru adevărat încă de la începutul Evului Mediu, atunci când o serie de zone distincte s-au conturat în Europa Răsăriteană. Boemia (care este considerată astăzi o parte a Europei de Est datorită unui accident istoric) a căpătat trăsături economice și sociale practic identice celor ale Bavariei sau Austriei. În ciuda subjugării sale politice în perioada modernă timpurie, ea nu a fost cătuși de puțin împinsă către o stare de înapoiere și dependență. Deși mai înapoiate, în mod vizibil, decât Boemia, regiuni întinse ale Poloniei și Ungariei au beneficiat și ele de pe urma contactelor strânse cu Occidentul. La sfârșitul secolului al XVI-lea, ele au constituit o altă zonă distinctă, mai avansată decât cele situate mai spre răsărit. Într-un anume sens, putem spune deci, urmându-l pe Gunst, că, după criteriile tehnologiei agrare și ale organizării, a existat o „Europă Centrală” foarte de timpuriu. Eseul lui Jacek Kochanowicz subscrie acestei opinii. Spre est, în Marele Ducat al Lituaniei, în Rusia, Ucraina, Moldova și Valahia, un tip de economie mult mai înapoiată a supraviețuit până în secolul al XX-lea.

Articolul lui Fikret Adanir arată că Balcanii au constituit și ei o zonă separată, astfel încât, din punct de vedere al tipului de agricultură practicat, existau cel puțin patru sub-regiuni în cadrul Europei de Est, la începuturile epocii moderne. În bună măsură, ele mai există și astăzi. Nici contactul cu Occidentul, nici absorbția în economia mondială, nici dezvoltarea naționalismului, nici chiar sistemul socialist nu au reușit să elimine aceste diferențe profunde. Amplele transformări care au avut loc după 1500 s-au desfășurat în albia unor curente istorice care au luat ființă înainte de acea dată. Ar fi prea mult să spunem că trecutul a determinat prezentul într-o manieră definitivă și previzibilă, dar dezbaterile conferinței au arătat în ce mare măsură trecutul fixează limite între care pot să se desfășoare schimbările în viitor.

Un aspect confuz al teoriei sistemului mondial, cel puțin în formularea pe care i-a dat-o principalul său reprezentant, Immanuel Wallerstein, este faptul că ea combină aspectele economice și pe

cele politice, ca și când ele ar decurge, în același fel, din poziția pe care o ocupă o țară în cadrul sistemului mondial. Se consideră, astfel, că Polonia, principalul perdant al jocului politic de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, trebuie neapărat să fi fost mai înapoiată decât Rusia. Dar dacă acest tip de raționament ar fi aplicat Europei Occidentale, atunci regiunea Burgundiei ar trebui să fie, și ea, o zonă înapoiată economic. S-a întâmplat însă exact invers: divizată între Franța și coroana habsburgică, apoi scindată din nou în urma războaielor civile și a ocupațiilor, ea a rămas dinamică economic. Țările de Jos, Belgia, Franța de Nord-Est, partea nord-vestică a Elveției sau sud-vestul Germaniei nu au fost niciodată periferii economice în epoca modernă. Pe de altă parte, chiar la zenitul puterii sale politice, Spania lui Filip al II-lea era clădită pe slaba și înapoiata economie agricolă a Castiliei¹⁰.

Extraordinarul succes politic al Rusiei necesită, desigur, o explicație. Deși acest lucru nu făcea parte din scopurile noastre, eseurile lui Gunst și Kochanowicz ne indică îndeajuns de clar că, oricât de mult ar fi fost ele supuse unei dominații politice străine, Ungaria și Polonia nu au fost niciodată atât de înapoiate din punct de vedere agricol — cel puțin în părțile lor occidentale — ca „adevărata” Europă de Est, din care Rusia face parte. Tot astfel, este foarte clar că oricât de mult a fost afectată Boemia, în privința vieții politice și culturale, de stăpânirea străină, ea a rămas întotdeauna mai dezvoltată și mai dinamică economic decât restul Europei de Est.

În continuare, se arată că explicațiile convenționale ale înapoierii, prin referire exclusivă la dominația politică externă, nu sunt satisfăcătoare nici pentru Balcani. Articolele lui Fikret Adanir și John Lampe se completează reciproc. Primul arată că ocupația otomană nu a fost cauza înapoierii în zonă, iar cel de-al doilea demonstrează că nici influența occidentală din secolul al XIX-lea nu poate fi considerată răspunzătoare. În fapt, în lumina unei documentații atente și a sintezei cercetărilor recente asupra istoriei economice balcanice, însăși tendința de a atribui o „vină” unor anume fapte politice apare ca ner serioasă. Interacțiunea dintre factorii ecologici, politici și culturali a fost atât de complexă, încât orice model teoretic unilateral trebuie să ne pară suspect. Totuși, rezultatul acțiunii combinate a tuturor acestor factori nu este atât de dificil de înțeles. Balcanii se prezintă ca un exemplu caracteristic pentru cea mai mare parte a lumii. Ei au cunoscut perioade de relativă prosperitate și creștere a populației,

urmate inevitabil de utilizarea excesivă a terenurilor agricole, degradare ecologică, migrații, haos politic și declin al populației. Condițiile locale au variat, dar tiparul general a fost mai apropiat în multe privințe de cel al mult mai fragilei ecologic lumi mediteraneene, decât de cel al regiunilor cu climă temperată ale Europei Occidentale¹¹.

Pe măsură ce conferința înainta, ne-am întrebat dacă nu ar trebui să abandonăm cu totul conceptul de „dependență”. Discuțiile au condus însă la concluzia că, în ciuda defectelor sale, noțiunea descrie o stare de fapt care a existat cu adevărat în cea mai parte a Europei de Est. Este adevărat că dependența nu a fost niciodată o cauză propriu-zisă a înapoierii, iar în cazul „Europei Est-Centrale” contactele mai strânse cu Occidentul au adus mai multe beneficii economice decât pierderi, în special în ultima fază a Evului Mediu. Dar, așa cum arată eseul lui Kochanowicz, la finele secolului al XV-lea, Polonia, împreună cu o parte a regiunii nordice a Europei Răsăritene — inclusiv partea de est a Balcanilor — au devenit tot mai dependente de Occidentul cu o tehnologie tot mai dinamică, spre care exportau grâne în schimbul unor produse manufacturate. În Polonia, acest fapt a contribuit la declinul orașelor, ceea ce a servit interesele marilor magnați, care se confruntau cu puterea de stat și cu mica nobilime pentru controlul asupra pământurilor. Este posibil ca nu dependența să fi dus la apariția iobăgiei, dar cu siguranță a făcut-o mult mai profitabilă pentru nobili. Câteva secole mai târziu, intensificarea comerțului cu grâne a dus, în România, la transformarea unei forme foarte superficiale de iobăgie — mai mult teoretice — într-o formă de exploatare brutală a țărănimii¹². Contactul cu Occidentul, în Polonia secolului al XVI-lea sau în România celui de al XIX-lea, nu a adus cu el, în mod automat, beneficiile progresului.

Această observație a dus la deschiderea unei noi serii de dezbateri între noi, la Bellagio. De ce contactul cu Occidentul și cu piețele occidentale a stimulat uneori progresul regiunilor înapoiate, iar în alte cazuri a avut efecte opuse?

Eseul lui Kochanowicz ne-a ajutat să ne apropiem de răspuns prin disocierea aspectelor politice de cele economice. Impunerea unor corvezi tot mai grele pentru țărănimea de la est de Elba (așa-numita a doua iobăgie) a fost o reacție naturală la presiunile pieței, la nevoia de a obține mai mult numerar, în regiuni înapoiate, cu o densitate scăzută a populației¹³. Prusia — mai dezvoltată economic —, la vest, precum și mai înapoiatea Rusie, la est de Polonia, au intensificat

economia extractivă ca o bază pentru construirea unor monarhii absolute. În Polonia, pe de altă parte, aparenta imunitate a teritoriului față de pericolul intervenției din exterior, în secolele XVI–XVII, le-a indicat magnașilor că se puteau dispensa de un stat puternic. Fără sprijinul unor orașe care să o sprijine în lupta împotriva nobilimii, monarhia a trebuit să cedeze. În Prusia și Rusia amenințările externe și invaziile au contribuit mult la a-i face pe nobili să sprijine monarhia. Atunci când înalta aristocrație poloneză a realizat care erau primejdiile generate de noua situație politică și amenințarea imperiilor absolutiste vecine, era deja prea târziu pentru a mai întreprinde niște reforme. Nici dependența și nici iobăgia tardivă nu au contribuit deci în mod decisiv la rezultatul politic.

Altminteri, efectele combinate ale unei economii agricole înapoiate și ale slăbiciunii politice au făcut ca sindromul dependenței să se agraveze în Polonia. În lipsa unei industrii militare adecvate și a unei puteri centrale care să stimuleze comerțul și manufacturile, orașele poloneze au decăzut, iar comerțul s-a dezvoltat doar în limitele permise de schimburile relativ reduse cu Occidentul. Deși mult mai înapoiată, Rusia a reușit să-și creeze, la sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea, o bază industrială pentru nevoile sale militare.

În mod paradoxal, numai după ce a fost în sfârșit divizată și absorbită de imperiile învecinate a început Polonia să înregistreze progrese, în anumite regiuni ale sale. Dezvoltarea agricolă în zona sa occidentală a beneficiat de pe urma contactului cu piața germană. Zona inclusă în imperiul rusesc a beneficiat de pe urma integrării în uriașa piață a acestuia. Ca și în cazul Boemiei, căreia nivelul ridicat de dezvoltare i-a asigurat o poziție de zonă privilegiată de investiții industriale în Imperiul Habsburgic, subordonarea politică a stimulat creșterea economică.

Se poate ca stăpânirea prusacă, austriacă și rusească să fi afectat negativ Polonia, în anumite feluri. Dar, la un anumit nivel de dezvoltare economică, statele independente mici pot avea mai mari dificultăți în a stimula dezvoltarea economică decât stăpânitorii imperiali, care au nevoie să utilizeze la maximum potențialul regiunilor respective. Efectele economice benefice ale colonialismului japonez în Taiwan, Manciuria și Coreea, în prima jumătate a secolului al XX-lea, constituie exemple extreme ale acestui fenomen și oferă un bun studiu de caz pentru toți cei care văd exploatarea ca pe cauza primordială a stagnării economice.

Dar această concluzie se verifică pentru regiunile care au deținut un potențial de dezvoltare suficient de mare și pentru stăpâniri imperiale care manifestă o dorință reală de a-și moderniza teritoriile dependente, în scopul de a-și întări forța politică și militară. Această idee fost subliniată, în timpul conferinței, de către Iván Berend, și poate fi regăsită în lucrările sale referitoare la lipsa totală de uniformitate dintre părțile componente ale periferiei est-europene¹⁴. Oricum, dependența politică nu determină în mod unilateral gradul de dinamism economic.

În cazul Balcanilor, subordonarea politică a avut efecte relativ diferite față de regiunile învecinate cu ei înspre nord. Capacitatea Imperiului Otoman de a afecta economia regiunii pe care o controla politic era limitată de măsurile fiscale pe care le putea impune. Acestea puteau fi destul de serioase, dar nu suficiente pentru a modifica în mod fundamental vechile cicluri economice. Nici contactul cu piața capitalistă în expansiune nu a avut un impact semnificativ, până târziu în secolul al XIX-lea. Ceea ce a avut într-adevăr consecințe majore au fost permanentele hărțuiri militare reciproce, la granița dintre imperiile Habsburgic și Otoman. În secolele XVII–XVIII, provinciile situate de ambele părți ale acestei frontiere au avut de suferit raiduri de pradă din partea celor două armate, fiind afectate de asemenea de instabilitatea cronică. Însă, în timp ce dominația habsburgică s-a întors în cele din urmă în avantajul Ungariei, atunci când, în secolul al XIX-lea, rețeaua feroviară a permis exploatarea la maximum a potențialului agricol al țării, mai înapoiața periferie balcanică nu a beneficiat de avantaje asemănătoare.

Așa cum sugerează John Lampe, înapoierea balcanică a fost perpetuată tocmai de lipsa de contacte ale regiunii cu Occidentul, și nu de funcționarea sa ca o periferie în cadrul sistemului mondial. Atunci când piața mondială a cerealelor s-a extins, în sfârșit, până în România, la jumătatea secolului al XIX-lea, extrema înapoieră a tehnologiei agricole a făcut ca marii latifundiari — sprijiniți de puterea de stat din Valahia și Moldova — să nu poată să reziste pe piață altfel decât prin menținerea corvezilor de tip feudal. Aceasta a făcut viața țăranilor foarte grea dar, în primele decenii ale secolului al XX-lea, în România ca și în restul Balcanilor — acolo unde se extinsese agricultura de tip comercial — începuseră să se facă simțite anumite progrese tehnice. Deci, cu toate efectele sale negative incontrollable, dependența nu a creat sau perpetuat înapoierea în această parte a Europei de Est.

Din nou, putem observa că circumstanțele politice au afectat dezvoltarea economică, dar nu în maniera nemijlocită pe care o sugerează cei mai mulți autori marxiști sau teoreticieni ai sistemului mondial; de asemenea — și mai ales —, nu în felul în care văd această interdependență reprezentanții teoriei modernizării, care pretind că influența Occidentului generează automat progresul.

John Lampe și Gale Stokes sunt de acord că eforturile de afirmare națională ale noilor state balcanice au dus la o considerabilă irosire de energie pentru o politică de prestigiu și la menținerea artificială a unor rate de schimb valutar ridicate, în scopul de a-i menaja pe creditorii străini ce finanțau investițiile guvernamentale. Imitarea structurilor de stat occidentale și dependența de puterile occidentale pentru finanțare și sprijin internațional au contribuit la trecerea pe plan secund a problemelor dezvoltării economice. Aceasta era o consecință a independenței politice formale foarte diferită de cea pe care o preconizaseră conducătorii politici și intelectualii naționaliști și, deși circumstanțele sunt foarte diferite, experiența statelor balcanice acum un secol se aseamănă cu cea a noilor state africane din secolul al XX-lea. Imitarea practicilor fiscale și politice ale Occidentului și tendința de a se baza pe sprijinul occidental au condus la o formă de dependență care nu înseamnă neapărat un statut de periferie economică, dar care a avut în orice caz efecte inhibitoare asupra economiei locale.

Dacă nici un model teoretic anume nu oferă o explicație definitivă a înapoierii și a consecințelor sale, aceasta se întâmplă și pentru că stagnarea economică nu este un fenomen simplu și uniform. Dinamismul occidental de la sfârșitul Evului Mediu până la revoluția industrială poate fi tratat într-adevăr în acest fel, anume ca un proces unitar care poate fi încadrat într-un unic model explicativ. Celelalte regiuni ale lumii — inclusiv Europa de Est — au fost înapoiate în diferite feluri. Au existat mai multe tipuri de înapoiere, mai multe traiectorii ale raporturilor dintre clase și ale dezvoltării politice, mai multe tradiții culturale. Totuși, contactul cu Occidentul a adus cu sine o relativă uniformitate, care a început să se contureze la finele secolului al XVIII-lea, pentru a deveni foarte evidentă în secolele XIX–XX. Tocmai această uniformizare parțială — care nu trebuie însă exagerată — este aspectul care face necesară o examinare suplimentară.

Desigur, volumul crescând al schimburilor dintre regiunile înapoiate și Occident a fost realizat prin exportul bunurilor primare

și importul celor care încorporau un proces de producție tehnologică. Lucrurile nu se pot derula altfel într-o regiune încă neindustrializată. Aceasta nu înseamnă că toate regiunile de acest fel sunt identice, și nici nu garantează că vor urma aceeași traiectorie de dezvoltare în viitor. Cu alte cuvinte, această configurație a schimburilor comerciale nu a determinat în trecut și nu determină nici astăzi, automat, stagnarea economică. Articolele din acest volum arată că în anumite părți ale Europei de Est, în unele perioade istorice, s-a întâmplat chiar invers.

Cel mai puternic impact al Occidentului asupra celorlalte regiuni ale lumii, și în special asupra Europei de Est, s-a făcut simțit în sfera politică. Comerțul occidental a putut avea efecte pozitive sau negative, dar intervenția politică occidentală a însemnat întotdeauna o amenințare mortală pentru elitele locale. Ele nu au putut răspunde acestei amenințări decât în trei feluri: reforme, în scopul de a construi structuri politice suficient de puternice pentru a se împotrivi; evitarea reformelor și angajarea într-o confruntare disperată, o dată cu sporirea presiunii occidentale; sau acceptarea unei diminuări relative a suveranității, în beneficiul puterilor occidentale. Competiția în cursa de edificare statală a început în Europa Occidentală la sfârșitul Evului Mediu, s-a accelerat în epoca absolutismului și s-a intensificat în perioada războaielor Franței revoluționare și napoleoniene. Procesul a continuat, culminând în Europa cu teribilele războaie mondiale ale secolului al XX-lea. Dar este clar că acest proces continuă să se deruleze în restul lumii, și se pare chiar că el nu a ajuns la punctul final nici în Europa de Est. La început, puterea statelor Europei Occidentale se baza pe dezvoltarea lor economică, deși efectele stimulative ale competiției politice înseși nu trebuie nici ele subapreciate¹⁵. Mai târziu, însă, tocmai factorul politic, adică necesitatea de a construi state puternice, a devenit fundamentul dezvoltării economice. Ambițiile și idealurile politice au fost limitate de nivelul dezvoltării economice, dar economia a fost cea care a impus limitele politicii, și nu invers.

În secolul al XIX-lea, practic toate elitele Europei Centrale și de Est au manifestat puternice ambiții naționale, adică dorința de a construi state puternice pe care să le controleze. Ele au luat ca model statele occidentale, mari sau mici, care păreau să ofere secretul supraviețuirii și al propășirii unui stat național. Pe măsură ce și-au câștigat independența, în secolele al XIX-lea și al XX-lea, statele

est-europene și-au construit aparate birocratice, armate și sisteme de învățământ. Ele au sperat și într-o dezvoltare economică, deoarece acest lucru era, evident, parte a puterii naționale. Au devenit astfel, în mai mică sau mai mare măsură, imitații oarecum amuzante ale Occidentului, și ca atare obiect al ironiei occidentale, cam în același fel în care diplomații și președinții noilor state ale Lumii a Treia sunt văzuți, încă, de toți europenii, fie ei din Vest sau din Est.

Aceste eforturi politice nu erau însă câtuși de puțin amuzante. Ele nu se desfășurau nici atât de uniform cum s-ar putea părea. Așa cum arată articolul lui Gale Stokes, relațiile de clasă și structurile de clasă care au existat înaintea construirii statelor moderne au exercitat o influență majoră asupra direcției lor de dezvoltare ulterioară. Prin utilizarea și modificarea corespunzătoare a modelului teoretic propus de Barrington Moore, Stokes compară realitățile politice est-europene cu cele ale altor părți ale lumii. Nu este deloc surprinzător că, bazându-se pe cea mai dezvoltată economie a regiunii, cehii au reușit să edifice o democrație funcțională. Mult mai surprinzător poate părea, pentru cei mai puțin familiarizați cu istoria balcanică, faptul că, la începutul anilor 1920, Bulgaria s-a apropiat mai mult decât orice altă țară europeană de perspectiva instaurării unui veritabil regim revoluționar al țărănimii. În orice caz, dedesubtul structurilor care imitau instituțiile occidentale existau multe realități profunde de altă natură, care afectau viețile oamenilor. Aici, din nou, trecutul a trasat limitele între care se putea desfășura viitorul.

În concluzie, puterea politică a Europei Occidentale a jucat un rol major în Europa de Est, la fel ca și în alte părți ale lumii. În cazurile cele mai fericite, au apărut aici state puternice. Dar Prusia, Austria și Rusia au stimulat reacții naționaliste în toate regiunile pe care le controlau, în timp ce statele noi care se formau în Balcani pe ruinele Imperiului Otoman au adoptat și ele instituții de inspirație naționalistă, imitate după modelul occidental. Această relativă similaritate a reacțiilor față de provocarea occidentală — chiar dacă ele s-au manifestat totuși în maniere destul de diferite — i-a indus în eroare pe teoreticienii sistemului mondial și pe mulți alți analiști, care au crezut că influența economică occidentală s-a manifestat și ea cu aceeași uniformitate. Indiferent cât de mult își doresc această ideologie naționalistă, satisfacerea țărilor politice naționale nu poate asigura, ea singură, depășirea condiției de înapoiere economică. Dar, așa cum știu toți cei care au studiat și au meditat asupra problemelor

Europei de Est și ale altor regiuni ale lumii care au cunoscut experiențe istorice asemănătoare, această credință este foarte răspândită în rândurile elitelor naționaliste locale. Cu alte cuvinte, nu erorile teoretice ale științelor sociale contemporane sunt principala problemă, ci tocmai astfel de convingeri care au stat la baza politicii economice din aceste regiuni vreme de peste un veac. Istoria demonstrează însă că aceste teorii economice naive, de inspirație naționalistă, nu oferă o cheie bună pentru înțelegerea trecutului.

Volumul de față — ca și conferința care a stat la baza lui — se oprește la începutul secolului al XX-lea. Dar am fost cu toții de acord că discuțiile și lucrările noastre au creat un cadru intelectual pentru o mai bună abordare a problemelor prezentului. După 1945, Europei de Est i-a fost impusă un nou fel de dependență. Ea are în principal un caracter politic, dar schimbările politice au modificat profund și structurile economice. Dar, încă o dată, la fel ca atunci când influența occidentală a creat, în regiune, o relativă uniformitate politică și aparența unei uniformități a dependenței economice, atât uniformitatea cât și dependența ne pot induce în eroare. Experiențele diferite ale acestor țări le propulsează acum, la sfârșitul secolului al XX-lea, pe căi diferite. Trecutul nu poate explica viitorul și nici nu îl poate face previzibil, dar poate trasa anumite limite foarte clare, între care se poate desfășura schimbarea, și îi poate imprima acesteia direcția principală. Arătând care au fost principalele caracteristici ale istoriei economice și politice ale Europei de Est din Evul Mediu până la începutul secolului al XX-lea, noi, cei care am participat la lucrările acestei conferințe, sperăm să îi ajutăm pe alții, interesați de probleme contemporane, să pornească la cercetarea prezentului înarmați cu o mai bună înțelegere a trecutului.

NOTE – Capitolul I

¹ Eric L. Jones, *The European Miracle* (Cambridge, Cambridge University Press, 1981).

² Shmuel N. Eisenstadt, „Cultural Traditions and Political Dynamics”, în *British Journal of Sociology*, 32 (1981); John A. Hall, *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West* (Oxford, Basil Blackwell, 1985), partea 1.

³ Textul clasic al lui Maurice Dobb este un exemplu semnificativ: Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, rev. ed. (New York, International Publishers, 1963).

⁴ Aceasta este o descriere e drept simplificatoare, dar corectă, a poziției exprimate de Douglass C. North, în *Structure and Change in Economic History* (New York, Norton, 1981).

⁵ Bert F. Hoselitz, Wilbert E. Moore, eds., *Industrialization and Society* (UNESCO, Mouton, 1963); Marion J. Levy, *Modernization and the Structure of Societies* (Princeton, Princeton University Press, 1966).

⁶ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, vol. 1 și 2 (New York, Academic Press, 1974, 1980); Daniel Chirot, Thomas D. Hall, „World System Theory”, în *Annual Review of Sociology*, 8 (1982); Eric Wolf, *Europe and the People Without History* (Berkeley, University of California Press, 1982).

⁷ Există o îndelungată tradiție științifică de a insista asupra rolului foarte special al orașelor în dezvoltarea Europei Occidentale. Vezi Max Weber, *Economy and Society* (New York, Bedminster Press, 1968), în special pp. 482–483 și 1351–1352; Marc Bloch, *Feudal Society* (Chicago, University of Chicago Press, 1961), în special p. 352. Vezi și Daniel Chirot, „The Rise of the West”, în *American Sociological Review*, 50, no. 2 (1985), pp. 181–194.

⁸ Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State* (Stanford, Stanford University Press, 1978), pp. 36–59.

⁹ John A. Hall, *Powers and Liberties*, pp. 127–141; Wallerstein, *The Modern World System*, vol. 1, pp. 165–221; Jan De Vries, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600–1750* (Cambridge, Cambridge University Press, 1976), pp. 243–254; Brian Wilson, *The Dutch Republic* (New York, McGraw Hill, 1968), pp. 230–244.

¹⁰ John H. Elliott, „The Decline of Spain”, în Carlo M. Cipolla, ed., *The Economic Decline of Empires* (Londra, Methuen, 1970).

¹¹ Desigur, cea mai mare parte a Europei sudice cunoștea și ea tendințe similare. Jamie Vicens Vives ne arată cum au funcționat ele în Spania, vezi

„The Decline of Spain in the Seventeenth Century”, în Carlo M. Cipolla, ed., *Economic Decline*. De fapt, aceasta pare să fi fost principala diferență dintre Europa sudică și cea nordică în timpul „crizei” din secolul al XVII-lea. Vezi Eric J. Hobsbawm, „The Crisis of the Seventeenth Century”, în Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560–1660* (Garden City, Doubleday-Anchor, 1967).

¹² Daniel Chirot, *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony* (New York, Academic Press, 1976).

¹³ Pentru problema generală a relației dintre densitatea populației, presiunile pieței și munca servilă, vezi Daniel Chirot, „The Growth of the Market and Servile Labor Systems in Agriculture”, în *Journal of Social History*, 8 (1975), pp. 67–80.

¹⁴ Iván T. Berend, György Ránki, „Foreign Trade and the Industrialization of the European Periphery in the XIXth Century”, în *Journal of European Economic History*, 9 (1980).

¹⁵ Charles Tilly, *As Sociology Meets History* (New York, Academic Press, 1981), pp. 114–120.

Capitolul II

ÎNAPOIEREA ECONOMICĂ ÎN EUROPA DE EST ÎN LUMINA DEZVOLTĂRII OCCIDENTALE

Robert Brenner

Problema înapoierii Europei de Est este de obicei prost formulată. Premisa sa nearticulată este opinia foarte răspândită, provenind de la Adam Smith, după care dezvoltarea economică este un fapt oarecum natural, în orice societate, cazurile în care ea nu are loc trebuind să fie explicate deci prin referire la anumiți factori perturbatori exogeni. Prin contrast, punctul de plecare al acestui eseu este tocmai concepția după care, în istorie, absența dezvoltării a fost mai degrabă regula decât excepția. Din această perspectivă, dacă există un fapt care să necesite explicații speciale, atunci acesta nu este un presupus eșec al dezvoltării în Europa de Est, ci tocmai extraordinara dezvoltare economică ce s-a declanșat în anumite părți ale Europei Occidentale în decursul primelor secole ale epocii moderne.

Eseul începe astfel prin a arăta că, deși a oferit o excelentă descriere a felului *cum* se desfășoară dezvoltarea economică modernă, analiza lui Adam Smith constituie un punct de plecare total nepotrivit pentru a construi o teorie a dezvoltării. Și aceasta pentru că ea nici măcar nu pune vreodată problema *dacă* acest tip de dezvoltare se va pune în mișcare sau nu — cu alte cuvinte, nu se întreabă care sunt condițiile necesare pentru declanșarea sa. În continuare, am să schițez o abordare a problemei dezvoltării

economice pe termen lung, ce pornește de la întrebarea pe care abordarea lui Smith o evită: care anume sunt relațiile sociale ce determină reproducția înapoierii economice, și respectiv care sunt cele ce produc dezvoltarea economică modernă? Pe această bază, am să argumentez că explicarea dezvoltării înseamnă explicarea trecerii de la primul stadiu la cel de-al doilea, și am să încerc să analizez, în termenii teoriei prezentate, experiențele divergente ale înapoierii în estul și cea mai mare parte a vestului Europei, în perioadele medievală târzie și modernă timpurie, și respectiv debutul dezvoltării economice în unele părți ale Europei Occidentale.

MECANISMUL DEZVOLTĂRII ECONOMICE MODERNE ȘI PROBLEMA DECLANȘĂRII SALE

După cum este bine știut, Smith considera că, urmărindu-și propriile interese în mod rațional, producătorii individuali vor ajunge la concluzia că trebuie să se folosească de capacitățile productive ale altor producători. Ei vor face aceasta, spunea Smith, specializându-se și oferind produsele muncii lor pentru schimb partenerilor comerciali, de la care așteaptă un comportament similar. Interesul personal conduce, astfel, la specializarea producției în vederea schimbului, ceea ce aduce beneficii părților implicate și totodată mărește eficiența economiei ca întreg. Desigur, producătorii care se specializează pentru schimbul pe piață vor trebui să își procure mijloacele de producție și pe cele de subzistență de pe piață; specializarea presupune deci dependența de piață. Dar producătorii care trebuie să cumpere cele necesare de pe piață în scopul de a-și putea continua producția trebuie să fie capabili, de asemenea, să își vândă produsele pe piață; mai precis, trebuie să fie capabili să facă aceasta în condiții de competiție. Pentru a vinde competitiv, ei trebuie să producă mărfuri pentru care există cerere și să o facă la costuri de producție minime; altfel spus, să producă la nivelul „necesităților sociale” și să „maximizeze raportul dintre prețuri și costuri”. Dar, în scopul de a produce la nivelul necesităților sociale, producătorii trebuie să se străduiască să reducă permanent costurile, prin specializare continuă, prin acumularea surplusului și prin adoptarea celor mai bune tehnici productive (cu alte cuvinte prin

inovație). Astfel, pentru Smith, cultivarea rațională a interesului individual duce la dezvoltarea globală a economiei.

Cred că descrierea de mai sus a operațiilor „mâinii invizibile” conține ceea ce este cel mai caracteristic pentru dezvoltarea economică modernă. Ea arată, astfel, că ceea ce constituie *differentia specifica* a dezvoltării economice moderne nu este o anumită îmbunătățire a producției obținută o dată pentru totdeauna ori o anumită specializare ori o anumită alocare a surplusului ori o anumită inovație. Nu este, deci, răspândirea comerțului sau extinderea diviziunii muncii sau dezvoltarea cooperăției sau cea a manufacturilor ori a producției mașiniste — deși toate acestea contribuie, desigur, la dezvoltarea economică, în sensul că ridică producția *per capita*. Caracteristica distinctivă a dezvoltării economice moderne este un lucru mai general și mai abstract: anume prezența, în viața economică, a unei tendințe susținute, din partea producătorilor direcți, de a mări eficiența producției prin indiferent ce mijloace. Explicația acestei tendințe este aceea că actorii economici individuali consideră spre propriul lor interes — înțeles în mod rațional — să îmbrățișeze modele de comportament economic ce corespund, în mod sistematic, nevoilor de dezvoltare ale economiei ca întreg. Cău alte cuvinte, indivizii descoperă că cel mai rațional comportament, din punct de vedere al intereselor lor personale, este cel de a întreprinde o producție pe scară largă pentru schimb, scăzând totodată costurile prin specializare, acumulare de capital și inovație tehnologică, menită să îi mențină în competiție cu partenerii lor; iar acest comportament al indivizilor se dovedește a fi exact ceea ce îi permite întregii economii să se mențină pe o traiectorie de creștere continuă. Ceea ce este benefic pentru fiecare dintre actorii economici individuali se dovedește deci benefic pentru dezvoltarea economică generală.

Cu toate acestea, deși caracterizează astfel în mod succint mecanismul prin care are loc dezvoltarea economică modernă, Smith nu ridică niciodată problema condițiilor care trebuie îndeplinite pentru ca acest mecanism să poată opera. Practic, el ia ca un fapt de la sine înțeles tocmai fenomenul extraordinar care trebuie să fie explicat, anume corespondența dintre ceea ce este necesar pentru dezvoltarea economică a sistemului ca întreg și ceea ce actorii economici individuali consideră a fi favorabil propriilor interese. Luând ca de la sine înțeleasă faimoasa „tendință naturală a oamenilor de a face troc” și postulând, pe baza ei, operațiunile

„mâinii invizibile”, Smith presupune ca demonstrat exact ceea ce trebuie să constituie obiectul demonstrației: în primul rând, faptul că producătorii vor simți nevoia de a transforma în marfă cea mai mare parte a producției, ca un răspuns la oportunitatea ce li se oferă de a face comerț; în al doilea rând, faptul că producătorii vor dispune de abilitatea și libertatea de a-și aloca resursele așa cum consideră potrivit și de a-și însuși toate beneficiile ce rezultă de aici, la adăpost de ingerințele puterii politice¹. Tocmai transformarea în marfă a întregii producții, însoțită de corespunzătoarea lor dependență de mecanismele pieței, este ceea ce îi obligă pe actorii economici individuali să producă în mod cât mai competitiv, pentru a putea supraviețui. Tocmai abilitatea lor de a aloca liber forță de muncă și mijloace de producție, astfel încât să își maximizeze profiturile, este ceea ce le dă posibilitatea de a reacționa în mod eficient la presiunea competiției, producând astfel încât să răspundă cererii și străduindu-se să micșoreze costurile.

A presupune că producătorii vor comercializa întreaga cantitate de bunuri obținute și că vor beneficia în același timp de libertatea de a-și maximiza și însuși beneficiile înseamnă a face o serie de presupuneri implicite arbitrare despre ceea ce este rațional și ceea ce este posibil pentru diverși indivizi, în diverse circumstanțe socio-economice. Înseamnă a presupune, mai întâi, că înțelegerea rațională a propriilor interese îi va determina întotdeauna pe indivizi să producă în scopul de a maximiza valorile de schimb, mai degrabă decât cu intenția de a obține în mod direct întreaga gamă a bunurilor necesare pentru supraviețuire, comercializând numai ceea ce excedează nevoile supraviețuirii. Înseamnă, apoi, a presupune că producătorii direcți vor considera întotdeauna că este spre propriul lor interes să își aloce resursele necesare pentru mărirea eficienței și a capacității productive, mai degrabă decât cele necesare pentru a-și îmbunătăți capacitatea de a-și însuși, prin forță, produsele muncii altora.

RELAȚII DE PROPRIETATE, REGULI DE REPRODUCȚIE SOCIALĂ ȘI DEZVOLTARE ECONOMICĂ

În ce anume condiții modelele de acțiune economică urmate de actorii economici individuali corespund cerințelor de dezvoltare

economică generală? Pentru a răspunde la această întrebare, am să încerc să demonstrez că numai în condițiile predominării anumitor tipuri de relații de proprietate, foarte specifice, istoric determinate — și care pot fi numite relații de producție capitaliste — actorii economici individuali vor găsi că este posibil și rațional să urmeze acele tipuri de comportament economic ce sprijină dezvoltarea economică de tip modern, așa cum au fost ele descrise de Adam Smith. De-a lungul celei mai mari părți a istoriei, de la apariția agriculturii sedentare până la începuturile epocii moderne (și în multe locuri chiar dincolo de această epocă), viața economică a fost caracterizată de relații de proprietate sub regimul cărora actorii economici individuali au găsit cu cale să adopte tipuri de comportament care, *deși raționale din punct de vedere individual*, au subminat, pe durată lungă, dezvoltarea economică. Din această perspectivă, creșterea economică modernă, așa cum este ea caracterizată de Adam Smith, depinde de procese istorice de tranziție prin care relațiile de proprietate precapitaliste sunt transformate în relații de proprietate capitaliste, procese istorice care — așa cum voi argumenta — nu trebuie să fie considerate ca universal răspândite sau de la sine înțelese.

Prin *relații de proprietate* eu înțeleg relații între producători individuali, între membrii clasei dominante (dacă există) și între aceștia din urmă și producători, relații care determină și reglementează accesul indivizilor (sau al familiilor) la mijloacele de producție sau la bunurile produse. Astfel de relații de proprietate există în orice sistem social-economic, ele dându-le posibilitatea producătorilor individuali și clasei dominante (din nou, dacă există) să se mențină în poziția pe care o dețin deja în societate. Relațiile de proprietate sunt și cele care determină conduita economică cea mai rațională, atât pentru producătorii direcți, cât și pentru exploatare, deci regulile de reproducție a societății. Dacă așa stau lucrurile, relațiile de producție sunt cele care determină traiectoria de evoluție economică a oricărei societăți; și aceasta pentru că traiectoria în cauză rezultă, în linii mari, tocmai din aplicarea regulilor de reproducție de către fiecare categorie de actori economici. Legătura cauzală se desfășoară deci după cum urmează: tipul relațiilor de proprietate modelează regulile de reproducție a actorilor economici individuali, care la rândul lor determină tiparul de dezvoltare sau non-dezvoltare a societății pe termen lung.

În ce circumstanțe actorii economici individuali vor adopta, deci, tipuri de comportament care conduc la dezvoltarea economică modernă? După părerea mea, ei vor reacționa astfel numai în condițiile în care producătorii sunt separați de mijloacele de subzistență — în primul rând terenurile agricole — și în locurile în care nu există o clasă de exploatare care să fie capabilă să își mențină poziția dominantă prin mijloace de coerciție extraeconomice. Numai acolo unde cei ce organizează producția și producătorii (în unele cazuri fiind vorba despre aceleași persoane) au încetat să aibă acces direct la mijloacele de subzistență se ajunge ca ei să fie *nevoști* să cumpere de pe piață uneltele și mijloacele de subzistență necesare pentru a le asigura supraviețuirea. Numai în condițiile în care producătorii trebuie să cumpere de pe piață mijloacele necesare supraviețuirii se ajunge ca ei să trebuiască să fie competitivi pe piață, adică să își vândă produsele la „nivelul necesității sociale”, cu alte cuvinte să „maximizeze raportul dintre prețuri și costuri de producție”. Numai în condițiile în care există nevoia unei producții competitive — și în care totodată nu există posibilitatea de a acumula venituri prin redistribuirea coercitivă a averii obținute de la producătorii direcți — se creează acea presiune sistematică și continuă, la nivelul întregii economii, care duce la creșterea eficienței producției și care este condiția *sine qua non* a dezvoltării economice moderne.

Desigur, într-o economie unde producătorii direcți au fost separați de mijloacele de supraviețuire este destul de dificil ca eficiența producției să crească prin mijloacele obișnuite, anume concentrarea forței de muncă în manufacturi, atâta timp cât nu există posibilitatea de a cumpăra de pe piață nu numai uneltele și mijloacele de supraviețuire, dar și forța de muncă. De asemenea, ne putem pune în mod justificat problema dacă nu cumva, pentru a avea suficientă forță de muncă disponibilă, este necesar ca unii actori economici să fie separați nu numai de mijloacele de subzistență, dar și de cele de producție, ei putând să își vândă numai forța de muncă pentru a putea supraviețui. Oricum, într-o economie în care producătorii sunt separați de mijloacele de supraviețuire, este probabil ca procesul de acumulare competitivă să ducă la diferențierea actorilor economici: de o parte cei care posedă mijloacele de producție (eventual dispunând și de forță de muncă), de cealaltă cei care dispun doar de forța de muncă. Aceasta se

întâmplă pentru că procesele de acumulare creează un avantaj în favoarea celor care pot desfășura, în scopuri productive, tot mai multe mijloace de reproducție economică. Pe scurt, într-o economie capitalistă, procesele de acumulare de capital conduc la formarea unei forțe de muncă proletare.

Deci, numai în cazurile în care relațiile de proprietate de tip capitalist sunt dominante se ajunge ca actorii economici să nu aibă altă opțiune decât cea de a adopta ca tipar de reproducție economică plasarea pe piață, la prețuri de competiție, a întregii lor producții, deci să producă pentru schimb. Numai într-o asemenea economie actorii economici au în permanență motivația de a micșora costurile de fabricație. Numai acolo există un mecanism de selecție naturală — competiția pe piață — care să acționeze astfel încât să îi elimine pe acei producători care nu reușesc să reducă aceste costuri. Numai prezența relațiilor de proprietate capitaliste poate asigura, deci, creșterea economică de tip modern.

Concluzia mea inițială este astfel aceea că, pentru a înțelege cum s-a pus în mișcare economia modernă, este necesar să înțelegem cum s-a ajuns la predominarea relațiilor de proprietate de tip capitalist. Pentru a aborda această problemă în mod adecvat, trebuie să înțelegem nu doar felul în care relațiile de proprietate precapitaliste au impus tipare de reproducție economică în general incompatibile cu cerințele dezvoltării economice, ci și motivele pentru care actorii economici au acționat astfel încât să mențină și să întărească acele relații de proprietate precapitaliste.

RELAȚIILE DE PROPRIETATE PRECAPITALISTE ȘI CONSTITUIREA LOR

Cu puține excepții, societățile agrare au fost caracterizate în mod predominant de un singur tip de relații de proprietate, ce a impus tipare de reproducție economică ostile dezvoltării economice de tip modern. Aceste relații de proprietate aveau două caracteristici definitorii:

Mai întâi, producătorii direcți dețineau un acces direct (deci nu prin intermediul pieței) la mijloacele de subzistență, cu alte cuvinte la uneltele și terenurile agricole necesare pentru a-și asigura hrana.

În unele cazuri ei dețineau aceste bunuri în mod individual; în altele, le dețineau în comun cu ceilalți membri ai comunității de producători, care era proprietarul legitim al lor. Existau, de asemenea, și multe situații intermediare între aceste două extreme, important fiind faptul că, *în toate cazurile, producătorii direcți se bucurau de un acces direct la mijloacele de subsistență.*

Faptul care le asigura producătorilor direcți accesul la mijloacele de producție, în special la terenurile agricole, era organizarea lor politică în comunități, a căror funcție principală era tocmai aceea de a proteja aceste posesiuni ale membrilor lor. Comunitățile țărănești — îi vom desemna ca țărani pe toți producătorii care posedau mijloacele de reproducție economică — erau deci concepute în scopul de a-i proteja pe membrii lor împotriva străinilor, a altor membri ai comunității și în special împotriva opresiunii din partea unor clase sociale dominante. Comunitățile de producători erau organizate în mai multe feluri, în scopul de a-și putea îndeplini mai bine această funcție de protecție. Indiferent de organizare, țărani nu puteau fi însă expropriați.

În al doilea rând, datorită faptului că producătorii erau posesorii mijloacelor de producție, clasele dominante (dacă existau) nu își puteau asigura propria reproducție economică decât prin însușirea unei părți a produselor, prin mijloace de coerciție extraeconomică. Țărani erau independenți economic în virtutea posesiunii mijloacelor de subsistență, astfel încât faptul că membrii clasei dominante dețineau în proprietate alte mijloace de producție — în special terenuri agricole — nu era suficient pentru a le da posibilitatea să obțină o parte din produse. Nici teama de a fi deposedați de pământuri de către marii proprietari nu era de natură să îi determine pe țărani să le cedeze acestora o parte din produsele muncii lor. Nu exista nici o clasă deposedată de mijloacele de subsistență economică și astfel obligată să lucreze în beneficiul marilor proprietari ca arendași sau muncitori plătiți. *În general, nu era în avantajul marilor proprietari să îi exproprieze pe țărani.* Dar chiar dacă ar fi dorit să o facă, ei trebuiau să se confrunte cu comunitățile țărănești, care erau principalii garanți ai drepturilor de posesiune ale țăranilor asupra pământurilor.

Datorită relației strânse a producătorilor direcți cu mijloacele de reproducție, nobilii (convenim să îi numim așa pe toți reprezentanții claselor dominante precapitaliste care își obțin veniturile prin

mijloace de coerciție extraeconomice) își puteau asigura poziția dominantă numai dacă se organizau politic, în mod conștient, în grupuri sau comunități capabile să impună și să instituționalizeze anumite relații cu țăranii, ce le permiteau să își însușească prin forță o parte a produselor muncii celor din urmă. În unele cazuri, nobilii își puteau îndeplini acest obiectiv prin acapararea produselor țăranilor în mod direct și pe bază individuală: fiecare nobil preleva bunurile în cauză de la fiecare țăran în parte, sau le obținea de la comunitatea țăărănească, ce avea responsabilitatea de a colecta dărilor datorate de fiecare dintre membrii săi. În alte cazuri, comunitatea nobililor își exercita puterea în mod colectiv, colectând averile în mod indirect: nobilii își încasau veniturile în virtutea deținerii unei funcții oficiale în cadrul aparatului de stat, prin care le era alocată o parte a impozitelor impuse populației de producători de către clasa nobiliară. Și în acest caz, comunitatea nobililor putea preleva impozitele de la fiecare țăran în mod individual sau de la întreaga comunitate sătească (aceasta din urmă având sarcina de a colecta taxele datorate de fiecare membru al ei). Dar indiferent care era forma de strângere a impozitelor, utilizarea coerciției extraeconomice era indispensabilă pentru constituirea și reproducția categoriei sociale dominante, a nobilimii. Iar nobilii realizau că apartenența lor la structurile instituționale prin intermediul cărora se exercita forța asupra populației și se colectau veniturile era necesară pentru însăși clasarea lor în categoria socială respectivă.

Ca un rezultat al predominării relațiilor de proprietate de acest fel, societățile precapitaliste nu se puteau înscrie pe traiectoria creșterii economice de tip modern. Ele trebuiau să suporte limitări foarte serioase ale veniturilor *per capita*. Motivul era acela că, în prezența relațiilor de proprietate precapitaliste — caracterizate, în diferite forme, prin faptul că țăranii dețineau mijloacele necesare pentru a-și asigura subzistența, iar nobilii își însușeau prin mijloace extraeconomice surplusul producției țăărănești —, era atât în avantajul nobililor, cât și în cel al țăranilor să adopte tipuri de comportament economic care se plasau în antiteză cu cerințele de dezvoltare ale economiei ca întreg. Pentru a explica acest fapt, am să analizez în continuare felul în care s-a constituit și a funcționat un caz clasic de economie structurată potrivit relațiilor de proprietate precapitaliste, și anume feudalismul european. Această prezentare a dezvoltării economiei feudale în Europa medievală ne va folosi ca o analiză de

ordin general a felului în care formele de proprietate precapitaliste reproduc nedezvoltarea economică și previn trecerea la economia modernă. Ea va servi de asemenea ca un punct de plecare — din punct de vedere istoric și conceptual — pentru a aborda problema persistenței ne-dezvoltării în Europa de Est și — de altfel — în cea mai mare parte a Europei Occidentale de-a lungul perioadei de sfârșit a Evului Mediu și în primele secole ale epocii moderne.

DEZVOLTAREA FEUDALISMULUI CA UN REZULTAT AL RELAȚIILOR DE PROPRIETATE PRECAPITALISTE

Originea și constituirea relațiilor de proprietate feudale

Sistemul feudal s-a constituit inițial pe ruinele Imperiului Carolingian, la începutul secolului al XI-lea, în mai multe regiuni ale Europei Occidentale: cea mai mare parte a Franței, Italia de Nord, Germania de Vest. El a comportat mai întâi formarea unor centre de putere politică nobiliară, în jurul unor castele. Autoritatea stăpânului unui astfel de castel se baza pe grupul de cavaleri războinici care îi erau subordonați. Aceștia erau bine antrenați militar (luptau călare, purtând armuri din ce în ce mai complicate), locuiau deseori în chiar interiorul castelului și, începând cam din a doua treime a secolului al XIII-lea, erau legați de superiorul lor prin legături de vasalitate. Hegemonia castelanului se manifesta prin capacitatea sa de a interzice cuiva accesul pe domeniul său, ale cărui granițe nu se aflau de obicei la mai mult de o jumătate de zi de mers de la castel. Drepturi care în mod normal aparținuseră regilor de la începuturile Evului Mediu au fost transmise acum castelanilor: în primul rând dreptul de a colecta taxe de la țăranii de pe domeniu, precum și cel de a administra justiția și a menține ordinea. Deși nobilii mai mici din împrejurimi erau de obicei subordonați castelanului, de multe ori ei au reușit să își păstreze aproape neștirbită independența, ceea ce însemna nu numai dreptul de a percepe rente feudale de la cei așezați pe domeniile lor, ci și cel de a impune impozite și de a împărți dreptatea pe cuprinsul mini-jurisdicțiilor lor nobiliare. În orice caz, semnul apartenenței tuturor acestor nobili la clasa dominantă era scutirea lor de sarcini fiscale: în acest fel, în feudalism, libertatea a

luat forma privilegiului. Statutul țăranilor, ca persoane nelibere, provenea uneori din faptul că antecesorii lor se închinaseră formal seniorului, cedându-și libertatea în schimbul protecției. Dar, pe măsură ce sistemul de dominație feudală se întărea, acest statut nu mai însemna de fapt nimic altceva decât că nobilii își arogaseră dreptul de a percepe de la ei venituri, sub pretextul de a le oferi protecție. Cu alte cuvinte, statutul țăranilor șerbi se exprima în principal prin faptul că erau în permanență supuși la diverse obligații în mod arbitrar².

Astfel, economia feudală era structurată, pe de o parte, pe baza unor relații de proprietate de tip precapitalist, în virtutea cărora familiile țăărănești, ca membre ale comunității sătești, posedau *propriile lor* mijloace de reproducție economică. Această situație se deosebea de cea dominantă în alte forme de economie precapitalistă, în care comunitatea sătească însăși era posesoarea acestor mijloace de reproducție. Pe de altă parte, în feudalism, nobilii se susțineau economic prin însușirea — cu titlu individual — a unei părți din produsele muncii țăărănești, fiind sprijiniți în acest scop de un grup local de nobili legați între ei prin conexiuni de tip politic, cel mai adesea sub forma vasalității. Această situație se deosebea și ea de cea din alte sisteme precapitaliste, în care grupul nobiliar își însușea produsele muncii țăărănești în mod colectiv (sub forma unor taxe), împărțindu-le apoi între membrii grupului.

De la relațiile de proprietate de tip feudal la regulile de reproducție economică de tip feudal

Structură socio-politică ce s-a constituit în acest fel a determinat evoluția economică ulterioară a feudalismului, pentru că a stabilit cadrul general în limitele căruia atât nobilii cât și țăranii și-au stabilit tiparele de comportament economic cele mai propice pentru a-și îmbunătăți condiția.

Mai întâi — și probabil lucrul cel mai important —, datorită faptului că atât nobilii, cât și țăranii se bucurau de posesiunea deplină asupra a ceea ce aveau nevoie pentru a se putea menține ca nobili sau ca țărani, atât unii cât și ceilalți s-au putut dispensa de nevoia de a cumpăra bunuri de pe piață, în scopul reproducerii economice. Din același motiv, ei nu aveau nevoie să vândă competitiv pe piață, și deci nu trebuiau să producă în așa fel încât să își maximizeze profiturile. În consecință, ei nu trebuiau să micșoreze

costurile de producție, deci nu se confruntau cu nevoia de a îmbunătăți continuu producția prin specializare, acumulare și inovație. Relațiile de proprietate de tip feudal nu le-au impus producătorilor acea obligație de a-și mări continuu eficiența pentru a putea supraviețui, obligație care, așa cum am spus mai sus, constituie *differentia specifica* a creșterii economice moderne și care constituie o necesitate pentru actorii economici sub regimul relațiilor de proprietate capitaliste.

În absența cerinței de a produce astfel încât să mărească numărul valorilor de schimb și în condițiile unei economii foarte puțin dezvoltate, țăranii au tins să își utilizeze resursele pentru a-și asigura supraviețuirea, producând în mod direct întreaga gamă a bunurilor necesare pentru aceasta — cu alte cuvinte, producând pentru subzistență. Cum productivitatea agricolă era în mod inevitabil scăzută, recoltele bune (și deci rezervele de hrană) erau nesigure. Și cum hrana constituia o parte atât de mare a consumului total, nesiguranța pieței de alimente atrăgea nesiguranța pieței pentru alte bunuri. Era deci cât se poate de rațional pentru țăranii să evite riscurile ce derivau din dependența de piață. Iar pentru aceasta ei trebuiau să își diversifice producția, în loc să se specializeze, comercializând doar bunurile pe care le dețineau în surplus. De fapt, se pare că, dincolo de preocuparea de a reduce riscurile dependenței de piață, țăranii și-au diversificat producția pur și simplu din dorința de a-și menține modul de viață cu care erau obișnuiți, și mai ales pentru a nu fi dependenți de schimbările pieței.

Pentru a putea produce în permanență pentru subzistență, țăranii năzuiau în mod firesc să își mențină în proprietate loturile de pământ, de care depindea supraviețuirea lor. Pentru a asigura supraviețuirea familiilor lor în viitor, ei trebuiau, de asemenea, să se asigure că și urmașii lor vor beneficia de drepturi de posesiune asupra pământului. În același timp, ei găseau cât se poate de firesc să se asigure de un număr cât mai mare de urmași pentru a avea sprijin la bătrânețe. Rezultatul a fost lărgirea familiilor și continua subdivizare a terenurilor.

La fel ca și țăranii, seniorii duceau o viață „patriarhală”, posedând tot ce aveau nevoie pentru a supraviețui și deci neavând nevoie să se preocupe de mărirea producției. Mai mult, dacă ar fi dorit să mărească productivitatea domeniilor lor, nobilii ar fi trebuit să se confrunte cu dificultăți practic insurmontabile. Astfel, dacă doreau

să se ocupe de organizarea producției, ei depindeau de forța de muncă a țăranilor, care dețineau mijloacele necesare pentru a-și asigura supraviețuirea. Pentru că țăranii erau posesorii terenurilor și ai uneltelor, nobilii nu îi puteau determina să muncească în folosul lor decât prin mijloace de constrângere, adică prin prelevarea rentei în muncă. Dar, din aceleași motive, țăranii nu puteau fi „concediați”, și astfel nobilii nu dispuneau de cel mai eficient mijloc posibil de a impune disciplina muncii într-o societate divizată în clase. Cum nu exista un stimulent care să-i determine pe țărani să lucreze cu zel și eficiență, era dificil pentru nobili să impună tehnici agricole noi. Ei puteau obține aceasta, eventual, doar cu prețul unor investiții masive în activitățile de supraveghere a producției.

Având în vedere capacitatea limitată a nobililor și a țăranilor de a investi pentru îmbunătățirea mijloacelor de producție în vederea creșterii productivității, singurul tip de investiții în scopuri productive practicabil, atât pentru cei dintâi cât și pentru cei din urmă, în scopul de a-și mări veniturile, era extinderea terenurilor cultivate. Astfel, sub feudalism, colonizarea — ce ducea la multiplicarea unităților productive de același tip — era forma favorită de investiție.

Pe lângă colonizare și cumpărarea de terenuri, actorii economici ai feudalismului — în special nobilii — își mai puteau mări veniturile prin acapararea bunurilor deținute de țărani sau de ceilalți membri ai clasei din care făceau parte. În acest scop, ei trebuiau să consume o parte a resurselor de care dispuneau (sau a surplusului) pentru a-și asigura mijloacele de coerciție — oameni și materiale de luptă — precum și a-și îmbunătăți abilitățile militare. O tendință către „acumularea” politică — cu alte cuvinte către construcția statală — constituia deci echivalentul feudal al acumulării de capital³.

De la legile de reproducție ale feudalismului la legile sale de dezvoltare

Odată constituite, relațiile de proprietate feudale îi obligau atât pe nobili, cât și pe țărani să adopte un set specific de reguli de reproducție economică, ele reprezentând cel mai natural comportament economic în circumstanțele date. Țăranii produceau în scopul subzistenței, luptau pentru a-și păstra pământurile, dădeau naștere unui mare număr de urmași de al căror viitor se îngrijeau în principal prin a le lăsa moștenire terenurile agricole. Atât nobilii cât

și țărani foloseau surplusul de resurse disponibile pentru a deschide noi teritorii în folosul exploatărilor agricole. În plus, nobilii își foloseau resursele pentru a îmbunătăți mijloacele de coerciție de care dispuneau. Generalizate la nivelul întregii societăți, aceste modele de comportament economic individual au dus la stabilirea unor „legi” de dezvoltare ale economiei feudale ca întreg, pe care le enumerăm în continuare:

Productivitatea scăzută a agriculturii. Tendința țărănimii de a produce în vederea subzistenței constituia un obstacol important împotriva specializării în agricultură și a apariției acelei presiuni a competiției care singură poate face o economie să progreseze. Aceeași tendință constituia o barieră majoră în calea progresului tehnicilor agricole, căci toate acele îmbunătățiri tehnice care aveau să însoțească „revoluția agrară” (cultivarea nutrețurilor, cultivarea alternativă etc.) necesitau un anumit nivel de specializare. Mai mult, producția de subzistență și menținerea micilor loturi ca singura bază pentru a asigura existența familiilor țărănești constituiau o barieră, în calea acelor indivizi orientați către acumulare — fie ei țărani avuți sau nobili — care ar fi fost dispuși altminteri să acapareze terenuri și să folosească muncă salariată. Aceasta deoarece țărani nu renunțau la pământurile lor decât dacă erau forțați să o facă, și nu erau dispuși să lucreze în regim de muncă salariată dacă nu erau nevoiți.

Un alt factor inhibitor al acumulării de terenuri agricole și de forță de muncă era tendința țăranilor de a face mulți copii și de a-și diviza loturile de pământ între urmași. Această pulverizare a terenurilor sub presiunea creșterii demografice împiedica orice tendință de concentrare a pământurilor agricole, reducând astfel drastic potențialul de dezvoltare al economiei agricole în întregul său.

În fine, loturile țărănești individuale erau integrate în economia de ansamblu a colectivităților sătești, ce se afla la rândul său sub controlul comunităților de țărani. Satul era cel care reglementa folosirea pășunilor și a terenurilor comune pentru creșterea animalelor, ca și activitățile de rotație a culturilor. Țărani se confruntau deci cu limitări foarte serioase ale libertății lor de a decide cum să își cultive parcelele, fiind în plus împiedicați să se specializeze și să își extindă terenurile.

În măsura în care reușeau să acumuleze venituri prin mijloace coercitive, nobilii contribuiau și ei la limitarea tendințelor de progres economic. Sub orice formă, rentele feudale reduceau capacitatea

țăranilor de a face investiții în mijloace de producție. În plus, nobilii consumau cea mai mare parte a surplusului de venituri pentru scopuri neproductive, pentru întărirea forței lor militare sau pentru viața luxoasă. Astfel, economia agrară era subminată, în mod paradoxal, chiar de extinderea veniturilor nobiliare⁴.

Creșterea demografică. Înmulțirea populației contribuia și ea la tendința generală de declin economic. Faptul că țăranii dețineau posesiunea parcelor le permitea urmașilor lor să acceadă la aceeași condiție de posesori de terenuri la o vârstă relativ tânără. Așa cum am mai spus, cuplurile căsătorite aveau stimulente serioase pentru a procrea, atât în a-și asigura un sprijin la bătrânețe, cât și în a se asigura că descendența le era garantată. Rezultatul a fost acela că, în întreaga Europă feudală, s-a înregistrat o puternică tendință de creștere demografică începând cu secolul al XII-lea, ducând la dublarea populației în decurs de două secole⁵.

Colonizarea. Singura metodă semnificativă prin care economia feudală putea înregistra creșteri — contracarând în același timp tendința de declin a productivității agrare — era extinderea terenurilor cultivate. Într-adevăr, dezvoltarea economică în Europa feudală poate fi descrisă, în bună măsură, în termenii familiari ai interacțiunii dintre expansiunea teritorială și creșterea populației. În timpul secolelor al XII-lea și al XIII-lea, ea a fost scena unor mari mișcări de colonizare, către răsărit, dincolo de Elba, și către sud, dincolo de Pirinei. În același timp, o porțiune a Mării Nordului a fost câștigată în ceea ce avea să devină apoi Țările de Jos. Această expansiune a contracarat o vreme declinul economic. Totuși, cu timpul — pe măsură ce expansiunea a continuat în zone mai puțin fertile, iar raportul dintre populație și suprafețele de teren s-a deteriorat — rentele feudale au crescut, prețul produselor de asemenea, iar balanța comercială a favorizat tot mai mult bunurile agricole în dauna celor manufacturate. În secolele XIII–XIV, în diferite regiuni, atât populația, cât și producția au atins limitele maxime de creștere, ceea ce a urmat fiind un proces de ajustare demografică de tip malthusian⁶.

Dezvoltarea politică și construcția statelor. Așa cum am arătat, datorită potențialului redus de dezvoltare al economiei agrare și al rezervelor limitate de teren agricol, nobilimea era nevoită să își extindă în permanență forța coercitivă, ca singura cale către acumularea de avuție⁷. Într-adevăr, nobilii trebuiau să investească în permanență

în dispozitivele lor militare. Aceasta în primul rând datorită caracterului endemic al competiției și conflictului militar, inerent fenomenului de dispersie a mijloacelor de coerciție politică în corpul societății — în virtutea faptului că nobilii dispuneau în mod individual de asemenea mijloace, singurele capabile să le asigure apartenența la clasa potentatilor, și, în al doilea rând, datorită faptului că nobilimea se confrunta în permanență cu comunități țărănești bine organizate și trebuia să contracareze efectele mobilității crescânde a țărânimii, în condițiile expansiunii geografice a societății feudale.

Eficacitatea politico-militară presupunea în primul rând, firește, recrutarea și organizarea luptătorilor. Dar, pentru a se asigura de loialitatea vasalilor, nobilii trebuiau să se îngrijească de echipamentul și de hrana acestora, precum și de acordarea unor recompense competitive. Castelul seniorului trebuia să devină astfel un lăcaș al risipei și al împărțirii de daruri, la același nivel cu cele ale rivalilor săi. Dincolo de aceasta însă, era în general necesar ca vasalii să fie recompensați prin investirea lor cu mijloacele necesare pentru a-și menține statutul de membri ai clasei dominante — ceea ce însemna în primul rând o sursă permanentă de venituri, deci un domeniu, cu privilegiile senioriale aferente. În mod firesc însă, acordarea unor asemenea fiefuri ducea la creșterea independenței vasalilor față de seniori, și deci la amplificarea potențialului de dezorganizare, fragmentare politică și anarhie. Aceasta a fost problema permanentă a tuturor formelor de conducere patrimonială, ea afectând în mod decisiv sistemul feudal încă de la începuturile sale. Tendința de fragmentare era exacerbată, apoi, ca un rezultat al presiunii de a diviza domeniile nobiliare între urmași. În bună măsură, evoluția feudalismului poate fi înțeleasă ca un rezultat al eforturilor depuse de nobilime pentru a se opune fragmentării și pentru a institui legături mai puternice între membrii clasei dominante, care să contracareze competiția militară dintre ei. Ea a însemnat, deci, nu numai dezvoltarea armamentului și a organizării militare, dar și crearea unor instituții politice tot mai complexe; și, desigur, creșterea cheltuielilor în scopuri neproductive.

Organizarea mai eficace a grupurilor nobiliare presupunea inventivitate politică. În linii mari, constituirea unor cete de războinici în jurul unui senior, în vederea războiului extern sau a cuceririlor, oferea de obicei baza inițială a coeziunii inter-nobiliare. Ea servea ca fundament pentru dezvoltarea unei colaborări mai eficiente între nobili, pentru a-și asigura reciproc protecția și a controla țărâtimea.

Următorul pas în același sens consta în afirmarea de către senior a dreptului de a reglementa disputele dintre vasalii săi (așa cum s-a întâmplat în Anglia normandă). În continuare, seniorul putea împinge mai departe procesul de centralizare prin stabilirea unor relații directe cu vasalii vasalilor săi (din nou, acest lucru s-a întâmplat, de exemplu, în Anglia perioadei normande). În termeni mai generali, același proces era continuat prin afirmarea jurisdicției seniorului asupra unor părți tot mai largi ale clasei nobiliare, eventual asupra întregii populații cu statut de oameni liberi. Uneori aceasta se întâmpla prin colaborarea conștientă a aristocrației în întregul său (ca în Anglia secolului al XII-lea). În alte cazuri, a fost urmată o cale mai conflictuală, seniorul suprem (monarh, principe) acceptând recursuri de la curți de judecată ale vasalilor săi, peste capetele acestora (așa cum s-a întâmplat în Franța medievală). În fine, statul feudal putea fi întărit prin stabilirea unui sistem fiscal unitar, ceea ce necesita constituirea unor adunări cu caracter reprezentativ ale nobilimii.

Cele spuse mai sus nu implică faptul că un înalt nivel de organizare nobiliară era întotdeauna necesar. Nici nu vrem să argumentăm că procesul de construire a statelor a avut un caracter automat și universal. La frontierele societății feudale europene, la sud și la est, colonizarea a rămas întotdeauna o opțiune mai facilă, aici existând, ca atare, o presiune foarte scăzută pentru organizarea politică a nobilimii. În același timp, faptul că statele mai puternice au devenit o necesitate nu înseamnă și că ele au putut fi pretutindeni constituite cu succes. Ceea ce trebuie subliniat însă este faptul că, în măsura în care dezorganizarea și competiția dintre nobili se mențineau, ei deveneau vulnerabili atât în fața pericolelor externe, cât și în fața tendințelor de eroziune a dominației asupra țărănimii. Pe scurt, succesul economic al membrilor individuali ai clasei nobiliare, ca și cel al grupurilor nobiliare, depindea tot mai mult de construcția politică. Prin urmare, din secolul al XI-lea până în cel de-al XVII-lea, s-a înregistrat, la nivelul întregului continent, o tendință generală de constituire a unor state din ce în ce mai puternice și mai complexe.

Comerțul, orașele și criza feudalismului

Cerința crescândă de arme și bunuri de lux (în special textile) din partea nobilimii, generată de competiția politico-militară, a stat la originea expansiunii comerciale a Europei feudale. Dezvoltarea

comerțului a făcut posibilă formarea unei rețele de producție interconectate, în care bunurile manufacturate oferite de meșteșugarii de la orașe erau comercializate în schimbul celor agricole sau a materiilor prime, care fuseseră la rândul lor mai întâi însușite de către nobili și apoi vândute unor intermediari comerciali. În secolele al XI-lea și al XII-lea s-au format astfel în Flandra și în nordul Italiei orașe mari, a căror dezvoltare se baza pe capacitatea manufacturilor lor de a asigura cea mai mare parte a necesarului de armament și textile al clasei nobiliare.

La început, această diviziune socială a muncii în interiorul societății feudale a fost benefică nobilimii, datorită faptului că a dus la ieftinirea articolelor de lux, prin reducerea costurilor de fabricație ca un rezultat al specializării. Totuși, în timp, ea a dus la crearea unei disproporții crescânde între munca productivă și cea neproductivă, la scara întregii economii. Aceasta s-a întâmplat datorită faptului că prea puțin din producția noilor centre urbane se vărsa în sectorul productiv, pentru a îmbunătăți mijloacele de producție sau cele de subzistență ale producătorilor țărani: în schimb, producția era consumată în scopuri militare sau pur și simplu irosită. Cu timpul, structurile politice tot mai sofisticate și armamentul tot mai dezvoltat au condus la creșterea costurilor și deci a cheltuielilor neproductive. Astfel, chiar în perioada în care economia agricolă își atinsese limitele maxime de expansiune, ea era supusă unei presiuni disproporționate din partea societății urbane care îi fusese suprapusă.

Cum consumul nobililor era un rezultat al competiției feudale, într-o epocă de dezvoltare politică a structurilor politice, nobilimea nu putea ține seama de efectele sale negative asupra economiei agrare. Dacă toți factorii ar fi continuat să acționeze în același fel, rezultatul cel mai probabil al creșterii populației peste limita până la care îi putea fi asigurată subzistența ar fi fost o ajustare de tip malthusian: cea mai mare parte a Europei s-a confruntat cu foametea și declinul demografic la începutul secolului al XIV-lea. Totuși, dacă declinul populației însemna mai puține guri de hrănit pe baza resurselor disponibile, el însemna și scăderea numărului de țărani plătitori de dări feudale, și deci venituri mai scăzute pentru nobili. Declinul veniturilor senioriale i-a determinat pe nobili să își mărească presiunea asupra țăranimii și, în același timp, să se angajeze în războaie între ei. Țăranii s-au confruntat deci cu obligații feudale mai mari și cu ravagiile războaielor chiar atunci când erau mai puțin

pregătiți decât oricând să facă față acestor provocări, ceea ce a dus la scăderea încă și mai accentuată a capacității lor de a produce și de a-și asigura supraviețuirea. Au urmat accentuarea declinului demografic, deci scăderea continuă a veniturilor nobililor și, în consecință, presiuni crescânde din partea acestora, formându-se astfel o spirală descendentă care a continuat să acționeze pentru mai bine de un secol. Criza de venituri a nobilimii și reacția seniorială care a însoțit-o a împiedicat astfel revenirea la echilibru, după legile malthusiene. Economia agrară a Europei a suferit deci o criză socio-economică generală, afectând ansamblul sistemului politic feudal, și nu doar un declin malthusian temporar. Iar criza s-a întins până la jumătatea secolului al XV-lea⁸.

În timp, criza feudală și-a generat propria soluționare. O dată cu declinul populației, țăranii au revenit la terenurile de cultură cele mai bune, măbind productivitatea și creând surplusuri din ce în ce mai mari. Între timp, războaiele, fie ele civile sau externe, au scăzut în număr și intensitate, probabil datorită extenuării clasei feudale; iar presiunile asupra țăranimii au scăzut și ele, probabil datorită faptului că țăranii aveau acum o mai mare capacitate de a face față obligațiilor ce le erau impuse. Rezultatul a fost o nouă perioadă de creștere a populației și de expansiune a terenurilor cultivate, însoțită de dezvoltarea comerțului și a orașelor și, în cele din urmă, de previzibila rămânere în urmă a producției în raport cu populația. Astfel, în secolul al XVII-lea, se instalase în cea mai mare parte a Europei o nouă criză, asemănătoare celei din Evul Mediu. Desigur, în cele mai multe regiuni, vechile relații feudale de proprietate se perpetuaseră, împreună cu obișnuitele tipare de nondezvoltare economică de tip feudal.

O ABORDARE ALTERNATIVĂ A PROBLEMEI DEZVOLTĂRII? O CRITICĂ A „SMITHIANISMULUI” ISTORIC

O concluzie importantă a analizei de mai sus este aceea că, atâta timp cât persistă relațiile de proprietate de tip feudal — sau mai precis precapitalist —, este de prevăzut că se vor menține aceleași tipare de dezvoltare economică. Cu alte cuvinte, este de prevăzut ca

nobilii și țărani să perpetueze același comportament în vederea auto-reproducției economice. Ceea ce înseamnă că este de prevăzut și repetarea acelorași cicluri de declin al producției agricole, creștere a populației, defrișarea a unor noi terenuri pentru cultivare, culminând cu reajustări de tip malthusian, ele fiind însoțite de continuarea acelorași tendințe de structurare politică și de creștere a cheltuielilor în scopuri neproductive. În general, atâta timp cât se mențin relațiile de proprietate de tip precapitalist, nu este de prevăzut conturarea unei tendințe de creștere economică de tip modern. Pe baza acestor observații, putem trage următoarea concluzie logică: *declanșarea creșterii economice depinde de transformarea relațiilor de producție de tip precapitalist în relații de producție de tip capitalist*. Astfel, întrebarea fundamentală la care trebuie să răspundă o teorie a dezvoltării economice este: *Cum a avut loc această transformare?* Ne vom întoarce la această problemă în ultima secțiune a articolului, atunci când vom studia în manieră comparativă evoluția economică a Europei de Est și a celei Occidentale.

Începând cu însuși Adam Smith, numeroși teoreticieni altminteri redevabili au ignorat sau subevaluat problema transformării relațiilor de proprietate și a relațiilor sociale, ca un factor explicativ al dezvoltării economice. Ipoteza de la care au pornit ei este aceea că dezvoltarea comerțului, un fenomen extrem de răspândit, dacă nu chiar universal răspândit în societățile umane, îi împinge în mod sistematic pe actorii economici precapitaliști către țeluri și motivații de comportament economic de tip capitalist, determinându-i să adopte tipare de reproducție de același fel, eventual conducând la înlocuirea relațiilor de proprietate precapitaliste cu cele caracteristice capitalismului. Cu siguranță, tocmai faptul că au pornit de la premisa că dezvoltarea comerțului creează în mod necesar condițiile necesare dezvoltării economice moderne i-a făcut pe Smith și pe discipolii lui să neglijeze studiul acestor condiții sau să considere că apariția lor nu necesită o explicație⁹.

Astfel, Smith și discipolii săi ne-au oferit explicații care urmează în mare aceleași etape. Mai întâi, folosindu-se de capitalurile lor, negustorii introduc în societăți compuse până în acel moment din actori economici auto-subsistenți mărfuri care anterior le erau inaccesibile. Acest moment este descris ca un eveniment istoric epocal, o veritabilă naștere a comerțului în societățile respective. Apoi, însăși oportunitatea de a cumpăra astfel de mărfuri îi determină pe actorii

economici să abandoneze producția de subzistență, ei începând să se comporte ca niște capitaliști embrionari, producând în vederea schimbului și străduindu-se să-și maximizeze profiturile prin reducerea costurilor. În a treia etapă, cum relațiile de producție precapitaliste — definite prin posesiunea mijloacelor de subzistență de către producători și prin folosirea mijloacelor coercitive de către clasa dominantă în vederea extragerii surplusului economic — îi împiedică pe actorii economici să își utilizeze eficient resursele disponibile pentru a maximiza valorile de schimb, actorii economici individuali — fie ei producători sau exploatare — se angajează în acțiunea de distrugere a acestui tip de relații de proprietate, înlocuindu-le cu cele capitaliste. Pe acest nou fundament, ei devin capabili să își urmeze mai eficient obiectivul de a micșora costurile de producție prin specializare, acumulare și inovație.

Acest raționament, propus de cei pe care convenim să îi numim reprezentanți ai „smithianismului” istoric, urmărește deci să arate, implicit sau explicit, cum însăși dezvoltarea schimbului creează condițiile necesare pentru ca actorii economici raționali să își urmărească interesele astfel încât să declanșeze creșterea economică de tip modern. El nu ia în considerare însă relațiile de proprietate precapitaliste și în special felul în care, odată stabilite, ele determină ceea ce este rațional pentru actorii economici individuali.

Desigur, capitalul negustoresc a constituit forma originală de „avuție abstractă”, el reprezentând deci într-adevăr o premisă a dezvoltării economice. Este adevărat și că negustorii se comportă ca niște „maximizatori” sistematici ai profiturilor. În general, ei nu au acces la mijloacele de reproducție economică. De aceea, pentru a supraviețui ca negustori, nu au alte opțiuni în afara celei de a încerca să își utilizeze capitalul astfel încât să cumpere ieftin și să vândă scump pe piață, pentru a obține profituri. Acest fapt nu dă însă un răspuns la întrebarea dacă, prin el însuși, capitalul negustoresc este capabil să-i determine pe actorii economici precapitaliști să adopte regulile de reproducție de tip capitalist.

În primul rând, în ciuda faptului că posedă bani și mărfuri, negustorul nu poate fi niciodată sigur de faptul că actorii economici precapitaliști își vor desface produsele pe piață. Negustorul își poate duce mărfurile dintr-o parte în alta a lumii sau dintr-o regiune în alta, dar simpla ofertă a acestor mărfuri nu garantează apariția pe piață a altor produse în schimbul cărora ale sale să poată fi comercializate.

În orice formă, relațiile de proprietate de tip precapitalist sunt o garanție a faptului că nobilii și țăranii dispun de toate lucrurile care le sunt necesare pentru supraviețuire. Ocazia de a cumpăra noi feluri de produse îi poate determina pe unii actori economici precapitaliști să consume mai mult, dar cu siguranță potențialul mai mare pentru comerț nu este suficient pentru a garanta faptul că într-adevăr comerțul va crește în intensitate¹⁰.

În al doilea rând, chiar acolo unde apariția unor noi mărfuri aduse de negustori îi determină pe nobili și pe țăranii să își orienteze o parte a producției către nevoile schimbului, aceasta se va întâmpla la o scară foarte redusă. Din motivele pe care le-am expus mai sus, putem presupune că atât nobilii, cât și țăranii se vor asigura mai întâi de faptul că pot continua producția diversificată necesară pentru a-și satisface nevoile economice de bază, înainte de a aloca resurse pentru a produce în vederea schimbului. Cu alte cuvinte, numai surplusul va fi alocat comercializării. Ceea ce înseamnă că mari mase de forță de muncă și terenuri agricole vor rămâne în afara sferei producției de schimb. În ciuda existenței schimburilor comerciale, acești factori ai producției nu sunt deloc afectați de tendințele de specializare, acumulare și inovație care asigură dezvoltarea economică.

Este adevărat, totodată, că în această situație se va forma un sector economic orientat către comercializare, în paralel cu sectorul economiei de subzistență, ceea ce dă naștere unei rudimentare diviziuni a muncii, diferiții producători sau regiuni economice vânzând anumite produse specializate. Totuși, nici nobilii și nici țăranii nu devin dependenți de această producție de tip comercial. Consecința acestui fapt este aceea că nici producătorii și nici membrii clasei dominante nu se vor raporta la resursele economice ale acestui sector potrivit regulilor de reproducție ale capitalismului – adică maximizând raportul dintre prețuri și costuri și așa mai departe. Astfel, chiar și sectorul economic de tip comercial este prea puțin afectat de tendințele de dezvoltare în sensul specializării, acumulării și inovației.

În al treilea rând, chiar și atunci când, sub efectul oportunităților oferite de piață, anumiți nobili și țăranii, sau negustorii înșiși, încearcă să se specializeze, în măsura posibilului, în sectorul economic bazat pe „surplusul” destinat comercializării, chiar și atunci când ei se străduiesc, deci, să acumuleze și să inoveze, capacitatea lor de a proceda în acest fel este considerabil restrânsă de faptul că economia

ca întreg rămâne structurată potrivit relațiilor de proprietate de tip precapitalist. Datorită predominării relațiilor de proprietate caracterizate de posesiunea mijloacelor de reproducție de către actorii economici individuali, este aproape imposibil pentru o persoană dedicată acumulării de tip capitalist să obțină forța de muncă și eventual chiar terenurile agricole necesare pentru a pune bazele cooperăției, producției pe scară largă și celorlalte îmbunătățiri specifice capitalismului. Aceasta deoarece ceilalți nobili și țărani nu pot fi luați în considerare ca parteneri pentru asemenea întreprinderi. Mai mult, chiar dacă exploatatorul precapitalist poate dispune după plac de producătorii direcți care îi sunt subordonați — așa cum se întâmplă de fapt în feudalism și în economia patriarhală sclavagistă —, el se află într-o mare dificultate atunci când își propune să folosească această forță de muncă în mod eficient și să îmbunătățească producția prin adoptarea unor tehnici și unelte noi. Aceasta deoarece, așa cum am mai spus, el nu îi poate „disciplina” în mod satisfăcător pe țărani, care sunt legați de mijloacele de subzistență.

Considerațiile de mai sus ne conduc, din nou, la concluzia că atâta timp cât persistă relațiile de proprietate precapitaliste, simplul fapt al existenței comerțului nu poate să pună în mișcare dezvoltarea economică. Acceptând acest fapt în mod implicit, Adam Smith și numeroși succesori ai săi — precum Karl Marx, Henri Pirenne, Alfons Dopsch, Paul Sweezy și alții — au considerat că dezvoltarea comerțului le dă actorilor economici posibilitatea să observe că este în interesul lor personal să demonteze, treptat, ansamblul de relații de proprietate de tip precapitalist, înlocuindu-le cu altele, care să asigure o mai mare eficiență a producției și maximizarea valorilor de schimb. Astfel, ei ne descriu un proces de transformare determinat de tendința clasei dominante de a introduce tehnici de producție tot mai perfecționate, pentru a răspunde oportunităților pieței. Pentru a obține aceasta, ei încep să se dispenseze de vasalii războinici, neproductivi, și reduc cheltuielile de lux; totodată, îi eliberează pe țărani; în fine, stabilesc relații de tip contractual cu acești producători acum liberi. Aceasta duce la instalarea, pe fiecare domeniu, a unor țărani cu statut de arendași liberi, orientați în mod necesar către producția pentru piață și dependenți de piață, care angajează la rândul lor muncitori plătiți. Rezultatul final este constituirea relațiilor de proprietate de tip capitalist, în întreaga societate, și declanșarea dezvoltării economice moderne¹¹.

Din nefericire, această analiză ia în considerare relațiile de proprietate precapitaliste doar pentru a le ignora adevărata semnificație. Sub regimul lor, este greu de presupus că nobilii vor considera ca fiind în interesul lor să îi elibereze pe țărani, pierzându-și astfel capacitatea de a-i exploata și de a-și însuși o parte a producției acestora. Odată eliberați, țărani nu vor mai avea nici o obligație să îi plătească dări fostului stăpân sau să muncească mai mult și mai bine în folosul lui. Mai mult, chiar dacă nobilul poate să îi exproprieze pe țărani atunci când le acordă libertatea, el va pierde prin transformarea țăranilor posesori de terenuri în arendași sau muncitori agricoli lipsiți de propriile lor pământuri. Aceștia din urmă nu vor avea nici un motiv să rămână pe domeniul fostului stăpân și să îl lucreze, sau să arendeze o parte a sa. Eroarea pe care o fac „smithienii” istorici este deci dublă: mai întâi, ei ignoră caracterul distinct al raționalității economice precapitaliste și regulile de reproducție economică impuse de relațiile de proprietate precapitaliste; în al doilea rând, ei tratează relațiile de proprietate caracteristice unității productive vag definite a epocii precapitaliste ca și când ar fi niște tehnici de producție (sau unelte), ce pot fi adoptate sau abandonate (asemenea altor tehnici), în scopul de a face ca profiturile să crească — în mod special atunci când schimburile comerciale deschid noi oportunități. Pentru a formula aceeași idee în alt fel: acești cercetători consideră de la sine înțeleasă existența relațiilor de proprietate capitaliste, tocmai atunci când își propun să le explice apariția. Ei cred, în mod implicit, că, în condițiile proliferării comerțului, unitățile de producție precapitaliste vor adopta reguli de comportament și vor subscrie unor motivații de tip capitalist, presupunând — de asemenea în mod implicit, și nejustificat — că întreaga economie (atât în interiorul cât și în exteriorul unităților de producție respective) este deja compusă din acei actori economici capitaliști a căror existență este absolut necesară pentru funcționarea capitalismului — în special țărani arendași și muncitori agricoli separați de mijloacele de subsistență (sau de cele de producție).

Immanuel Wallerstein ne-a oferit o versiune extremă a acestei viziuni, care o împinge până la ultimele concluzii, punând în lumină astfel toate problemele cu care ea se confruntă¹². Wallerstein vede și el dezvoltarea comerțului ca pe un proces ce îi determină pe actorii economici — în special pe țărani — să transforme relațiile de proprietate astfel încât să asigure o mai mare eficiență a producției. El

merge însă un pas mai departe. El îi prezintă în mod explicit pe actorii economici, legați unul de celălalt prin diviziunea muncii bazată pe comerț — și doar în virtutea apartenenței lor la această diviziune a muncii — ca pe niște capitaliști, care sunt nu doar mânați de dorința de a-și maximiza profiturile, dar și afectați de constrângerile inerente competiției economice. Mai mult, și în mod foarte consecvent, Wallerstein descrie diferitele forme de „control” sau „recompensă” a muncii ca pe niște metode capitaliste de maximizare a profiturilor, ce pot fi deci adoptate sau abandonate de actorii economici în funcție de eficiența pe care și-o dovedesc, pentru diferite feluri de activități productive din diferite regiuni. Astfel, pentru Wallerstein, munca salariată este cel mai bun mijloc de a organiza producția în zonele centrale ale sistemului mondial, în timp ce munca în regim de clacă (deci servilă) este cea mai potrivită în economiile periferice. Într-o manieră ultra-smithiană, Wallerstein tratează în mod explicit relațiile de proprietate ca pe simple tehnici de producție, adoptate după voie în interiorul unor unități de producție ce funcționează deja în regim capitalist.

Concepția lui Wallerstein după care relațiile de proprietate precapitaliste se dizolvă sub acțiunea comerțului nu poate fi justificată. Mai întâi, este de presupus că, în calitate de producători patriarhali, posesori ai mijloacelor de reproducție, seniorii precapitaliști nu vor răspunde oportunităților pieței astfel încât să maximizeze valorile de schimb, și aceasta din motivul simplu că ei nu sunt obligați să producă în mod competitiv pentru a putea supraviețui.

În al doilea rând, este evident că nobilii care ar fi dorit să își mărească producția pentru a profita de oportunitățile pieței nu ar fi făcut aceasta prin transformarea domeniilor lor în unități de producție capitaliste, așa cum Wallerstein pretinde că s-a întâmplat în partea centrală a sistemului mondial, și aceasta indiferent de regiune sau de tipul de producție. Căci, așa cum am arătat, eliberarea sau exproprierea țăranilor, care ar fi fost necesare pentru așa ceva, ar fi avut consecințe contrare intereselor nobiliare.

În al treilea rând, și legat de cele spuse anterior, în cazurile în care nobilii ar fi avut într-adevăr impulsul de a mări producția pentru a răspunde oportunităților comerțului, interesul lor ar fi fost să intensifice relațiile de proprietate precapitaliste, și nicidecum să le transforme. Deoarece opțiunea de a-i determina pe țărani să folosească tehnici de producție mai competitive era extrem de dificilă

pentru nobili, iar opțiunea de a introduce relații de proprietate capitaliste pe domeniile lor era irațională, lor nu le mai rămânea decât alternativa de a ridica producția în cadrele relațiilor de proprietate existente — percepând dări tot mai mari de la producătorii direcți în bani, produse sau muncă. Pentru a putea atinge acest obiectiv, nu puteau face altceva decât să întărească relațiile de dominație asupra țăranilor, să investească în mijloace de coerciție mai perfecționate și să perfecționeze organizarea politico-militară a clasei nobiliare. Trebuie spus și că succesul unor asemenea metode nu era garantat, căci țăranii puteau opune rezistență, având uneori chiar câștig de cauză. Dar acesta era cea mai promițătoare metodă ce le stătea la îndemână¹³.

În fine, trebuie subliniat că tipul de produse existente pe piață de natură să îi stimuleze pe nobili să încerce să își mărească veniturile în scopul angajării în activități comerciale nu erau cele care corespundeau nevoilor esențiale ale reproducției lor ca actori economici. Ele nu erau bunuri reproductibile, ci dimpotrivă, bunuri de consum — mai ales materiale necesare pentru extinderea forței lor politice și militare. Nu erau mărfuri de lux în sensul obișnuit de obiecte superflue, căci în definitiv constituiau o necesitate pentru clasa dominantă. Dar constituiau totuși un lux, atâta timp cât obținerea lor presupunea utilizarea unei părți a mijloacelor necesare economiei pentru a-și întări baza productivă.

Astfel, în mod paradoxal, în măsura în care dezvoltarea oportunităților comerciale poate afecta economiile precapitaliste, consecința cea mai probabilă este nu slăbirea, ci întărirea formelor de proprietate specifice lor, împreună cu cheltuielile în scopuri neproductive, ceea ce în final nu poate conduce la creștere economică, ci, dimpotrivă, la stagnare și declin.

DEZVOLTAREA DIFERITELOR REGIUNI EUROPENE ÎN PERSPECTIVĂ COMPARATIVĂ

Persistența înapoierii și declanșarea modernizării

Din cele spuse până acum a rezultat că declanșarea dezvoltării economice de tip modern presupune abandonarea vechilor relații de

proprietate, caracterizate prin posesiunea mijloacelor de subzistență de către țărani și extragerea surplusului de către nobili prin mijloace de coerciție extraeconomică. Următoarea problemă este de a stabili prin ce mijloace formele de proprietate de tip precapitalist pot fi transformate.

Problema devine și mai acută dacă ne aducem aminte de felul în care relațiile de producție precapitaliste s-au constituit inițial, și prin ce mijloace erau ele menținute: atât nobilii cât și țărani s-au organizat cu scopul explicit de a se asigura că acele relații de proprietate se vor perpetua, și aceasta pentru a își asigura propria reproducție economică. În virtutea acestui fapt fundamental, este greu de înțeles de ce grupurile de nobili sau cele de țărani ar fi întreprins ceva în scopul transformării de care vorbim.

Telul comunităților de țărani era acela de a se asigura că membrii lor individuali vor rămâne în posesiunea mijloacelor de reproducție. Ele considerau necesar să intre în conflict cu nobilii, opunându-se pretențiilor acestora sau contestând tipul de control pe care îl exercitau asupra satelor. Dar chiar dacă țărani ar fi reușit să se opună nobilimii, eliminând cu totul dările pe care le datorau, ei tot ar fi rămas organizați în comunități de persoane ce se bucurau de posesiunea mijloacelor de subzistență. Puternicele bariere împotriva dezvoltării economice conținute în acel set de relații de proprietate ar fi rămas astfel intacte, și cu greu ne putem imagina o situație în care înseși comunitățile țărănești le-ar fi îndepărtat în mod intenționat, separându-i astfel pe membrii lor de mijloacele de reproducție.

Situația nobililor este întrucâtva mai complexă. Totuși, având în vedere că reproducția lor economică era asigurată prin dominația producătorilor direcți, nu este deloc arbitrar să presupunem că, în măsura în care ar fi încercat să își mărească resursele, ei ar fi făcut aceasta prin întărirea aranjamentelor instituționale precapitaliste și nu prin slăbirea lor.

Ne putem oare gândi la o situație în care nobilii, ca întreg, ar considera că este în propriul lor interes să treacă la relații de proprietate de tip capitalist? Cum am stabilit deja că, individual, nobilii nu ar fi putut considera că este în propriul lor interes să îi elibereze și exproprieze pe țărani treptat și individual, această întrebare este echivalentă cu aceea dacă întreaga clasă dominantă ar putea considera că este în interesul ei să încerce să își mărească

veniturile în mod colectiv, pe cuprinsul întregii societăți. Este greu de dat un răspuns pozitiv la această întrebare. Desigur, nobilii ar fi putut considera că este în interesul lor să introducă relații capitaliste dacă, prin această transformare, ei ar fi devenit capabili să folosească noile relații de proprietate astfel încât să obțină îmbunătățiri tehnologice specifice (de exemplu, să introducă forme de producție necesitând eforturi cooperative și mijloace de producție perfecționate) sau, în termeni mai generali, să beneficieze de pe urma productivității mai mari la nivelul întregului sistem capitalist. În orice caz, este greu să înțelegem în ce fel ar fi ajuns ei să se confrunte cu asemenea circumstanțe, cu excepția cazului în care relațiile de producție capitaliste existau deja în alte regiuni și își manifestaseră deja avantajele în privința dezvoltării tehnologice și a creșterii economice generale. Dar a încerca să explici cum are loc dezvoltarea economică modernă prin a presupune tocmai existența creșterii economice moderne nu înseamnă desigur decât să ocolești problema fundamentală: cum a fost de fapt declanșată creșterea economică modernă?

Pentru a începe să răspund la această întrebare, am să încerc, în ultima parte a acestui eseu, să formulez, într-o manieră deocamdată provizorie, o ipoteză ce derivă mai mult sau mai puțin din teoria generală pe care am prezentat-o până acum. În măsura în care creșteri economice semnificative au avut loc în această perioadă, ele trebui înțelese ca niște consecințe neintenționate ale practicilor curente prin care nobilii și țărani (sau grupurile de nobili și de țărani) își urmăreau obiectivul de a-și asigura reproducția economică într-o manieră precapitalistă. Cu alte cuvinte, transformările care au condus de la relațiile de proprietate precapitaliste la cele capitaliste au rezultat din încercările actorilor economici precapitaliști, indivizi și grupuri, de a urma întocmai regulile de reproducție precapitaliste sau de a reproduce formele de proprietate precapitaliste în circumstanțe în care a proceda așa echivala cu a submina acele relații.

Pentru a conferi puțină forță acestei ipoteze, am să întreprind o — inevitabil rudimentară — cercetare comparativă a felului în care s-au constituit și evoluat relațiile de proprietate în Europa Nordică, cea Sudică și în diferite zone ale celei Occidentale la finele Evului Mediu și în primele secole ale epocii moderne, precum și a formelor de evoluție economică ce le-au însoțit. Evoluțiile din aceste regiuni se pretează foarte bine la cercetări comparative. Cu excepția Europei

Sudice, ele au avut istorii agrare strâns interconectate, au cunoscut regimuri agrare în linii mari identice — și în esență de tip feudal — în epoca medievală și chiar s-au confruntat toate cu aceeași criză feudală de la sfârșitul Evului Mediu. Această criză ne-a servit ca punct final al examinării inițiale a relațiilor de proprietate, pe care am făcut-o mai sus, și tot ea constituie punctul de plecare cel mai potrivit pentru cercetarea comparativă care urmează.

Europa Occidentală: proprietatea țărănească și statul absolutist

Relațiile de proprietate feudale s-au stabilit mai întâi în Franța și Germania de Vest și, în mod firesc, tot acolo ele au evoluat până la cele mai extreme forme de descentralizare. În consecință, fiind organizați pe baze aproape strict locale, nobilii feudali ai acestor regiuni erau foarte vulnerabili față de împotrivirea manifestată de comunitățile țărănești. Printr-o lungă serie de lupte la nivelul fiecărui sat, țăranii acestor regiuni au câștigat, de-a lungul secolelor al XII-lea, al XIII-lea și al XIV-lea, un mare grad de autonomie și auto-guvernare sătească și, probabil încă și mai important, drepturi depline de moștenire și stabilirea obligațiilor către seniori. Aceste dări de mărime fixă — indiferent de inflație —, împreună cu dreptul de moștenire, au făcut ca, la sfârșitul epocii medievale, țăranii francezi și germani să dețină *de facto* (dacă nu *de jure*) proprietatea asupra loturilor lor de pământ.

Repercusiunile luptelor duse de țăranii asupra economiei de ansamblu a sistemului feudal în aceste regiuni au fost foarte puternice. Micșorarea obligațiilor datorate de aceștia a dus la creșterea populației, care a atins niveluri de densitate fără precedent aici în secolul al XIII-lea. Ele au determinat, apoi, declanșarea timpurie a crizei veniturilor senioriale, care s-a făcut simțită chiar înainte de începutul declinului demografic¹⁴.

Gravitatea problemelor cu care se confruntau nobilii francezi și, după toate aparențele, și cei din Germania de Vest, în privința obținerii veniturilor după metodele clasice ale feudalismului descentralizat, s-au repercutat asupra organizării interne a clasei nobiliare și, în final, asupra relațiilor de proprietate. Pe de o parte, nobilii locali, suferind de pe urma veniturilor reduse, deveneau de multe ori prea slabi pentru a se mai putea opune cu succes marilor nobili, principilor și monarhilor. Pe de altă parte, mulți dintre ei își

acordau bucuros sprijinul acestor principii și monarhi, în schimbul unor poziții avantajoase în structurile statelor feudale în ascensiune. Astfel, cu timpul, relațiile de proprietate feudale din Franța și cea mai mare parte a Germaniei Occidentale erau reorganizate în jurul monarhilor, care percepeau impozite la nivel central și ai căror colaboratori își asigurau reproducția economică în virtutea funcțiilor pe care le dețineau, ca șefi militari, judecători sau administratori în noile state absolutiste.

Este adevărat că, la sfârșitul lungii perioade de expansiune economică de tip feudal, în secolul al XIV-lea, statul absolutist abia începuse să prindă contur în Franța, fiind foarte departe de a fi consolidat. Atunci când scăderea populației a făcut ca problema veniturilor nobiliare să se agraveze, monarhia a devenit capabilă să își construiască aparatul administrativ prin lansarea unor campanii militare de care, în mod firesc, nobilii sărăciți s-au arătat foarte interesați, ei ocupând poziții în armată sau în structurile administrative destinate să servească armata. Războaiele care au urmat, împreună cu noile impozite care au fost introduse datorită lor, s-au dovedit dezastruoase pentru țărănime și au exacerbat criza economiei feudale. În cele din urmă însă, nu numai statul absolutist, ci și țărănimea avea să beneficieze de pe urma acestor transformări. Pe de o parte, monarhia, cu ajutorul sprijinitorilor săi plasați în funcții oficiale, era dornică să îi ajute pe țărani să își consolideze drepturile de proprietate împotriva nobililor locali, cu care se afla în competiție pentru același surplus economic, deci în timpul ultimelor secole ale epocii medievale și la începutul epocii moderne țărănilor le-au fost recunoscute drepturile de proprietate depline asupra pământurilor. Pe de altă parte, cu timpul, țărăniile proprietari s-au dovedit o sursă importantă de venituri obținute prin impozite în beneficiul statului absolutist¹⁵.

Într-un anumit sens, deci, putem spune că atât crizele, cât și conflictele perioadei medievale au dus la transformări masive ale relațiilor de proprietate în Franța și Germania de Vest. Ca urmare a unei rezistențe de lungă durată, țărăniile au reușit să obțină drepturi depline de proprietari funciari. Prin contrast, mulți nobili locali și-au pierdut capacitatea de a se întreține prin clasicele metode feudale ale însușirii veniturilor pe cale coercitivă, de la țărani individuali și într-o manieră descentralizată. Este caracteristic totuși faptul că nobilii au încercat să se mențină prin dezvoltarea unei noi forme de

reproducție precapitalistă: prin îmbunătățirea organizării lor politice, ei și-au mărit capacitatea de a extrage venituri de la țărănime, impunând taxe la nivel central și însușindu-și veniturile prin intermediul funcțiilor pe care le dețineau.

Faptul că formele feudalismului au fost reconstituite aici, în esență, este demonstrat de repetarea, în Franța și Germania Occidentală, a primelor secole ale epocii moderne, a tiparelor de dezvoltare caracteristice epocii medievale. Astfel, începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea, aceste regiuni au fost scena unui nou val de creștere a populației (însoțit de goana după pământuri corespunzătoare) care a fost inițial chiar mai dinamic decât predecesorul său medieval, deoarece țăranii erau, cel puțin la început, chiar mai liberi de obligații față de nobili decât fuseseră anterior. Expansiunea demografică și agrară a fost însoțită de creșterea globală a veniturilor, fapt care a generat, la rândul său, o nouă perioadă de creștere a cererii de produse de consum și deci a intensității schimburilor comerciale și a dezvoltării urbane.

La sfârșitul secolului al XVI-lea, însă, creșterea populației a depășit nivelul producției, în timp ce productivitatea agricolă era în scădere — lucru dovedit de situația familiară a tendinței de creștere a prețurilor pământului și alimentelor, prin comparație cu bunurile manufacturate. Totuși, o rezolvare a problemei printr-o simplă ajustare malthusiană, deci prin refluxul demografic, a fost și de această dată împiedicată de consecințele indirecte ale consumului nobiliar, ce reflecta la rândul său competiția inter-nobiliară; aceasta din urmă pune fața în față, acum, organizații de clasă nobiliare mai mari, mai strâns centralizate și mai eficiente, anume statele feudale. Dărilor tot mai mari percepute de nobili, acum mai ales sub forma impozitelor de stat, agravate de ravagiile războaielor, au lovit comunitățile țărănești deja afectate de creșterea populației peste nivelul resurselor de hrană. Rezultatul a fost unul previzibil: prăbușirea demografică ce ar fi urmat oricum ca rezultat al suprapopulării a devenit foarte radicală; volumul dărilor percepute pe cap de țăran a crescut; aceste dări percepute de nobili au fost în parte compensate de războaie; iar rezultatul final a fost o „criză a secolului al XVII-lea” care s-a asemănat foarte mult cu cea a secolului al XIV-lea¹⁶.

Pe scurt, în ciuda crizelor, a conflictelor de clasă și a dezvoltării comerțului, nobilii feudali și țăranii — acționând individual și în grup — au sfârșit prin a construi — în mod deloc surprinzător — o nouă

formă de relații de proprietate precapitaliste bazate pe proprietatea țărănească și pe extragerea unui surplus economic prin constrângeri de ordin extraeconomic. Drept consecință, actorii economici, fie ei nobili sau țărani, au adoptat reguli de reproducție economică similare celor din timpurile medievale, rezultatul fiind cel că tiparele de dezvoltare pe termen lung — ciclice sau seculare — cunoscute din epoca medievală s-au perpetuat în timpul epocii moderne timpurii și chiar mai târziu.

Europa de Nord-Est: dezvoltarea șerbiei

Relațiile de proprietate feudale s-au dezvoltat în Europa de Nord-Est — adică în Germania, la est de Elba, și în Polonia — cu o întârziere semnificativă față de Europa Occidentală, anume în secolele al XII-lea și al XIII-lea, ca rezultat al unui proces de colonizare puternic influențat de societatea feudală occidentală. În această parte a Germaniei, nobilii feudali erau originari din vest sau din alte zone ale Occidentului, ei implicându-se în mod direct în procesul de colonizare. Ei i-au determinat pe țăranii din Occident să emigreze spre satele construite după planuri sistematice, instituind aici așa-numita „lege germanică”, sub regimul căreia dările percepute de nobili erau reduse, drepturile de posesiune și de moștenire ale țăranilor asupra pământurilor erau relativ bine consolidate, iar libertățile și autonomia de care se bucurau satele relativ extensive. În Polonia și în alte părți, colonizarea a fost un fenomen important, și aici nobilii locali instituind forme de feudalism relativ permissive pentru țăranii, la fel ca în Germania Răsăriteană. O dată cu geneza unor relații feudale de proprietate de tip nou, mai puțin oneroase, dezvoltarea economică s-a desfășurat, începând din secolele XII–XIII, în întreaga Europă de la est de Elba, după modelul deja experimentat în Europa Occidentală. Emigrarea, creșterea demografică și defrișările au marcat, împreună, o lungă fază de expansiune, însoțită de creșterea producției, a veniturilor și a consumului nobiliar, precum și de dezvoltarea comerțului și a orașelor¹⁷.

Criza economiei feudale la încheierea epocii medievale a atins Europa de Nord-Est cu întârziere față de Occident, făcând ravagii în unele zone și lăsându-le pe altele aproape complet neafectate. În Germania de la est de Elba, criza economiei feudale occidentale a avut efecte dezastruoase, marcând încheierea imigrației din Occident.

Acest fapt a pus în primejdie, în mod firesc, veniturile senioriale, căci nobilii erau nevoiți să aplice un tratament foarte blând față de țărani pentru a-i putea atrage pe domenii; ei erau deci dependenți de rente pentru a extinde numărul supușilor și, din acest motiv, erau profund afectați atunci când nu mai puteau conta pe un număr mare de imigranți. Nobilii germani de aici erau obligați să încerce să-și rezolve problemele de venituri angajându-se în acțiuni agresive unul față de celălalt, organizându-se pentru război în exterior și, în cele din urmă, străduindu-se să își înăsprească controlul asupra țărâniei pentru rotunjirea veniturilor. Cum era de așteptat, în acest fel s-a conturat aceeași spirală descendentă a crizei demografice și economice pe care o cunoaștem acum din prezentarea experienței occidentale. Prin contrast, nobilii polonezi par să nu fi fost afectați de problemele de origine demografică cu care se confruntau confrății lor germani, deși s-a putut argumenta că și ei au avut dificultăți în a-și asigura veniturile, datorită fugii țăranilor la orașe și devalorizării monedei, care se traducea printr-o devalorizare a rentei în bani. În orice caz, se pare că Polonia a reușit să evite criza economiei feudale de la sfârșitul Evului Mediu, probabil datorită faptului că ea nu atinsese încă un nivel al populației suficient de ridicat pentru a genera scăderea veniturilor în agricultură¹⁸.

Este sigur însă că, în timp, același sistem al relațiilor de proprietate a prevalat în toată Europa de Nord-Est. Ca un răspuns la scăderea populației, la oportunitățile mai mari de a cumpăra mărfuri de lux, la creșterea corespunzătoare a oportunităților de a vinde grânele pe piețele interne și externe și, probabil, la devalorizarea monedei, nobilii și-au întărit controlul asupra libertății de mișcare a țăranilor, au mărit quantumul dărilor și, în cele din urmă, s-au asigurat de faptul că rezerva feudală era lucrată cu mâna de lucru a șerbilor. Este încă neclar cum au reușit nobilii din această parte a Europei să reducă libertatea țăranilor, într-o epocă în care aceștia se emancipau treptat în Occident. Se poate argumenta că țărâniea din răsărit avea mai puține posibilități de a se opune reacției senioriale decât cea din apus, cauza fiind aceea că, în răsărit, procesul de colonizare a noilor întinderi agricole fusese condus și organizat de nobili, în vreme ce, în Occident, țăranii „fuseseră cei dintâi”. Astfel, în răsărit, nobilimea se folosisse în acest scop de așezări mici, izolate, concepute după un plan rațional, dominate de un singur senior; în apus, prin contrast, nobilii rivali fuseseră nevoiți

deseori să își împartă între ei unul și același sat, în timp ce țăranii stabiliseră rețele de solidaritate ce depășeau limitele satelor. Mai mult, la sfârșitul epocii medievale, țăranii din Europa Occidentală aveau deja în urmă o lungă tradiție de solidaritate și de luptă pentru drepturi. Tradiții de acest fel erau aproape absente în răsărit, unde țăranilor li se acorda, de regulă, libertatea doar pentru a se confrunta apoi, singuri, cu asaltul concertat al nobilimii. Nobilii erau capabili, deci, să își consolideze dominația prin stabilirea unui nivel foarte înalt de organizare politică, manifestat de obicei prin constituirea unor adunări provinciale apte să coordoneze acțiunile de instituire a controlului asupra țăranimii¹⁹.

Dezvoltarea unor forme foarte strânse de relații de proprietate în Europa de Nord-Est a adus cu sine o evoluție economică relativ previzibilă. La început, de-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea, o dată cu creșterea populației și a ariei locuite, s-a înregistrat o creștere a producției, o creștere corespunzătoare a veniturilor nobililor și țăranilor și o expansiune a comerțului. Cu timpul, dezvoltarea agricolă, limitată la intensificarea cultivării rezervei nobiliare pe baza unor obligații mai mari ale țăranimii, s-a dovedit a nu putea oferi decât cele mai limitate posibilități de expansiune economică. Se pare că, în anii 1560 sau 1570, produsul național al Poloniei a atins limitele sale extreme și, probabil, același lucru s-a petrecut și în restul Europei de Nord-Est. Din acest punct, producția domeniilor nobiliare nu a mai putut fi mărită decât prin majorarea rezervelor în defavoarea loturilor țărănești, erodând prin aceasta principalele forțe productive ale sistemului. Scăderea precipitată a productivității a adus cu sine sfârșitul expansiunii demografice și remediile „politice” caracteristice acestui fenomen. Clasa dominantă nobiliară și-a mărit presiunea asupra țăranilor, erodând în continuare capacitatea productivă a acestora și, în plus, angajându-se pe scară tot mai largă în războiul extern și intern. Rezultatul a fost regresivitatea economică și dislocarea socială, deci versiunea nord-est-europeană a „crizei generale a secolului al XVII-lea”²⁰.

Europa de Sud-Est: statul otoman

Cucerirea otomană a Europei de Sud-Est, din secolul al XIV-lea până în cel de-al XVI-lea, a fost însoțită de reconstruirea radicală a relațiilor de proprietate în regiune. Până atunci, aristocrațiile locale,

ai căror membri erau organizați în state slabe și instabile, par să își fi asigurat reproducția economică prin perceperea coercitivă a rentelor de la țărani, pe o bază individuală. Dar o dată cu instaurarea regimului otoman, formele feudale au fost desființate și înlocuite printr-un sistem în care noii conducători, organizați într-un stat centralizat, asigurau reproducția economică prin impozitarea centrală a țărănimii, care deținea în esență proprietatea deplină asupra pământului. În termeni generali, statul preleva un impozit având în principiu valoare fixă și, în plus, nu foarte oneros, la care se adăugau impozite extraordinare, neregulate, ce aveau cele mai mari șanse să fie realmente încasate în mod eficient. În plus, statul acorda cavalerilor *sipahi*, ca mijloc de supraviețuire, drepturi să colecteze o dijmă și un impozit pe pământ în anumite regiuni. Totuși, țăraniii își păstrau nu numai dreptul de proprietate deplină asupra caselor și a patrimoniului aferent, ci și pe cel de a-și transmite din generație în generație arendări ale unor loturi de teren²¹.

Înlocuirea relațiilor de proprietate vechi, de sorginte feudală, prin noul stat bazat pe impozite și susținut de birocrație a dat naștere unei forme de evoluție economică ce s-a desfășurat, în multe privințe, paralel celei înregistrate în alte părți ale Europei în aceeași perioadă, cu diferențe datorate tocmai instalării unui sistem centralizat de extragere a surplusului, în locul unuia descentralizat. Statul otoman a creat condițiile necesare pentru formarea unei țărănii dinamice și a unui proces de dezvoltare propulsat de țărănime, pentru că a asigurat garanții fără precedent în privința drepturilor de posesiune asupra pământului ale țărănimii, a redus amploarea surplusului prelevat de la țărănime, prin comparație cu sistemul anterior, și a instaurat pacea socială în zonele rurale, după secole de lupte dintre nobili. Cealaltă față a monedei era aceea că dezvoltarea economică sub otomani era supusă tuturor restricțiilor impuse dezvoltării de sistemul posesiunii țărănești — orientarea predominantă a producției către subsistență, limitările stricte impuse acumulării pământurilor, muncii și capitalului și controlul producției de către puternice comunități sătești. Aceste bariere împotriva dezvoltării au fost întărite în Europa de Sud-Est de absența unei aristocrații funciare care să fi fost capabilă, ca în Occident, să pună în practică acele programe de colonizare și defrișare de terenuri pentru care țărănimea nu dispunea de suficiente resurse. În fine, pentru a înrăutăți și mai mult lucrurile, statul otoman, cu centrul în uriașa

conglomerație urbană a Constantinopolului, considera necesar să exercite un control strâns asupra comerțului cu cereale, astfel încât să poată asigura aprovizionarea orașului și astfel să mențină ordinea. Această economie centralizată a contribuit la reducerea în continuare a stimulentei și așa reduse pentru îmbunătățirea producției în vederea schimbului.

Nu este surprinzător, deci, că efectul inițial al instaurării sistemului otoman a fost declanșarea unei viguroase tendințe de dezvoltare a economiei țărănești, cu atât mai mult cu cât, după toate aparențele, regiunea s-a confruntat cu declinul demografic începând de la sfârșitul perioadei medievale. De-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea, Europa de Sud-Est a fost scena unei creșteri demografice rapide și a unor eforturi de colonizare analoge celor care aveau loc simultan în Occident. A existat chiar o creștere importantă în exporturile de hrană dinspre zonele rurale, către destinații interne și străine. Dar această tendință de expansiune s-a confruntat cu serioase constrângeri, încă de la o dată foarte timpurie. Țăranilor le lipseau animalele necesare pentru a ara soluri mai aride; ei nu dispuneau de capitalurile necesare pentru proiecte de irigație pe scară largă. Statul otoman a încercat într-adevăr să sprijine defrișarea noilor terenuri prin practica numită *sendirme* — a donațiilor de pământuri către acei membri ai elitei ce se arătau dispuși să investească în lucrările de defrișare. Chiar și așa, întreprinzătorii care se angajau în proiecte mari erau stânjeniți în eforturile lor de a face agricultură în mod profitabil de lipsa forței de muncă, cauzată la rândul său de sistemul posesiunii mijloacelor de reproducție economică de către țărani.

În ultimele decenii ale secolului al XVI-lea economia Europei de Sud-Est a început să se confrunte cu acele simptome ale crizei malthusiene ce se făceau simțite pretutindeni în Europa. Productivitatea culturilor de cereale a scăzut radical. Creșterea demografică a atins plafonul superior. Prețurile alimentelor au crescut, iar statul a intervenit pe piață prin achiziții la prețuri fixe.

Oricum — și din nou la fel ca în Europa Occidentală — procesul de ajustare malthusiană a fost întrerupt de creșterea autonomă a consumului clasei dominante, ca rezultat al unor presiuni ce derivau din formele precapitaliste de competiție militar-politică. La sfârșitul secolului al XVI-lea, vechea cavalerie otomană era deja depășită. În schimb, noile trupe, recrutate din rândurile țărănimii, trebuiau

plătite. În cele din urmă, ele au ajuns să își procure cele necesare prin jaf, cu rezultate dezastruoase pentru producția agricolă.

Statul otoman s-a angajat, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, într-o serie de războaie ample, cu rezultate dezastruoase. Ele trebuiau să fie finanțate, ceea ce a dus la înăsprirea fiscalității. Statul otoman, care până atunci percepușe impozite foarte scăzute, a început acum să recurgă tot mai des la impunerea unor dări grele și neregulate, cu a căror percepere era însărcinată o nouă categorie de funcționari. Pentru a înrăutăți lucrurile, îndelungatul proces de expansiune teritorială a imperiului a ajuns la capăt în secolul al XVII-lea. Statul și oficialitățile sale, care până atunci beneficiaseră de această expansiune, și-au întors mijloacele de constrângere militară în interior, împotriva țărănimii, cu rezultate funeste pentru agricultură.

Pe scurt, ca pretutindeni în Europa, de la sfârșitul secolului al XVII-lea creșterea inexorabilă a presiunii clasei dominante a strivit o țărănie ale cărei capacități productive erau deja în scădere, reducând și mai mult productivitatea muncii sale. Totuși, pentru că în Imperiul Otoman, la fel ca în orice altă parte a Europei în acea vreme, necesarul de venituri al clasei dominante a continuat să crească, în relație cu cerințele „construcției politice” — și deci fără a ține seama de capacitatea țărănimii de a furniza aceste venituri — regiunea a evoluat către o formă specifică a „crizei generale a secolului al XVII-lea”.

Anglia începuturilor epocii moderne: dedașarea dezvoltării de tip modern

Formele de proprietate feudale au fost instaurate în Anglia cu puțină întârziere față de Franța și alte zone ale Europei Occidentale. Grupul conducător de origine normandă care a cucerit țara în secolul al XI-lea a adus cu el o organizare politică feudală mai sofisticată, de felul celei ce exista în acea vreme pe continent; era o organizare ce se dezvoltase în urma conflictelor politice cu monarhia franceză, precum și ca urmare a însuși procesului de cucerire a Angliei. Organizarea militară normandă era mai perfecționată decât cea a oricărui rival continental; aristocrația normandă era, prin comparație cu alte aristocrații ale epocii, legată într-o manieră mai directă de monarhul său; în plus — și probabil că cel mai important lucru — clasa dominantă normandă dezvoltase, prin expansiunea curților de

judecată monarhice, mijloace mai eficiente de a reglementa disputele dintre membrii săi. Rezultatul era consolidarea, în Anglia medievală, a unei forme de feudalism mai centralizate și mai coezive decât cea existentă pe continent în acea vreme, o formă de feudalism care le dădea nobililor individuali posibilitatea de a-și extrage veniturile prin constrângere extraeconomică și de a se organiza pentru război într-o manieră foarte eficientă. În consecință, în vreme ce aristocrația franceză a înregistrat o succesiune de înfrângeri militare și scăderea veniturilor în urma victoriilor obținute de țărănime, de-a lungul întregii perioade de expansiune economică, din secolul al XI-lea până în cel de-al XIII-lea, aristocrația engleză s-a bucurat de venituri tot mai mari, ca urmare a stăpânirii tot mai ferme a țărânimii și a victoriilor militare din epocă²².

În orice caz, în Anglia, la fel ca și în alte regiuni, la începutul secolului al XIV-lea, au început să se facă simțite limitările inerente unei economii agrare, bazate pe posesiunea individuală țărănească și pe extragerea surplusului de către nobili prin mijloace de coerciție extraeconomică. Productivitatea a intrat în declin, prețurile la alimente și rentele au crescut, iar demografia a atins un maxim, după care a început să scadă. Din nou, la fel ca în alte regiuni, și în Anglia clasa dominantă a încercat să compenseze declinul veniturilor prin măsuri extraeconomice. În special după ravagiile ciumei, ea s-a străduit să își întărească controlul asupra țărânimii și să ridice cuantumul obligațiilor acestora, pentru a face față deteriorării raportului dintre populație și terenurile disponibile. Aceste încercări au eșuat însă datorită revoltelor și mobilității țăranilor. În secolul al XV-lea, țăranii englezi, la fel ca și cei din restul Europei, își câștigaseră libertatea și aveau de plătit dări tot mai reduse. O vreme, aristocrația engleză, bine organizată, a reușit să compenseze scăderea veniturilor prin campanii militare externe încununată de succes. Din a doua jumătate a secolului al XV-lea, nobilii s-au confruntat cu rezistență sporită din partea clasei dominante franceze, din ce în ce mai bine organizată. Rezultatul final a fost războiul civil, clasa feudală engleză folosindu-și acum resursele politico-militare pentru a redistribui averea membrilor²³.

Incapacitatea nobilimii engleze de a reinstitui șerbia sau de a pune în mișcare o dezvoltare politică înspre modelul absolutist (așa cum făcea în aceeași vreme nobilimea din Franța și Germania) a fost cea care a forțat-o, în cele din urmă, să identifice noi căi de a ieși din

impasul crizei veniturilor. Fiind lipsiți de puterea de a mai folosi mijloacele de constrângere extraeconomică împotriva țăranilor, nobilii au fost obligați să folosească ceea ce mai rămăsese din puterea de care se bucurau în virtutea sistemului feudal pentru a stimula o direcție de dezvoltare care în cele din urmă s-a dovedit a fi de natură capitalistă. Deși nu erau capabili să impună noile forme de iobăgie, așa cum făcuseră confrății lor din Franța și Germania, ei s-au folosit de organizarea de clasă feudală pentru a instaura proprietatea deplină asupra domeniilor. Faptul că reușiseră să păstreze rezerve senioriale extinse de-a lungul întregii perioade medievale a fost extrem de important în acest scop. Dar cartea lor norocoasă s-a dovedit a fi capacitatea de a-i împiedica pe țăranii de pe domeniile lor să obțină și ei proprietatea deplină asupra loturilor de teren, obligându-i în schimb să se mulțumească cu statutul de arendași. Trebuie subliniat, din nou, că acest succes în a-și menține controlul asupra pământurilor a fost posibil doar datorită puterii de natură feudală pe care o dețineau.

Desigur, proprietatea asupra pământului de care se bucurau nobilii englezi nu le-a dat decât posibilitatea de a-și închiria pământurile la prețuri competitive; iar la început, în secolul al XV-lea, aceste prețuri nu au fost, cu siguranță, prea ridicate. Într-adevăr, trebuie să subliniem că, atunci când și-au afirmat drepturile de proprietate asupra pământurilor, nobilii englezi nu au avut intenția de a instaura un nou sistem de relații de proprietate. Preocuparea lor era aceea de a-i împiedica pe țărani să obțină dreptul de a plăti rente de valoare fixă, precum și drepturi de moștenire asupra pământurilor, care ar fi pus sub semnul întrebării capacitatea nobilimii de a-și menține poziția economică. În orice caz, consecința epocală — chiar dacă neintenționată — a acestor evoluții a fost reușita lor de a-și obliga foștii supuși țărani să intre în competiție pentru prețuri cât mai bune de închiriere a pământurilor, cu urmări foarte importante pentru dezvoltarea economică²⁴.

Pe măsură ce atât cererea de pământ, cât și cea de hrană și materii prime au început să crească, ca o consecință a creșterii populației, a dezvoltării comerțului și a producției manufacturate, în decursul secolului al XVI-lea, țăranii arendași s-au confruntat cu mari dificultăți în a-și menține pământurile. Ei nu mai puteau produce pentru subzistență, din simplul motiv că nu mai dispuneau de mijloacele de reproducție necesare, iar rezultatele acestei situații au

fost cu adevărat foarte semnificative. Lucrătorii agricoli englezi nu au avut altă alternativă decât cea de a adopta producția pentru schimb ca o metodă de reproducție economică; pentru că, dacă nu se specializau, nu acumulau capitaluri și nu își îmbunătățeau tehnicile de producție, ei nu reușeau să reziste în competiția pentru prețuri de închiriere avantajoase și își pierdeau terenurile. În același timp, nobilii au fost nevoiți să creeze ferme mai mari și mai bine utilizate, pentru a-i putea atrage pe fermierii cei mai pricepuți, apți să le aducă deci cele mai mari avantaje. În timp, rezultatele au fost de două feluri. Mai întâi, procesele de diferențiere economică au dus la formarea unei categorii de fermieri-arendași capabili să angajeze forță de muncă plătită; în al doilea rând, competiția din domeniul producției agrare a dus în cele din urmă la declanșarea unei veritabile revoluții agricole, căci acești fermieri strâns conectați la piață au adoptat tehnici existente de multă vreme, dar evitate de țărani care nu erau dispuși să își asume riscurile specializării, necum să facă investițiile necesare.

Pe scurt, la începutul perioadei moderne timpurii, rezistența depusă de țărani englezi și mobilitatea lor i-a împiedicat pe nobili să mai continue să se folosească de mijloacele de control extra-economic pentru a extrage renta feudală. La rândul său, metoda de care s-au folosit nobilii pentru a putea totuși să obțină în continuare o parte a produselor țăranilor a acționat astfel încât să ducă la separarea acestora din urmă de mijloacele lor de reproducție economică. Consecința neintenționată a fost distrugerea sistemului de proprietate feudal și introducerea unui nou tip de relații de proprietate, ce nu îi mai permitea clasei dominante să își însușească veniturile necesare prin mijloace extraeconomice și în baza căruia producătorii direcți, acum liberi, nu mai posedau mijloacele de subsistență. Rezultatul consolidării acestui nou tip de relații de proprietate a fost acela de a le impune actorilor economici noi reguli de reproducție, mai presus de toate necesitatea de a produce pentru piață, ceea ce a dus în cele din urmă la un nou tip de evoluție economică.

De-a lungul secolelor XVI–XVII, agricultura engleză a depășit vechea tendință de descreștere a productivității, înregistrând, dimpotrivă, o ușoară majorare a producției raportate la numărul de persoane. Nu a existat nici un fel de ajustare malthusiană care să pună capăt expansiunii demografice. Anglia și Olanda au fost

singurele țări care nu au trecut prin „criza secolului al XVII-lea”. Ieftinirea produselor agricole a exercitat o presiune asupra salariilor, determinând scăderea lor, a creat condiții pentru consumul discreționar, a făcut posibil transferul unei proporții din ce în ce mai mari de populație din agricultură înspre manufacturi și a facilitat formarea unei piețe locale extinse pentru bunuri manufacturate. Pentru prima oară, agricultura și manufacturile s-au dovedit a fi complementare, mai degrabă decât mutual competitive, iar creșterea populației a acționat astfel încât să ducă la creșterea și nu la declinul economic global. Anglia a cunoscut o creștere neîncetată a populației și a industriei manufacturate de-a lungul secolelor XVII–XVIII, care a dus în cele din urmă la revoluția industrială.

În concluzie, putem spune că Europa Răsăriteană, cea Centrală și cea Sudică s-au comportat într-o manieră „normală”, atunci când nu au trecut brusc pragul dezvoltării economice de tip modern. Doar Anglia și, într-o anumită măsură, Olanda au fost diferite în această privință. Dar numai aceste excepții s-au conformat condițiilor necesare pentru ca dezvoltarea „smithiană normală” să poată avea loc.

NOTE – Capitolul II

¹ Smith discută despre obstacolele puse în calea dezvoltării economice de dominația politică a nobililor feudali asupra țăranilor producători. Dar este cel puțin ambiguu în legătură cu semnificația acestor obstacole, argumentând că dezvoltarea comerțului le dizolvă în mod automat. Vezi Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations*, publicată în 1776. Folosesc ediția realizată de Edwin Cannan (New York, Modern Library, 1937). Vezi în special cap. 2, „Of the Different Progress of Opulence in Different Nations”.

² Georges Duby, *The Three Orders of Society* (Chicago, University of Chicago Press, 1980); Georges Duby, *The Early Growth of the European Economy* (Ithaca, Cornell University Press, 1974).

³ Pentru o prezentare a problemei regulilor de reproducție economică ale nobililor și țăranilor sub feudalism, vezi Robert Brenner, „The Agrarian Roots of European Capitalism”, în *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Preindustrial Europe* (Cambridge, Cambridge University Press, 1985), pp. 262–282, 306–311, 319, 323.

⁴ Pentru mai multe amănunte despre declinul productivității în agricultura medievală europeană, vezi Guy Bois, *La crise du féodalisme* (Paris, Fondation nationale des sciences politiques, 1976); M. M. Postan, „Medieval Agrarian Society in Its Prime: England”, în Postan, ed., *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 1: *The Agrarian Life in the Middle Ages* (Cambridge, Cambridge University Press, 1966).

⁵ Bois, *Crise du féodalisme*, p. 331; Postan, „Medieval Agrarian Society”; Emmanuel Le Roy Ladurie, *Les paysans du Languedoc*, 2 vol. (Paris, S. E. V. P. E. N., 1966): vol. 1.

⁶ Postan, „Medieval Agrarian Society”.

⁷ Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra, NLB, 1974).

⁸ Bois, *Crise du féodalisme*, pp. 267–273.

⁹ Smith, *Wealth of Nations*, partea a 3-a. Vezi și Robert Brenner, „Marx’s First Model of the Transition to Capitalism”, în Bernard Chavance, ed., *Marx en perspective* (Paris, Ecole des hautes études en sciences sociales, 1985).

¹⁰ Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital* (New York, Monthly Review Press, 1968).

¹¹ Smith, *Wealth of Nations*, partea a 3-a, cap. 4; Paul Sweezy, „Reply to Dobb”, în Sweezy, *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Londra, NLB, 1976). Pentru o demonstrație interesantă a faptului că reacțiile economice ale actorilor economici sunt diferite în perioada precapitalistă

față de capitalism, vezi, Witold Kula, *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles* (Paris-Haga, Mouton, 1970).

¹² Vezi Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, Academic Press, 1974).

¹³ Robert Brenner, „The Origins of Capitalism: a Critique of Neo-Smithian Marxism”, în *New Left Review*, 104 (1977).

¹⁴ Guy Fourquin, *Les campagnes de la région parisienne à la fin du moyen âge* (Paris, Presses universitaires de France, 1970), pp. 175-179, 151-152; R. Fossier, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle* (Paris-Louvain, B. Nouwelaerts, 1968), vol. 2, pp. 555-556, 622-623, 714; Bois, *Crise du féodalisme*.

¹⁵ Brenner, „Agrarian Roots of European Capitalism”, pp. 253-264, 289-291; Bois, *Crise du féodalisme*, pp. 203-204, 254-256, 264, 364.

¹⁶ Emmanuel Le Roy Ladurie, „Les masses profondes: la paysannerie”, în Fernand Braudel, Ernest Labrousse, eds., *Histoire économique et sociale de la France*, vol. 1, partea 2, (Paris, Presses universitaire de France, 1970-1982), pp. 555-576; Michel Morineau, „La conjoncture ou les gerbes de la croissances”, în *Histoire économique et sociale de la France*, vol. 1, partea 2, pp. 978-980; Brenner, „Agrarian Roots of European Capitalism”, pp. 82-83.

¹⁷ F. L. Carsten, *The Origins of Prussia* (Oxford, Oxford University Press, 1954), pp. 101-102, 114; Marian Małowist, „Problems of the Growth of the National Economy of Central-Eastern Europe in the Later Middle Ages”, în *Journal of European Economic History*, 3 (1974), pp. 322-329; Jacek Kochanowicz, „The Polish Economy and the Evolution of Dependency”, în volumul de față.

¹⁸ Carsten, *Origins of Prussia*, cap. 8; M. Biskup, „Polish Research Work on the History of the Teutonic Order State Organization in Prussia”, în *Acta Poloniae Historica*, 2 (1960); Małowist, „Problems of the Growth of the National Economy”; Kochanowicz, „The Polish Economy”.

¹⁹ Brenner, „Agrarian Roots of European Capitalism”; Kochanowicz, „The Polish Economy”.

²⁰ Antoni Mączzak, „Export of Grain and the Problem of Distribution of National Income in the Years 1550-1650”, în *Acta Poloniae Historica*, 18 (1968); Jerzy Topolski, „La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècles”, în *Acta Poloniae Historica*, 7 (1962); Kochanowicz, „The Polish Economy”.

²¹ Informațiile despre Balcani sunt preluate din capitolul „The House of Islam” în *Lineages of the Absolutist State* a lui Anderson, și din Fikret Adanir, „Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During the Ottoman Rule”, în acest volum.

²² F. M. Stenton, *English Feudalism, 1066–1166* (Oxford, Oxford University Press, 1932), cap. 1; David C. Douglas, *William the Conqueror* (Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1964), pp. 133–155.

²³ Postan, „Medieval Agrarian Society”; Rodney H. Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England* (Londra, Macmillan, 1967), pp. 32–37.

²⁴ Brenner, „Agrarian Roots of European Capitalism”, pp. 291–299.

Capitolul III

SISTEMELE AGRARE ALE EUROPEI CENTRALE ȘI DE EST

Peter Gunst

Nu putem înțelege caracteristicile dezvoltării agrare în Europa de Est fără o lărgire a perspectivei comparative, atât geografic cât și cronologic. Regiunea geografică pe care trebuie să o cuprindă o asemenea cercetare trebuie să includă partea europeană a Rusiei și Europa Occidentală, iar reperatele cronologice trebuie împinse înapoi în timp, pentru a cuprinde procesele istorice importante care au avut loc înaintea secolului al XVI-lea. În plus, pentru a putea înțelege trăsăturile definitorii ale istoriei agrare a diverselor zone ale Europei, trebuie să luăm în considerare sectoarele non-agrare ale economiei, și în special dezvoltarea orașelor.

Primul lucru pe care trebuie să-l clarificăm este cel al specificului dezvoltării Europei Occidentale, într-o perspectivă mondială — căci acest tip de dezvoltare foarte specific a devenit ulterior un model de urmat pentru restul omenirii. Ceea ce înseamnă că celelalte regiuni ale lumii au fost obligate să încerce să urmeze traiectoria evolutivă a Europei Occidentale. Din această perspectivă, putem desprinde și una dintre principalele caracteristici ale Europei de Est: anume, aceea că a fost prima regiune a globului care s-a înscris pe traiectoria de evoluție indicată de Occident, care a adoptat deci inovațiile tehnice și sociale de proveniență vest-europeană.

De ce a avut Europa Occidentală un ritm de dezvoltare atât de rapid, prin comparație cu restul lumii? Care este „esența” modernizării de tip occidental, și datorită căror cauze a avut loc acest fenomen

unic? Primul factor pe care trebuie să-l avem în vedere este cel a relației dintre teritoriul agricol și populație. Europa Apuseană (în care includem partea de nord a Italiei, Germania Occidentală, teritoriile Elveției de astăzi, ale Belgiei, Olandei, Danemarcei și Angliei) era mult mai des populată în Evul Mediu timpuriu, prin comparație cu alte zone ale lumii, și cu siguranță prin comparație cu Europa de Est. Această densitate a populației a reprezentat întotdeauna o presiune pentru găsierea unor modele de dezvoltare noi, inițial doar în sectorul agricol, apoi și în alte sectoare ale economiei. Dacă în Europa Răsăriteană abundența terenului arabil, și deci posibilitatea ca oamenii să se mute dintr-o regiune agricolă în alta, a condus la o repetiție a structurilor de producție tradiționale, în apus țărani au fost nevoiți să asigure nevoile de hrană ale unei populații tot mai numeroase, din disponibilul unor suprafețe cultivabile limitate. Cu alte cuvinte, dezvoltarea Europei Occidentale a fost accelerată de nevoia de a intensifica producția agricolă.

Ce anume a făcut posibilă o asemenea intensificare? În opinia mea, a fost un amestec foarte fericit dozat de elemente de civilizație greco-romane, cu altele ale lumii celto-germanice. Nu a fost o simplă alăturare de elemente, ci o veritabilă osmoză prin care cuceririle economice, legale și tehnologice ale civilizației antice au înghițit cultura barbară bazată pe proprietatea comună asupra pământului, preluând totodată câteva componente ale societăților celtice și germanice. Fundamentele dezvoltării agrare au fost constituite de domeniile feudale ce s-au format în jurul fostelor *villae* romane, de noile tehnici și instrumente agricole de tipul asolamentului trienal sau al plugului greu, asimetric, cu cuțit și cormană (ceea ce francezii numesc *charrue*) și de un nou sistem economic și social bazat pe loturi țărănești individuale și pe iobăgie. Acest sistem a început să se constituie din secolul al VI-lea, satele de iobagi devenind dominante în secolele VIII-X. În mod semnificativ, el se întemeia pe principiul proprietății private, sprijinit de biserica creștină. Iar triumful acestui principiu — de origine greacă — al proprietății private a creat posibilitatea trecerii la o agricultură mai intensivă, atunci când densitatea populației a atins o cotă critică¹.

Principiul proprietății private l-a determinat pe producător să dezvolte un interes personal în ridicarea producției. Cea mai mare parte a surplusului de producție rămânea în mâinile producătorului. Sistemul anterior, al proprietății comune a satului, a lăsat locul celui

în care — în ciuda unor rămășițe comunitare datorate cerințelor asolamentului trienal — produsul agricol devenea proprietatea unor familii. O schimbare fundamentală a fost aceea că sistemul fiscal era și el bazat pe impozitarea individuală, și nu pe aceea a unor comunități rurale. Atracția pe care o prezenta un surplus de producție devenea astfel foarte mare, societatea țărănească devenind deci interesată de inovațiile tehnice, care la rândul lor presupuneau un volum de muncă mai mare decât metodele tradiționale. Triumful proprietății private a fost asigurat de caracteristicile variantei romane a creștinismului și de receptivitatea societății față de practicile juridice romane.

În alte regiuni ale lumii, printre care și Europa de Est, principiul proprietății private nu a devenit dominant în același fel. Chiar și pe cuprinsul Imperiului Roman, el a cucerit doar partea sa apuseană: pe lângă *polis*-ul grecesc, el s-a mai răspândit în Italia și o parte a Galiei, dar nu în Asia și nici chiar în Balcani. Explicația acestei diferențe poate fi, din nou, densitatea relativă a diverselor componente ale populației. În timp ce în Occident populația romană o depășea ca număr pe cea germanică și celtică, în Balcani situația era exact opusă: populația slavă a depășit-o cu mult ca număr pe cea de origine bizantină, astfel încât relațiile juridice bizantine nu au putut juca aici același rol pe care practicile juridice romane le-au jucat în Apus. În teritoriile de colonizare greacă, ordinea socială de tip grecesc a fost introdusă doar în cazurile în care populația băștinașă nu o depășea ca număr pe cea de origine greacă: în Africa de Nord sau în Asia Mică, formele tradiționale de proprietate funciară și sistemul social bazat pe ele au rămas neschimbate. Linia de demarcație dintre cele două regiuni agricole a coincis în esență cu cea de separare dintre cele două ramuri ale creștinismului, modelul răsăritean de proprietate menținându-se dominant în regiunea care a revenit Bisericii Ortodoxe. Oricum, biserica nu a deținut niciodată în Răsărit o poziție socială comparabilă cu cea de care² s-a bucurat în Occident, ea rămânând aici într-o poziție de subordonare față de puterea seculară.

În general, celelalte civilizații agrare ale lumii s-au bazat pe proprietatea comună asupra pământului. Deasupra micilor comunități țărănești se situau marile unități sociale ce reprezentau puterea de stat — clanuri, triburi și dinastii de conducători — ce se erijau în proprietari ai întregului teritoriu și în persoana cărora era încarnat principiul proprietății comune. Pământul aparținea deci în totalitate

conducătorului, el nefiind exploatat de țărani în mod individual, ci prin intermediul unor sate devălmașe. Comunitatea sătească era cea mai mică unitate fiscală și administrativă, fiind răspunzătoare pentru plata impozitelor către stat. Satul era cel care interacționa în mod direct cu aparatul de stat, individul prezentând o importanță secundară. Comunitățile sătești erau izolate, atât una față de cealaltă, cât și față de viața politică a statului, lucru care explică în parte și stabilitatea sistemului³.

Societatea grecească — cea care a introdus pentru prima oară proprietatea privată asupra pământului — era total deosebită de acest tip de structură socială — așa cum vor fi, de altfel, și societatea romană și cea a Europei Apusene⁴. Partea apuseană a Imperiului Roman a avut un sistem social bazat pe proprietatea privată, pe care țăranii de origine germanică nu l-au putut modifica; ei au sfârșit prin a-l adopta, cel puțin în ceea ce privea terenurile cultivate, chiar dacă pășunile și pădurile au rămas în proprietate comună. Practica moștenirii cirezilor de vite, necunoscută până atunci în Imperiul Roman, a devenit și ea dominantă. Interdependența dintre aceste două sisteme a avut ca rezultat feudalismul Europei Occidentale, care a dus la desființarea satelor devălmașe. Țăranii posedau acum pământul în mod individual și stabileau relații cu seniorul feudal tot pe bază individuală. Țăranul își îndeplinea obligațiile față de cel din urmă — sau cea mai mare parte a lor — în numele său propriu⁵. Surplusul rezultat din mărirea producției rămânea în proprietatea țăranului, ceea ce îl încuraja pe acesta să-și intensifice eforturile. Rezultatul a fost una dintre cele mai importante diferențe dintre vestul și estul continentului, anume caracterul mai dinamic al societății în Occident⁶.

Prin contrast, sistemul cultivării în comun al terenurilor în sate devălmașe a condus, pretutindeni unde a fost practicat, la stagnare socială. În acest sistem nu era încurajată intensificarea producției, deoarece țăranul nu era recompensat dacă producea mai mult. Sistemul politic relativ despotic nu-i oferea nici el țăranului posibilitatea de a păstra surplusul de produse. Așa cum se vede din vechile cronicile rusești, aceasta era situația din Europa de Est la începutul Evului Mediu. Imaginea pe care o zugrăvesc aceste cronicile este cea a unor comunități sătești exploatate în maniera cea mai primitivă de către colecții de impozite, în numele conducătorilor și al anturajului lor, ce reprezentau puterea politică⁷.

Aceasta este și o explicație a faptului că structura feudală a Răsăritului era atât de diferită de cea a Apusului. În Europa Occidentală, prevalența practicilor juridice romane, disoluția timpurie a formelor de proprietate comună și sistemul german al moștenirii pe baze individuale (al primogeniturii) au creat condițiile pentru penetrarea sistemului vasalității până în straturile profunde ale societății. Prin contrast, în Europa de Est, o putere centrală extrem de solidă a căpătat preeminență asupra unei nobilimi dependente. Chiar și în Ungaria, organizarea de stat era mult mai omogenă decât în Occident. Astfel încât diferențierile sociale nu erau atât de profunde și structura legală a societății nu era atât de complexă ca în Europa Apuseană. Nobilimea feudală a Europei de Est a fost întotdeauna un fel de nobilime de funcție, incapabilă să obțină, multă vreme, dreptul de posesiune ereditară a domeniilor (în Rusia, de exemplu, aceasta nu s-a întâmplat decât prin reformele lui Petru cel Mare), ea fiind deci puternic subordonată față de monarh⁸.

Sistemele sociale bazate pe proprietatea comună asupra pământului nu sunt identice. Nu dispunem, de fapt, de nici o explicație pentru faptul că unele sisteme de acest fel sunt foarte despotice, în timp ce altele sunt ceva mai democratice. În cazul triburilor slave, puterea despotică și-a făcut apariția foarte de timpuriu. Problema cea mai importantă este aceea că, în Europa de Est, posibilitatea unei dezvoltări de tip occidental a fost exclusă de existența proprietății comune asupra pământului, de tipul despotic de guvernare bazat pe predominarea satelor devălmașe și, în general, de întreaga structură economică și legală a societății. Este evident că, în astfel de societăți, schimbările socio-economice nu pot purcede decât de sus în jos. Nu numai că majoritatea clasei conducătoare era împotriva reformelor, dar comunitățile sătești erau și ele foarte inerte. Observație care se verifică în cazul reformelor inițiate în Rusia de Ivan al IV-lea cel Groaznic și de Petru cel Mare, ca în cel al mișcărilor pentru eliberarea șerbilor din Rusia și din principatele române.

A existat în Europa de Est o perioadă îndelungată în care formele occidentale au fost adoptate la suprafață, fără însă a penetra societatea. Aceasta s-a întâmplat cu terminologia juridică occidentală, adoptată de societăți care nu dispuneau cu adevărat de conținutul juridic care generase o asemenea terminologie. Este esențial să accentuăm faptul că întârzierea și superficialitatea acestor împrumuturi nu s-a datorat numai prevalenței sistemului proprietății comune

asupra pământului, dar și caracterului foarte sporadic al influențelor grecești și romane, de felul celor care se exercitaseră pe scară largă în Occident. Este adevărat că și în Răsărit s-a răspândit creștinismul și au reapărut unele practici juridice romane; în acest sens, s-ar putea spune că Europa de Est a urmat, cu o anume întârziere, modelul evoluției occidentale. Esențială aici nu este însă diferența temporală, ci faptul că, în Europa de Est, tradiția intelectuală clasică a dispărut cu totul și nu au existat nici acele mecanisme sociale ce conservaseră această tradiție în Occident în epoca migrațiilor. Lipseau, deci, elementele care să susțină o revigorare a dreptului roman.

Relativa abundență a terenurilor arabile și predominarea proprietății devălmașe asupra pământului, împreună cu absența completă a tradițiilor greco-romane, au făcut ca Europa de Est să se dezvolte pe o altă traiectorie decât cea Occidentală, și într-un ritm mult mai lent. Nu exista un stimul pentru intensificarea producției, pentru că exista pământ din belșug. Un fapt grăitor este cel că, în Rusia, asolamentul bienal era încă dominant la jumătatea secolului al XIX-lea, fiind chiar însoțit, pe suprafețe întinse, de metoda încă și mai primitivă a cultivării itinerante⁹. Dezvoltarea sectoarelor non-agricole ale economiei era, în mod corespunzător, foarte scăzută.

În Europa Occidentală, intensificarea producției nu a fost caracteristică doar agriculturii, ci fiecărei ramuri economice în parte. Acest fapt este fundamental, căci dezvoltarea agrară a fost influențată profund de ansamblul economiei. Indiferent dacă aveau o origine romană sau celtică sau dacă au apărut ulterior, orașele s-au dezvoltat aici foarte rapid, trecând de la rolul inițial de centre administrative (regale, ecleziastice sau nobiliare) la cel de centre comerciale. Populația orașelor era destul de mare, ajungând la 7 până la 10 procente din totalul populației în decursul secolelor XIII–XIV. Ele reprezentau nu numai plăci turnante ale comerțului la mare distanță, dar și noduri ale rețelei comerciale interne, între diverse regiuni sau — mai târziu — zone industriale specializate diferit. Orașele au exercitat deci o puternică influență asupra agriculturii. Ele erau piețe de desfacere pentru produsele agricole, relația oraș-sat devenind astfel principalul factor stimulator pentru ridicarea productivității în agricultură. Orașele au contribuit deci în mod esențial la transformarea universului rural. În același timp, locuitorii orașelor s-au constituit cu timpul într-o nouă stare socială, individualitate care corespundea rolului aparte pe care îl aveau în cadrul diviziunii muncii.

Orașul est-european nu a jucat un rol economic similar celui din Apus. Multe dintre așezările urbane ale regiunii și-au păstrat vreme îndelungată funcția originară. Unele erau escale pentru comerțul la mare distanță, unde se transbordau mărfurile în drumul lor spre Europa Occidentală. Mulți dintre locuitorii acestui tip de orașe nu erau localnici, ci negustori străini: de exemplu, varegii sau arabii în Rusia, sau grecii, evreii ori armenii în Balcani. Un al doilea grup de orașe era reprezentat de cele cu un rol militar sau administrativ; aici, majoritatea locuitorilor prestau diverse servicii în slujba administrației civile sau militare. Astfel de centre urbane nu și-au modificat prea mult caracterul o dată cu trecerea timpului, cu excepția faptului că potențații locali și capii bisericii, împreună cu anturajul lor, au fost treptat înlocuiți de funcționari și militari profesioniști¹⁰.

Cel de-al treilea grup de orașe din Europa de Est erau cele care nu reprezentau de fapt decât niște sate mai mari, funcția lor fiind cea de antrepozite pentru comerțul la mare distanță cu produse agricole. Ele au apărut datorită dezvoltării exporturilor de vite către Europa Occidentală, începând cu secolul al XIV-lea, în regiunea ce se întindea din sudul Suediei până în Moldova și bazinul carpatic, trecând prin șesurile poloneze. Deși unele dintre ele aveau să capete mai târziu anumite privilegii, devenind ulterior chiar centre industriale, ele au avut inițial doar o funcție de adjunct al agriculturii, nefiind deci capabile să genereze un impuls economic autonom. Astfel de așezări au apărut pretutindeni unde creșterea vitelor se făcea în principal pentru export: în Polonia sau Ucraina, în Moldova sau Ungaria¹¹.

Nici unul dintre aceste tipuri de așezări urbane, caracteristice Europei de Est, nu constituiau veritabile orașe în sensul occidental al termenului, pentru că locuitorii lor nu constituiau un ordin aparte în cadrul societății feudale. Mulți dintre ei se ocupau de fapt cu agricultura. Ceea ce le făcea să treacă drept orașe — lăsând la o parte unele privilegii legale de care se bucurau — era faptul că, în ochii observatorilor proveniți din Occident, dimensiunea lor le dădea o aparență urbană și le califica pentru un asemenea apelativ.

Este adevărat că existau în regiune și orașe de tip occidental. Populația lor era formată însă din negustori sau mineri proveniți din Occident, mulți dintre ei de origine germană. După criteriile organizării economice și sociale, ca și după cel al ambianței urbane, aceste orașe aparțineau într-adevăr aceleiași categorii ca și cele

occidentale, iar locuitorii lor se bucurau de un statut social corespunzător. Ele nu erau însă caracteristice pentru regiune, datorându-și apariția doar în mică parte condițiilor locale. Mineritul era prea puțin dezvoltat în Europa de Est, astfel încât monarhii locali au fost nevoiți să aducă mineri din afară. Aceste orașe miniere nu se încadrau însă în structura socio-economică a zonei, păstrându-și vreme de secole chiar și caracterul lor etnic distinct. Atunci când locuitorii lor au început să fie în sfârșit asimilați etnic, ele intraseră deja în declin, căpătând un caracter mai degrabă agrar. Orașele de acest fel nu au constituit niciodată o rețea urbană amplă, populația lor reprezentând o proporție infimă din ansamblul populației. Ele au rămas la fel de izolate de popoarele în mijlocul cărora erau așezate cum fuseseră cândva orașele grecești de pe coasta Africii de Nord sau din Asia Mică.

Structura socio-economică a regiunii era diferită față de cea occidentală nu numai în sectorul urban, ci și în cel rural. În multe zone ale Europei de Est țăranii au rămas aserviți până foarte târziu. Proprietatea comună asupra pământului și aservirea satului erau strâns conectate. Situația era diferită doar acolo unde creștinismul fusese răspândit dinspre Occident, așa cum se întâmplase în zona baltică, în Polonia, Ungaria, Boemia, Croația și Slovenia. În alte părți țăranii aparțineau nobililor sau boierilor. Adoptarea creștinismului a atras după sine o ameliorare a condiției servile a țăranilor — care încetează să mai fie pur și simplu sclavi — dar nu desființarea ei. Membrii comunității sătești întrețineau legături de dependență reciprocă, aceste relații sociale primitive supraviețuind până în secolul al XX-lea. Dincolo de micile diferențe de statut legal, țăranii împărțeau în esență același destin. De exemplu, masele de țărani ruși erau ori sclavi sau șerbi (*holop*), la care sursele se referă ca la niște vite, ori aparțineau categoriei *tcheliadj*, diferiți și aceștia de oamenii liberi (*smerd*). Dar, în cazul tuturor celor trei categorii, plata care trebuia achitată în caz că erau uciși de cineva era aceeași¹².

Poziția pe care o dețineau clasele dominante în Europa de Est era și ea diferită de cea a echivalentelor lor occidentale. În regiunea care poate fi desemnată în modul cel mai potrivit ca Europa Centrală — Ungaria, Croația, Boemia și Polonia — fundamentele societății feudale fuseseră puse de aristocrația feudală de origine străină — în special germană — care răspândise și creștinismul și care furniza baza puterii militare a clanurilor dominante. În Ungaria, aceste familii

aristocratice de origine străină s-au amestecat rapid cu familiile căpeteniilor tribale, devenind o parte organică a aristocrației feudale. Un proces similar s-a petrecut în Polonia și Boemia, unde numărul familiilor de origine străină a fost mai mare decât în Ungaria. În Croația și Slovenia, familiile străine predominau în cadrul aristocrației. Traiectoria de evoluție a Croației a fost influențată de existența unei aristocrații de origine maghiară, care a jucat un rol important în istoria țării.

Aristocrația străină care s-a stabilit în regiune, împreună cu antrenajul său militar, a modificat formele originare de proprietate, de tip tribal. Proprietățile funciare s-au transformat curând în domenii feudale în Ungaria, Polonia, și în special în Boemia, care făcea parte din Sfântul Imperiu Roman de neam germanic. Domenii care au căpătat curând un caracter ereditar, la fel cum se întâmplase în Europa Apuseană. Structura clasei conducătoare, precum și legătura ce s-a stabilit între monarhie și păturile superioare ale nobilimii au urmat modelul occidental, cu o întârziere de unul sau două secole.

Totuși, sistemul feudal nu s-a dezvoltat aici până la formele complexe pe care le-a căpătat în Franța sau Germania. Orașele nu au participat la constituirea adunărilor de stări, astfel încât aristocrația și marii latifundiați au devenit cu timpul mai puternici decât însăși monarhia. Cazul cel mai extrem, „Republica Poloneză a Nobililor”, a căpătat forma unui regim politic al mării aristocrații.

Mai departe, înspre Est — în special în Rusia —, monarhul a rămas pentru multe secole, teoretic, unicul stăpânitor al pământului. Majoritatea nobililor ruși, la fel ca și cei români și sârbi, erau servitori ai principelui care primeau moșii în posesiune numai pe durata îndeplinirii unei funcții și care nu puteau lăsa aceste moșii ca moștenire urmașilor. O mai mică parte a nobilimii era formată din aristocrația tribală sau de clan, *boierii*, cei mai mulți dintre ei aflați în serviciul monarhului sau al conducătorului politic local. În Rusia și în Balcani nu s-au format niciodată „organisme parlamentare” feudale, astfel încât puterea nu era împărțită între monarh și stări. Prima mare adunare a nobilimii s-a întrunit în Rusia în 1549, dar mai mult ca un consiliu al monarhului decât ca o adunare a „stărilor generale”, și ea nu a jucat un rol important. Lucru adevărat și pentru adunările de același fel din România¹³.

Astfel, societatea est-europeană era foarte diferită de cea occidentală. Faptul că țărani au fost menținuți în stare de șerbie

pentru atât de multă vreme a avut efecte foarte dăunătoare asupra economiei. Iar faptul că moșiile nobililor nu au căpătat decât foarte târziu un caracter ereditar a făcut ca ele să fie exploatare într-o manieră mai degrabă prădalnică — pentru extorcarea rapidă a unor venituri cât mai mari — decât rațională din punct de vedere economic. În mod paradoxal, forma comunitară de proprietate țărănească a facilitat acest mod de exploatare. Coerența internă a satului le dădea nobililor posibilitatea de a-l exploata fără a trebui să-și consolideze drepturile de proprietate. Aristocrația nu a fost deci presată să se fortifice ca o categorie socială conștientă de sine. Lucru care a făcut foarte dificilă pentru ea sarcina de a se opune puterii centrale, în țări ca Rusia sau principatele române.

Societatea a avut astfel un caracter diferit în Europa de Est, față de cea Occidentală. Faptul că țărani și-au menținut statutul de șerbi atât de mult timp a acționat ca un obstacol major în dezvoltarea economiei. Deoarece domeniile nobilimii nu au avut, pentru multă vreme, un caracter ereditar, ele erau mai degrabă extorcate decât exploatare într-o manieră atentă și rațională. În mod paradoxal, forma devălmașă de proprietate țărănească a facilitat acest tip de exploatare superficială. Coerența internă a satului le dădea nobililor posibilitatea de a-l exploata fără a trebui să își consolideze drepturile de proprietate. Aristocrația nu avea nevoie nici să se organizeze mai eficient, într-o clasă socială conștientă de sine. Lucru care a făcut ca ea să fie mai puțin aptă să se opună puterii centrale, în Rusia și în principatele române. Aceasta nu înseamnă că astfel de state nu au suferit niciodată procese de dezagregare, ci că, în aceste cazuri, micii potentăți locali guvernau într-o manieră la fel de despotică precum conducătorii marilor imperii. Puterea era divizată în ordinea geografică, dar nu și în ordinea socială. Absența proprietății feudale e tip vest-european a făcut ca în est să nu existe caracteristicile veritabile ale feudalismului; lucrul cel mai important, a împiedicat dezvoltarea unei nobilimi feudale cu o bază largă și relativ independentă a puterii.

Cu alte cuvinte, după secolul al X-lea, în Europa de Est s-a conturat o diviziune între două regiuni distincte. Părțile mai apropiate de Occident au trebuit să se adapteze nevoii de a se confrunța cu vecinii mai puternici. Armele constituiau un import occidental capabil să modifice întrucâtva societatea, căci deprinderea de a le mânui necesita aducerea unui personal calificat, cam ceea ce se va întâmpla mai târziu în Ungaria în cazul minerilor. Armatele maghiare, boeme

și poloneze s-au transformat destul de rapid potrivit noilor tactici din Europa feudală, în timp ce asimilarea în interiorul lor a războinicilor veniți din vest a dus la transformarea variantei locale de feudalism. Aceste contacte au dus la formarea unei zone intermediare, parțial răsăriteană, dar posedând și caracteristici occidentale; influența occidentală a rămas însă relativ superficială.

FORMAREA UNEI ZONE ECONOMICE ȘI SOCIALE EST-CENTRAL EUROPENE

În secolul al XIV-lea, dezvoltarea economică și expansiunea Europei Occidentale au dus la stabilirea unor contacte economice mai strânse cu regiunea învecinată. Acesta este motivul pentru care părți ale Europei de Est au fost nevoite să adopte elemente ale dezvoltării occidentale destul de devreme. Nu putem vorbi despre influențe occidentale în alte părți ale lumii în această perioadă, căci relațiile cu Orientul Apropiat și cu Asia erau limitate la schimburi comerciale de mică anvergură, ce comportau transportul câtorva mărfuri pe distanțe foarte mari. Aceste relații comerciale nu vor intra într-o fază calitativ diferită decât începând cu așa-numita epocă a descoperirilor geografice.

Impactul occidental asupra Europei Răsăritene s-a făcut simțit de la bun început în privința produselor agricole brute și a exploatării minereurilor. Cele din urmă nu puteau fi procurate în acea vreme decât din Europa de Est. Avântul exploatărilor miniere de cupru și de metale prețioase în Ungaria, Boemia și Silezia se explică prin cererea foarte mare pe piețele europene. Metalele prețioase erau exportate spre vest în formă brută sau în formă de monede; erau importate în schimbul lor bunuri de consum, ca textilele și armele. Realizările tehnice ale Occidentului duseseră la formarea unei piețe pentru astfel de produse printre membrii clasei dominante. Era vremea când modele occidentale începeau să se răspândească pretutindeni în lume și când comportamentul social al populației și al nobilimii au început să se diferențieze marcant în Europa de Est. Prosperitatea industriei miniere a adus în regiune miniere cunoscători de noi tehnici, pentru care au fost înființate așezări și orașe; acesta a fost începutul unui nou tip de dezvoltare socială.

Asemănătoare cerinței de metale prețioase și cupru, dar de mai mare amploare și având consecințe de mai lungă durată, a fost cerința de produse agricole, care a debutat în secolul al XIV-lea. Dezvoltarea orașelor și creșterea populației a cauzat o cerere de alimente pe care agricultura Europei de Vest nu le putea satisface singură. În special necesarul de carne nu mai putea fi asigurat de furnizorii apropiați. În același timp, carnea constituia o marfă ce putea fi transportată până la piețele de desfacere relativ simplu, „pe propriile ei picioare”. În secolul XIV a început un comerț cu vite dinspre mai toate regiunile Europei de Est, comerț care a stat la originea unei noi dezvoltări urbane.

Din secolul următor, un nou element s-a adăugat celor două pe care le-am menționat: o cerere crescândă de lemn de construcție și de grâne. Cererea de grâu pe piețele olandeze, spre care marfa putea fi trimisă pe apă, a exercitat o influență puternică pretutindeni în Europa. De la sfârșitul secolului al XIV-lea, această influență s-a făcut simțită în Anglia, Danemarca și sudul Suediei, apoi în Germania Estică, în Polonia și în țările baltice¹⁴. De fapt, până la apariția căilor ferate nu a existat o modalitate de a transporta grâne spre Occident din alte părți ale Europei de Est. Numai după construcția rețelilor feroviare și-a putut face apariția pe piață și grâul din Rusia, Ungaria și România.

În acest punct, dinamica expansiune geografică a Occidentului devine semnificativă pentru subiectul nostru. A avut loc o migrație atât spre vest, cât și spre est. Țăranii din zonele suprapopulate s-au stabilit în valuri succesive în teritoriile până atunci relativ pustii ale Flandrei de Nord, în timp ce colonizarea spre răsărit s-a derulat și ea cu o viteză surprinzătoare. Ea a fost facilitată de un factor care nu este de obicei luat în considerare, anume sistemul german de transmitere a proprietății, în virtutea căruia pământul poate fi moștenit de un singur succesor. Fiul cel mai vârstnic sau cel mai tânăr primea întreaga moștenire, lăsându-le celorlalți alternativele de a rămâne în gospodărie ca servitor, sau de a migra în căutarea unor pământuri noi.

Acest sistem le-a dat țăranilor germani o mai mare mobilitate prin comparație cu alți țărani ai Europei de Est, contribuind la desfășurarea migrației lor. Datorită creșterii demografice, colonizarea țăranilor germani a atins linia constituită de râurile Elba și Saale și de frontiera pădurii cehe în secolul al XI-lea, iar în secolul al XII-lea ea s-a

revărsat din Silezia înspre Polonia și Ungaria. În cealaltă parte, țărani germanii populaseră cu succes Olanda, după smulgerea unor teritorii din mare. Colonizarea nu însemna doar migrarea sau expansiunea populației în zone nelocuite, dar și transplantarea unui sistem economic și social. Țăranii germani stabiliți între Elba-Saale și Oder i-au asimilat și germanizat pe locuitorii precedenți. Mai departe spre răsărit însă, dincolo de Oder, nu au existat destui coloniști pentru a se ajunge la același rezultat. În regiunea Baltică s-au format astfel comunități mixte de țărani și orășeni.

Colonizarea era sprijinită de regii polonezi, cehi și unguri, pentru că ei se așteptau astfel la o creștere a veniturilor. Noii veniți erau lăsați să își mențină organizarea socială și economică, precum și libertatea personală, până atunci necunoscute în aceste locuri. Acolo unde coloniștii germani erau numeroși, avantajele acestei organizări au devenit repede vizibile pentru țărani cehi, unguri și polonezi. Coloniștii au introdus tehnici agricole mai avansate; au adus cu ei plugul asimetric, parțial din fier; rotația trienală a culturilor; loturile de pământ individuale; folosirea cailor pentru tracțiune; și mai bune metode de creștere a animalelor, care permiteau înjunghierea lor pe tot parcursul anului. De și mai mare importanță era însă libertatea personală a țăranilor, sistemul devălmaș mai individualist al satului german, în care doar anumite terenuri erau folosite în comun, precum și privilegiile fiscale de care ei se bucurau.

În decurs de câteva secole, colonizarea a atins limitele sale estice. Stabilirea de coloniști în Rusia secolului al XVIII-lea nu a mai avut efecte similare. Deși satele de germani din Rusia și Bucovina și-au păstrat organizarea tradițională, populația lor era prea mică pentru a exercita vreo influență asupra societății înconjurătoare.

În teritoriile poloneze, baltice și boeme apariția țăranilor germani a re-modelat structura socială locală. În Silezia existau, la sfârșitul secolului al XIII-lea, peste 200 de sate cu organizare de tip german, iar pe la mijlocul secolului următor numărul lor crescuse la 1200. În Polonia Mare, unde un „privilegiu” costa de obicei din câteva sate, numărul privilegiilor a crescut de la 164 la mijlocul secolului al XIV-lea la circa o mie pe ia începutul celui de-al XV-lea. La începutul secolului al XVI-lea, 153 de orașe cu legiuiri germane luaseră de asemenea ființă. În teritoriile arhiepiscopatului de Gnezno, de exemplu, au fost înființate 215 așezări de tip german între 1285 și 1512. Știm, de asemenea, că în vremea primei partiții a Poloniei, de la 1772, existau

73 de orașe și 96 de sate germane în apropierea Lembergului și alte 650 de așezări de același fel în Galicia¹⁵.

Cu timpul, desigur, populația satelor germane s-a amestecat cu cea autohtonă. Nu același lucru s-a întâmplat în orașe, astfel încât este relativ ușor să stabilim granița estică a acestei zone de colonizare. În partea nordică a continentului, orașe cu legi germane au fost înființate de la Stettin la Königsberg; ele se bazau pe sistemul de legi al Lubeckului (*niederdeutsches Recht*). În partea centrală, orașe bazate pe legile Magdeburgului (*flämmisches Recht*) au fost fondate în Galicia Răsăriteană, de-a lungul unei linii care trece prin Brest, Lublin, Radom, Sandom și Lemberg. În sud predominau legile Nurembergului (*oberdeutsches Recht*), în orașele germane din Boemia, Moravia și Ungaria, până la Carpați. Granița estică a coloniștilor germane numeroase este linia Memel, ce se întinde de la Brest până la Bug. În nord putem găsi orașe ca Riga sau Dorpat, dar nu o rețea de sate de felul celor din teritoriile centrale și sudice¹⁶.

Colonizarea pe scară largă a țăranilor germani a cristalizat procesele ce se desfășurau deja, de întărire a anumitor elemente de origine occidentală ale sistemului social și economic din această parte a Europei. Câteva regiuni aparținuseră cândva Imperiului Roman și apoi celui al lui Charlemagne, iar aici vechile tradiții se menținuseră intacte. Nu a fost o întâmplare faptul că Ungaria și Boemia au fost influențate de biserica romană și nu de cea grecească, astfel încât aici a triumfat în cele din urmă versiunea occidentală a creștinismului. Pe lângă oamenii bisericii, au apărut aici rapid și războinici din Occident, invitați de conducătorii locali. Ei îl protejau pe rege împotriva rebelilor păgâni, în Ungaria, de exemplu. Triburile maghiare nu au găsit bazinul carpatic pustiu atunci când s-au stabilit aici, pentru că existau diverse grupuri etnice cu o organizare economică și socială de tip occidental la vest de Dunăre, în teritoriile care aparținuseră cândva imperiului lui Charlemagne. Influența acestei populații asupra dezvoltării societății maghiare este indiscutabilă. Cuceritorii maghiari nu s-au stabilit în teritorii nepopulate, ci în mijlocul unei societăți agrare saturate de elemente occidentale. Influențele italiene, franceze și germane aveau să joace și ele un rol important mai târziu, fiind exercitate prin intermediul bisericii sau al grupurilor militare. Această divergență existentă în Ungaria dintre Trans-Danubia Occidentală și câmpiile răsăritene ne arată cum anumite formațiuni statale pot încorpora de la început două tipuri de structuri. Dar ea arată, de asemenea, cât de

important a fost rolul jucat de populațiile din vest în organizarea socio-economică a maghiarilor și faptul că această influență a însemnat un avantaj pentru țară vreme de secole.

În Ungaria, Boemia, Croația și Slovenia, sistemul juridic roman a avut efecte mai puternice decât în Polonia sau țările baltice. Rolul tradițiilor clasice mediteraneene a fost aproximativ același în Slovenia și Croația ca și în Ungaria. În Boemia, s-a mai adăugat influența culturii celtice *oppidum*, ale cărei efecte s-au mai simțit și după colonizarea slavă¹⁷. Astfel, societățile și economiile acestor zone au avut multe caracteristici structurale occidentale chiar și înaintea sosirii coloniștilor germani. Ascetele elemente nu au fost însă niciodată predominante. Țăranii și orășenii germani au fost în general răspunzători pentru relativul succes al tipului de dezvoltare occidental în Europa Centrală¹⁸.

Din nefericire, problema colonizării germane a devenit o chestiune de politică națională pretutindeni în regiune. Pozițiile ideologice care au derivat de aici ori au predicat superioritatea culturii germane, ori au negat cu totul rolul jucat de colonizare. Este un fapt, totuși, că pentru anumite popoare ale Europei de Est, anume pentru acelea care au dat naștere unei culturi distincte est-central Europene, dezvoltarea economică și socială de tip occidental s-a materializat prin așezările locuite de țăranii germani. În paginile de față, accentul nu cade asupra acestor țărani germani ca atare, ci asupra structurilor sociale care s-au răspândit pe urmele lor. Acestea au exercitat influențe importante asupra țăranilor unguri, cehi și polonezi care au intrat în contact cu cel mai mare număr de coloniști germani. Sursele istorice maghiare, dar în special cele poloneze depun mărturie pentru procesul istoric în urma căruia țăranii au început să urmeze legea germană, (numită în Ungaria legea *hospes* sau a „oaspeților”). După o perioadă de timp coloniștii nu mai puteau fi deosebiți de ceilalți țărani care se conformaseră aceluiași legi.

În secolele al XII-lea și al XIV-lea a început, mai întâi în Boemia, apoi în Ungaria și Polonia, procesul de unificare a diferitelor straturi ale țăranimii. În paralel cu el s-a derulat procesul de diseminare a tehnicilor agrare aduse de coloniști. Faptul că în același timp au fost întemeiate, cu sprijinul regilor, multe orașe sub legea germană a contribuit la accelerarea acestor procese de transformare, ce au dus la formarea unor noi structuri sociale, cu trăsături occidentale, în Ungaria, Croația, Boemia, Polonia și țările baltice¹⁹.

Desigur, în Europa Centrală și de Est apar diferențe esențiale în raport cu Occidentul, care trebuie și ele subliniate. În țările răsăritene nu a existat niciodată acea structură delicată a societății feudale din Europa Apuseană. Rolul orașelor nu era atât de important, cu excepția Boemiei, și de fapt dezvoltarea urbană nu a dus la restructurarea generală a societății, ca în Occident. Producția pentru piață și economia bănească nu au penetrat atât de adânc ca în Occident. Autoritatea centrală a rămas mai puternică, existând diferențe esențiale și în privința poziției sociale a nobilimii. Totuși, trebuie spus din nou că această parte a Europei de Est s-a desprins într-o manieră la fel de clară de restul regiunii. Țăranii erau răspunzători față de nobili în mod individual, ei își îndeplineau obligațiile tot individual, solidaritatea comunității țărănești s-a dezagregat, proprietatea comună asupra pământului a fost desființată și pământul a fost distribuit cultivatorilor individuali (deși satul și-a păstrat un anume rol în legătură cu rotația culturilor). În general, s-a răspândit aici același sistem al proprietății private asupra pământului ca și în Occident.

APARIȚIA PIEȚEI MONDIALE MODERNE

Atunci când aceste procese de transformare se desfășuraseră deja și transformaseră societatea, un nou tip de impact al Europei Occidentale se făcea simțit în regiune, sub forma unei cereri tot mai mari de cereale pe piață. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, cererea de grâne a crescut simțitor în orașele olandeze. Fiind plasate de-a lungul coastei, Țările de Jos profitau de poziția lor avantajoasă importând cereale în cantități mari, în timp ce propria lor agricultură era concentrată asupra produselor de mai mare valoare, cum ar fi carnea și alimentele lactate. Astfel a luat ființă o piață agricolă mondială.

Cererea crescândă de cereale din Olanda s-a făcut simțită în regiunea Mării Baltice, unde căile fluviale navigabile facilitau transportul către mare. Astfel a început producția pe scară largă a grânelor în zonele situate la o distanță de una sau două zile de mers de marile fluvii Elba, Oder și Vistula, pe ambele maluri ale lor. Acest fapt a dus la stabilirea unor relații între Europa Occidentală și partea

estică a Europei de Est, cu un caracter mult mai organic decât fusese posibil anterior. Asupra acestor regiuni era exercitată o influență economică directă. Relațiile economice dintre cele două jumătăți ale Europei, vechi deja de secole, au devenit acum mult mai strânse. În secolul al XV-lea, un număr de articole de consum zilnic, cum ar fi textilele și uneltele, și-au făcut apariția în rândurile nobilimii din Ungaria, Boemia și Polonia. Astfel, această parte a Europei Est-Centrale a fost atașată Occidentului și din punct de vedere financiar.

Revoluția prețurilor din secolul al XVI-lea a dat un nou impuls acestor relații economice, determinând în același timp, pentru o perioadă foarte îndelungată, relațiile economice dintre diferitele părți ale regiunii occidentale a Europei de Est. Nobilimea din regiune a fost puternic lovită de revoluția prețurilor, datorită faptului că profiturile sale nu mai erau suficiente pentru a-și putea menține standardul de viață cu care se obișnuise. Dificultățile au decurs din faptul că economiile acestor țări nu puteau ține pasul cu dezvoltarea economică a Occidentului. Prețurile importurilor din Occident au crescut mai repede decât cele ale mărfurilor interne, balanța comercială devenind defavorabilă exporturilor din Europa Est-Centrală.

Nobilimea nu mai putea să își rotunjească veniturile prin mărirea obligațiilor datorate de țărani, mai ales în zonele unde cele din urmă fuseseră deja stabilite printr-o lungă tradiție. Dările în produse nu puteau fi nici ele mărite; productivitatea economiei țărănești era mult prea limitată. Nobilimea avea nevoie de bani, dar în cazurile în care au încercat să sporească obligațiile țărănimii, aceasta s-a răsculat (ca în Transilvania în 1437, atunci când Biserica a pretins dări mai mari, care să fie plătite în numerar, retroactiv pentru trei ani). Nobilimea a fost obligată deci să caute noi surse de venituri, ceea ce însemna noi modalități de exploatare a țărănimii sau noi activități economice.

În fiecare regiune au fost adoptate soluții specifice, în funcție de condițiile economice, dar o caracteristică generală a fost lărgirea gamei activităților economice întreprinse de nobilime, ceea ce a dus la stabilirea unor conexiuni directe între nobilime și viața economică. Nobilimea fusese implicată înainte în comerțul cu vite, excluzându-i pe țărani, producătorii direcți, de la beneficiile sale. În perioada revoluției prețurilor, nobilimea s-a alăturat noii activități a exportului de grâne și, lucru încă mai important, s-a implicat în producția de cereale²⁰.

Domeniile nobiliare situate de-a lungul tuturor râurilor importante ce duceau la Marea Baltică au devenit producătoare de cereale. Multe astfel de regiuni dispuneau deja de terenuri de cultură suficiente, în timp ce în altele exista posibilitatea de a extinde aceste terenuri. Nobilii au început să instaureze astfel de domenii producătoare de cereale peste tot unde existau condițiile necesare. Centrul acestor domenii era constituit de mai micile terenuri folosite anterior de nobili pentru a-și asigura propria aprovizionare. Astfel de terenuri existau într-o formă sau alta în cele mai multe zone, deși nu pe aceeași scară ca două sau trei secole mai devreme. Acolo unde nu exista suficient pământ, țăranii au fost expropriați în totalitate sau parțial, crescând astfel gradul de concentrare a pământurilor în mâinile nobililor. În Polonia sau Ungaria nobilii trebuiau doar rareori să recurgă la asemenea măsuri, datorită densității mici a terenurilor exploatate agricol; mai departe înspre vest, de exemplu în Mecklenburg sau părți ale Brandenburgului, populația mai densă și penuria corespunzătoare de terenuri agricole au făcut ca nobilimea să recurgă la metoda de a-i expulza pur și simplu pe țăranii de pe micile lor loturi (*Bauernlegen*). În special după jumătatea secolului al XVI-lea, numeroase ferme producătoare de cereale au fost înființate de nobili în acest fel. De la sfârșitul secolului al XVII-lea până în primele decenii ale celui de-al XIX-lea, numărul acestor ferme a crescut simțitor în văile marilor râuri din regiunea cuprinsă între Elba și Vistula. Astfel, ca un rezultat al impactului economic direct al Europei Occidentale, a luat ființă un nou sistem de exploatare agricolă²¹.

Formarea acestor ferme a avut consecințe importante, care țin de domeniul condițiilor de viață ale țăranimii. Pe lângă disponibilitatea pământului, producția pe scară largă necesita de asemenea forță de muncă și echipament în cantități de care nobilimea nu dispusese anterior. Nobilimii îi lipseau mijloacele financiare necesare pentru a angaja un număr suficient de mare de lucrători plătiți pentru producția de acest fel. Ea a recurs de aceea la o altă soluție: anume, a început să mărească obligațiile de clacă ale țăranimii. În părți ale Prusiei și în regiuni dintre Elba și Oder, unde nobilimea se străduia să acumuleze suficient pământ pentru a putea trimite cantități însemnate de produse pe piață, zilele de clacă au crescut de la una până la cinci sau chiar șase pe săptămână. Aceasta însemna practic că familiile țăărănești trebuiau să angajeze brațe de muncă din afară, fie pentru a-și putea satisfac propriile nevoi, fie pentru a-și îndeplini

obligațiile față de nobili. Aceste practici au împiedicat orice tendințe de dezvoltare a economiei țărănești.

Înmulțirea zilelor de clacă a avut în unele cazuri și consecințe de ordin juridic. Trebuia să fie împiedicată deplasarea liberă a țăranilor, cât și capacitatea lor de a abroga contracte, drepturi importante pe care ei le obținuseră în vremea colonizării germane. Dreptul țăranilor de a părăsi domeniile a fost desființat în multe regiuni, precum în Polonia Răsăriteană și în țările baltice. Înrobirea țăranului față de nobil a fost un veritabil *sine qua non* pentru funcționarea adecvată a producției de cereale pe scară largă, pretutindeni unde existau stimulentele pieței. Chiar și acolo unde acestea erau foarte slabe, țăranii trebuiau înrobiți pentru că existența suprafețelor mari de terenuri virgine constituia o puternică tentație pentru emigrația țăranilor, până acolo încât domeniile nobiliare ar fi putut rămâne pustii. Aceasta era situația în Rusia. Țăranii au fost aduși până aproape de statutul de sclavi. În unele locuri ei au pierdut dreptul de a-și lăsa cu moștenire pământurile către urmași, iar nobilul a căpătat puterea de a lua decizii importante în legătură cu viața lor personală, de exemplu în legătură cu căsătoria.

Cea mai extremă formă de utilizare a muncii țărănești s-a constituit în Polonia, Brandenburg și Prusia, precum și în anumite părți ale Boemiei — deci pretutindeni unde producția de cereale a beneficiat de piețe de desfacere importante, datorită cererii occidentale. În aceste regiuni a fost instaurat sistemul de exploatare despre care am vorbit, bazat pe folosirea muncii în regim de clacă a țăranilor, cu propriile lor unelte²². Aceasta s-a întâmplat, totuși, doar în zonele unde existau oportunitățile corespunzătoare legate de piața de desfacere și de posibilitățile de transport. Această zonă de ferme producătoare de grâne bazate pe clacă cuprindea Germania Răsăriteană, teritoriile poloneze și o parte a celor lituaniene, precum și districtul Livonia. Situația era diferită în Boemia și Ungaria și în teritoriile dinspre sud, precum și în uriașele întinderi situate la est de granițele Poloniei și Ungariei.

Motivul pentru care dezvoltarea Boemiei nu a fost identică celei a Poloniei și a țărilor baltice a fost acela că ea era deja mult mai puternic occidentalizată. În Boemia, colonizarea germană s-a dovedit a avea o forță redutabilă în a modela societatea. Aici s-a format o țăranime în general liberă, s-a înregistrat o difuziune largă a plugului greu asimetric și a rotației triennale a culturilor, iar dările țăranilor au

fost stabilite la un quantum fix. Poziția socială a țăranilor în Boemia (în egală măsură coloniștii germani și partenerii lor) era stabilită pe baza dreptului german, *deutsches Recht*. Ca rezultat al colonizării au fost construite multe orașe: argintul ceh a jucat un rol determinant în economia europeană în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, iar coloniile de mineri au început să se formeze de timpuriu. Nu s-a putut stabili încă ce anume a cauzat dezvoltarea largă a producției de mărfuri și a economiei bănești înaintea colonizării germane, dar este indiscutabil că dezvoltarea urbană a Cehiei a avut un caracter unic în Europa de Est. În timp ce Polonia și Ungaria aveau un număr redus de orașe, care se aflau la distanțe considerabile unul de celălalt, așezările urbane ale Cehiei erau situate la o distanță de una sau două zile. Această rețea densă de orașe a oferit o piață internă pentru bunuri agricole, nu numai pentru unul sau două articole, dar și pentru o gamă largă de produse, de la grâne, fructe și lapte până la carne și pește.

La fel ca în Europa Occidentală, în Boemia fusese deja așezată temelia pentru dezvoltarea producției agricole, ea putând lua acum forme intensive. Exista și aici sistemul marilor exploatare agricole domeniiale, iar nobilii încercau bineînțeles să își mărească veniturile prin producția pe scară largă a cerealelor, dar această producție consta mai mult în orz și hamei (componentele berii) decât în grâu și secară. O altă formă importantă de producție de marfă pe domenii era constituită de iazurile de pește. Peștele este o marfă delicată, care se strică repede; transportul său nu este deloc ușor, iar în Evul Mediu era aproape imposibil să fie transportat pe distanțe lungi. Este deci evident că înființarea de astfel de iazuri pe scară largă era datorată nivelului ridicat al dezvoltării urbane, începând din secolul al XV-lea. Creșterea artificială a peștelui este o ramură a producției bazată pe exploatarea intensivă a forței de muncă, astfel încât obligațiile în muncă ale țăranimii au crescut semnificativ în secolele al XVI-lea și al XVII-lea în Boemia.

Economia țărănească a devenit aici, și ea, o parte a producției de mărfuri. Țăranii înșiși au intrat în contact cu circulația monetară, lucru posibil datorită amplitudinii rețelei urbane. Numărul mare de orașe a pus o opreliște și împotriva exploatareii din partea nobililor, căci fuga țăranilor la orașe constituia un pericol foarte real, în ciuda restricțiilor legale. Dezvoltarea economică și socială generală a Boemiei cuprindea deci un număr de elemente occidentale, care au făcut ca

această regiune să devină foarte diferită de restul Europei Est-Centrale, chiar să capete caracteristici în mod esențial identice cu cele ale Europei Occidentale (trebuie adăugat, totuși, că dezvoltarea Boemiei avea să se dovedească mai târziu a fi una dintre cele mai lente prin comparație cu celelalte sisteme socio-economice de tip occidental). Pe scurt, începând din secolul al XIII-lea, evoluția Boemiei a căpătat marca inconfundabilă a dezvoltării de tip occidental, luând parte activă la aceasta²³.

Situația era diferită în Ungaria, pentru că Dunărea, principalul fluviu al bazinului carpatic, nu putea sluji pentru a conecta țara la circuitele comerțului cu grâne europene. De aceea, în Ungaria nu au luat ființă în secolele al XVI-lea și al XVII-lea mari ferme domeniiale producătoare de cereale. Există o destul de sporadică cerere de cereale pe plan local, în special în timpul războaielor dintre Ungaria și Imperiul Otoman. După aceea, a fost asigurată o piață internă, legată de cordonul de fortărețe ce străbătea țara, rezultat al ocupației turcești. Ea nu a fost de ajuns pentru a transforma de o manieră definitivă viața economică a țării. Nobilimea maghiară a trebuit să găsească un alt mod de a-și mări veniturile.

Una dintre modalitățile prin care și-a îndeplinit acest obiectiv a fost constituită de monopolurile comerciale — în special asupra vânzărilor de vin și de spirtoase — și de rezervarea dreptului de a înființa mori și băcănii. Locuitorii satelor din Ungaria erau obligați să consume numai vinul procurat de la nobili vreme de șase luni pe an. Acesta nu era însă, de fapt, vin produs pe domeniile nobiliare; majoritatea cantității care era vândută țăranilor cu forța era produsă chiar de către țărani, și apoi livrată nobilului sau bisericii sub formă de servicii feudale. Cea mai mare parte a veniturilor nobiliare provenea din astfel de monopoluri. Până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, aceasta a fost metoda favorită urmată de nobilime pentru a-și rotunji veniturile. Chiar și după aceea, domeniile producătoare de cereale au început să se dezvolte doar în părțile de vest și nord-vest ale țării, adică acolo unde existau posibilități de transport către orașele din Austria și Boemia. Pe suprafețele mai întinse ale Ungariei Răsăritene, producția de cereale a început abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o dată cu construirea rețelei feroviare.

Nobilimea ungară participa, bineînțeles, și la comerțul cu vite. Pe lângă monopolurile amintite, ea își extrăgea de aici o parte a veniturilor, din ce în ce mai mare. În ciuda statutelor care legiferau

legătura țăranilor de domeniile nobiliare, marile ferme domeniiale bazate pe munca în regim de clacă nu au apărut decât în secolul al XVIII-lea. Statutele la care ne referim fuseseră adoptate după răscoala țărănească de la 1514, privându-i pe țărani de dreptul de a se muta de pe un domeniu pe altul. Totuși, un anumit grad de mobilitate a țăranilor s-a făcut simțit în decursul secolului al XVI-lea. Măsurile de la 1514 au fost de aceea premature; nobilimea nu se putea folosi de muncă forțată. Chiar și răscoala amintită izbucnise din rivalitatea dintre nobilime și cele mai avute elemente ale țărănimii, care se ocupau cu comerțul cu animale și locuiau, în parte, în orașele-târguri. Dacă în a doua jumătate a secolului al XV-lea puterea regală a sprijinit dezvoltarea urbană, la începutul secolului al XVI-lea nobilimea a căpătat mai multă pondere politică, lichidându-și cu cruzime adversarii. Aceasta era intenția cu care au fost instituite legătura de domenii a țăranilor și șerbia perpetuă. Totuși, roadele lor nu au apărut cu adevărat decât în secolul al XVIII-lea, când marile ferme nobiliare producătoare de cereale și-au făcut apariția în partea de vest a țării²⁴.

Astfel de ferme au întârziat să apară și în regiunile situate mai la est. Nobilii din Rusia, Polonia Răsăriteană, Moldova și Valahia nu aveau altă opțiune decât să adopte aceleași metode ca și nobilimea ungară, anume să se folosească de monopolurile asupra vânzării de alcool și altele asemenea. Aceste regiuni se aflau în afara razei de acțiune a piețelor de cereale europene, căci mijloace de transport eficiente către acele piețe nu existau încă. Numai după Tratatul de la Adrianopole, care în 1829 a deschis porțile Bosforului navelor comerciale rusești, a putut să se declanșeze cu adevărat producția de cereale²⁵. La scurt timp după aceea a început construcția de căi ferate, prin aceasta întreaga Europă de Est fiind în sfârșit conectată la circuitele comerțului mondial de cereale.

În răstimpul cuprins între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea s-a stabilit, în mod permanent, o diviziune în interiorul Europei de Est. În partea occidentală, de mai mică suprafață, au apărut ferme domeniiale producătoare de cereale, bazate pe muncă în regim de clacă; în partea răsăriteană, mai extinsă, a luat naștere o formă de societate bazată pe dările țărănești și pe renta în produse. Caracteristicile acestui din urmă tip de societate, de natură a stânjeni dezvoltarea economică, erau încă și mai pregnante decât cele ale sistemului clăcii, pentru că ele cuprindeau practicile responsabilității colective a

comunității sătești. Natura parazitară a acestui sistem răsăritean și-a pus amprenta asupra relațiilor dintre nobilime și țărâtime în Rusia și în principatele române.

Trebuie să subliniem totodată că nu poate fi trasată o linie de separație clară între cele două regiuni. Fermele domeniale erau caracteristice Poloniei și Boemiei, dar și aici au rămas teritorii întinse conectate la rețelele de transport al cerealelor, în special în Polonia. În acele regiuni, nobilimea își asigura veniturile prin intermediul monopolurilor senioriale. În același timp, existau districte în regiunea răsăriteană care, dintr-un motiv sau altul, erau capabile să trimită cantități însemnate de grâne pe piață, ele cunoscând de aceea sistemul fermelor bazate pe munca în regim de clacă. De exemplu, posibilitățile de a dezvolta comerțul cu cereale erau mai mari în Moldova față de Valahia; de asemenea, în unele regiuni ale Ungariei, în secolele XVI-XVII, sistemul clăcii a funcționat pentru câteva decenii. Aceste variații nu schimbau însă faptul fundamental al divizării Europei de Est, ale cărei două mari regiuni și-au păstrat caracteristicile specifice, determinate de circumstanțe particulare.

SECOLUL AL XIX-LEA

Un nou element important care a determinat caracterul socio-economic al Europei de Est a fost marele *boom* agricol care s-a făcut simțit pretutindeni în regiune la începutul secolului al XIX-lea. Vreme de două decenii, în epoca războaielor napoleoniene, acest boom a lăsat urme inconfundabile asupra ambelor părți ale Europei de Est. În partea occidentală, el a adus întărirea semnificativă a fermelor producătoare de cereale. Economia domeniială bazată pe clacă și pe folosirea uneltelor șerbilor s-a răspândit acum peste tot unde efectele comerțului cu cereale nu se făcuseră simțite mai devreme, datorită distanței considerabile față de piețele de desfacere. Armatele cu efective sporite și garnizoanele lor au oferit o nouă piață, pentru cereale, nutrețuri și produse animale. Construcția rapidă de drumuri, în scopul de a satisface cerințele armatei, la începutul secolului al XIX-lea, a contribuit și ea la expansiunea economică, aceste căi de comunicație fiind folosite și în scopuri comerciale. Embargoul continental a contribuit și el la stimularea acestui *boom* economic cu

origini militare, el creând condiții favorabile pentru cultivarea tutunului și a sfeclii de zahăr. Difuziunea culturilor de cartofi, în special în regiunea baltică, a contribuit la creșterea producției de alcool, în timp ce orașele din zonă ofereau o piață pentru produsele lactate²⁶.

Un nou efect economic al contactului cu Europa Occidentală, ce s-a făcut simțit până în părțile centrale ale Rusiei, a fost cererea de lână, ce a apărut în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea. Producția textilă occidentală, austriacă, cehă și germană avea nevoie de mari cantități de lână, lucru cu atât mai important pentru Rusia cu cât transportul lânii este mult mai ușor decât cel al grânelor. Drept consecință, cererea de lână a produs un *boom* economic în regiuni care nu fuseseră până atunci afectate de impactul Occidentului. Creșterea oilor s-a răspândit foarte rapid, iar noi specii de ovine, de proveniență occidentală, și-au făcut și ele apariția. Rusia, Ungaria și Polonia, regiuni până atunci neconectate la piața capitalistă, i s-au alăturat acum prin comerțul cu lână.

De aici au decurs consecințe foarte importante. Din dorința de a aclimatiza specii occidentale de ovine, în fermele regiunii au avut loc modificări considerabile în privința raselor de animale crescute. Aceste noi rase necesitau însă un tratament special față de cele autohtone. În Ungaria și Polonia, ca și în părți ale Boemiei și Rusiei, rasa *merinos*, de proveniență occidentală, era hrănită cu nutreț tratat special. Aceasta a dus la introducerea unor noi plante de cultură și tehnici agricole. În fermele cele mai perfecționate, speciile occidentale de ovine au început să fie hrănite aproape exclusiv cu nutrețuri. Plantele din care erau preparate nutrețurile erau fie importate direct din Occident, fie procurate indirect, prin Austria și Boemia. Ele erau cultivate după metode specifice, cu ajutorul unor unelte moderne, de proveniență engleză, franceză sau olandeză. Munca salariată era folosită deseori acum în locul celei în regim de clacă, deoarece noile unelte costisitoare nu puteau fi lăsate pe mâna țăranilor dependenți.

Ca o consecință a acestor evoluții, în partea occidentală a Europei Răsăritene, în deceniile trei și patru ale secolului al XIX-lea s-au conturat deosebiri semnificative între tehnicile de producție caracteristice marilor ferme și cele specifice economiei țărănești. Domeniile marilor aristocrați reprezentau o enclavă în cadrul agriculturii est-europene, comparabilă cu cea reprezentată de industria modernă din coloniile occidentale, un secol mai târziu. În aceste

ferme puteau fi găsite cele mai moderne tehnici agricole ale epocii: pluguri de tip nou, mașini de însămânțat, tehnici de desecare a terenurilor, de rotație a culturilor, noi feluri de nutrețuri, practic necunoscute anterior, creșterea animalelor în locuri stabile, aclimatizarea unor noi specii de animale și chiar, în unele locuri, folosirea muncii salariate. Astfel de ferme erau întru totul comparabile cu cele din Anglia, Franța sau Olanda. Dar nu existau decât puține asemenea domenii, aparținând unui număr mic de aristocrați, ele constituind mai mult un lux sau o pasiune costisitoare decât o veritabilă afacere. Mai mult, aceiași mari latifundiați își cultivau cea mai mare parte a terenurilor după metodele tradiționale, folosind țărani clăcași. Aceste inițiative de modernizare ale aristocrației nu au însemnat o revoluție agricolă în regiune, ele nu au dus la difuziunea semnificativă a noilor tehnici de producție. În general, în regiune, agricultura era practică în formele tradiționale. Aceasta era situația pe majoritatea domeniilor aparținând mării aristocrații; noile tehnici nu puteau fi introduse decât cu titlu experimental. Motivul principal pentru aceasta era lipsa capitalului, care ducea la incapacitatea nobililor și a țăranilor de a îmbunătăți tehnicile agricole.

Diferența dintre partea răsăriteană a Europei de Est și cea Occidentală consta în faptul că în Ungaria, Polonia și țările baltice puteau fi găsite astfel de ferme moderne măcar pe câteva domenii ale mării aristocrații, iar un proces lent de modernizare fusese totuși demarat, în timp ce în răsărit nici măcar marea aristocrație nu putea să experimenteze aceste tehnici moderne. Ea era împiedicată de penuria de capital, de distanțele extrem de mari față de piețele de desfacere și de lipsa cunoștințelor tehnice²⁷. În Ungaria, de exemplu, în regiunile situate la vest și nord-vest de Dunăre, exista un număr mic de ferme moderne în fiecare district. În Rusia, cu greu puteau fi găsite una sau două astfel de ferme pe cuprinsul unei provincii de mărimea unei țări. Diferențele de acest fel erau nu numai cantitative, dar și calitative, ele reflectând diferențele de ordin general dintre cele două părți ale Europei de Est²⁸.

În Boemia, situația era foarte diferită, în multe privințe. Aici, nivelul general de dezvoltare al economiei (în special nivelul de urbanizare necesar pentru dezvoltarea producției agricole) era foarte ridicat. Efectele benefice ale acestui nivel înalt de dezvoltare s-au făcut simțite atât în domeniul producției agricole, cât și în cel al condițiilor socio-economice ale țăranimii. În întreaga regiune, Boemia singură

oferea o semnificativă piață internă pentru bunurile agricole, în vreme ce în celelalte zone acestea erau în general exportate. Prezența acestei piețe interne a stimulat dezvoltarea echilibrată a agriculturii. Regula generală în Europa de Est a fost aceea că nu s-au putut dezvolta decât acele ramuri ale agriculturii pentru care existau piețe externe. În Ungaria s-au dezvoltat mai întâi creșterea vitelor și producția de vinuri de calitate superioară apoi, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, producția de cereale și abia din prima jumătate a secolului al XIX-lea creșterea oilor. În Polonia s-au dezvoltat producția de cereale și câteva ramuri ale creșterii animalelor. În țările baltice din nou cerealele și, de asemenea, culturile de cartofi pentru fabricarea băuturilor alcoolice. În Boemia, în schimb, toate ramurile agriculturii s-au dezvoltat proporțional. Împreună cu cerealele, erau cultivate plante pentru nutrețuri; erau practicate toate varietățile de creștere a animalelor; se cultivau hameiul și orzul pentru fabricarea berii; iar din prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost introdusă și sfecla de zahăr. Aici nu a dominat niciodată o unică ramură a producției, ca pe domeniile din Ungaria și Polonia. În același timp, decalajul de dezvoltare dintre fermele nobiliare și cele țărănești nu era atât de mare ca, de exemplu, în Ungaria. Economia țărănească a ținut pasul cu noile tehnici de producție, a căror folosire nu era limitată la marile domenii.

Poziția socială a țăranimii era și ea diferită în Boemia. La începutul secolului al XVII-lea, rezistența stărilor nobiliare a fost înfrântă, iar după răscola țărănească de la 1680 nu s-a mai putut folosi munca în regim de clacă pe aceeași scară ca înainte. În secolul al XVIII-lea, politica de sprijinire a țăranimii promovată de curtea de la Viena s-a făcut simțită în Boemia, schimbând realmente poziția socială a țăranimii. Un rol major în acest sens a fost jucat și de dezvoltarea urbană. Rețeaua densă de așezări urbane le dădea țăranilor posibilitatea să se mute la oraș, iar această oportunitate era folosită de atâtea ori, încât pretențiile nobililor față de țărani erau, în mod firesc, foarte limitate. Dezvoltarea agrară a Boemiei a urmat o cale occidentală, de fapt, din toate punctele de vedere, astfel încât, la începutul secolului al XIX-lea, nu existau diferențe majore între situația agriculturii din Austria, din Bavaria și din Boemia. De fapt, Boemia aparținea mai mult Europei Occidentale.

Să rezumăm caracteristicile situației economice a țăranimii din cele două diviziuni ale Europei de Est, la mijlocul secolului al XIX-lea.

O colonizare germană substanțială a regiunii, începută în secolul al XIII-lea, a dus la o creștere demografică, ceea ce a provocat intensificarea generală a exploatărilor agricole. Apoi, influența economică occidentală a produs, în partea de vest a Europei Răsăritene, o cerere de cereale și, mai târziu, de lână, creând condiții favorabile pentru dezvoltarea marilor ferme producătoare de cereale. În aceste ferme, terenurile erau cultivate de țărani clăcași, cu propriile lor unelte. Cu timpul, tehnici moderne, cum ar fi rotația trienală și plugul greu asimetric, și-au făcut apariția, la început în locuri izolate, pentru ca, la jumătatea secolului al XIX-lea, să devină dominante, în special pe marile exploatări domeniiale. La începutul secolului al XIX-lea, a început cultivarea unor terenuri până atunci nedesțelenite, în Polonia mai ales cartofi, iar în Ungaria cartofi și porumb. În acest răstimp, metodele de cultivare ale țăranilor și economia țărănească însăși nu se transformaseră în mod calitativ. Țăranii foloseau încă uneltele tradiționale, deși, pe la jumătatea secolului al XIX-lea, rotația trienală o înlocuise cam peste tot pe cea biennială.

Cu alte cuvinte, în ciuda progreselor, partea occidentală a Europei de Est (deci Europa Centrală) încă nu dispunea de o populație suficient de densă și de o dezvoltare urbană corespunzătoare pentru a putea oferi baza unei modernizări agricole depline. Numai Boemia constituia o excepție. La începutul secolului al XIX-lea, se înregistraseră unele progrese pe marile latifundii care produceau pentru export, dar aceste enclave nu transformau în profunzime economia țărănească, și nici chiar majoritatea fermelor mari, care erau încă bazate pe munca în regim de clacă. Economia țărănească, ce aproviziona mica piață internă, păstra aceleași tehnici agricole tradiționale. Țărănimea acestei regiuni își cultiva, deci, pământurile în același fel în care o făcuse țărănimea din Occident în secolele al XV-lea și al XVI-lea.

Nici măcar configurația economică pe care am descris-o mai sus nu putea fi găsită, totuși, în părțile răsăritene ale Europei de Est, în special în teritoriile rusești. Aici nu exista o presiune demografică puternică, exporturile agricole nu au devenit semnificative până la sfârșitul secolului al XIX-lea, iar piața internă nu era atât de dezvoltată ca — de exemplu — în Polonia. Nu avusese loc aici nici o răspândire semnificativă a plugului greu asimetric ori a tehnicii asolamentului trienal; cultivarea extensivă rămăsese în schimb dominantă²⁹. Producția țărănească rămăsese la același nivel ca în

perioada anterioară, iar veniturile nobilimii crescuseră nu ca urmare a mai bune administrări a domeniilor, ci datorită folosirii monopolurilor, în special asupra distilării și vânzării băuturilor alcoolice. Atunci când au apărut, în sfârșit, oportunitățile exportului de cereale, capacitatea productivă a marilor domenii nobiliare nu a putut-o depăși pe cea a economiei țărănești.

Dacă în partea occidentală a Europei de Est marile ferme funcționau ca enclave de modernitate în domeniul producției agrare, nimic de acest fel nu a existat în partea răsăriteană, chiar și după ce căile ferate au împins marginile regiunii conectate la piața mondială până la poalele munților Ural. Numai după eliberarea șerbilor a putut începe un asemenea proces de modernizare. În întreaga regiune, statul a jucat un rol important în acțiunea de eliberare a șerbilor. Cu alte cuvinte, el a trebuit să impună adoptarea acestei măsuri împotriva rezistenței înverșunate a majorității nobililor. În plus, statul a contribuit în mod determinant pentru ca nobilimea să încaseze compensațiile financiare după eliberarea șerbilor, în condițiile nivelului economic scăzut al economiei și al lipsei de capital a țărănimii.

Nivelul scăzut de dezvoltare al economiei și lipsa de capital din aceste societăți explică faptul că, aici, atât eliberarea șerbilor cât și crearea condițiilor pentru o economie agrară capitalistă au avut loc prin intermediul unor reforme de sus. În această parte a Europei — Rusia, România, Serbia și Bulgaria — precondițiile capitalismului erau atât de firave încât nu s-a putut aștepta apariția pe căi naturale. Provocările de ordin militar pe care trebuiau să le înfrunte aceste țări trebuie să fie luate și ele în considerație. Exemplul Rusiei ne arată ce rol au jucat considerentele militare în acțiunea de abolire a șerbiei. Statul a grăbit aici procesul de transformare a economiei, chiar dacă nici el nu a putut crea dintr-o dată premisele capitalismului.

Nobilimea a primit compensații pentru abolirea șerbiei în ambele părți ale Europei de Est, ceea ce a făcut ca nivelul de dezvoltare economică a societății la momentul eliberării să fie un factor de importanță majoră. În fiecare caz, eliberarea a putut avea loc doar în condițiile existenței unui anumit nivel al producției de mărfuri și al circulației monetare în agricultură. În această privință, existau deosebiri majore dintre cele două zone. Ungaria, Polonia, țările baltice și Boemia s-au alăturat mai devreme comerțului mondial, mărfurile și banii jucând aici un rol mult mai mare decât în Rusia și în țările balcanice. De aceea, emanciparea a avut loc atât mai devreme, cât și,

Într-o anumită măsură, diferit în cele două categorii de țări. În Croația, Ungaria, Boemia și în părțile occidentale și centrale ale Poloniei, țăranii au căpătat o mai mare proporție din pământurile pe care le lucraseră anterior ca șerbi. Emanciparea nu a însemnat aici că țăranii au trebuit să își plătească eliberarea cu o parte a pământurilor. Chiar și diferitele forme de compensație prin muncă nu aveau să se perpetueze aici pentru multă vreme, iar drumul spre formele capitaliste de exploatare agricolă a fost relativ rapid³⁰.

Existau și alte diferențe. În Polonia, Boemia și Ungaria, șerbii nu mai erau, în prețuia eliberării, atât de aspru exploatați ca în Rusia și România. Volumul obligațiilor de care ei trebuiau să se achite fusese reglementat de către stat. Singura problemă ce trebuia decisă în 1848 era dacă țăranii erau îndrituiți să primească și o parte din moșia foștilor stăpâni (cu alte cuvinte, o parte din *terra dominicalis*, ca opus lui *terra rusticalis*, în terminologia juridică a vremii). În Rusia, pe de altă parte, dezbaterea se purta asupra problemei dacă țăranii, care erau încă priviți aproape ca niște sclavi, trebuiau să primească libertatea în mod individual și dacă ei aveau dreptul să primească vreo fâșie de pământ. La fel, în principatele române, problema era dacă țăranii eliberați trebuiau să primească și pământ și, dacă da, cât? De fapt, în aceste regiuni, pământul nu fusese niciodată divizat legal în mod clar între țărani și nobili, astfel încât, în principiu, el aparținea în întregime nobilului. Deși țăranii fuseseră înzestrați cu loturi de pământ, nobilii puteau lua înapoi aceste terenuri sau le puteau micșora fără a fi stânjeniți de obstacole legale sau de cutume juridice. În același fel, persoana șerbului putea fi cumpărată, vândută sau dată zălog, independent de pământ.

În Rusia și România, eliberarea șerbilor a avut loc după ce aceste regiuni s-au alăturat circuitelor comerciale, mai precis în perioada în care avea loc construirea rețelelor feroviare. Acest fapt le-a dat țăranilor posibilitatea să devină producători de mărfuri. Datorită stării de înapoiere a regiunii, țăranii nu aveau suficienți bani. Acesta a fost unul din motivele pentru care foștii stăpâni au fost compensați prin pământ și muncă. Munca prestată în calitate de compensație presupunea fie clacă îndeplinită în aceleași condiții ca și înainte de eliberare, fie arendarea de terenuri cu arenda plătită în muncă, fie vânzarea brațelor de muncă pentru o perioadă de mai mulți ani, în avans. Toate aceste forme de exploatare au decurs din cronică penurie de capital în rândurile țăranimii. Tot acest fapt a fost răspunzător

pentru proliferarea cămătăriei la sate, care a dus și ea la deteriorarea condiției țăranilor³¹.

Un alt rezultat al lipsei de capital a fost faptul că, o dată cu eliberarea șerbilor, statul a întărit comunitățile sătești. În Rusia, ele au fost făcute răspunzătoare pentru corecta îndeplinire a obligațiilor de plată ale țăranilor: dacă cineva nu plătea la timp, întregul sat trebuia să îi preia datoriile. În România, comunitatea sătească trebuia să garanteze implementarea obligațiilor de muncă ale țăranilor. Stăpânirea comună asupra pământurilor a supraviețuit mult după eliberare. În multe regiuni ale Rusiei exista și sistemul redistribuirii pământurilor de către comunitatea sătească. Acest fapt a stânjenit mult dezvoltarea capitalistă a agriculturii și, pentru că țăranii erau practic legați de comunitățile sătești, a acționat și ca o frână majoră în calea dezvoltării industriale. Redistribuirea sistematică a pământurilor, după criterii egalitare, principiul solidarității între membrii comunității sătești și înlănțuirea forței de muncă excedentare de sectorul agricol constituiau elemente care nu puteau fi integrate în economia capitalistă³².

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în deceniile marelui boom agrar și ale crizei agrare ce a urmat, economia țărănească s-a modernizat semnificativ în Polonia, Boemia și Ungaria. Asolamentul trienal a cedat locul unor tehnici mai avansate de rotație a culturilor, iar tehnica aratului s-a îmbunătățit prin introducerea plugurilor de fier produse în fabrici, ce puteau fi tractate de o singură pereche de cai. Aceste pluguri au devenit foarte răspândite la sfârșitul secolului. Grapele de fier, mașinile de însămânțat și coasele au contribuit la îmbunătățirea producției. Treieratul mecanic era predominant și el la sfârșitul secolului, în cadrul economiei țărănești. În timpul crizei producției de cereale, a început dezvoltarea rapidă a creșterii animalelor în gospodăriile țărănești. Construirea staulelor și aclimatizarea raselor occidentale a avut loc în gospodăriile țărănești cu doar un deceniu sau două de întârziere față de marile ferme. Dezvoltarea cooperativelor a făcut ca creșterea animalelor pentru obținerea produselor lactate să devină profitabilă, mai ales în Boemia. Avântul luat de creșterea animalelor a dus la un nou val de investiții în agricultură și, prin aceasta, la construirea unor amenajări moderne; în fermele țărănești au fost instalate mașini noi, cum ar fi măcinătorile. Tot intensificarea creșterii animalelor a dus la modificări în maniera de utilizarea a terenurilor, cultivarea nutrețurilor câștigând teren, în

defavoarea culturilor extensive de cereale. A crescut proporția unor plante ca sfecla de zahăr, cartoful și porumbul. Productivitatea economiei țărănești a crescut dramatic, în timp ce marile ferme capitaliste, caracteristice mai ales Boemiei, dar prezente, de asemenea, în Polonia și Ungaria, au devansat cu mult producția țărănească, rivalizând cu cele mai avansate exploatari agricole de acest fel din Germania și Olanda. Acest fapt este dovedit de productivitatea medie la cele mai importante plante de cultură, care se apropia de nivelurile din Franța și Bavaria³³.

Deși ceea ce am spus mai sus este valabil pentru întreaga regiune vestică a Europei de Est, au existat și variații semnificative în interiorul acestei regiuni. Polonia Occidentală, care făcea parte din Germania, fiind de aceea protejată prin tarife vamale, a atins un nivel de dezvoltare mult mai înalt decât regiunile incluse în imperiul rusesc, lucru care continuă să fie adevărat și astăzi. Înaltul nivel de industrializare și urbanizare din Boemia a creat o semnificativă piață internă, ceea ce a dus la formarea unei cereri masive de produse agricole. Decalajul dintre marile latifundii și micile gospodării țărănești nu era atât de mare ca în Polonia și Ungaria, deoarece economia țărănească era destul de perfecționată. Producția agricolă din Boemia a atins nivelul celor mai avansate districte ale Germaniei, depășind-o pe cea a Franței; foarte puține regiuni ale Europei se puteau mândri cu un nivel mai înalt de dezvoltare, printre ele numărându-se cu siguranță Belgia, Olanda și părțile industrializate ale Franței și Italiei de Nord. Un factor de modernizare important a fost faptul că, în Boemia, la fel ca și în partea germană a Poloniei, sectorul industrial a absorbit forța de muncă excedentară din agricultură, ceea ce a făcut posibilă o dezvoltare a agriculturii într-o manieră relativ egalitară.

Nu aceeași situație exista în Ungaria. Dezvoltarea agricolă era aici insuficientă pentru a absorbi forța de muncă de același fel. Emigrarea a redus întrucâtva acest excedent, dar nu suficient pentru a opri procesul de adâncire a diferențelor sociale. Venitul real din sectorul agricol era în scădere la începutul secolului al XX-lea datorită crizei producției de cereale, care, împreună cu șomajul în creștere, a cauzat intensificarea tensiunilor sociale pentru o perioadă de câteva decenii. La acea vreme, societatea agrară a Ungariei era destul de proletarizată, datorită principiului moștenirii egale. Cum industria nu putea să absoarbă forța de muncă din agricultură, aproape jumătate din populația agrară era formată din proletari agricoli mizeri și din

proprietari mărunți care supraviețuiau ca salariați în același domeniu de producție. Relativa penurie de terenuri făcea ca numărul țăranilor proprietari să fie mai mic, iar cel al proletarilor agrari mai mare decât în Rusia. Aceste straturi ale societății țărănești au constituit mediul de recrutare al „socialiștilor agrari” de la începutul secolului, a căror mișcare de protest se manifesta prin greve agrare, și care s-a liniștit doar după ce, în 1907, au fost adoptate tarifele vamale protectoare în interiorul monarhiei austro-ungare. La adăpostul acestor bariere vamale, agricultura ungară a putut obține, apoi, o poziție favorabilă pe piețele monarhiei, ceea ce a dus la creșterea veniturilor sale.

Situația era complet diferită în Rusia și în Balcani. În Rusia, sumele plătite nobilimii sub formă de compensație, împreună cu taxele, au constituit o povară atât de grea pe umerii țăranimii, încât aceasta nu a fost capabilă să investească în propriile ferme. Sistemul redistribuirii pământului a împiedicat și el acumularea capitalului și reinvestirea sa. În același timp, țăranii au fost nevoiți să mărească producția, pentru a se putea achita de datoriile care derivau din actul de eliberare. La sfârșitul secolului al XIX-lea acest tip de agricultură, ce se baza încă pe plugul de lemn, grapa cu țepi și alte unelte medievale, a dus la o succesiune de recolte proaste, însoțite de foamete. Guvernul a intervenit pentru a reduce puțin datoriile țăranimii, dar a fost menținut sistemul comunităților sătești, precum și cel al achitării de datorii prin prestarea de muncă în beneficiul latifundiarilor. Țăranii sufereau și de pe urma cămătarilor, iar neplăcerile care au urmat războiului ruso-japonez au dus la o situație revoluționară, spiritul de revoltă răspândindu-se cu mare repeziciune la sate. Cămătăria făcea ravagii și mai mari în România, unde țăranii își vindeau forța de muncă latifundiarilor cu mult în avans ori o vindeau în schimbul pământului. Latifundiarii nu se îngrijeau ei înșiși de cultivarea terenurilor, încheind în schimb contracte oneroase cu mari arendași de moșii. Situația devenea uneori insuportabilă, ceea ce a dus la răscoalele sângeroase de la 1888 și 1907.

Această evoluție era cauzată în special de insuficienta dezvoltare a comerțului și a circulației monetare, însoțită de incapacitatea coresponsuzătoare a țăranilor de a-și plăti datoriile. Creșterea populației rurale în secolul al XIX-lea a dus la relativa suprapopulare a satelor. Pentru prima oară în istoria Rusiei, era imposibil să se extindă terenurile cultivate ca răspuns la presiunea demografică. Datorită obligațiilor mari cu care se confrunta țăranimea, mărirea

producției agricole nu putea fi obținută decât prin metode intensive. Astfel de metode erau impracticabile pe calea acumulărilor de capital și a investițiilor, datorită lipsei de capital în rândurile țărănimii și a supraviețuirii îndelungate a comunităților sătești, care nu au fost desființate decât în 1907. Izbucnirile regulate de foamete, la începutul secolului al XX-lea (s-au înregistrat 12 recolte proaste în Rusia între 1891 și 1914), au semnalat o profundă criză a sistemului. În cele din urmă, revoltele țărănești din 1905 și 1907 din Rusia și, respectiv, România au dus la înlăturarea barierelor din calea dezvoltării de tip polonez sau ungar. Prin aceasta, au fost create, în sfârșit, condițiile pentru dezvoltarea capitalistă a agriculturii³⁴.

CONCLUZIE

Europa de Est a fost divizată de foarte timpuriu în două părți de întindere inegală, factorul care a generat această diviziune fiind cel al relațiilor economice cu Europa Occidentală. În teritoriile mai apropiate geografic de Occident, influența dreptului roman a dus la constituirea unei forme de proprietate țărănească bazată pe principiul proprietății private și nu pe solidaritatea comunității sătești. Colonizarea pe scară largă s-a desfășurat în permanență, începând din secolul al XII-lea, ceea ce a dat un puternic impuls dezvoltării agriculturii bazate pe proprietatea privată. Acest tip de dezvoltare a făcut ca dependența țăranilor față de nobili să fie mai puțin apăsătoare. Densitatea populației a contribuit considerabil la perfecționarea tehnicilor agricole. Atracția exercitată de piețele occidentale, începând din secolul al XV-lea, a dus la crearea unor mari ferme domeniale, care produceau mărfuri pentru piață prin folosirea muncii în regim de clacă (aceasta este realitatea istorică desemnată prin termenul de „a doua iobăgie”). Exploatățile agricole de acest fel au stimulat modernizarea agriculturii, începând din secolul al XVIII-lea, servind ca exemplu și pentru economia țărănească. După eliberarea din șerbie, modernizarea agriculturii pe micile loturi țărănești a decurs cu repeziciune.

Această zonă, ce se întinde din Finlanda și Estonia, trecând prin Letonia și Lituania, până în Polonia, Ungaria, Croația și Slovenia, poate fi numită „Europa Mijlocie”. Este o zonă de tranziție unde s-au

Întrepătruns influențe din Apus și Răsărit, dând naștere în unele locuri la trăsături răsăritene moderate de influențe occidentale, iar în alte părți exact invers. Prin structura lor socială și economică, Boemia și Austria nu aparțineau de această Europă Mediană, ele constituind de fapt cea mai puțin dezvoltată parte a Europei Occidentale. Regiunile situate la est de Europa Mediană erau de asemenea diferite de aceasta, însă în cu totul alt fel.

Teritoriile ce se întind la est de țările baltice, de Lituania și de Carpați s-au integrat pieței occidentale extrem de lent. Piețele externe au început să exercite aici o influență asupra producției agrare numai în secolul al XIX-lea, atunci când căile ferate au facilitat exporturile pe scară mare. Având puțini bani, marii proprietari funciari din aceste regiuni își extrăgeau veniturile din monopolul asupra vânzărilor de alcool, din impozite, rente și alte activități din afara sferei productive. Țăranii aveau un statut ce se apropia — mai ales în Rusia — de cel de proprietate personală a seniorului. Ei viețuiau în interiorul comunităților sătești bazate pe proprietatea colectivă, ce s-au menținut până în secolul al XX-lea. Astfel, de la vârful până la baza societății existau forțe care se opuneau modernizării agriculturii. Nobilii erau prea puțin interesați să o promoveze, în vreme ce comunitățile sătești erau prin natura lor ostile față de schimbare și inițiativa individuală. Existența unor suprafețe întinse de teren și densitatea redusă a populației au făcut să nu existe stimulente puternice pentru o agricultură de tip intensiv. Nici măcar sistemul asolamentului trienal nu devenise preponderent la jumătatea secolului al XIX-lea. Tehnicile de producție au rămas la niveluri scăzute, atât pe micile loturi țărănești, cât și pe marile domenii.

Faptul că sectoarele neagricole ale economiei au rămas subdezvoltate până la sfârșitul secolului al XIX-lea a contribuit și la supraviețuirea metodelor tradiționale în agricultură. Industria, comerțul și urbanizarea aveau un nivel foarte scăzut de dezvoltare, astfel încât populația din sectorul non-agricol trăia practic într-o stare de servitute asemănătoare celei pe care o suportau țăranii. De la sfârșitul secolului al XVII-lea, statul a luat măsuri importante pentru a dezvolta manufacturile și orașele, dar acestea priveau aproape în exclusivitate domeniul militar, nefiind legate organic de restul economiei. Tehnicile militare occidentale au reprezentat o provocare imposibil de ignorat de către Rusia, astfel încât guvernele imperiale

au încercat să obțină un echilibru militar, în special în vremea lui Petru I. Impulsurile modernizatoare care au rezultat de aici nu s-au repercutat însă asupra ansamblului economiei, datorită faptului că producția manufacturieră era limitată la nevoile armatei, fiind în plus realizată cu forța de muncă a țăranilor șerbi. Impactul economic direct al Occidentului asupra acestor teritorii nu s-a făcut simțit decât la finele secolului al XIX-lea. Fapt caracteristic pentru rigiditatea inflexibilă a întregii societăți, a fost nevoie de o șocantă înfrângere militară pentru ca absolutismul țarist să înceapă adoptarea celor mai elementare măsuri modernizatoare, chiar și în sectorul militar. Cum nu au fost luate, într-adevăr, decât măsurile cele mai necesare, această parte a Europei avea să mai sufere și alte șocuri înainte de a se deschide cu adevărat pentru piața mondială. Și chiar și atunci, această deschidere nu a fost dusă până la capăt.

NOTE – Capitolul III

¹ Vezi A. I. Shevelenko, „O tipologiei genezisă feudalismă”, *Voprosy Istorii*, no. 1 (1971), pp. 97–107; Aleksandr R. Korsunski, *Gotskaia Ispania* (Moscova, Universitatea din Moscova, 1969); Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (London, NLB, 1978), pp. 128–142; Péter Gunst, *Einige Probleme der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung Osteuropas* (Köln, Universitatea din Köln, 1977), pp. 8–10. Despre pluguri vezi Marc Bloch, *French Rural History* (Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1966), pp. 50–53.

² Lucru adevărat mai ales în privința bisericii rusești, transformată practic de reformele lui Petru I într-un simplu departament guvernamental, în 1721. Aceeași situație exista și în principatele române, așa cum se vede din Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei* (București, Cartea Românească, 1923), pp. 173–177 (textul original fiind scris în 1715). Cantemir a arătat că doar în Rusia și Moldova reușise puterea politică să reducă biserica la statutul de servitute. Pentru poziția specială deținută de biserică în Rusia kieveană, vezi Andrzej Poppe, „Le prince et l'église en Russie de Kiev depuis la fin du Xe siècle et jusqu'au début de XIIe siècle”, în *Acta Poloniae Historica*, 20 (1969), pp. 95–119; și Iaroslav N. Shchapov, *Knazheskie ustavi i cerkov'v drevnei Rusi XI–XIV vv.* (Moscova, Academia de Științe, 1972), pp. 13–21. Aceasta ridică o întrebare referitoare la diferența dintre doctrinele religioase ale Europei apusene și respectiv răsăritene. Care a fost rolul jucat de sciziunea din interiorul creștinătății occidentale? Desigur, în sânul bisericii ortodoxe nu a existat niciodată o Reformă.

³ Această afirmație este valabilă pentru întreaga perioadă timpurie a istoriei Rusiei și a formării statului rus. Istoriografia sovietică a susținut un punct de vedere diferit pentru multă vreme, iar în legătură cu dezvoltarea timpurie a Rusiei a insistat că ea a avut loc după același tipar ca și cea a sistemului feudal occidental. Cel mai important reprezentant al acestei tendințe este Grekov. Dar chiar și datele oferite de lucrările lui Grekov sprijină punctul meu de vedere, în unele privințe. Vezi Boris D. Grekov, *Kievskaiia Rus'* (Moscova, Academia de Științe, 1949), și B. D. Grekov, *Krest'iane na Russi s drevnieishikh vremen do XVII veka* (Moscova, Academia de Științe), vol. 1 1952, vol. 2 1954). În studiile recente ale ultimului deceniu, istoricii sovietici s-au arătat tot mai dispuși să accepte că Rusia kieveană nu aparținea tipului de civilizație al Occidentului. Reprezentanții acestei tendințe sunt Y. A. Kirilov, „Predposylki perehoda vostochnogo slavianstva k feudalismu”, în *Voprosy Istorii*, no. 3 (1969), pp. 90–104; Aleksandr L. Shapiro, „O prirode feodal'noi

sobstuenosti na zemliu", în *Voprosy Istorii*, no. 12 (1969), pp. 57–72; Igor I. Froianov, „Kievskaiia Rus”, în *Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii* (Leningrad, Universitatea din Leningrad, 1974); Mikhail B. Sverdlov, „Iz istorii sistemy nalogo-oblozhenia v Drevnei Rusi”, în Lev V. Cherepnin, Iaroslav N. Shchapov, ed., *Vostochnaia Evropa v Drevnosti i Srednevekoie* (Moscova, Academia de Științe, 1978), pp. 144–150. Igor I. Froianov, „Kievskaiia Rus”, în *Ocherki sotsiano-politicheskoi istorii* (Leningrad, Universitatea din Leningrad 1980). Pentru evoluții similare în principatele române vezi Henri H. Stahl, *Traditional Romanian Village Communities: the Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region* (Cambridge, Cambridge University Press, 1980), pp. 37–42, 129–158, 216. Există un număr mare de studii care se ocupă de satele devălmașe și de despotismul bazat pe ele. Menționez aici numai cele care, alături de lucrările clasice ale lui Haxthausen, Kowalewski, Maine, etc., au fost folosite pentru elaborarea studiului de față. Vezi Karl Polanyi, *Dahomey and the slave Trade: an Analysis of an Archaic Economy* (Seattle, University of Washington Press, 1966); Karl Polanyi, *Primitive, Archaic and Modern Economies* (Garden City, N. Y., Anchor Books, 1968); Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston, Beacon Press, 1968); Maurice Godelier, *Sur les sociétés pré capitalistes* (Paris, 1970); Henri Mendras, *Sociétés paysannes* (Paris, Armand Colin, 1976); Eric Wolf, *Peasants* (Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1969); Aleksandr V. Tschajanow (Chaianov), *Die Lehre von der bauerlichen Wirtschaft* (Berlin, P. Parey, 1923); Teodor Shanin, ed., *Peasants and Peasant Societies* (Harmondworth, Penguin, 1971); J. M. Potter, M. N. Diaz, G. M. Foster, ed., *Peasant Society: a Reader* (Boston, Little, Brown, 1967). Despre forme specifice de despotism oriental, vezi pentru China Étienne Balazs, „La propriété foncière en Chine”, în *Atti del Primo Congress Internazionale di Diritto Agrario*, vol. 2 (Milan, 1955), și John L. Buck, *Land Utilization in China*, vol. 1–3 (Chicago, University of Chicago Press, 1937). Pentru comunitatea sătească indiană vezi lucrarea clasică a lui Baden H. Baden-Powell, *The Indian Village Community* (London, Longmans, Green, 1896), și *The Land Systems of British India*, vol. 1–3 (Oxford, Clarendon, 1892). Vezi de asemenea Eric J. Hobsbawm, *Introduction to Karl Marx's Pre-Capitalist Economic Formations* (New York, International Publishers, 1965).

⁴ Pentru societatea greacă și formarea proprietății private vezi Attila Ágh, *Labyrinth in the Mode of Production Controversy* (Budapesta, Institutul de Economie Mondială, 1980); Ferenc Tökei, *Antike und Feudalismus* (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1977), și *Zur Theorie der Geschichtsformen* (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1977).

⁵ O bună descriere a comunității sătești vest-europene în Karl S. Bader, *Rechtsformen und Schichten der Liegenschaftsnutzung im mittelalterlichen Dorf* (Vienna, Böhlau, 1973).

⁶ Pentru întreaga problemă vezi — printre altele — Gunst, *Einige Probleme* și Péter Gunst, „Some Characteristics of East European Economic and Social Development: Data and Reflections”, în Irene P. Winner, Thomas G. Winner, ed., *The Peasant and the City in Eastern Europe: Interpenetrating Structures* (Cambridge, Mass., Schenkman, 1984), p. 18; Anderson, *Passages*, pp. 182–196; Aleksandra D. Liublinskaia, „Tipologia rannego feudalizma v zapadnoi Evrope i problema romano-germanoskogo sinteza”, în *Srednie Veka*, 31 (1968), pp. 9–44.

⁷ Vezi Sverdlov, „Iz istorii sistemy nalogo-oblozhenia”, pp. 144–150; Igor I. Froianov, „Froianov’s Study”, în *Problemy istorii feodalnoi Rosii* (Leningrad, Universitatea din Leningrad, 1971); Mikhail B. Sverdlov, „M. B. Sverdlov’s Study”, în *Problemy istorii feodalnoi Rosii*; Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, Princeton University Press, 1961), pp. 24–42; Lev. V. Cherepnin, „Iz istorii formirovania klassa feodalnozavisimogo krest’ianstva na Russii”, *Istoricheskie zapiski*, 20 (1956), pp. 234–264.

⁸ Blum, *Lord and peasant*, pp. 70–74, 92, 135–148, 168–170. Pentru Polonia, vezi S. Smolka, *Uwagi o pierwotnym ustroju społecznym Polski Piatstowskiej* (Observații despre structura socială a Poloniei în vremea dinastiei Piast) (Cracovia, 1881).

⁹ Pentru sistemele de exploatare a solului din Europa de Est, în special din Rusia, vezi volumele din *Ezhegodnik poagrarnoi istorii vostochnoi Evrope*, din 1959. Volumele din această serie conțin studii asupra problemei bazate pe o bună cercetare a surselor primare. Vezi și Blum, *Lord and Peasant*, pp. 22–23, 166, 328, 336–339.

¹⁰ Orașele rusești erau cele mai caracteristice din acest punct de vedere. Vezi A. I. Nikitskii, *Istoria ekonomicheskogo byta Velikago Novgoroda* (Moscova, Academia de Științe, 1951); Kesniia N. Serbina, *Ocherki iz sotsialno-ekonomicheskoi istorii russkogo goroda* (Moscova, Academia de Științe, 1951). M. V. Tihomirov, *Drevnierusskie goroda* (Moscova, 1956); A. M. Saharov „O termine ‘gorod’ v istochnikah XVI v.”, în *Obshchetsvo i gosudarstvo feodal’noi Rossii: Sbornik statiei* (Moscova, 1975), pp. 62–66; Witold Hensel, *Anfänge der Städte bei den Ost und Westslawen* (Bautzen, Domowina-Verlag, 1967); Aleksander Gieysztor, „Aux origines de la ville slave: Ville de grands, ville d’état aux IXe–XIe siècles”, în *Cahiers Bruxellois*, 12 (1967), pp. 97–106; T. Lalik, „Recherches sur les origines des villes en

Pologne”, în *Acta Poloniae Historica*, 3 (1960), pp. 101–131; Jiří Kejř, „Nad počátky našich měst” (Începuturile orașelor boemiene), în *Československý Časopis Historický*, 3 (1976), pp. 377–401; Nikolai Todorov, „The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century”, în *Etudes Balkaniques*, 2 (1969), pp. 31–50; Nikolai Todorov, „Balkanskii gorod XV–XIX vv. v sostave osmanskoï imperii” (Orașul balcanic în Imperiul Otoman în secolele XV–XIX), în *Etudes Balkaniques*, 4 (1971), pp. 28–54; Nikolai Todorov, N. Sofia, ed. *La ville balkanique XVe–XIXe siècles* (București, Asociația Internațională pentru Studiul Europei de Sud-Est, 1980); Bistra A. Tsvetkova, *Proutshvania na grodskoto stopansvo prez XV–XVI vek* (Studii despre economia orașelor din Bulgaria în secolele XV–XVI) (Sofia, Nauka i Iskustvo, 1972).

¹¹ Pentru această formă de colonizare, tipică pentru țările Europei de Est, vezi Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Geschichte, Arbeitskreis für Haus- und Siedlungsforschung, *Protokoll der 15 Jahrestagung in Weimar vom 16. bis 19. Juni 1974* (Berlin, 1975). Pentru orașele comerciale maghiare vezi Vera Bácskai, *Magyar mezővárosok a XV. Században* (Orașele comerciale maghiare în secolul al XV-lea) (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1965); Péter Gunst, „Der ungarische Bauernaufstand von 1514”, în Peter Blickle, ed., *Historische Zeitschriften, Beiheft 4* (1975), pp. 62–83. Pentru Rusia vezi Anatolii P. Gritskevitch, *Chastnovladel’cheskie gorody Belorussii v XVI–XVII vv.* (Minsk, Nauka i tekhnika, 1975) și Anatolii P. Gritskevitch, *Sotsialnaia borba gorozhan Belorusii; XVI–XVIII vv.* (Minsk, Nauka i tekhnika, 1979).

¹² Pentru diferite straturi ale țărănimii rusești și întreaga această problemă, vezi Grekov, *Krest’iane na Russi*, vol. 1 și 2, care este încă utilizată în ciuda faptului că a fost aspru criticată de aproape douăzeci de ani. Vezi de asemenea Blum, *Lord and Peasant*, pp. 27–28, 45–46; Cherepnin, „Iz istorii formirovania”, pp. 234–264; Sverdlov, „Study”; A. A. Zhimin, *Holopi na Rusi: s drevneishih vremen do konca 15 v.* (Moscova, 1973).

¹³ Pentru Rusia și pentru nobilimea rusească, vezi Blum, *Lord and Peasant*, pp. 32–35, 38–42, 74, 80–85, 140–143 și 150–151. Vezi de asemenea, Henryk Lowmianski, „O proizhozhdenii russkogo boiarstva”, în Lev. V. Cherepnin, ed., *Vostochnaia Evropa v Drevnosti i Srednevekovie* (Moscova, Academia de Științe, 1978), pp. 93–100. Pentru Polonia, vezi Eugen O. Kossmann, „Die polnischen liberi als herzogliche Heermannen”, în *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1968), pp. 182–192. Pentru adunările din Principatele române vezi P. P. Panaiteșcu, „La grande assemblée du pays, institution du régime féodal en Moldavie et Valachie”, în *Nouvelle Etude d’Histoire*, vol. 3 (București, Editura Academiei, 1965).

¹⁴ Pentru dezvoltarea diviziunii europene a muncii în secolele al XV-lea și al XVI-lea, vezi Marian Malowist, *Wschód a zachód Europy w XIII-XIV. Wieku* (Europa răsăriteană și cea occidentală în secolele al XIII-lea și al XIV-lea) (Varșovia, Państwowe Wydawn, 1973); Michael M. Postan, „Economic Relations Between Eastern and Western Europe” în Geoffrey Barraclough, *Eastern and Western Europe during the Middle Ages* (Londra, Thames and Hudson, 1970), pp. 125–174; Barbara Krzemieńska, Dušan Třeštík, „Wirtschaftliche Grundlagen der frühmittelalterlichen Staates in Mitteleuropa: Böhmen, Polen, Ungarn im 10–11. Jahrhundert”, în *Acta Poloniae Historica*, 40 (1979), pp. 5–31.

¹⁵ Pentru colonizarea germană vezi H. F. Schmid, „Das deutsche Recht in Polen”, în Albert Brackmann, ed., *Deutschland und Polen: Beiträge zu ihren geschichtlichen Beziehungen* (München, R. Oldenburg, 1933), pp. 64–80; Walter Schlesinger, „Die geschichtliche Stellung der mittelalterlichen deutschen Ost-bewegung”, în *Historische Zeitschrift*, 183 (1957), pp. 517–542; Rudolf Kötzschke, „Die Anfänge des deutschen Rechtes in der Siedlungsgeschichte des Ostens”, în *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig*, 93:2 (1941); František Graus, „Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte?”, în *Historische Zeitschrift*, 197 (1963), pp. 279–305; Benedykt Zientara, „Foreigners in Poland in the 10th–15th Centuries: Their Role in the Opinion of the Polish Medieval Community”, în *Acta Poloniae Historica*, 29 (1974), p. 5–28; Władysław Rusiński, „Deutsche Siedlungen auf polnischem Boden im 16–18. Jahrhundert: Mythen und Wirklichkeit”, în *Acta Poloniae Historica*, 47 (1983), pp. 209–257; Eugen O. Kossmann, „Zur Geschichte der Polnischen Bauern und ihrer Freiheit”, *Historische Zeitschrift*, 205 (1967), pp. 15–45.

¹⁶ Max Sering, Constantin von Dietze, ed., *Agrarverfassung der deutschen Auslandssiedlungen in Osteuropa* (Berlin, F. Vahlen, 1939), pp. 14–18.

¹⁷ Mă refer la acele colonizări celtice, nu doar din Boemia, care nu au avut un caracter exclusiv rural. Numărul locuitorilor și cantitatea producției meșteșugărești din aceste locuri sunt semnele unei urbanizări precoce într-o perioadă care precede influența romană, și independentă de aceasta.

¹⁸ František Graus, „Origines de l'Etat et de la noblesse en Moravie et en Bohême”, în *Revue des Etudes Slaves*, 51 (1961), pp. 43–58 și František Graus, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době přehusité*, 2 (Praga, Academia Cehoslovacă, Secția istorică, 1957), pp. 114–118.

¹⁹ Despre importanța economică și socială a colonizării germane în această regiune vezi Kossmann, „Zur Geschichte”, pp. 15–45; Heinz Stobb,

„Die Ausbreitung der ausländischen Stadt im östlichen Mitteleuropa: Untersuchungen zu einer Kartenfolge im Atlas Östliches Mitteleuropa“, în *Zeitschrift für Östforschung*, 10 (1961), pp. 25–84; Ilona Bolla, *A jögilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon* (Formarea unei clase de deținători de diplome unificată prin legi în Ungaria) (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1983); Kazimierz Tymieniecki, *Historia chłopów polskich* (Istoria țăranimii poloneze) (Varșovia, Państwowe Wydawn, 1965), vol. 1, pp. 132–147; Valentyn M. Fomenkova, „Polozhenie krest'ian v Polshe vo vtoroi polovine XIII i XIV v.“, în *Uchenie Zapiski Instituta Slavianovedenia* (Moscova, Academia de Științe, 1956); Gunst, „Einige Probleme“, pp. 33–35; Stanisław Trawkowski, „W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII wieku (Despre rolul real al colonizării germane în cultura materială poloneză a secolului al XIII-lea), în *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 8 (1960), pp. 183–207.

²⁰ Despre poziția nobilimii și consecințele ei, vezi Jerzy Topolski, *Narodziny kapitalizmu w Europie w XIV–XVII wieku* (Capitalismul britanic în Europa în secolele XIV–XVII) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1965); Topolski, „La reféodalisation dans l'économie des grands domaines en Europe Centrale et Orientale: XVIe–XVIIIe siècles“, în *Studia Historiae Oeconomicae*, 6 (1972), pp. 51–63; Topolski, „Grand domaine et petites exploitations, seigneurs et paysans en Pologne au Moyen Age et dans les Temps Modernes“, în Péter Gunst, Tamás Hoffmann, ed., *Grand domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et dans les Temps Modernes* (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1982), pp. 209–227; Anderson, *Passages*, pp. 257–264; Witold Kula, *Théorie économique du système féodale* (Paris, Mouton, 1970), pp. 50–68; Ferenc Maksay, „Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert“, în *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1958), pp. 37–61; Zsigmond P. Pach, *Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert: Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang* (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1964); Vera Zimányi, Gyula Benda, „Grand domaine et petite exploitation en Hongrie: XIIIe–XVIIIe siècles“, în Gunst, Hoffmann, ed., *Grand domaine et petites exploitations*, pp. 142–153; Hartmut Harnisch, Gerhard Heitz, „Feudale Gutswirtschaft und Bauernwirtschaft in den deutschen Territorien: Eine vergleichende Analyse unter besonderer Berücksichtigung der Marktproduktion“, în Gunst, Hoffmann, ed., *Grand domaine et petites exploitations*, pp. 9–32.

²¹ O tratare completă a acestei probleme la Anderson, *Passages*, pp. 246–264. Vezi și Pach, *Die ungarische Agrarentwicklung*; Johannes

Nichtweiss, *Das Bauernlegen in Mecklenburg: Eine Untersuchung zur Geschichte der Bauernschaft und der zweiten Leibeigenschaft in Mecklenburg bis Beginn des 19. Jahrhunderts* (Berlin, Rütten und Loening, 1954). Pentru Polonia vezi Stanisław Śreniawski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce* (Exproprierea țăranilor în Polonia) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1956); Leonid Żytkowicz, „The Peasant's Farm and the Landlord's Farm in Poland from the 16th to the Middle of the 18th Century”, în *Journal of European Economic History*, 1 (1972), pp. 135–154.

²² Pentru restrângerea libertății de mișcare și a altor drepturi ale țăranimii din aceste țări, vezi György Székely, „Földesuri törekvések a jobbágység költözési jogának felszámolására Magyarországon-Kelet-európai típusu társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben” (Procesele sociale din Europa de Est în deceniile anterioare lui 1514: eforturile nobilimii de a anula dreptul țăranilor la liberă strămutare în Ungaria), în *Agrártörténeti Szemle*, 16 (1972), pp. 261–264. Pentru situația din Rusia, pe lângă Grekov, *Krest'iane na Russi*, vol. 1 și 2, vezi Blum, *Lord and Peasant*, pp. 106–116, 247–249 și 253–268; și D. L. Pohilevich, „Pravo”, pp. 50–66.

²³ Pentru cazul Boiemiei vezi datele și interpretările în următoarele studii: Graus, *Dějiny venkovského*; Alois Mika, *Poddanýlid v Čechách v první polovině 16. století* (Țărănimea dependentă din Boemia în secolul XVI) (Praga, Academia cehoslovacă, 1960); František Matejek, *Feudální velkostátek a poddaný na Moravě s přihlednutím k přílehlému území Sležska a Polska* (Praga, Academia cehoslovacă, 1959); Josef Valka, *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě* (Politica economică pe marile domenii în Moravia după 1620) (Brno, Universitatea din Brno, 1962); Josef Petrán, *Poddaný lid v Čechách na Prahu třicetileté války* (Praga, Czechoslovak Academy, 1964); Josef Koči, „Patent a zrušení nevolnictví v českých zemích”, în *Československý Časopis Historický*, 1 (1969), pp. 69–108.

²⁴ Vezi Gunst, „Der ungarische Bauernaufstand”, pp. 62–76; Maksay, „Gutswirtschaft und Bauernlegen”, pp. 37–61; Pach, *Die Ungarische Agrarentwicklung*; Zsigmond P. Pach, „Az 1514. évi parasztfelkelés és a második jobbágység” (Răscoala țăranimii din 1514 și așa-numita a doua iobăgie în Ungaria), în *Az MTA Filozófiai és Társadalomtudományi Osztályának Közleményei*, (1972), pp. 231–257; Zsigmond P. Pach, „A kelet-európai Gutswirtschaft problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesuri majóságokon a XVI–XVII. Századi Magyarországon” (Asupra problemelor legate de fenomenul „Gutswirtschaft” în Europa de Est: claca și munca plătită pe domeniile nobiliare din Ungaria în secolele XVI–XVII), în

Agrártörténeti Szemle (1971), pp. 1–14; János Varga, *Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn, 1767–1849* (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1965); Varga, *Jobbágyrendszer Magyarországon a feudalizmus kései századaiban 1556–1767* (Șerbia în Ungaria în epoca feudalismului târziu, 1556–1767) (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1969). Pentru dezvoltarea din secolul al XVIII-lea, vezi Varga, *Jobbágyrendszer*, Imre Wellmann, *A magyar mezőgazdaság a XVIII. Században* (Agricultura maghiară în secolul al XVIII-lea) (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1979), pp. 67–121; Péter Gunst, „Die technische Entwicklung”, în *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 23:1 (1975), pp. 59–70.

²⁵ Pentru Principatele române vezi Sergiu Columbeanu, „A havasaföldi majorsági földek kérdéséhez a XVIII. században és a XIX. Század első felében (Domeniile feudale în Țara Românească în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea), în *Agrártörténeti Szemle*, 14 (1971), pp. 296–316; Sergiu Columbeanu, *Economia domeniului feudal din Țara Românească în secolul al XVIII-lea* (București, Editura Academiei, 1972); V. Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIIIe siècle* (București, Editura Academiei, 1971); Demir M. Dragnev, *Selskoe choziastvo feudalnoi Moldavii: konets XVII-nachalo XIX v.* (Chișinău, Academia de Științe a Moldovei, 1975); Ilie Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (București, Editura Academiei, 1969); Ioana Constantinescu, „Arendarea moșiilor în Moldova până la Regulamentul organic”, în *Studii și Materiale de Istorie Medie* (București, 1973), pp. 259–267; Demir M. Dragnev, P. V. Sovetov, „Perestroika stuktury zemklevladienia v Moldavii XV–XVIII w.”, în *Istoria SSSR*, 1 (1968), pp. 70–92; Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă: 1718–1739* (București, Editura Academiei, 1971); Ilie Corfus, „Dreptul de stăpânire al clăcașilor din Țara Românească asupra pământului defrișat în perioada destrămării feudalismului”, în *Studii. Revista de Istorie*, 2 (1970), pp. 341–361; Daniel Chirot, *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony* (New York, Academic Press, 1976).

²⁶ Juhan Kahk, Enn Tarvel, „Large Estates and Small Holdings in Estonia from the 16th to the 19th Centuries”, în Gunst, Hoffmann, ed., *Grand domaine et petites exploitations*, pp. 365–375; Jan Rutkowski, *Historie gospodarcza Polski: do 1864 r.* (O istorie economică a Poloniei) (Varșovia, Książkai Wiezda, 1953); A. E. Tobin, *Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert*, vol. 1 (Berilin, 1899), vol. 2 (Riga, 1911); Gyula Mérei, *Magyarország története 1790–1848* (Istoria Ungariei, 1790–1848) (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1982), pp. 245–250, 264–276, 324–372.

²⁷ Pentru Rusia, vezi Michael Confino, *Systèmes agraires et progrès agricole: L'assolement triennal en Russie aux XVIIIe-XIXe siècles* (Paris, Mouton, 1969), pp. 230–253.

²⁸ Pentru expansiunea producției de lână la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea și influența sa asupra culturilor agricole, precum și pentru formarea decalajului dintre tehnicile agricole din fermele nobiliare și respectiv țărănești, vezi Gunst, *Die technische Entiwicklung*, pp. 61–63; Gunst, *Einige Probleme*, pp. 32–33; Blum, *Lord and Peasant*, pp. 326–344, 386–413.

²⁹ Confino, *Systèmes agraires*, pp. 37–51, 109–115.

³⁰ Pentru abolirea șerbiei în țările Europei de Est vezi Emil Niederhauser, *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában* (Abolirea șerbiei în Europa de Est), *Szazadok*, 116 (1982), pp. 562–576; Blum, *Lord and Peasant*, pp. 575–600; Alexander Gerschenkron, „Russia: Agrarian Policies and Industrialization, 1861–1914”, în *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, Belknap Press of Harvard, 1962), pp. 140–248; Nikolai M. Družinin, „Die Agrarreformen der sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts und ihr Einfluss auf das russische Dorf”, în Rudolf Berthold, ed., *Studien zu Agrarreformen des 19. Jahrhunderts in Preussen und Russland: Sonderband des Jahrbuchs für Wirtschaftsgeschichte* (Berlin, Akademie-Verlag, 1978), pp. 117–288; Nichita Adăniloiaie, Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864* (București, Editura Academiei, 1964).

³¹ Pentru Rusia, vezi Blum, *Lord and Peasant*, pp. 575–600; Gerschenkron, „Russia”, în *Economic Backwardness*, pp. 140–248; Ivan D. Koval'čenko, „Das Dorf des Europäischen Russlands vor der Aufhebung der Leibeigenschaft”, în *Studien zu Agrarreformen des 19. Jahrhunderts in Preussen und Russland*, pp. 295–352. Pentru România, vezi Chirot, *Social Change*, pp. 132–145.

³² Pentru problemele privitoare la proprietatea comună asupra pământului, vezi Maksim M. Kovalevskii, *Le régime économique de la Russie* (Paris, V. Girard et E. Bričre, 1898); Vadim A. Aleksandrov, *Sel'skaia obshchina v Rossii, XVII-nachalo XIX v.* (Moscova, Academia de Științe, 1976); Sergei M. Dubrovski, „K voprosu ob obshchine v Rosii v nachale XX v.”, în *Ezhegodnik po agrarnoi istorii Vostochnoi Evropy*, 1962; Andrei M. Anfimov, Pavel N. Zyrianov, „Nekotorye cherty evolutsii russkoi krest'ianskoi obshciny v poreformennyi period, 1861–1914 gg.”, în *Istoria SSSR*, nr. 4, 1980, pp. 26–41. Pentru poziția țărănimii din România vezi D.B. Ionescu, *Die Agrarverfassung Rumäniens, ihre Geschichte und ihre Reform* (Leipzig, 1909); George D. Creangă, *Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in*

Rumäniein (Leipzig, Duncker und Humblot, 1907); Stahl, *Traditional Romanian Village Communities*, pp. 217–221.

³³ Pentru dezvoltarea agriculturii ungare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea vezi Péter Gunst, László Gaál, *Animal Husbandry in Hungary in the 19th–20th Centuries* (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1977), pp. 11–60; László Gaál, Péter Gunst, „Livestock Husbandry in Hungary from 1848 to World War I”, în *Agrártörténeti Szemle, Supplementum*, (1972), pp. 7–48; Gunst, „Die Entwicklungstendenzen der Hektarerträge in der ungarischen Landwirtschaft zwischen 1869 und 1969; mit internationalem Vergleich”, în *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, nr. 3, (1974), pp. 127–139.

³⁴ Vezi Peter Gunst, „The Comparative Impact of Industrialization on Western and Eastern European Agriculture in the 19th and Early 20th Centuries”, în *Agrártörténeti Szemle, Supplementum* (1976), pp. 15–36. Pentru reforma agrară de la 1908 din România, vezi George D. Creangă, *Grundbesitzverteilung und bauernfrage in Rumänien: Die von der regierung im Jahr 1908 durchgeführten Agrarreformen* (Leipzig, Duncker und Humbolt, 1909).

Capitolul IV

ECONOMIA POLONEZĂ ȘI EVOLUȚIA DEPENDENȚEI

Jacek Kochanowicz

Eseul de față se concentrează asupra cazului polonez, și aceasta nu numai pentru că este cel pe care îl cunosc cel mai bine, dar și pentru că Polonia pare să fi constituit exemplul extrem al unei economii „dependente” în această parte a Europei. După o scurtă descriere a principalelor curente ale economiei poloneze în perioada cuprinsă între secolele al XVI-lea și al XIX-lea, am să examinez în mai mare detaliu câteva probleme specifice legate de conceptele de „înapoiere” și „dependență”. Apoi, în chip de concluzie, am să compar Polonia cu Boemia și Ungaria, încheind cu câteva comentarii referitoare la utilitatea perspectivei „sistemului mondial” pentru acest tip de analiză istorică.

PRINCIPALELE CURENTE DE DEZVOLTARE ALE ECONOMIEI POLONEZE

Economia poloneză a înregistrat creșteri constante până la începutul secolului al XVI-lea. Ele au fost urmate de declin în secolul al XVII-lea, apoi din nou de o creștere economică modestă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În jurul anului 1000 densitatea populației în cele trei regiuni ale Poloniei istorice — Polonia Mare, Polonia Mică și Mazovia¹ — era de circa 4,8 locuitori pe kilometru

pătrat. În anul 1340 ea a ajuns la 8,6 locuitori, apoi în 1580 la 21,3, iar în 1650 la 26,3. Deceniul ce a urmat a adus o scădere dramatică, până la 19,9 locuitori pe kilometru pătrat, pentru ca densitatea din 1650 să mai fie atinsă din nou abia în 1790. Desigur, aceste procente sunt mult mai mari decât cele corespunzătoare întregii regiuni a statului polono-lituanian, a cărui densitate a populației a fost de 6,6 locuitori pe kilometru pătrat în 1500, respectiv 11 în 1650 și 19,1 în 1772. Comparația cu Marea Britanie ne arată cât de scăzută era populația Poloniei. În 1500, insulele britanice aveau o populație de 15,9 locuitori pe kilometru pătrat, densitate ce a crescut la 21 în 1650 și la 38,8 în 1772².

Pornind de la o densitate demografică inferioară celei a Europei Occidentale, Polonia istorică își micșora simțitor decalajul pe la începutul secolului al XIV-lea. Proporția populației urbane și numărul orașelor mari erau și ele inferioare celor care se înregistrau în Occident, dar și în această privință, la începutul secolului al XVI-lea, exista un curs ascendent.

Productivitatea culturilor de cereale (în termenii raportului dintre recoltă și cantitatea de semințe utilizate) era probabil în creștere la începutul secolului al XVI-lea. Este posibil ca ea să fi ajuns la raportul de 5/1, dar aceasta constituie un obiect de dispută între specialiști. Secolul al XVII-lea a adus însă în mod clar un regres, înregistrat în special în perioadele ce au urmat războaielor. Un lent proces de refacere a început abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dar numai în veacul următor tehnicile agricole moderne s-au extins pe scară largă, în special pe domeniile proprietarilor mai avuți și mai progresiști; în această perioadă, în fine, productivitatea s-a ridicat peste nivelul din secolul al XVI-lea³.

Încercările de a atinge o mai mare precizie în chestiunile privind producția agricolă nu pot fi decât foarte speculative, dar este probabil corect să afirmăm că, din secolul al XVI-lea, partea deținută de culturile de cereale în ansamblul economiei agrare nu a încetat să crească.

Putem risca generalizări similare și în privința producției non-agricole. Deși nu există statistici veritabile, se pare că producția de fier nu a înregistrat creșteri până la începutul secolului al XIX-lea⁴. Producția urbană, non-agricolă, a crescut în ansamblu lent, din secolul al XIV-lea până în cel de-al XVI-lea, apoi a scăzut în secolul ce a urmat, pentru a crește din nou în veacul al XVIII-lea.

În decursul acestor secole, au existat schimbări serioase în domeniul organizării sociale a economiei poloneze. Până în secolul al XIII-lea nu a existat un sistem propriu-zis de domenii feudale, ci doar unul de tip *ius ducale*⁵. Teoretic, pământul aparținea în întregime monarhului, țăranii fiind cu toții supușii săi direcți. Monarhul întruchipa statul, care consta dintr-un grup de aristocrați, care îndeplineau diverse funcțiuni civile și militare. Acest grup percepea, în mod colectiv, un „surplus” de producție de la țărani, care erau tratați ca șerbi ai statului. Dar țăranii dețineau drepturi asupra terenurilor pe care le cultivau și nu exista nici un *dominium directum*; nu existau seniori și vasali, nici un sistem de dependență personală. În secolul al XIII-lea au fost introduse legiuri germane — *ius Theutonicum* — ca parte a unui proces intensiv de colonizare a noilor sate și târguri⁶.

Într-adevăr, aceste schimbări se datorau în parte migrației spre Est din secolele al XII-lea și al XIII-lea. În medie, 2000 de persoane au migrat pe an din teritoriile de la vest de Elba înspre ținuturile răsăritene, în decursul acestei perioade. Nu toți au avut însă Polonia ca destinație. Acest mic număr de migratori (în epocă existau circa un milion și jumătate de locuitori în teritoriile poloneze) au jucat un rol decisiv, ei introducând în Polonia tehnologie, aranjamente juridice și structuri instituționale de origine francă sau flamandă. Printre ele s-au numărat asolamentul trienal, noile tipuri de așezări rurale concentrate și tendința de a utiliza tot mai mult renta în bani în locul celei în produse. Statutul nobililor a fost mai clar definit în raport cu cel al țăranilor, fiind bazat din ce în ce mai mult pe posesiunea asupra domeniilor și nu pe prestațiile militare către rege. În orașele nou formate au fost înființate bresle meșteșugărești, ale căror produse erau procurate nu doar de nobilii bogați și de orașe, dar și de țăranii înstăriți.

Epoca economiei iobăgiste (în Polonia, economia de tip *folwark*) a debutat în secolul al XVI-lea. Nobilii au început să își administreze moșiile în mod direct, înlocuind renta în bani cu obligațiile în muncă. A fost introdusă șerbia, țăranii fiind legați de domeniul stăpânului lor. Rolul economic al orașelor a scăzut, iar producția non-agricolă a început să fie constituită tot mai mult din bunuri produse pe domeniile nobiliare sau aduse din import.

Structura comerțului s-a modificat și ea în această perioadă. Până în secolul al XIII-lea, economia țărănească a fost în general

auto-subzistentă. Comerțul exterior cu bunuri de lux era important în special pentru nobilime. În secolul al XIII-lea, comerțul a început să afecteze și economia țărănească, datorită ritmului relativ rapid al creșterii economice și demografice. S-au dezvoltat schimburi comerciale între orașele mici și satele apropiate, ca și între centre orășenești precum Poznań și Gniezno. Dar comerțul extern nu juca încă un rol decisiv⁷. Mărfurile de export erau în special materiile prime, ca lemnul și mineralele.

Schimburile comerciale cu Occidentul au devenit importante abia în secolul al XV-lea. Datorită crizei din secolul al XIV-lea, negustorii occidentali au început să își extindă contactele înspre Răsărit, iar nobilii polonezi au profitat de aceasta chiar înaintea dezvoltării comerțului cu cereale. Lemnul, potasa și blănurile erau exportate în schimbul mărfurilor de lux occidentale, care au devenit atunci importante simboluri ale statutului nobiliar.

În secolul al XVI-lea, cerealele au început să joace un rol crucial. Polonia a devenit principala sursă de importuri alimentare în zonele urbane ale Europei de Nord-Vest. Ulterior, au apărut pe piață competitori importanți, în timp ce progresele agricole din Anglia și Olanda a făcut ca aceste țări să fie mai puțin dependente de grâul polonez. În ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, volumul exporturilor de cereale a scăzut dramatic datorită împărțirii teritoriale de la 1772 și al impunerii de către Prusia a unei taxe asupra traficului comercial pe ruta poloneză.

Comerțul intern a scăzut, de asemenea, în perioada economiei iobăgiste, datorită semiautarhiei marilor domenii, a sărăcirii țăranilor și a declinului orașelor. Toate aceste dezvoltări au interacționat și s-au influențat reciproc.

Tabelele 1 și 2 ne arată evoluția exporturilor de grâne din secolul al XV-lea până în cel de-al XIX-lea.

Tabelul 1. Exportul de seară prin Gdańsk (date selectate)

<i>Anii</i>	<i>Laszt*</i>	<i>Anii</i>	<i>Laszt</i>
1465	2 300	1590–1594	2 800
1470	2 200	1595–1599	36 685
1490	9 500	1615	32 600

<i>Anii</i>	<i>Laszt*</i>	<i>Anii</i>	<i>Laszt</i>
1492	10 200	1618	84 805
1530	14 000	1625	19 200
1557	21 000	1631-1635	31 400
1562-1565**	42 700	1635-1640	31 800
1566-1569	35 350	1641-1644	50 900
1575-1579	19 780	1646-1649	40 775
1580-1584	18 908	1649	70 896
1585-1589	27 380		

* *Laszt* (în germană *last*) a fost cea mai răspândită unitate de măsură de volum pentru cereale folosită în zona baltică. Deși definiția sa varia în diferite porturi și în diverse perioade, variind în plus și în greutate după tipul de grâne care erau măsurate, în general ea însemna circa două tone de cereale.

** Aici și în continuare = media anuală

SURSA: L. Żytkowicy, „Trends of Agrarian Economy in Poland, Bohemia and Hungary from de Middle of the Fifteenth to the Middle of the Seventeenth Century”, în A. Maćzak et al., ed., *East-Central Europe in Transition: From the Fourteenth to the Seventeenth Century* (Cambridge, Cambridge University Press, 1985), p. 66.

Tabelul 2. Exportul de grâu și secară din Polonia pe căile maritime (Medii anuale exprimate în laszt)

<i>Anii</i>	<i>Grâu</i>	<i>Secară</i>
1651-1655	42 790	163 560
1661-1665	34 233	81 030
1666-1675	41 430	115 830
1676-1685	66 290	131 820
1686-1695	64 240	103 360
1696-1705	30 440	73 654
1706-1715	31 330	74 790
1716-1725	57 710	100 520

Anii	Grâu	Secară
1726-1735	49 260	73 280
1736-1745	29 470	79 650
1746-1755	53 630	84 930
1756-1765	57 360	79 570
1766-1775	69 430	92 020
1776-1785	50 410	32 490
1786-1795	43 000	39 130
1796-1805	176 990	57 670

SURSA: Cz. Biernat, *Statystyka obrotu towarowego Gdańska w latach 1651-1815* (Statisticile din Gdańsk privind comerțul extern, 1615-1815) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe), p. 284.

ORIGINILE DEPENDENȚEI

Un grup de cercetători polonezi, specializați mai ales în studiul Evului Mediu și epocii moderne timpurii, au insistat asupra dependenței economiei poloneze de cea a Europei Occidentale, ca un factor decisiv care a modelat dezvoltarea economică și politică a Poloniei. Lucrările lui Marian Malowist au dat un puternic impuls acestei interpretări, care s-a folosit de noțiunea de „situație colonială” pentru a descrie fenomenul istoric respectiv⁸.

Argumentația lor poate fi rezumată astfel: încă înaintea apariției comerțului exterior cu cereale, Polonia era mai puțin dezvoltată decât Europa Occidentală. Nu numai că era mai puțin dens populată, dar îi lipsea moștenirea culturală și tehnologică a Imperiului Roman⁹. În decursul secolului al XIV-lea, Polonia a început să reducă decalajul. Criza economică și demografică din Occident, produsă de relativa supra-populare, ciumă și războaie, nu a afectat în mod semnificativ Europa Răsăriteană. Pe măsură ce penetrau zona de est a continentului, negustorii occidentali au realizat că trebuiau să extindă gama de produse locale cumpărate, pentru a putea obține profituri. Prețul lemnului și al altor produse forestiere a

crescut de patruzeci de ori în decursul secolului al XV-lea¹⁰. Comerțul cu blănuri și bivoli s-a intensificat, de asemenea. În consecință, pe măsură ce Polonia devenea un exportator important de produse primare, nobilii, clerul și locuitorii orașelor au stabilit contacte tot mai frecvente cu negustorii și mărfurile manufacturate occidentale. În același timp, unirea cu Lituania a creat un potențial de dezvoltare al unei economii extensive, capabilă să ofere profituri mari în schimbul unor cheltuieli de producție minore. Astfel, Polonia (sau mai precis statul polono-lituanian) a fost integrată în economia europeană ca o regiune exportatoare, cu investiții scăzute.

Potrivit istoricului Mańczak, Polonia a devenit un caz tipic de economie colonială, datorită faptului că, pe lângă faptul că era un exportator de produse primare, comerțul său se afla în mâinile unor negustori străini, cu baza în Antwerp și mai târziu Amsterdam¹¹.

Originile economiei iobăgiste

Sistemul agrar în care domeniul nobiliar juca un rol crucial s-a dezvoltat, așa cum am spus, abia în secolul al XVI-lea. Bazat pe munca șerbilor, el a persistat până la emanciparea din secolul al XIX-lea. El a fost perpetuat însă în alte forme și după aceea, datorită faptului că suprapopularea rurală ușura mult menținerea țăranimii într-o situație de dependență; ultimele sale vestigii au fost abolite abia o dată cu reforma agrară comunistă din 1944.

Originile sistemului domenal constituie subiect de controversă. Datorită relațiilor strânse pe care le-a avut cu șerbia, cele două fenomene trebuie separate cu grijă în scopul analizei istorice. Mulți cercetători est-europeni au stabilit o conexiune între dezvoltarea lor și exporturile de grâne. De exemplu, Henri Stahl consideră că:

*„În decursul secolului al XVI-lea, întreaga Europă forma o unitate socială în interiorul căreia s-au impus, mai mult sau mai puțin, legile pieței, indiferent cât de mari erau diferențele dintre țări”.*¹²

Rusiński a exprimat și el o opinie similară:

*„Oportunitățile oferite de exporturile agricole [...] au fost decisive pentru dezvoltarea așa-numitei a doua iobăgii; se poate spune că ele au constituit forța determinantă în procesul de transformare a economiei agrare, din secolul al XV-lea până în cel de-al XVII-lea”.*¹³

Mai recent, Immanuel Wallerstein a afirmat că:

*„Dezvoltarea economiei poloneze exportatoare de cereale însemnat formarea unor domenii întinse bazate pe muncă în regim de șerbie”.*¹⁴

Wilhelm Abel a formulat și el aceeași opinie atunci când a subliniat că, în opinia sa, exporturile au fost cele care au creat o economie domeniială care până atunci nu existase¹⁵. Opinia lui Nichtweiss despre dezvoltarea economiei domeniiale în Mecklenburg este, de asemenea, foarte asemănătoare¹⁶.

Totuși, această opinie nu este împărtășită de toată lumea. Unii cercetători consideră că relațiile de clasă stabilite anterior au fost factorul determinant în constituirea economiei domeniiale. Robert Brenner a reformulat de curând această opinie, atunci când a inițiat o importantă controversă în paginile revistei *Past and Present*. După el, șerbia trebuie tratată ca un set de relații bazate pe forță care nu pot fi modificate de forțele pieței sau de evoluția demografică:

*„Pe scurt, înapoierea economică în Europa de Est nu poate fi considerată predeterminată economic, ea decurgând din „dependență”, în virtutea exporturilor de produse primare către Occident, așa cum se spune uneori. Într-adevăr, ar fi mai corect să afirmăm că dependența economică față de exporturile de grâne a fost ea însăși o un rezultat al înapoierii; mai precis, al prăbușirii pieței interne — scăderea teribilă a puterii de cumpărare a mării mase a populației —, care a fost la rândul său rezultatul productivității scăzute și al distribuției inegale a veniturilor în cadrul economiei agrare, în ultimă instanță toate aceste fenomene putând fi raportate la structura de clasă a sistemului iobăgist”.*¹⁷

O opinie încă și mai radicală a fost exprimată de Perry Anderson, care ne spune că:

*„De fapt, în timp ce comerțul cu porumb a intensificat în mod indubitabil exploatarea țăranilor în Germania de Est și în Polonia, nu el a fost cel care a inaugurat-o, în nici una din aceste țări, iar în Boemia și Rusia nici măcar nu a influențat în vreun fel fenomenele similare”.*¹⁸

În istoriografia poloneză, formularea clasică a acestei opinii a fost oferită de Jan Rutkowski, care spune că:

*„Coexistența acestor doi factori, anume oportunitățile deschise de comerțul cu cereale și șerbă, au creat baza necesară pentru evoluția ulterioară a sistemului domenal ”.*¹⁹

Pentru Rutkowski, existența șerbă, sau cel puțin posibilitatea instituirii ei, a constituit deci o premisă pentru constituirea sistemului domenal. Ea a fost activată de dezvoltarea comerțului extern cu grâne. Explicația întregului fenomen trebuie căutată, deci, în sfera politicului, și nu în cea a economicului.

Rutkowski a încercat să explice de ce nu au fost introduse rentele în bani, în locul exploatării directe a domeniilor și al obligațiilor de muncă. El nu este de acord cu afirmația că era mult prea dificil pentru țărani să își vândă produsele pe piețe prea îndepărtate. Mai degrabă, crede el, elementul decisiv a fost posibilitatea de a reduce nivelul de trai al țăranilor sub cota minimă posibilă în regimul rentei în bani²⁰. Această reducere a consumului țărănesc explică de ce Polonia, cu productivitate agricolă mai scăzută decât cea occidentală, putea totuși să exporte o parte din recoltă. Dacă producția s-ar fi bazat pe muncă salariată, marii proprietari nu ar fi fost capabili să vândă la prețurile practice la Gdańsk²¹.

Cum se explică faptul că nobilii i-au putut înlănțui pe țărani? Care a fost sursa originară a acestei puteri politice? Unii autori cred că ea a decurs din colonizarea occidentală și din răspândirea dreptului de origine germană. Tymieniecki arată că, departe de a aduce avantaje ambelor părți, legiurile de inspirație germană au consolidat puterea nobililor²². La fel, Jérôme Blum insistă asupra ideii că aceleași legiuri nu numai că au întărit puterea nobilimii, dar au și slăbit-o corespunzător pe cea monarhică²³. Brenner crede că acest tip de colonizare a împiedicat formarea unor comunități țărănești ce ar fi putut acționa ca o contrapondere a nobilimii²⁴. Tymieniecki argumentează și el că așa-numita „auto-guvernare” țărănească existentă era de fapt un instrument al puterii nobililor²⁵.

Topolski explică lipsa oricărei rezistențe serioase a țăranilor împotriva impunerii șerbă prin situația materială bună de care se bucurau țăranii în secolul al XVI-lea²⁶. Tymieniecki susține că adunările nobiliare locale au jucat un rol crucial în procesul de restrângere a drepturilor țăranilor²⁷. Explicația lui Blum este similară: în lupta pentru controlul statului, împotriva monarhiei și a orașelor, nobilii au

învins pretutindeni în Răsărit, cu excepția Rusiei, unde nobilimea a devenit o componentă a aparatului de stat²⁸.

Perry Anderson, care, de asemenea, accentuează factorii non-economici, exprimă o opinie întrucâtva diferită:

*„Cea mai importantă rațiune de a exista a absolutismului răsăritean [...] trebuie căutată în sfera economiei agrare. Mașinăria sa complicată era concepută în principal pentru controlul țărănimii”.*²⁹

Statul ar fi fost deci folosit de nobili pentru a-și menține controlul asupra țărănimii. Relațiile de clasă erau și ele decisive, dar ele acționau prin intermediul statului. Anderson pretinde că răscoala de la 1648 a reprezentat prețul ce trebuia plătit de nobilimea poloneză pentru absența unei structuri de stat absolutiste apte să mențină ordinea³⁰. Lăsând la o parte formularea mai generală a poziției adoptate de Anderson, acest ultim punct de vedere este foarte problematic. Răscoala a avut loc numai în Ucraina. În acea regiune șerbia era extrem de puțin dezvoltată, existând în schimb o tradiție locală de semi-autonomie militară. Rămâne problema de a stabili de ce restul teritoriilor poloneze nu au avut de înfruntat răscoale importante, problemă la care am să revin ulterior.

Ipoteza lui Tymieniecki despre iobăgie este aceea că, în secolul al XIV-lea, a existat în Polonia o criză a rentelor nobiliare, datorită faptului că țărani fugeau către orașele învecinate. Atunci când tentativa de a-i ține pe loc prin oferirea unor condiții mai bune a eșuat, nobilii, care se aflau în competiție cu orașele pentru controlul forței de muncă, au început introducerea șerbiei. Astfel încât acțiunea nobiliară a fost o formă de luptă de clasă, orientată atât împotriva orașelor, cât și a țărănimii³¹. Din punctul nostru de vedere, un element important al argumentației sale este accentul pus asupra folosirii forței, ca opus al efectelor automate ale pieței. Tymieniecki insistă asupra faptului că nobilimea căuta soluții noi pentru problemele cu care se confrunța. Din acest punct de vedere, el se află în dezacord cu ipoteza lui Roman Grodecki referitoare la originile sistemului domenal. Potrivit lui Grodecki, încă înaintea acestei perioade nobilii controlau teritoriile cu statut de rezerve senioriale, sistemul domenal dezvoltându-se pornind de la această bază³².

Cu alte cuvinte, relațiile de clasă sau pur și simplu relațiile de putere le-au dat nobililor un ascendent care a fost anterior penetrației

pieței occidentale. Introducerea economiei exportatoare de cereale a exacerbât această situație, prin întărirea în continuare a puterii nobilimii, în dauna orașelor, a puterii centrale și a țărănimii. Dacă nu ar fi existat însă situația politică inițială, dezvoltarea forțelor pieței ar fi avut efecte diferite.

ECONOMIA SISTEMULUI DOMENIAL

Nu numai originile, dar și funcționarea economică a sistemului a constituit obiect de dispută aprinsă³³. Witold Kula a făcut populară teoria potrivit căreia economia iobăgistă era orientată către export³⁴. În opinia sa, proprietarul *folwark* era motivat de dorința de a importa din Occident mărfuri de lux, el trebuind să vândă cereale pentru a-și putea atinge acest obiectiv. Deoarece grânelor constituiau marfa cu cel mai mare potențial pentru export, exista o puternică tendință către monocultură. Desigur, așa stăteau lucrurile în ultima parte a perioadei la care mă refer. În secolul al XVI-lea situația era însă, după toate probabilitățile, ceva mai complicată. Topolski insistă asupra faptului că au existat două tipuri — sau mai degrabă tipuri ideale — de *folwark*. Unul dintre ele era autonom, celălalt orientat către export. Cel dintâi era răspândit în special în zona Poloniei Mari. Dar, pentru că domeniile respective aprovizionau orașele din zonă, în unele cazuri producția lor era mai diversificată. În plus, domeniile din teritoriile răsăritene se aflau departe de râuri și tendința era aici de a se exporta numai atunci când recoltele erau foarte bune³⁵.

Majoritatea studiilor asupra economiei domeniiale au luat în considerare mai ales domeniile care aparțineau Coroanei și magnaților. Ele erau închiriate sau administrate de funcționari care aveau obiceiul de a produce o documentație mai bogată decât cea care provine de pe domeniile micilor nobilimi. De fapt, însă, acest ultim tip de domeniu era cel mai larg răspândit. Numărul de sate ce aparțineau nobililor „cu un singur domeniu” era probabil de trei ori mai mare decât cel al satelor deținute de magnați, în secolul al XVI-lea³⁶. Ponderea deținută de aceste mici domenii din comerțul exterior nu era însă prea mare. Wyczański estimează că, între 1537 și 1576, numai circa 20 de procente din exporturi au provenit de aici³⁷.

Cu alte cuvinte, numai domeniile aparținând magnaților, bisericii și coroanei erau mari exportatoare, în timp ce micile moșii nobiliare aprovizionau orașele din interior. Este adevărat că această situație s-ar fi putut schimba, pe măsură ce orașele Poloniei decădeau, iar marile domenii ale magnaților își extindeau suprafețele.

O altă chestiune disputată a fost aceea dacă sistemul *folwark* trebuie caracterizat ca „feudal” sau „capitalist”. Wallerstein a insistat recent asupra caracterului său capitalist³⁸. Într-o anumită măsură, dezbaterea este una semantică. Atâta timp cât înțelegem funcționarea unei instituții, este de mai mică importanță prin ce cuvinte o desemnăm. Cei care favorizează teza „capitalismului” accentuează elementul producției pentru piețe îndepărtate, precum și importanța prețurilor internaționale. Acest lucru este corect în privința domeniilor regale și ale magnaților. Dar chiar și acestea nu erau întreprinderi capitaliste în sensul comun, marxist, al termenului. Țăranii care prestau munci pe domenii nu erau muncitori salariați. Constituiam ei o forță de muncă obișnuită prin coerciție, asemenea sclavilor de pe plantațiile capitaliste? Răspunsul nu este simplu, și am să revin la el mai târziu. Nobilii nu aveau practic costuri de producție în numerar, astfel încât, chiar și dacă se confruntau cu prețuri scăzute pe piață, nu exista pericolul să nu își poată acoperi costurile de producție sau să nu își asigure subzistența. Consumul zilnic era asigurat de producția propriilor domenii (de fapt, chiar și pe latifundiile englezești din secolul al XIX-lea, modelul „agriculturii capitaliste”, cea mai mare parte a consumului era asigurat de producția domestică).

În mod paradoxal, munca plătită era mai frecventă pe domeniile micii nobilimi, unde nu existau suficienți șerbi³⁹. Dar chiar și aici plata se făcea în produse mai degrabă decât în bani. Pare pertinentă observația lui Kamler potrivit căreia, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, creșterea numărului de muncitori plătiți a însemnat de fapt un declin economic⁴⁰.

Pământul reprezenta în epocă o formă aparte de investiție. Nu numai că el avea o valoare de prestigiu, dar existau puține alternative de a investi. Spre deosebire de Occident, aici nu erau disponibile comerțul, băncile și manufacturile, iar posibilitatea de a înregistra progrese tehnice importante în domeniul agricol era și ea foarte limitată. Astfel încât nobilii care dețineau fonduri apte să fie investite nu prea aveau altă opțiune decât cea de a acapara terenuri, indiferent de prețul lor pe piață.

Dacă ținem cont de faptul că nobilii nu aveau costuri de producție în numerar, putem trage concluzia că reacțiile lor față de fluctuațiile pieței nu erau pur și simplu cele ale unor întreprinzători capitaliști. Căderea prețurilor nu antrena în mod necesar o scădere a producției, ca în economiile capitaliste, unde prețul trebuie să fie cel puțin egal costului de producție. Dimpotrivă, scăderea prețurilor putea antrena o creștere a ofertei, datorită faptului că nobilii încercau să contracareze scăderea veniturilor. Dar o creștere a prețurilor putea de asemenea să stimuleze producția⁴¹. În practică, variațiile ofertei de pe piață erau mai degrabă dependente de variațiile anuale ale recoltelor decât de alți factori, acest fapt fiind bine documentat de cercetările empirice⁴².

Un alt fapt ce trebuie subliniat este acela că într-o economie capitalistă investițiile se fac în numerar. În sistemul domenal însă, banii jucau un rol mult mai limitat. Din punctul de vedere al proprietarului individual, cumpărarea unui nou sat implica o investiție. Acest lucru nu avea însă nici o consecință asupra economiei în întregul său, deoarece capacitățile productive nu erau cu nimic sporite. Acele investiții care aveau într-adevăr efecte asupra ansamblului economiei — cum ar fi defrișarea de noi terenuri sau a unor terenuri abandonate temporar — nu presupuneau cheltuieli de numerar. Desigur, ele constituiau „acumulări” în sensul economic al termenului, atâta timp cât un anumit volum de muncă trebuia utilizat pentru a pregăti producția viitoare. Deseori terenurile erau defrișate în mod ilegal de către țărani⁴³. Ulterior, nobilii examinau drepturile de posesiune ale țăranilor asupra acestor pământuri, rezultatul fiind ori alăturarea lor la domenii, ori impunerea unor obligații suplimentare pentru țăranii în cauză⁴⁴. Decizia de a întreprinde o asemenea investiție nu era determinată deci de considerente legate de piața produselor agricole, ci de existența unor terenuri necultivate și a unei forțe de muncă neutilizate, precum și de calculul făcut de țărani referitor la beneficiile pe care le puteau obține înainte de a trebui să plătească penalitățile corespunzătoare.

Din aceste motive, poate constitui o eroare să accentuăm caracterul „capitalist” al economiei domeniiale poloneze în perioada modernă timpurie, și aceasta chiar dacă același concept este adecvat pentru a descrie piața internațională de cereale ce opera în zona porturilor de la Marea Baltică, înspre care se îndreptau și majoritatea exporturilor de cereale poloneze.

EVOLUȚIA ECONOMIEI IOBĂGISTE

În decursul celor trei secole ale existenței sale, sistemul economic bazat pe domeniile nobiliare a suferit transformări considerabile. Ele pot fi rezumate după cum urmează:

1. Pământurile nobililor au devenit tot mai întinse, iar cele ale țăranilor, în mod corespunzător, tot mai restrânse. Suprafața medie a lotului țăranesc a scăzut și ea, deși este dificil de precizat ce parte a acestei scăderi s-a datorat extinderii domeniilor și ce parte creșterii demografice. În orice caz, obligațiile țăranimii au devenit tot mai mari.

2. S-a înregistrat o tot mai mare concentrare a pământurilor nobiliare⁴⁵. Magnații aveau o capacitate mai mare de a rezista în așteptarea unor prețuri favorabile și puteau, de asemenea, organiza mai bine transportul până la Gdańsk. Ei puteau folosi diferite mijloace, legale și ilegale, pentru a acapara moșiile micilor nobili ruinați de recolte proaste, de variațiile pieței sau, mai ales, de datorii. Alăturarea teritoriilor estice la statul polonez a facilitat mult dezvoltarea marilor domenii pe pământurile proaspăt colonizate. Magnații aveau mai multe posibilități decât mica nobilime de a profita de pe urma acestor transformări. Ei erau, de asemenea, capabili să concentreze mai multe funcții de stat în mâinile lor. Cum în schimbul prestării acestor servicii către stat ei erau recompensați, pe parcursul deținerii funcției, prin acordarea unor domenii regale, magnații căutau să dețină cât mai multe poziții oficiale în același timp. Familiile bogate reușeau să păstreze astfel de funcții timp de generații⁴⁶. Mica nobilime se opunea acestei tendințe, pretinzând ca domeniile coroanei să fie utilizate ca o sursă de venituri pentru stat. După secolul al XVI-lea, aceste mișcări îndreptate împotriva magnaților aveau puține șanse de reușită. Ele erau condamnate la eșec, în orice caz, datorită dimensiunilor țării, rețelei proaste de drumuri și nivelului scăzut de integrare politică și socială⁴⁷.

Formarea unor mari aglomerări domeniiale a facilitat creșterea surplusului destinat exportului, chiar și în condițiile unor scăderi ale productivității. Este probabil că a scăzut și proporția cerealelor cultivate pentru piața internă⁴⁸.

3. Începând cu secolul al XVII-lea, au apărut simptomele unei „crize” a sistemului. Dezbaterile academice legate de acest fapt se centrează în principal pe problema stabilirii măsurii în care criza a fost cauzată de factori interni, de piața externă și de războaiele din secolul al XVII-lea.

Argumentele în favoarea predominanței factorilor interni invocă o anumită tendință auto-distructivă inerentă sistemului. Pe măsură ce proporția de pământ deținută de țărani a scăzut, capacitatea lor de a crește animale de povară a scăzut de asemenea. Cum ei lucrau domeniile nobiliare cu propriile animale, această scădere a însemnat și o descreștere corespunzătoare a forței animale pentru muncă. Astfel încât recoltele au intrat în declin⁴⁹.

Nimeni nu neagă efectele devastatoare adiționale ale războaielor⁵⁰. Ceea ce trebuie subliniat însă este faptul că reconstrucția ce urma războaielor avea în cea mai mare parte un caracter extensiv. Noi terenuri erau arate sau defrișate, cu ajutorul aceleiași forțe de muncă țărănești, dar țăranii primeau tot mai puține terenuri pe măsură ce obligațiile lor creșteau.

4. Probleme asemănătoare au apărut în decursul ultimului sfert al secolului al XVIII-lea. În ciuda creșterii economice modeste înregistrate în acea vreme, prima partiție din 1772 și impunerea ulterioară de către Prusia a unei taxe pentru traficul pe Vistula au cauzat o scădere bruscă a exporturilor de cereale (vezi tabelul 2). În general, magnații depășeau cu mai mare ușurință decât mica nobilime astfel de dificultăți. Totuși, magnații erau mai dependenți decât micii nobili de bani, piețe de desfacere și exporturi. Cum domeniile lor erau în general auto-subsistente, această dependență nu era atât de ordin economic, cât social și politic. Magnații întrețineau curți somptuoase, armate personale importante, iar consumul de importuri de lux era un element necesar pentru menținerea statutului lor social. Pe măsură ce comerțul cu cereale intra în declin, ei nu mai erau capabili să obțină veniturile necesare. Unii nobili au mers atât de departe încât au abolit obligațiile de muncă ale țăranilor, înlocuindu-le cu renta în numerar⁵¹. Este greu de spus în ce măsură asemenea reforme au fost încununare de succes.

O altă soluție pentru problemele financiare ale magnaților era introducerea manufacturilor, fie pentru piața locală, fie pentru „substituirea importurilor” în interiorul domeniilor. Magnații puteau spera să înlocuiască astfel bunurile de lux ce fuseseră anterior importate. Kula a accentuat faptul că manufacturile de acest fel aveau un caracter mai degrabă „feudal” decât „capitalist”. Ele foloseau munca șerbilor, numai meșteșugarii străini fiind plătiți în numerar. O proporție ridicată de materiale de construcție, în special lemn și alte produse primare, proveneau din resurse locale, neplătite. Deși au fost

Înființate multe astfel de manufacturi domeniiale, ele nu aveau să joace nici un rol în viitoarea industrializare a țării, din secolul al XIX-lea⁵².

O a treia metodă de rezolvare a crizei de venituri — și una care s-a dovedit într-adevăr foarte profitabilă — era *propinația*, adică vânzarea forțată către țărani a băuturilor produse pe domeniu. Studiile monografice arată că veniturile de acest fel au devenit foarte semnificative, prin comparație cu cele provenite din vânzările de cereale. În timp, însă, această modalitate de a obține venituri s-a dovedit dezastruoasă. În secolul al XIX-lea, după introducerea cartofului și a noilor tehnici de producere a vodcăi, alcoolismul avea să devină o problemă serioasă⁵³. Întrebarea este: de unde procurau țăraniii banii pe care îi cheltuiau în crâșme? Cum se face că nobilii nu își puteau vinde recoltele, dar țăraniii puteau? Am să revin la aceste probleme.

IDEOLOGIA ECONOMICĂ A NOBILIMII

Se poate arunca mai multă lumină asupra motivațiilor economice ale nobilimii și, prin aceasta, asupra caracterului economiei domeniiale. Potrivit lui Topolski, o nouă clasă de tip „gentry” s-a format în Polonia în secolul al XVI-lea⁵⁴. Nu numai că oameni de rând pătrundeau în permanență în rândurile acestei clase, dar o proporție relativ însemnată a „vechii” nobilimi a început să își modifice comportamentul, e de presupus că sub influența circumstanțelor diferite. Aceste păături sociale au formulat un program de reforme împotriva mării nobilimi existente, dar în același timp s-a împotrivit regelui, orașelor și țărănimii, pe măsură ce încercau să obțină supremația în politică, să controleze comerțul cu grâne, și să reducă țăraniii la șerbie. Noul tip de magnați, la care ne-am referit în paginile precedente, a apărut printr-un proces de diferențiere tocmai în interiorul categoriei sociale „gentry” din secolul al XVI-lea. Aceasta se baza în special pe activități economice, întruchipând o formă de atitudine „rațională”.

Veacul al XVI-lea a fost cel al Reformei, și mulți dintre acești nobili erau protestanți. Mikodaj Rej, un faimos scriitor al epocii, era potrivit lui Topolski, un bun exemplu al acestei mentalități⁵⁵. Strădaniile sale de a-și maximiza veniturile aveau multe trăsături capitaliste. Începând ca stăpân a două sate, el a ajuns, la sfârșitul vieții, să posede

17 sate și două orașe. A colonizat teritoriile noi cu populație țărănească, a construit iazuri de pescuit și a înființat fabrici de bere. Rej împrumuta bani pentru a-i investi, nu pentru a-i consuma, și întotdeauna își plătea datoriile la timp.

Un alt exemplu este Anzelm Gostomski, autorul unuia dintre cele mai bune manuale de creștere a animalelor din secolul al XVI-lea⁵⁶. El era proprietarul a 28 de sate și totodată un mare negustor de grâne. Pe domeniile sale existau și întreprinderi cu caracter ne-industrial. Este dificil să îi adjudecăm locul în disputa „capitalist versus feudal”. El era un administrator rațional care le pretindea funcționarilor săi să îi prezinte rapoarte detaliate, dar filosofia sa economică de bază era un fel de mercantilism la scară mică. El credea că este mai bine să vinzi decât să cumperi, și că nu este înțelept să cheltui bani pentru creșterea producției. Mai credea că existența șerbilor trebuia să fie controlată cât mai strâns și, de asemenea, că un control strict al administrației domeniului era cea mai sigură cale de a intensifica producția.

Aceste două exemple ne arată care era mentalitatea nobilimii la apogeul sistemului de tip *folwark*. Era o mentalitate rațională, orientată spre maximizarea veniturilor, care coexistă însă cu o tendință puternică spre autarhie feudală.

Un secol și jumătate mai târziu, tabloul era diferit. Potrivit lui Burszta, accentul asupra „administrației raționale” a fost înlocuit de cel asupra „statutului nobiliar”⁵⁷. Izolarea și auto-suficiența erau încă și mai apreciate acum, pentru că ele asigurau independența, și deci libertatea politică și personală a nobilului. După cum a observat Bystroń, nobilul se considera ca un suveran pe cuprinsul propriului său domeniu⁵⁸. Domeniile erau cu atât mai bune cu cât erau mai mari, dar, spre deosebire de opinia dominantă a secolului al XVI-lea, nu se recomanda ca ele să fie foarte mari. Toate nevoile nobilului trebuiau să poată fi asigurate de propriul său domeniu, dar el trebuia de asemenea să fie capabil să îl supravegheze personal⁵⁹. Contactele sociale trebuiau restrânse la vecinii apropiați; chiar căsătoriile erau recomandabile să fie aranjate de familii astfel încât să unească oameni din aceeași regiune⁶⁰. Bunurile de proveniență rurală erau superioare moral celor provenite de la oraș, iar importurile erau extrem de suspecte⁶¹. Călătoriile, luxul, îndeletnicirile intelectuale și ambițiile de ascensiune socială exagerate erau privite ca dăunătoare. Micul nobil ce dădea semne că vrea să devină magnat risca să se confrunte cu

dezaprobarea fățișă a societății⁶². Tazbir arată că această concepție despre fericire, potrivit căreia fiecare trebuia să își cultive propriul cămin și poziția sa socială, a devenit foarte popular în literatura poloneză a epocii, ea servind ca o formă de apologie a mediocrității și lipsei de ambiție⁶³.

Toate acestea nu erau, desigur, nimic altceva decât ideologie, care nu corespunde în mod necesar realității. Călătorii veniți din străinătate sunt uimiți, în epocă, de luxul extravagant afișat de curțile magnaților⁶⁴. Este dificil să detectăm vreo urmă de atitudini capitaliste la nobilii acelei perioade. Desigur, era foarte dificil în acea vreme să faci bani din altceva decât din agricultură, dar mult mai importantă era concepția potrivit căreia banii nu constituiau o măsură a succesului. Mai degrabă, micii nobili prețuiau autarhia și modestia, într-o ambianță tradițională rurală. Autarhia și luxul opulent al celor câțiva mari magnați mergeau mână în mână cu această orientare ideologică, fără să o contrazică.

ȚĂRANII ȘI IOBĂGIA

Ferma țărănească forma unitatea de bază a economiei poloneze, dar cunoștințele noastre fragmentare despre viața economică și socială a țărănimii se limitează la ceea ce ne poate oferi documentația fragmentară provenită de pe domeniile coroanei, bisericii și magnaților. Diferitele studii asupra sistemului *folwark*, și în special modelul elaborat de Kula al economiei poloneze în această perioadă, au tratat gospodăria țărănească asemeni unei componente a economiei domeniiale. Kula spune astfel că

*„[...] lotul țărănesc tipic era o întindere de pământ suficient de mare pentru a hrăni o familie și pentru reproducția sa economică .”*⁶⁵

Țelul nobilului era cel de a reduce dimensiunile acestui lot cât mai mult, pentru a mări în mod corespunzător dimensiunile domeniului și a-i „elibera” pe țărani de sarcina muncii pe propriile lor pământuri, astfel încât ei să fie disponibili pentru mai multă muncă pe pământurile nobiliare. Kula crede că aceasta a fost modalitatea prin care loturile țărănești și-au redus în timp suprafața⁶⁶.

Cu timpul, diminuarea loturilor țărănești a redus surplusul disponibil pentru comercializare al țărănimii, ca și puterea sa de cumpărare. Acest fapt explică în parte și deteriorarea nivelului de trai în orașele poloneze.

Suprimarea libertății economice a țăranului depindea de instituția șerbiei. Unii au numit acest tip de subjugare „a doua iobăgie”, dar în realitate nu a exista nici o „primă iobăgie”. Autorii polonezi folosesc uneori termenul *zaostrzone poddaństwo*, ceea ce înseamnă „șergie agravată”. Termenul de „neo-iobăgie” este folosit și el pentru a descrie același fenomen.

Din punct de vedere legal, șergia i-a legat pe țărani de domeniul și de persoana nobililor. Ea a restricționat libertatea de mișcare și controlul exercitat de țărani asupra propriilor resurse economice și chiar asupra vieții familiale. Nu exista nici un drept de apel către o instanță judecătorească superioară celei a nobilului, iar dreptul nobililor de a folosi pedeapsa capitală nu a fost abolit decât în 1768. Cheia întregului sistem era obligația țăranilor de a îndeplini corvezi în beneficiul nobilului.

Introducerea șerbiei a avut loc treptat și s-a bazat pe privilegiile scrise acordate de regi, pe legi adoptate de Seim și pe cutume stabilite în interiorul domeniilor. Legea din 1496 le-a interzis țăranilor de a se stabili la oraș. Cea din 1520 a introdus obligativitatea unei zile de săptămână de muncă pe domeniu, pentru fiecare *dan*, dar, cu timpul, această obligație s-a majorat simțitor (un *dan* era o unitate de teren agricol necesară inițial pentru a susține o gospodărie, variind între 16 și 26 de hectare. O dată cu creșterea populației, majoritatea gospodăriilor au început să se întemeieze pe suprafețe de teren mai restrânse). Corvezile s-au ridicat la 5 zile pe an în secolul al XVII-lea și la 6 zile în cel de-al XVIII-lea.

A existat o anumită rezistență opusă de către țărani față de practicile nobiliare⁶⁷. Forma cea mai obișnuită era cea a rezistenței pasive. Corvezile erau îndeplinite fără zel. Animalele de tracțiune și uneltele agricole aduse de țărani pentru a munci pe domeniu erau de mai proastă calitate decât cele întrebuințate de ei pentru a-și lucra propriile loturi. Era necesară o supraveghere neîncetată, iar țăranii trișau cât puteau mai bine. Nobilii erau aproape neputincioși în fața acestor forme de rezistență.

Existau și forme mai dramatice de rezistență. Fuga era desigur periculoasă, dar în cazuri extreme se recurgea la ea⁶⁸. Ea implica

abandonarea oricărei avuții pe care țăranii o puteau deține. Exista de asemenea riscul pedepsirii, iar familiaritatea țăranilor cu topografia regiunii înconjurătoare nu era nici ea prea mare. Defrișarea unor terenuri noi necesita unelte și ajutor, astfel încât, cel mai adesea, țăranii fugari nu aveau de ales și trebuiau să caute un alt stăpân, cu speranța că acesta se va dovedi mai omenos decât precedentul. Uneori nobilii care aveau mare nevoie de brațe de muncă ofereau condiții mai bune⁶⁹. Unii țărani reușeau să pătrundă în orașe, unii chiar să se bucure de succes acolo, dar cei mai mulți rămâneau la periferia mediului orășenesc. Totuși, în Polonia, spre deosebire de Rusia, nu exista un aparat de stat polițienesc cu sarcina de a-i ajuta pe nobili să dea de urma fugarilor⁷⁰. Nobilii trebuiau să facă aceasta pe cont propriu și, dacă îi descopereau după ce țăranii se stabiliseră pe un alt domeniu, afacerea trebuia reglementată printr-o înțelegere dintre cei doi nobili implicați.

De regulă, țăranii săraci își părăseau stăpânii mai adesea decât cei înstăriți, dar în cele mai multe cazuri nu reușeau să ajungă prea departe. Nu putem discerne nici un tipar al acestor fugi de pe moșii, tot ce putem spune în această privință fiind că existau mai mulți fugari în regiunea Poloniei Mici, probabil datorită faptului că ea era mai puțin populată⁷¹. Războaiele din secolul al XVII-lea au dus la creșterea numărului fugarilor, unii dintre ei încercând chiar să-și găsească salvarea peste graniță. Probabil că acest fapt a contribuit la colonizarea teritoriilor din est, dar nu știm prea multe despre subiect⁷².

Au existat răscoale foarte clar localizate, limitate la unul sau două sate. Ele erau foarte rare în secolul al XVI-lea, devenind mai obișnuite în cel următor. Nu au existat însă răscoale ample de felul celor din Rusia, Ungaria sau Germania, cu excepția răscoalei cazacilor din 1648, limitată la teritoriile răsăritene. De fapt, doar în secolul al XIX-lea, după partiții, frământările țărănești au devenit frecvente în Regatul Poloniei, în special în parte preluată de Austria în 1846⁷³.

Ar lua prea mult timp să oferim o explicație pentru absența răscoalelor de mare amploare în istoria Poloniei. Probabil că absența oricărei modernizări a agriculturii, în defavoarea țăranilor, a constituit una dintre cauzele acestei absențe⁷⁴. Un alt factor, util pentru comparația dintre părțile răsăritene și cele apusene ale Poloniei, pare să fi fost absența unei tradiții a organizării comunitare a țăranimii din zonele de frontieră, prezentă altminteri în cazul cazacilor⁷⁵. Apoi, ne poate folosi și sugestia făcută de Barrington Moore, potrivit căreia

țăranii se răscoală atunci când corvezile care le sunt impuse cresc brusc și în mod neașteptat⁷⁶. În Polonia aceste corvezi au crescut treptat, de-a lungul unei perioade considerabile de timp.

Totuși, în unele regiuni, în special în Polonia Mică, existau forme firave de „auto-guvernare”⁷⁷. Sătenii puteau adopta anumite legi după propriul lor plac, își puteau alege reprezentanți și puteau soluționa anumite procese civile sau penale prin intermediul propriilor judecători. Chiar și în aceste cazuri, țăranii trebuiau să acționeze în limitele prescrise de către nobil. Nobilul putea delega astfel anumite hotărâri cu caracter nepopular către instituțiile satului, și le putea cere socoteală acestora pentru felul în care erau îndeplinite obligațiile țăranilor către stăpân. Funcționarii comunităților sătești erau recrutați cel mai adesea dintre țăranii înstăriți, ei acționând în general ca niște reprezentanți ai nobilului. Uneori, în timpul răzvrătirilor, ei se puteau erija însă în lideri ai rezistenței împotriva nobililor⁷⁸.

Nu este clar în ce măsură acest model explicativ, care se bazează pe ideea că gospodăria țărănească era o parte integrantă a domeniului nobiliar, ne oferă o imagine completă a situației țăranilor în Polonia. Recent, Kamiński a arătat că această situație nu a fost deloc uniformă⁷⁹. Au existat întotdeauna un mic număr de țărani liberi. Unii dintre ei dețineau privilegiile acordate de către rege; existau de asemenea morari și proprietari de hanuri, cu statut de oameni liberi; și existau țărani liberi colonizați după modelul „olandez”⁸⁰.

Putem observa că existau diferențe mari și în interiorul clasei șerbilor. Unii nu puteau să îndeplinească obligații de muncă. De exemplu, sistemul *folwark* nu era foarte frecvent în regiunile muntoase din sud⁸¹. Pe domeniile din est, lipsite de acces facil la piețele internaționale, predomina renta în produse; lucru adevărat mai ales pentru Marele Ducat al Lituaniei.

Altminteri, în apropierea marilor orașe ale regatului Prusiei, în principal în jurul Gdańskului, predominau marile ferme comercializate. Țăranii plăteau aici rentă în bani iar viața lor economică era în unele privințe similară celei din Europa Occidentală, chiar celei din Țările de Jos⁸². În unele părți ale Poloniei Mari situația era identică. De exemplu, țăranii din satele ce aparțineau orașului Poznań plăteau rentă în numerar și practicau o agricultură orientată spre piață⁸³.

În fine, existau de asemenea țărani fără pământ. Este imposibil să spunem cât de numeroși erau, pentru că ei nu figurează în documente în mod sistematic.

Este dificil să reconstruim comportamentul economic al țăranului. Literatura de specialitate abundentă consacrată istoriei economiei țărănești se concentrează asupra câtorva aspecte de viață materială, asupra mărimii loturilor și a corvezilor, etc⁸⁴. Este extrem de dificil să aproximăm felul în care produceau țăranii sau să înțelegem maniera lor de a lua decizii economice. Au fost făcute încercări de a estima producția de grâu, dar nu și cea a altor plante de cultură. Este clar, însă, că și în interiorul economiei iobăgiste majoritatea țăranilor se bucurau de un anumit grad de autonomie. Ei trebuiau să fie cumva capabili să se adapteze la variațiile mediului ambiant, la schimbările vremii, la schimbările demografice care afectau propriile lor familii, la schimbările pretențiilor stăpânului și, nu în ultimul rând, la transformările pieței. Nobilii aveau interesul de a mări cât mai mult numărul supușilor țărani, și de aceea aveau interesul de a le lăsa acestora o anumită libertate de mișcare.

Dacă este adevărat că economia țăărănească a acelor vremuri era una de subzistență, trebuie să ținem seama totodată că ea nu era în același timp și o economie „naturală”⁸⁵. Banii jucau un anumit rol, la fel ca și unele forme rudimentare de credit. Maçzak ne oferă exemple de terenuri agricole arendate și chiar sub-arendate în scopul de a se obține banii necesarii acoperirii unor datorii, și analizează ce rol au jucat aceste practici în procesul de diferențiere internă a țăranimii. Totuși, exemplele sale sunt luate din regiunile relativ avansate ale Prusiei Regale⁸⁶. În alte regiuni, principala motivație a activităților economice era cea de a acoperi nevoile de bază ale familiei, astfel încât variațiile numărului de membri ai familiilor erau însoțite de variații corespunzătoare în ce privește mărimea loturilor și amplexarea activităților agricole⁸⁷. Evitând în general să aibă ferme prea mari, datorită obligațiilor de muncă suplimentare pe care le aveau de îndeplinit în asemenea condiții, țăranii întreprinzători preferau să închirieze pământuri abandonate, dacă exista posibilitatea.

Care era însă natura contactelor pe care țăranii le aveau cu piața? Cum obțineau ei banii pe care îi cheltuiau apoi în hanurile nobililor? Probabil că nu din vânzarea grânelor, cu atât mai mult cu cât însuși stăpânul domeniului avea deseori dificultăți în a-și vinde propriile produse. Putem doar presupune că țăranii cultivau de asemenea vegetale și produse animale, probabil produceau chiar bunuri non-agricole, iar calitatea lor de actori ai pieței deriva de aici. Banii obținuți din astfel de vânzări erau folosiți pentru a cumpăra și

alte mărfuri pe lângă băuturile alcoolice, fiind utilizați în plus pentru a face față ceremoniilor, pentru procurarea sării sau a fierului necesar în gospodărie și pentru acele puține obiecte „de lux” pe care țărani și le puteau permite. Uneori, dacă nobilul în cauză își dădea consimțământul, țăranul putea chiar să își cumpere un lot suplimentar de teren. Lucrările lui Zytkowicz⁸⁸ au scos la iveală cazuri de țărani care strângeau mici averi, în special dând bani împrumut și practicând un comerț mărunț. Astfel de cazuri nu erau însă prea răspândite. Averile de acest fel nu supraviețuiau, de regulă, mai mult de o generație, ele nu facilitau mobilitatea socială a clasei țărănești. Cu siguranță, asemenea cazuri erau în plus extrem de neobișnuite în secolele al XVI–XVII.

Pe scurt, nu existau condiții pentru apariția vreunei forme de „capitalism mărunț”, cu excepția regiunii Gdańkului și a unor părți ale Poloniei Mici unde exista, în secolul al XVIII-lea, o practică a „concesionărilor domestice”⁸⁹. În multe regiuni nobilii erau pur și simplu prea puternici iar țăranii prea dependenți pentru ca forțele pieței locale — atâtea cât existau — să poată rupe strânsoarea puternică pe care o exercita sistemul *folwark* asupra economiei.

Atunci când interpretăm situația țăranilor în Polonia, și în special rolul iobăgiei, trebuie să luăm în considerație două elemente: rolul statului și proporția dintre suprafața terenurilor cultivate și forța de muncă.

Statul polonez era foarte „slab”. Ipoteza lui Perry Anderson că absolutismul răsăritean a fost un instrument pentru controlul țăranilor nu se potrivește cazului polonez. În general, țăranii nu se răsculau, nici chiar în absența unui stat puternic, ba chiar nici dacă nu exista stat cu desăvârșire. Domar și Hicks au oferit o explicație a iobăgiei din Europa de Est ca fiind determinată de insuficiența forței de muncă prin comparație cu suprafețele de pământ⁹⁰. Pentru a obține profituri, nobilimea de tip „gentry” trebuia să aibă în: „posesiune” o anumită forță de muncă, iar cum aceasta era disponibilă în număr foarte redus, ceva asemănător sistemului cererii și ofertei ar fi făcut orice profituri imposibile. Acest model explicativ se potrivește într-o anumită măsură cazului polonez. În secolul al XVI-lea, când exista pământ din abundență și puțină forță de muncă, nobilii se străduiau să îi lege de pământ pe țărani. În secolul al XVIII-lea, dimpotrivă, nobilii din provinciile mai dens populate nu mai erau foarte interesați să îi aducă înapoi pe șerbii fugari⁹¹. La începutul secolului al XIX-lea

abolirea șerbiei era un lucru relativ ușor în Ducatul Varșoviei, deși nobilii insistau că întreg pământul le aparținea, atât rezerva nobiliară cât și loturile țărănești⁹². La acea vreme pământul, și nu forța de muncă, devenise factorul de producție deficitar.

Totuși, această interpretare nu poate răspunde la întrebarea de ce țăranii au acceptat — sau nu au putut preveni — să fie reduși la condiția șerbiei. North și Thomas au afirmat că în Europa Occidentală, în timpul Evului Mediu, șergia se întemeia pe înțelegeri de natură contractuală⁹³. Kahan a subliniat însă că atunci când una dintre părțile care semnează un contract este liberă să îl interpreteze după voie, atunci nu mai are sens să vorbim despre contract⁹⁴. Totuși, argumentația lui North și Thomas conține un element de adevăr, care este valabil și pentru cazul polonez. De obicei țăranii polonezi nu aveau nici o alternativă la munca în agricultură, iar defrișarea unor terenuri noi era o întreprindere extrem de dificilă pentru o familie țărănească — presupunând că asemenea terenuri existau într-adevăr. Distanțele mari, clima dificilă și populația rară a teritoriilor estice constituiau elemente stânjenitoare ale vieții țărănești libere, în aceeași măsură în care acționau ca stimulente pentru nobili pentru a ține forța de muncă legată de domeniile lor. Astfel încât, în cele din urmă, nu factorul coercitiv a fost determinant în instituirea șerbiei, ci pur și simplu nevoia țăranilor de a supraviețui.

VIAȚA ORĂȘENEASCĂ

Un element major în tiparul de dezvoltare polonez a fost declinul orașelor începând cu secolul al XVI-lea, împreună cu lipsa oricărei influențe politice a locuitorilor acestor orașe.

Orașele au cunoscut o dezvoltare relativ bună până în prima jumătate a secolului al XVII-lea⁹⁵. Primăriile în stil renascentist construite în acea vreme încă mai depun mărturie pentru aceasta. La sfârșitul secolului al XVI-lea existau circa 900 de orașe înzestrate cu o cartă în Polonia propriu-zisă, lăsând la o parte Lituania, deși este adevărat că numai opt dintre ele depășeau 10 000 de locuitori. Gdańsk avea 50 000, Varșovia 30 000 iar Cracovia 28 000. Poznań, Toruń, Elbağ, Lublin și Lvov aveau fiecare între 12 000 și 20 000 de locuitori. Existau și un număr de orașe mijlocii cu 4 000 sau 5 000 de

locuitori, dar marea majoritate a celor 900 de așezări menționate nu depășeau 500 până la 2 000 de rezidenți, ele având în plus un caracter predominant agricol. Polonia nu se deosebea, din acest punct de vedere, de alte părți ale Europei Centrale și de Est, în special Boemia și Ungaria, care dispuneau de asemenea de „rețele urbane destul de dense, constituite din așezări foarte mici, de multe ori cu un caracter pe jumătate rural”⁹⁶.

Negustorii polonezi jucau însă un rol pur local. În secolul al XVI-lea, nobilimea a reușit să îi împiedice să se implice în comerțul internațional, preluat de negustori olandezi, englezi, germani și din alte țări. La apogeul exporturilor poloneze de grâne, nobilimea a înțeles că producția poloneză de cereale era indispensabilă Occidentului. Ei au înțeles de asemenea că, dacă negustorii străini erau determinați să vină până la chiar sursele de cereale, vânzându-și produsele pe loc, era mult mai ușor să le fie dictate prețurile. De aceea, negustorii polonezi au rămas o pătură de mijloc de anvergură locală. Ei nici nu s-au specializat prea mult și, încă mai important, nu au deprins operațiunile bancare așa cum făceau confrății lor din Occident. Nobilii polonezi monopolizau principala ramură a comerțului la mare distanță, anume exporturile de cereale.

Este important să subliniem faptul că nici evreii nu jucau un rol semnificativ în comerțul cu cereale. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea existau în Polonia 600 000 până la 900 000 de evrei. Cei mai mulți erau foarte săraci și practicau în special meșteșugurile. Orașenii îi priveau ca pe niște rivali și încercau să obțină privilegii regale împotriva lor dar, în general, nobilimea îi proteja pe evrei. Criza secolului al XVII-lea i-a afectat pe evrei la fel cum a afectat viața urbană în general, puținii bancheri și negustori din rândurile lor decăzând după aceea. Deși o mică elită de evrei bogați a continuat să dețină poziții importante în comerțul intern, în special în teritoriile estice, cea mai mare parte a evreilor erau în general folosiți de nobili ca funcționari pe domenii sau cârciumari. Ei erau disprețuiți de țărani, cu care intrau în contact de regulă în calitate de cămătari sau negustori mărunți. Condiția lor legală era aceea a unui grup cu statut special, cu drepturi, privilegii și obligații specifice.

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea poziția legală a populației urbane s-a deteriorat. Au fost adoptate legi împotriva ei. În 1496 ei au fost împiedicați să dețină pământuri, negustorilor li s-a interzis să călătorească în străinătate, fiind instituite totodată prețuri fixe

pentru unele produse non-agricole. În același timp, nobililor li s-a interzis să se implice în activitățile din interiorul orașelor, fiind create prin aceasta bariere împotriva mobilității sociale. Drepturile de autonomie ale orașelor nu au fost nici ele respectate. Nobilii locali sau funcționarii regelui s-au amestecat în problemele interne ale orașelor, iar locuitorii așezărilor urbane mai mici au fost chiar obligați să presteze servicii în muncă.

Tendențele autarhice ale economiei domeniiale au dus la instituirea unor centre de producție manufacturieră pe domeniile nobiliare⁹⁷, lucru care a contribuit la slăbirea breslelor de la orașe. El a împiedicat de asemenea practica unor forme de concesionare domestică, ce ar fi dus la o dezvoltare de tip capitalist a meșteșugurilor și manufacturilor⁹⁸. Producția de veșminte a stagnat datorită scăderii puterii de cumpărare a țăranilor și orașenilor. Ateliere de fierărie erau uneori cumpărate de nobili doar pentru a fi transformate în mori de cereale⁹⁹. Chiar în orașe nobilimea și clerul (biserica, de fapt, nu juca un rol distinct de cel al nobilimii), care își extrăgeau veniturile din agricultură, au devenit o parte importantă a structurii sociale și organizatorice.

Situația a fost agravată de războaiele și epidemiile secolului al XVII-lea. Războiul cu Suedia și urmările sale au dus la scăderea populației cu 60 până la 80 de procente¹⁰⁰. În această epocă de stagnare economică mulți orașeni erau obligați să abandoneze meșteșugurile în beneficiul agriculturii de subsistență.

Existau și câteva excepții: în primul rând Gdańskul și câteva orașe mici din Prusia Regală¹⁰¹. Aceasta era partea cea mai bogată a statului polonez. Negustorii din Gdańsk și-au câștigat averile din comerțul cu cereale, un întreg segment de economie urbană dezvoltându-se pe această bază. Gdańskul era cel mai mare centru de producție non-agricolă din Polonia, el aprovizionând domenii situate uneori la mare distanță ale magnaților și micilor nobili, precum și regiunea înconjurătoare¹⁰². Producția capitalistă și activitățile bancare erau prezente și ele în interiorul incintei sale, ceea ce îl plasa în altă categorie față de celelalte orașe poloneze.

Gdańskul era dependent economic de agricultura poloneză și, pe măsură ce comerțul cu grâne a decăzut, orașul a stagnat și regresat și el, în special în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Dar a reușit să-și mențină o autonomie politică *de facto*, uneori practicând chiar o politică externă proprie. Burghezii patricieni din Gdańsk, și nu

funcționarii regali, erau cei care guvernau orașul, existând chiar numeroase conflicte cu coroana. Chiar atmosfera culturală era diferită aici. Populația era predominant protestantă și nu catolică, ea vorbea mai mult germana decât poloneza, în timp ce arhitectura orașului se aseamăna celei din Lubeck mai degrabă decât celei din Cracovia.

Unele orașe mai mici din Prusia Regală, în special Elbağ și Toruń, erau de asemenea capabile să profite de pe urma relațiilor comerciale cu Gdańskul și cu alte regiuni ale statului polonez. Breslele lor erau bine dezvoltate, iar țărănimea mai avută din împrejurimi constituia o piață de desfacere satisfăcătoare¹⁰³.

Orașele din Polonia Mare nu au fost atât de afectate de criză ca cele din alte regiuni, multe orașe continuând să fie înființate chiar în secolul al XVIII-lea. De fapt, chiar mai devreme, în timpul Războiului de Treizeci de Ani, un influx de populație din Silezia și Brandenburg a jucat un rol important în această dezvoltare¹⁰⁴.

Existau, apoi, anumite orașe cu un caracter „privat”, care funcționau ca centre ale complexului de domenii ale unor magnați. Un exemplu deosebit este Zamość. Unele orașe continuau să se dezvolte în ciuda problemelor întâmpinate de altele¹⁰⁵.

În fine, exista Varșovia, care a ajuns la o populație de 100 000 în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.¹⁰⁶ Comerțul și meșteșugurile au înflorit aici cu adevărat, au fost înființate bănci și au fost ridicate noi reședințe, așa cum se vede din pânzele lui Canaletto datând din această perioadă. Revirimentul economic din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea poate fi o explicație pentru vitalitatea Varșoviei, în special datorită importanței culturale și politice pe care ea a căpătat-o. Viața sa culturală era influențată de funcționarii de stat, de membrii diverselor profesii și de militarii ce-și aveau aici reședința, iar locuitorii Varșoviei, împreună cu ideologii recrutați din rândurile lor, au jucat un rol important în vremea Seimului din 1788–1792, care a încercat să reformeze țara chiar înaintea colapsului său final.

În ciuda tuturor acestor excepții, rămâne fundamental faptul că orașele poloneze nu au izbutit să devină forțe sociale și politice autonome. Ele nu au fost capabile să stabilească legături între ele la scară națională, sau să acționeze ca o forță unită. Nici nu au constituit o masă de manevră care să poată fi folosită de regi împotriva nobilimii. Această absență este cu siguranță una dintre cele mai importante caracteristici ale istoriei economice, sociale și politice a Poloniei.

SOARTA STATULUI POLONEZ

Întrebarea evidentă care se conturează este aceea dacă a existat o conexiune dintre dezvoltarea economică și prăbușirea statului polonez la sfârșitul statului al XVIII-lea. Există o bibliografie enormă consacrată acestei probleme. În secolul al XVI-lea, Polonia era o mare putere europeană. În secolul al XIX-lea, polonezii erau o națiune fără stat, iar partea sa cea mai activă, nobilimea — obișnuită în general cu libertatea politică și personală — se vedea subordonată, împreună cu restul populației, față de trei regimuri absolutiste străine. Această situație a produs frustrări intense, complexe de inferioritate și a dus la repetarea obsesivă, în pamflete politice, scrieri istorice și chiar lucrări de ficțiune a întrebării: „Unde anume a fost greșeala?” În cuprinsul eseului de față nu există mult spațiu pentru a trata această problemă și nici nu mă simt suficient de competent pentru a rezuma conținutul dezbatărilor. Dar o chestiune trebuie să fie totuși abordată, foarte pe scurt: a fost colapsul statului cauzat de sistemul iobăgist de producție și de poziția „periferică” a Poloniei în cadrul economiei europene?

Răspunsul pare să fie mai degrabă negativ. Motivele sunt foarte simple. Cele trei puteri care au divizat Polonia aveau sisteme economice foarte asemănătoare celui polonez, dar în ciuda acestui fapt erau mult mai puternice din punct de vedere militar. De aceea, răspunsul la întrebarea referitoare la prăbușirea statului polono-lituanian trebuie să pornească de la faptul slăbiciunii acestui stat. În secolul al XVIII-lea, armata poloneză era foarte mică, iar nobilimea pretindea că, nefiind amenințată de puteri străine, Polonia era cel mai bine protejată de statul fragil existent. Oricât de bine serveau aceste argumente interesele nobililor — care refuzau să plătească impozite și nu erau dispuși să cedeze nimic din libertățile lor politice și personale — exista un element de adevăr în această afirmație. Se poate argumenta că puterile străine s-au decis să acționeze împotriva Poloniei în 1793 tocmai pentru că Seimul din 1788-1792 începuse să modernizeze statul și forțele sale armate.

În Prusia, armata însuma chiar în vreme de pace 3 procente din populație; în Polonia ea ajungea doar la 0,2 procente. Doar în 1788 s-a luat hotărârea ca armata să ajungă la 100 000 oameni; adică 1 % din populație¹⁰⁷. Armata era slabă, pur și simplu, pentru că nobilii refuzau să plătească impozite. Așa cum a estimat R. R. Palmer,

impozitele pe cap de locuitor se ridicau în 1775 la 1 șiling în Polonia, 6 șilingi în Prusia, 6 șilingi în Rusia și 20 de șilingi în Austria¹⁰⁸.

Nu este ușor să răspundem la întrebarea de ce nu a existat absolutism în Polonia. Din acest punct de vedere, Polonia era cu siguranță o excepție printre țările mari din Europa de Est. Observând că istoriografia poloneză nu oferă un răspuns la această întrebare, Perry Anderson a formulat ipoteza că la apogeul dezvoltării țării, în secolul al XVI-lea, nu a existat o amenințare externă suficient de puternică pentru a determina nobilimea să purceadă la construirea unui stat puternic. Mai târziu, influența monarhului polonez „a fost redusă în mod drastic și definitiv de către aristocrație”¹⁰⁹.

Aceasta ne duce la o altă problemă, anume aceea a ascensiunii magnaților. În forma sa modernă, această categorie socială și-a făcut apariția în secolul al XVI-lea. Existaseră desigur și anterior familii bogate, care-și acumulaseră averile datorită dezvoltării economice rapide din secolele al XIV-lea și al XV-lea. În secolul al XVI-lea, legăturile cu anturajul regal par să fi fost o cale frecventă către statutul de magnat, pentru că secretarii capabili ai regelui erau deseori recompensați cu funcții de stat însoțite de domenii¹¹⁰. Operațiunile financiare, în special împrumuturile către mica nobilime, erau și ele o modalitate de a strânge avere. Atunci când împrumutul nu era rambursat, pământurile debitorului erau confiscate. Unirea cu Lituania a avut o importanță foarte mare, căci ea a creat posibilitatea unor imense donații de pământ în răsărit, în paralel cu acordarea drepturilor corespunzătoare magnaților lituanieni deja existenți.

Magnații, care, spre deosebire de alte țări din Occident, nu constituiau o categorie juridică aparte, au profitat de pe urma succesului reputat de întreaga clasă nobiliară în a restrânge puterea monarhică. Privilegiile speciale ale nobilimii au început să fie acordate în secolul al XIV-lea, dar au devenit de o importanță deosebită după 1572, atunci când ultimul rege din dinastia jageloniană a murit, urmând ca regii ulteriori să fie aleși de către nobilime. La fiecare elecțiune, nobilimea negocia noi concesiuni din partea monarhiei.

Restrângerea puterii monarhice a decurs relativ ușor, nu numai pentru că nu exista o clasă burgheză care să acționeze ca o contrapondere a nobilimii, dar și pentru că nu exista în Polonia o burocrație care să sprijine monarhia împotriva aristocrației. Chiar și în țările care, asemenea Poloniei, nu fuseseră transformate din „state domeniiale” în „state fiscale”, pământurile erau supuse controlului strict

al funcționarilor de stat. În Polonia, stăpânii unor astfel de domenii se străduiau să evite pe toate căile orice fel de control¹¹¹. În orice caz, dimensiunile țării — 700 000 până la 900 000 de kilometri pătrați — cu rețeaua sa de transport rudimentară, nu ușurau introducerea administrației de stat. Acest factor a facilitat tendințele centrifuge ale magnaților, împiedicând formarea oricărei mișcări de rezistență împotriva magnaților din partea micii nobilimi¹¹².

O dată ce magnații au căpătat suficientă avuție, ei au devenit capabili să joace un rol social și politic important. Ei nu au fost niciodată încorporați aparatului de stat, așa cum s-a întâmplat în Rusia și, în mai mică măsură, în Prusia. Ca patroni ai micii nobili sărăcite, ei au devenit capabili să influențeze adunările nobiliare locale și Seimul însuși. *Liberum veto*, cutuma în baza căreia un singur vot împotriva era suficient pentru a bloca adoptarea unei măsuri legislative, a fost foarte folositor din această privință. Magnații foloseau consiliul regal — senatul — compus din cei mai înalți funcționari ai statului, ca pe un mijloc de control direct asupra regelui, care a devenit președintele *de facto* al consiliului. Același consiliu regal avea să devină apoi o contrapondere față de toate tendințele de independență ce se manifestau în camera inferioară, în care erau reprezentate adunările nobiliare locale. Wyczański ne arată, totuși, că, în ciuda opiniei contrare, în secolul al XVI-lea, până la 1572, regalitatea a *câștigat* mai degrabă decât a pierdut din putere, căpătând dreptul de a numi membrii ai Senatului și folosindu-se de mica nobilime împotriva magnaților¹¹³. După 1572 lucrurile s-au schimbat însă. Magnații au început să urmeze propria lor politică externă, întreținând relații individuale cu curțile străine, fapt de o mare importanță în Polonia în perioadele în care avea loc alegerea unui nou rege. Uneori erau aleși străini la tron, favoarea unor grupuri de presiune nobiliare din exterior fiind desigur o condiție necesară pentru aceasta. Magnații dispuneau chiar de mici armate private, chiar dacă principalul lor rol era acela de a asigura ordinea pe domenii. Promovarea unui stat puternic nu le servea interesele, unii dintre ei numărându-se de fapt printre semnatarii proclamației de la Targowica din 1792 prin care se cerea venirea trupelor rusești împotriva sprijinitorilor constituției din mai 1791.

Din punctul de vedere al economiei, constituirea unui stat puternic în Polonia nu ar fi fost imposibilă. Problemele țineau mai degrabă de structura socială și politică. Nobilimea, și în special magnații, s-au

opus unui stat puternic pentru că se temeau că el le va restrânge libertățile și îi va deposeda de o parte din drepturi. În țările vecine, țăranii erau impozitați, iar nobilimea era încorporată în aparatul de stat. Să presupunem că venitul național pe cap de locuitor ar fi fost în Polonia la fel de ridicat ca în țările vecine. Care anume ar fi fost însă substitutul polonez al cheltuielilor militare? Cu siguranță, Prusia și Rusia plăteau mult mai mult pentru înzestrarea militară. În Polonia, această parte a venitului național nu era folosită în schimb pentru a finanța sectorul non-agricol al economiei. Ea era folosită de clasa nobiliară pentru a cumpăra articole de lux, deci finanța importurile și segmentele neproductive ale economiei¹¹⁴.

CONCLUZIE

Cazul polonez, pe care l-am descris aici în oarecare amănunțime, prezintă cu siguranță unele asemănări cu alte cazuri din Europa de Est. Economia domenală, în cadrul căreia țăranii șerbi trebuiau să presteze servicii în muncă, deteriorarea treptată a situației legale și economice a țăranimii, lipsa oricărei puteri politice independente a orașelor — toate acestea erau caracteristici comune ale Poloniei, Boemiei și Ungariei. Au existat desigur diferențe în cronologia desfășurării unor astfel de fenomene, dar acestea nu au fost importante. O diferență mai importantă a fost aceea că, în cazurile Boemiei și Ungariei, influența pieței internaționale de cereale nu a jucat un rol crucial. Nu a existat în cele două țări nici un echivalent al Gdańskului, iar poziția lor geografică nu a facilitat exportul unor cantități mari de mărfuri către Occident. Totuși, Ungaria era un exportator a trei produse agricole importante: bivoli (2 000/an erau trimiși, în perioade de vârf, înspre Austria, Moravia, Germania Superioară și Veneția), lână și vin, ultimele fiind trimise în principal în Silezia, Boemia și Polonia¹¹⁵. Mineralele, în special cuprul, erau și ele articole de export. Creșterea bivoliilor era practică în special de către țărani — nu constituia deci o componentă a economiei domeniiale, dar nobilimea juca un rol important în comercializarea animalelor.

În cazul Ungariei, piața de desfacere, fiind situată în exterior, nu poate fi calificată drept o piață „capitalistă centrală”.

Boemia însă, în special după 1620, când a început dezvoltarea intensivă a orașelor private, a posedat o piață internă destul de

dezvoltată, cu toate că cele mai multe orașe erau de dimensiuni foarte mici¹¹⁶. Cerealele erau cultivate în special de către țărani, producția domeniială fiind mai puțin importantă decât în Polonia. O parte însemnată a grânelor lua însă calea domeniilor nobiliare, sub forma dărilor plătite de țărani, astfel încât nobilii erau principalii furnizori ai pieței urbane. Fabricarea berii și creșterea peștilor în iazuri erau și ele elemente de bază ale economiei domeniiale. O parte a produselor acestei economii erau vândute la orașe, iar o altă parte — în special berea — erau vândute țăranilor, care trebuiau să le cumpere, așa cum trebuiau să cumpere vodca în Polonia și vinul în Ungaria. Aceasta este o dovadă indirectă a faptului că țăranii dispuneau de ceva numerar, probabil datorită comerțului lor cu orașele.

Într-un anumit sens, este dificil să clasificăm piețele Boemiei, și în special ale Ungariei, potrivit dihotomiei extern-intern, pentru că exista, de asemenea, și un alt fel de piață: în termeni generali, exista „statul”. Garnizoanele habsburgice trebuiau hrănite și constituiau de aceea o piață bună, deși una care a decăzut în Ungaria la sfârșitul secolului al XVII-lea. Viena era ea însăși o piață importantă, deși poziția sa este descrisă mai bine ca o capitală de imperiu decât în termenii „economiei mondiale capitaliste”.

Problema statului este legată de o altă diferență dintre Polonia și celelalte două țări. Habsburgii au construit în imperiul lor un sistem absolutist, care a influențat atât situația nobilimii, cât și pe cea a țărănimii. Spre deosebire de cazul polonez, țăranii erau impozitați, cel puțin o parte din ei trebuind să satisfacă stagiul militar. În secolul al XVIII-lea, ei au fost luați sub protecția statului. Acest fapt trebuie privit ca un episod al luptei dintre stat și nobilime pentru o parte cât mai mare din venitul național. Țăranii erau protejați pentru a deveni mai apti să fie exploatați de către stat prin intermediul sistemului fiscal.

Dacă abordăm acum problema mai generală a „înapoierii”, observăm că ea are rădăcini adânci în Europa de Est. Ar fi o întreprindere prea riscantă să încercăm să oferim o definiție precisă a înapoierii, dar putem, cred, cădea de acord că acest termen desemnează o situație în care forțele productive sunt mai puțin dezvoltate decât în altă regiune care este luată ca termen de referință. În perioada preindustrială, înapoierea era de obicei însoțită de o densitate scăzută a populației și de un nivel de asemenea scăzut al urbanizării, deși, desigur, densitatea scăzută a populației nu poate fi considerată ca o caracteristică a tuturor cazurilor de înapoiere. Factorii

specifici care au fost răspunzători pentru schimbările tehnologice, economice și sociale pe care le-a cunoscut Occidentul în Evul Mediu târziu și la începutul epocii moderne nu au operat în Europa de Est. Discutarea tuturor acestor factori depășește obiectivele eseului de față, dar trebuie să subliniem că înapoierea nu este același lucru cu dependența — cu toate că, în unele cazuri, ea facilitează mult instaurarea dependenței. Pe scurt, înțeleg prin dependență o situație în care:

(1) există relații comerciale intense între două regiuni, din care una este mai dezvoltată decât cealaltă;

(2) acest comerț funcționează astfel încât să modifice structura producției în regiunea mai puțin dezvoltată, cel mai adesea prin specializarea în producerea unui singur bun primar;

(3) variațiile pe care le înregistrează cererea pe piață a aceluși bun primar constituie un factor important ce determină funcționarea economică a regiunii mai puțin înapoiate.

În cazul polonez, se pare că dependența a fost instaurată în secolul al XV-lea, chiar înainte de începutul perioadei comerțului cu cereale, dar în același timp trebuie spus că economia poloneză era dependentă doar într-o măsură foarte limitată. Existau diferențe între regiuni și sectoare ale economiei, în interiorul țării, care pot fi explicate fără nici o referire la „economia mondială capitalistă”. De exemplu, Polonia mare era relativ bine dezvoltată, în timp ce regiunile răsăritene au fost de la bun început mai înapoiate. Cazurile Boemiei și Ungariei par să se conformeze încă și mai puțin unei caracterizări din perspectiva „dependenței”, deși economiile acestor țări aveau multe în comun cu cea a Poloniei. Cererea de pe „piața centrală capitalistă” nu a acționat ca un factor hotărâtor în dezvoltarea lor.

Se pare că rădăcinile asemănărilor dintre economiile celor trei țări trebuie căutate în structurile lor sociale, mai degrabă decât în diviziunea muncii la scară europeană. Dacă trebuie să identificăm un factor anume (și să căutăm prin aceasta o manieră de a simplifica lucrurile), acesta este rolul jucat de aristocrație. Din punct de vedere al dezvoltării economice nu a contat prea mult dacă nobilimea a ajuns să domine statul, așa cum s-a întâmplat în Polonia, sau a fost încorporată statului, așa cum s-a întâmplat în Imperiul Habsburgic și în Rusia. Faptul important este acela că în toate trei cazurile aristocrația a continuat să joace un rol economic major. Nici măcar lipsa continuității istorice în evoluția nobilimii, care a existat de

exemplu în cazul Boemiei după bătălia de la Muntele Alb, nu a schimbat lucrurile în mod semnificativ. Dominația aristocrației asupra burgheziei și a orașelor a stânjenit dezvoltarea capitalistă, iar acest fapt a avut o importanță fundamentală.

Pe de altă parte, poziția diferită în care s-a situat aristocrația în raport cu statul în fiecare dintre aceste regiuni a fost un factor de mare importanță. Pentru că aristocrația poloneză nu a avut nevoie să se replieze în spatele unui stat puternic care să îi protejeze interesele, în secolul al XVI-lea, atunci când țara părea să nu aibă de înfruntat inamici externi periculoși, ea a ajuns să acționeze astfel încât să distrugă statul. Cazul Rusiei prezintă un contrast izbitor, la fel ca și cel al Prusiei și, într-o anumită măsură, cel al Imperiului Habsburgic. Politica și economia nu au interacționat însă în mod automat, astfel încât să producă rezultate uniforme. Existența unui stat puternic nu a dus în mod necesar la o dezvoltare economică mai rapidă, și nici măcar dominația politică din partea unei puteri străine nu a acționat întotdeauna ca un factor inhibitor al dezvoltării economice, fapt dovedit de cazul Boemiei și, într-o anumită măsură, de cel al anumitor părți ale Poloniei în secolul al XIX-lea.

Pe scurt, deși dependența — fie ea politică sau economică — poate fi un fenomen real, cauzele sale sunt adesea interne și nu trebuie căutate întotdeauna doar în funcționarea sistemului mondial, iar consecințele sale nu sunt atât de unidirecționale cum au crezut mulți dintre cei care au fost entuziasmați de acest concept.

Concluziile enunțate mai sus m-au condus în mod necesar la un post-scriptum: o descriere succintă a evoluției economice a Poloniei în secolul al XIX-lea, după sfârșitul perioadei dominate de sistemul *folwark*.

POLONIA SECOLULUI AL XIX-LEA

Împărțită între trei puteri străine, Polonia a pășit pragul revoluției industriale cu o țărănime sărăcită, care nu putea forma o piață internă solidă, și cu o burghezie minusculă. Cu toate acestea, evoluția sa avea să înregistreze episoade de dezvoltare economică reușită, alături de altele de stagnare și eșec. Aceste episoade nu se pretează la o explicație simplă de tipul „centru și periferie”.

Primul exemplu interesant este Regatul Poloniei, instituit de Congresul de la Viena din 1815, cu țarul Rusiei în calitate de rege. În timpul scurtei sale perioade de relativă autonomie, între 1815 și 1830, el nu a urmat o politică externă independentă, dar a dispus de propria sa armată, care în 1830 s-a împotrivit Rusiei. Ministrul de finanțe, prințul Ksawery Lubecki-Drucki, a adoptat o politică ce poate fi numită, urmându-l pe Barrington Moore, „modernizare de tip conservator”¹¹⁷. El a înființat fabrici de fierărie administrate de stat și a sprijinit industria lânii cu capital privat, finanțând aceste măsuri prin impozitarea aspră a populației rurale¹¹⁸. Această politică a redus în continuare puterea de cumpărare a țărănimii. Pentru a putea supraviețui, țăranii trebuiau să își ia slujbe în sectorul non-agricol, care erau oferite de obicei de proiectele de construcție guvernamentale. Banii pe care îi câștigau astfel erau luați înapoi de stat sub forma impozitelor¹¹⁹.

Potrivit terminologiei marxiste, această încercare de industrializare a reprezentat o „fază manufacturieră” a dezvoltării industriale. Turnătorii funcționau pe bază de mangal și nu de cocs, în timp ce atelierul familial constituia încă baza industriei lânii. În același timp, din rândurile antreprenorilor ce încheiau contracte cu statul s-a format treptat o burghezie ce și-a asumat sarcina de a încheia marile proiecte industriale ale guvernului. Totuși, o mare parte din banii pe care îi câștiga această burghezie se întorceau în sectorul agricol. Ea investea mai ales în proprietăți funciare, care erau mult mai sigure și ofereau mai mult prestigiu decât activitățile comerciale sau industriale. Acești bani au ajutat doar pe termen lung procesul de industrializare din Polonia, în al doilea val al ei, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Apoi, în sfârșit, Revoluția Industrială a câștigat teren. Cocsul a înlocuit mangalul, oțelul a înlocuit fierul, iar bumbacul a fost introdus în locul lânii. Producția s-a mutat din fabrici în atelierele familiale. Regatul Poloniei a devenit partea cea mai industrializată a Imperiului Rusec, cel puțin până în ultimul deceniu al secolului, când „marele avânt” al industrializării s-a făcut simțit pe chiar teritoriile Rusiei.

Acest al doilea val al industrializării a avut loc în condiții de protecție vamală. Fiind plasată la granițele occidentale ale imperiului, industria din Łódź a putut profita de pe urma uriașelor piețe rusești și extrem-orientale, fiind totodată pusă la adăpost de competiția cu Occidentul.

Un caz încă și mai interesant de industrializare a fost Silezia Superioară, deși cea mai mare parte a ei nu a aparținut Poloniei, din secolul al XIV-lea până la 1945. Datorită depozitelor de zinc și de cărbune, ea s-a dezvoltat foarte încet, în special în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când a început construcția căilor ferate. Partea germană a Sileziei Superioare avea legături cu regiunea Dąbrowa Górnicza, situată în Regatul Poloniei, chiar de partea cealaltă a graniței, regiune cu industrie grea dezvoltată. În a doua jumătate a secolului, Silezia Superioară a devenit una dintre cele mai întinse regiuni industriale ale Europei.

Cazul Poloniei Mari era puțin diferit; în special în ce privește regiunea Poznań, care a revenit Prusiei după partiții. Agricultură, atât cea a fermelor țărănești cât și cea a marilor domenii (deși trebuie ținut cont de faptul că domeniile nu erau de prea mari dimensiuni), a fost ramura care s-a dezvoltat aici foarte bine, după emanciparea țăranimii. Această agricultură era protejată de competiția cu străinătatea, ea beneficiind de uriașa piață germană spre care regiunea exporta nu numai alimente, dar și forță de muncă. Din aceste motive nu a existat problema supra-populării, care era foarte serioasă în unele părți ale Regatului Poloniei și în special în Galicia, acea parte a Poloniei ce se afla sub stăpânire austriacă. Agricultură Poloniei Mari a fost modernizată atât de repede încât a devenit comparabilă cu cea a regiunilor dezvoltate ale Occidentului, în termeni de eficiență și productivitate. Datorită competiției germane, industria nu s-a dezvoltat la fel de rapid, dar au fost construite distilerii, fabrici de zahăr și de alimente. A fost înființată o rețea feroviară, ea fiind până în ziua de astăzi mai densă aici decât în teritoriile fostului Regat al Poloniei sau în Galicia.

Galicia și fostele teritorii poloneze situate la est de fluviul Bug — poate cu excepția regiunii textile Białystok — au rămas cele mai înapoiate în secolul al XIX-lea, dar înapoierea lor era foarte diferită. Galicia era suprapopulată, aproape lipsită de industrie, astfel încât populația sa țărănească excedentară era obligată să se implice în diverse activități non-agricole sau în munci agricole sezoniere, chiar și în zonele cele mai izolate. Atunci când a apărut ocazia, oamenii din această regiune, la fel ca și țăranii din Regatul Poloniei, au început să emigreze în America.

Teritoriile răsăritene, dimpotrivă, erau relativ puțin populate. În zonele rurale populația era în mare parte de altă origine decât

poloneză, cu excepția nobilimii. Agricultura avea aici un nivel tehnic foarte scăzut, comerțul era și el nedezvoltat, economia în ansamblul său rămânând la un nivel primitiv.

Nașterea și dezvoltarea industriei în teritoriile poloneze, în anii 1860 și 1870 — lăsând la o parte Silezia —, la fel ca și dezvoltarea agriculturii moderne în Polonia Mare sunt explicabile în bună măsură prin politica protecționistă a statelor respective. În ciuda acestei dezvoltări, teritoriile poloneze au rămas înapoiate prin comparație cu Europa Occidentală. În Regatul Poloniei, industria forma insule de modernizare în mijlocul unei mări de țărani tradiționali, al căror standard de viață și nivel de civilizație erau practic neafectate de dezvoltarea industrială. Burghezia a rămas redusă numeric, fiind în plus, în cea mai mare parte, de origine străină. Galicia era practic neatinsă de industrializare. Dezvoltarea Sileziei Superioare și, probabil, și cea a Poloniei Mari, este explicabilă mai degrabă prin raportare la contextul german, deși aceste regiuni cunoscuseră o bună dezvoltare și în secolele XVI-XVIII. În ansamblu, însă, istoria economică a Poloniei după partiția teritorială se înscrie în categoria economiilor înapoiate, chiar dacă nu se conformează modelului clasic al dependenței.

NOTE – Capitolul IV

¹ Aceste regiuni au avut granițe imprecise și schimbătoare, dar ele se situau oricum în centrul Poloniei la sfârșitul Evului Mediu. Ele nu includeau teritoriile mai estice ale Ruteniei, Galiciei și Podoliei, cele ale Marelui Ducat al Lituaniei, sau teritoriile preluate de Polonia de la Ordinul Teutonic – ce includeau și orașul Gdańsk – numite „Prusia Regală”.

² Irena Gieysztorowa „Ludność” (Populația), în *Encyklopedia historii gospodarczej Polski* (Enciclopedia de istorie economică a Poloniei) (Varșovia, Wiedza Powszechna, 1981), pp. 430–431.

³ A. Wawrzyńczykowa, „Plony” (Recoltele de porumb), în *Encyklopedia historii*.

⁴ Jerzy Topolski, *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku* (Economia poloneză și cea europeană, secolele al XVI–XVIII) (Poznań, Wydawn. Poznańskie, 1977), pp. 47–70, ce se bazează pe calculul consumului pe cap de locuitor, multiplicat apoi cu numărul de locuitori.

⁵ Karol Modzelewski, „The System of *Ius Ducale* and the Idea of Feudalism: Comments on the Earliest Class Society in medieval Poland”, în *Questiones Medii Aevii*, 1 (1977), în special pp. 136–273.

⁶ Benedykt Zientara, „Melioratio terrae: The Thirteenth-Century Breakthrough in Polish History”, în J. K. Fedorowicz et al., ed., *A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864* (Cambridge, Cambridge University Press, 1982).

⁷ Henryk Samsonowicz, „Polska w gospodarce europejskiej XIV i XV wieku” (Polonia în cadrul economiei europene în secolele XIV–XV), în Alexander Gieysztor ed., *Polska dzielnicowa i zjednoczona: Państwo, Społeczeństwo, Kultura* (Polonia dezintegrată și unită: stat, societate, cultură) (Varșovia, Wiedza Powszechna, 1972), p. 370.

⁸ Antoni Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem* (Între Gdańsk și Sund) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1972), pp. 154–156. Vezi și Marian Małowist, „Z zagadnień popytu na produkty krajów nadbałtyckich w Europie zachodniej w XVI w” (Problema cererii de produse din țările baltice pe piețele occidentale în secolul al XVI-lea), în *Przegląd Historyczny*, 4 (1959); Małowist, „The Economic and Social Development of the Baltic Countries in the Sixteenth Century”, în *Economic History Review* (1959); Antoni Mączak, Henryk Samsonowicz, „Z zagadnień genezy rynku europejskiego. Strefa bałtycka” (Problema originilor pieței europene: regiunea baltică), în *Przegląd Historyczny*, 2 (1964).

⁹ Marian Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI w.* (Europa de Est și cea occidentală în secolele XIII–XVI) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1973), p. 370.

¹⁰ Samsonowicz, „Polska w gospodarce europejskiej”, pp. 379, 388.

¹¹ Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem*, p. 155.

¹² Henri H. Stahl, *Traditional Romanian Village Communities* (Cambridge, Cambridge University Press, 1980), p. 6.

¹³ Władysław Rusiński, „Znaczenie rynku zewnętrznego w dziejach gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej” (Semnificația piețelor externe în istoria economiei domeniilor), în *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków*, 1 (1958), p. 441. Vezi și Rusiński, „Kilka uwag o istocie ekonomiki feudalnej w XV–XVIII wieku” (Câteva remarcii despre natura economiei feudale în secolele XV–XVIII), în *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 27 (1965), pp. 9–33; Rusiński, „Über die Entwicklungsetappen der Fronwirtschaft in Mittel- und Osteuropa”, în *Studia Historiae Oeconomica*, 9 (1974), pp. 27–45; Rusiński, „Kilka uwag o zróżnicowaniu struktury agrarnej w Europie środkowo-wschodniej w XVI–XVIII w.” (Câteva remarcii despre diferențele dintre structurile agrare ale Europei Est-Centrale în secolele XVI–XVIII), în *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 39 (1978), pp. 11–25; Rusiński, „Kryzys agrarny w Europie środkowo-wschodniej w XVII w.” (Criza agrară în Europa Est-Centrală în secolul al XVII-lea), în *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 42 (1981), pp. 25–76; argumentația lui Rusiński accentuează avantajele de care se bucurau nobilii, prin comparație cu țăranii, în privința contactului cu piețele îndepărtate, și tratează acest fapt ca pe o variabilă importantă pentru a explica atât dezvoltarea economiei domeniilor, cât și rolul jucat în cadrul ei de sistemul iobăgiei.

¹⁴ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, Academic Press, 1974), p. 304.

¹⁵ Wilhelm Abel, *Crises agraires en Europe, XIe–XXe siècle* (Paris, Flammarion, 1973), p. 149.

¹⁶ J. Nichtweiss, „Zur Frage des Zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands”, în *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1 (1953), pp. 687–717.

¹⁷ Robert Brenner, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, în *Past and Present*, 70 (1976).

¹⁸ Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (London, NBL, 1974), p. 196.

¹⁹ Jan Rut'kowski, „La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin du Moyen Age”, în *La Pologne au Xle congrès International de Sciences Historiques*, Oslo, 1928 (Varşovia, 1930), p. 6.

²⁰ Rut'kowski, „La genèse du régime”, p. 5; S. Orsini-Rosenberg, *Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego w dobrach katedry gnieźnieńskiej w XVI w.* (Originile economiei domeniiale pe domeniile catedralei de la Gniezno în Polonia secolului al XVI-lea) (Poznań, 1925), p. 70.

²¹ Jerzy Topolski, *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku* (Economia poloneză și cea europeană în secolele XVI–XVIII) (Poznań, Wydawn. Poznańskie, 1977), p. 81.

²² Kazimierz Tymieniecki, *Historia chłopów polskich* (Istoria țăranimii poloneze), vol. 3 (Varşovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1969), pp. 43–44.

²³ Jerome Blum, „The Rise of Serfdom in Eastern Europe”, în *American Historical Review*, 4 (1957), p. 816.

²⁴ Brenner, „Agrarian Class Structure”, p. 27.

²⁵ Kazimierz Tymieniecki, „W sprawie powstania zaostzonego poddaństwa w Polsce i Europe środkowej” (Despre originile celui de-al doilea servaj în Polonia și Europa Centrală), în *Roczniki Historyczne*, 24 (1958), p. 304; Tymieniecki, *Pisma wybrane* (Scrieri alese) (Varşovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1956), p. 280.

²⁶ Jerzy Topolski, *Prawda i model w historiografii* (Realitate și model în istoriografie) (Łódź, Wydawn. Łódzkie, 1982), pp. 318–319.

²⁷ Tymieniecki, „W sprawie powstania zaostzonego poddaństwa”, p. 304.

²⁸ Blum, *Rise of Serfdom*, p. 32.

²⁹ Anderson, *Lineages*, p. 32.

³⁰ *Ibid.*, p. 209.

³¹ Tymieniecki, „W sprawie powstania zaostzonego poddaństwa”.

³² Roman Grodecki, „Początki gospodarki folwarcznej w Polsce” (Originile economiei domeniiale în Polonia), Henryk Barycz, Jan Hulewicz, ed., *Studia z dziejów kultury polskiej* (Studii despre istoria culturii poloneze) (Varşovia, Gebethner i Wolff, 1949).

³³ Bohdan Barnowski, *Gospodarswo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII w.* (Economie țărănească și cea domeniială în estul Poloniei Mari în secolul al XVIII-lea) (Varşovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1958); Stefan Cackowski, *Gospodarswo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII w.* (Economia țărănească și

cea domeniială în partea de est a Poloniei mari în secolul al XVIII-lea), 2 vol. (Toruń, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1961, 1963); Marcin Kamler, *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580-1655* (Economia rurală pe domeniile episcopiei de Chelmno în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1976); Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System* (Londra, NBL, 1976); Orsini-Rozenberg, *Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego*; Irena Rychlikowa, *Klucz wielkoporębski Wodzickich* (Domeniul de la Wielka Poręba al familiei Wodzicki) (Wrocław, Varșovia, Academia Polonă de Științe, 1960); Irena Rychlikowa, *Studia nad towarową produkcją wielkiej własności w Małopolsce w latach 1764-1805* (Studii asupra producției pentru piață a marilor magnați în Polonia Mică în anii 1764-1805) (Wrocław, Zakład Narodowy im Ossolińskich, 1966); Jerzy Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.* (Economia rurală pe domeniile arhiepiscopiei de Gniezno din secolul al XVI-lea până în cel de-al XVIII-lea) (Poznań, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1958); Andrzej Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580* (Studii asupra istoriei economiei domeniiale în Polonia în anii 1500-1580) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1960).

³⁴ Kula, *Economic Theory*.

³⁵ Topolski, *Gospodarka polska a europejska w XVI-XVIII w.*, p. 117.

³⁶ Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim*, p. 204.

³⁷ *Ibid.*, p. 208.

³⁸ Wallerstein, *Modern World System*, pp. 87-107.

³⁹ Jan Rutkowski, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.* (Studii despre istoria Poloniei rurale în secolele XVI-XVIII) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1956), pp. 127-143.

⁴⁰ Kamler, *Folwark szlachecki*, p. 168.

⁴¹ Antoni Mączak, *U źródeł nowoczesnej gospodarki europejskiej* (Originile economiei moderne europene) (Varșovia, 1967), p. 40.

⁴² Kula, *Economic Theory*, Rychlikowa, *Studia nad towarową produkcją*, pp. 184-189.

⁴³ Celina Bobińska, „Pewne kwestie chłopskiego użytkowania gruntu i walka o ziemię” (Câteva probleme legate de proprietatea țărănească și de lupta pentru pământuri), în Bobińska, ed., *Studia z dziejów wsi małopolskiej* (Studii de istorie agrară a Poloniei Mici) (Varșovia, Książka i Wiedza, 1957), p. 358.

⁴⁴ Kula, *Economic Theory*, pp. 69-71; Witold Kula, *Miary i ludzie* (Oameni și unități de măsură) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Nauke, 1970), p. 241.

⁴⁵ Vezi, de exemplu, Ireneusz Ilnatowicz, Antoni Mączak și Benedykt Zientara, *Spoleczeństwo polskie od X do XX wieku* (Societatea poloneză din secolul al X-lea până în cel de-al XX-lea) (Varșovia, Książka i Wiedza, 1979), pp. 245–253.

⁴⁶ Teresa Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej* (Magnații polonezi în epoca saxonă) (Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977), pp. 79–137, arată că acest proces a dus la sporirea puterii politice și economice a magnaților în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

⁴⁷ Ana Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny* (Monarhia ultimilor doi lageloni și mișcarea pentru respectarea drepturilor) (Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974), pp. 46–79, 143–165; Antoni Mączak, *The Conclusive years: The End of the Sixteenth Century as the Turning Point of Polish History* (în curs de apariție).

⁴⁸ Antoni Mączak, „Problemy gospodarcze” (Probleme economice), în Janusz Tazbir, ed., *Polska XVIII w.: Państwo, Spoleczeństwo, Kultura* (Polonia în secolul al XV-lea: stat, societate, cultură) (Varșovia, Wiedza Powszechna, 1969), p. 103.

⁴⁹ Jerzy Topolski, „La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle”, în *Acta Poloniae Historica*, 5 (1962); Topolski, „La dynamique de court terme et la dynamique de la longue durée dans l’explication de l’évolution agraire en Pologne du XVIe–XVIIIe siècle”, în *Studia Historiae Oeconomicae*, 17 (1982), pp. 15–27; Rusiński, „Kryzys agrarny”.

⁵⁰ Irena Gieysztorowa, „Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu” (Distrușerile și efectele războiului în Mazovia), în Kazimierz Lepszy, ed., *Polska w okresie drugiej wojny północnej, 1655–1660* (Polonia în timpul celui de-al doilea război nordic, 1655–1660) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1957); Stanisław Hoszowski, „Zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej na terenie Prus Królewskich” (Distrușerile războiului cu Suedia în Prusia Regală), în Lepszy, *Polska w okresie drugiej wojny północnej*; Władysław Rusiński, „Uwagi o zniszczeniach po wojnach z połowy XVII w.” (Considerații referitoare la devastările războaielor la jumătatea secolului al XVII-lea), în Lepszy, *Polska w okresie drugiej wojny północnej*; Rusiński, „Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej, 1655–1660” (Pierderi și devastări în timpul războiului cu Suedia), în Lepszy, *Polska w okresie drugiej wojny północnej*.

⁵¹ Stefan Inglot, ed., *Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku: Wybór źródeł* (Încercările de reformă a vieții rurale în Polonia în secolul al XVIII-lea: selecție de surse) (Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1952).

⁵² Witold Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII w.* (Eseuri despre manufacturi în Polonia în secolul al XVIII-lea), 2 vol., (Varşovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1956); Witold Kula, *Les débuts du capitalisme en Pologne dans la perspective de l'histoire comparée* (Roma, Academia Polacca di Scienza, 1960).

⁵³ Rychlikowa, *Studia nad towarową produkcją*, pp. 72–78, 202–203; Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne*, pp. 252–253; Hillel Levine, „Gentry, Jews and Serf: The Rise of the Polish Vodka”, în *Review*, 4:2 (1980), pp. 223–250; Hillel Levine, „Between Polish Autarky and Russian Autocracy: The Jews, the Propinacja and the Rhetoric of Reform”, în *International Review of Social History*, 27:1 (1989), pp. 66–84; Halina Rożenowa, *Produkcja wódki i sprawa pijarstwa w Królestwie Polskim, 1815–1863* (Producția de vodcă și problema băuturilor spirtoase în regatul Poloniei, 1815–1863) (Varşovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1961).

⁵⁴ Topolski, *Gospodarska polska*, pp. 100–102.

⁵⁵ *Ibid.*, pp. 99–111.

⁵⁶ Anzelm Gostomski, *Gospodarstwo* (Economie) (Wrocław, Wydawn. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1951).

⁵⁷ Józef Burszta, *Wieś i karczma* (Satul și cârciuma) (Varşovia, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1950), pp. 198–199.

⁵⁸ Jan Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce* (Istoria vămilor din vechea Polonia) (Varşovia, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976), p. 148.

⁵⁹ Janusz Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce* (Cultura nobiliară în Polonia) (Varşovia, Wiedza Powszechna, 1979), p. 19.

⁶⁰ Mieczysław Piszczkowski, *Zagadnienia wiejskie w literaturze polskiego Oświecenia* (Problemele țărănești în literatura iluministă poloneză) (Cracovia, Academia poloneză de științe, 1960), p. 92.

⁶¹ Tazbir, *Kultura szlachecka*, p. 17.

⁶² Alina Witkowska, *Sławianie, my lubim sielanki ...* (Varşovia, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972), p. 108; Tazbir, *Kultura szlachecka*, p. 21.

⁶³ Tazbir, *Kultura szlachecka*, p. 20.

⁶⁴ *Ibid.*, pp. 170–196.

⁶⁵ Kula, *Economic Theory*, p. 62.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 62. Vezi și Rutkowski, *Studia z dziejów wsi polskiej*, pp. 145–240, prima ediție în 1914.

⁶⁷ Stefan Inglot, ed., *Historia chłopów polskich* (Istoria țărănimii poloneze) (Varşovia, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970), 1, pp. 397–450; Jósef Leszczyński, *Der Klassenkampf der Oberlausitzer Bauren in*

den Jahren 1635–1720 (Bautzen, Domowina-Verlag, 1964), mai ales pp. 52–56; Celina Bobińska, „Les mouvements paysans en Pologne aux XVIIe–XIXe siècles”, în *Acta Poloniae Historica*, 22 (1970).

⁶⁸ Stanisław Śreniowski, *Zbiegostwo chłopów w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego* (Fuga țărănilor în vechea Polonie ca o problemă a sistemului social) (Varșovia, 1948).

⁶⁹ Włodzimierz Dworzaczek, „Dobrowolne” poddaństwo chłopów (Înrobirea „benevolă” a țărănimii) (Varșovia, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1952).

⁷⁰ Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia* (Princeton, N.J., Princeton University Press, 1961), pp. 414–441.

⁷¹ Śreniowski, *Zbiegostwo chłopów*, p. 55.

⁷² Mączak, *Między Gdańskiem a sundem*, p. 153.

⁷³ Hipolit Grynwaser, „Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w.” (Problema agrară și strămutările țărănești în Regatul Poloniei în prima jumătate a secolului al XIX-lea), în *Pisma* (Scrieri) (Varșovia, 1951).

⁷⁴ James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant* (New Haven, Londra, Yale University Press, 1976), arată că răspândirea mecanismelor economiei moderne poate tulbura echilibrul „economiei morale” a țaranului, amenințându-i supraviețuirea.

⁷⁵ Paul Avrich, *Russian Rebels, 1600–1800* (New York, Schocken, 1972).

⁷⁶ Barrington Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston, Beacon, 1966), p. 474.

⁷⁷ Józef Rafacz, *Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII wieku* (Sistemul) (Lublin, 1922). Unele registre de judecată ale satelor au fost publicate.

⁷⁸ Emanuel Rostworowski, „Rola urzędu wiejskiego w walce klasowej wsi małopolskiej” (Rolul funcționarilor satelor în lupta de clasă în satele Poloniei Mici), în Bobińska, *Studia z dziejów wsi małopolskiej*.

⁷⁹ A. Kamiński, „Neo-Serfdom in Poland-Lithuania”, în *Slavic Review*, 34, 2 (1975), pp. 253–268.

⁸⁰ Zbigniew Ćwiek, *Z dziejów wsi koronnej XVII w.* (Din istoria domeniilor coroanei în secolul al XVII-lea) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1966), pp. 119–135; Władysław Rusiński, *Osady tzw. „Olędrów” w dawnym woj. Poznańskim* (Coloniștii olandezi din fostul voievodat al Poznańului) (Poznań, Gebetner i Wolf, 1939–1947).

⁸¹ Antoni Podraza, „L’agriculture dans les Carpates polonaises aux XVIIIe–XXe siècles”, în Celina Bobińska, Joseph Goy, ed., *Les Pyrénées et les*

Carpates XVIe–XXe siècles (Varşovia, Editions Scientifique de Pologne, 1981), p. 79; Alicja Falniowska-Gradowska, *Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewstwach wojewódzwa krakowskiego w drugiej połowie XVIII w.*(Obligațiile șerbilor pe domeniile coroanei din Polonia Mică în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea) (Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964), pp. 296–297.

⁸² Antoni Mączak, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII w.* (Economia țărănească din regiunea Żuławy-Malbork la începutul secolului al XVII-lea) (Varşovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1962).

⁸³ Rutkowski, *Studia z dziejów wsi polskiej*, pp. 241–366.

⁸⁴ Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne*; Cackowski, *Gospodarswo wiejskie*; Mączak, *Gospodarstwo chłopskie*; J. Półcwiartek, *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI–XVIII w.* (Populația țărănească din Starostvo, Leżajsk în secolele XVI–XVIII) (Varşovia, 1972); Rychlikowa, *Studia nad towarową produkcją*; Topolski, *Gospodarstwo wiejskie*; Alina Wawrzyńczykowa, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.* (Economia țărănească din Mazovia în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea) (Varşovia, 1962).

⁸⁵ Vezi de exemplu Witold Kula, „Les fermes paysannes en Pologne au 18e siècle avaient-elles un caractère des fermes autarchiques?”, în *Fourth International Conference of Economic History –Bloomington 1968* (Paris, 1973); Witold Kula, „Money and Serfs in Eighteenth Century Poland”, în Eric Hobsbawm, ed., *Peasants in History* (Calcutta, Oxford University Press, 1980).

⁸⁶ Antoni Mączak, „Folwark pańszczyźniany a wieś w Prusach Królewskich w XVI/XVII w.” (Domeniul lucrat cu șerbi și țărănimia în Prusia Regală în secolele al XVI-lea și al XVII-lea), în *Przegląd Historyczny*, 2 (1956), pp. 373–378.

⁸⁷ Jacek Kochanowicz, „The Peasant Family as an Economic Unit in the Polish Feudal Economy of the Eighteenth Century”, în Richard Wall, Jean Robin, Peter Laslett, ed., *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, Cambridge University Press, 1983).

⁸⁸ Leonid Żytkowicz, „Uwagi o bogaceniu się chłopów” (Considerații despre îmbogățirea țărănimii), în *Historyka*, 12 (1983).

⁸⁹ Mariusz Kulczykowski, „Les activités industrielles des paysans dans les régions sub-montagneuses”, în Bobińska, Goy, *Les Pyrénées*.

⁹⁰ Evsey Domar, „The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis”, în *Journal of Economic History*, 30 (1970), pp. 18–32; John R. Hicks, *A Theory of Economic History* (Londra, Oxford University Press, 1969), p. 113.

⁹¹ Inglot, *Próby reform włościańskich*, p. 21.

⁹² Grynwaser, „Kwestia agrarna”, pp. 27–30.

⁹³ Douglas C. North, Robert P. Thomas, „The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model”, în *Journal of Economic History*, 31:4 (1971), pp. 777–803.

⁹⁴ A. Kahan, „Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe”, în *Journal of Economic History*, 33:1 (1973), pp. 86–99.

⁹⁵ Maria Bogucka, „Polish Towns Between the Sixteenth and Eighteenth Centuries”, în Fedorowicz, *Republic of Nobles*; Bogucka, „The Towns of East-Central Europe from the Fourteenth to the Seventeenth Century”, în Mańczak et al., *East-Central Europe in Transition*.

⁹⁶ Bogucka, „Towns of East-Central Europe”, p. 101.

⁹⁷ Henryk Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV–XVII w.* (Meșteșugurile rurale în Polonia în secolele al XVI-lea și al XVII-lea) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1954), pp. 106–163, 228–229.

⁹⁸ Jerzy Topolski, „Zagadnienia gospodarki w Polsce” (Problema economiei poloneze), în Andrzej Wyczański, ed., *Polska w epoce Odrodzenia* (Polonia în epoca Renașterii) (Varșovia, Wiedza Powszechna, 1970), p. 90.

⁹⁹ Antoni Mańczak, *Sukiennictwo wielkopolskie* (Fabricarea de veșminte în Polonia Mare) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1955), p. 296; Benedykt Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaza XIV–XVII w.* (Istoria fabricării fierului în Polonia Mică în secolele XIV–XVII) (Varșovia, 1954), pp. 190–215.

¹⁰⁰ Maria Bogucka, „Miasto-społeczność” (Comunitatea orașenească), în *Encyklopedia historii*.

¹⁰¹ Edmund Cieślak, ed., *Historia Gdańska* (Istoria Gdańskului), vol. I: 1454–1655 (Gdańsk, Wydawn. Morskie, 1985), prezintă stadiul actual a cercetărilor asupra istoriei orașului; vezi de asemenea Jan Małecki, *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku*. (Relațiile comerciale dintre Gdańsk și orașele poloneze în secolul al XVII-lea și în prima jumătate a celui de-al XVIII-lea) (Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968).

¹⁰² Maria Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.* (Gdańskul ca un centru de producție în secolele XIV–XVII) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1962).

¹⁰³ Stanisław Gierszowski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w.* (Structuri economice și rolul jucat în cadrul pieței de orașele mici din regiunea

Pomeraniei în secolele al XVI-lea și al XVII-lea) (Gdańsk, Gdańskie Tow. Naukowe, 1966).

¹⁰⁴ Jerzy Topolski, „Gospodarka” (Economia), în Bogusław Leśnodorski, ed., *Polska w epoce Oświecenia* (Polonia în epoca Iluminismului) (Varșovia, Wiedza Powszechna, 1971); Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie*, p. 268.

¹⁰⁵ Wojciech Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII w.* (Activitățile de planificare urbană ale magnaților polonezi și ale micii nobilimi în secolul al XVIII-lea) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1962).

¹⁰⁶ Maria Bogucka et al., *Warszawa w latach 1526–1795* (Varșovia în anii 1526–1795) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1984).

¹⁰⁷ Emanuel Rostworowski, „Polska w układzie sił politycznych Europy XVIII w.” (Polonia în cadrul echilibrului european al puterilor în secolul al XVIII-lea), în Leśnodorski, *Polska w epoce Oświecenia*.

¹⁰⁸ Citat în Rostworowski, „Polska w układzie sił”, pp. 24–25.

¹⁰⁹ Anderson, *Lineages*, p. 26.

¹¹⁰ Andrzej Wyczański, „The Problem of Authority in Sixteenth Century Poland: An Essay in Reinterpretation”, în Fedorowicz, *Republic of Nobles*.

¹¹¹ Antoni Mączak, „The Structure of Power in the Commonwealth in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, în Fedorowicz, *Republic of Nobles*, pp. 130–131; Mączak, *Conclusive Years*.

¹¹² Mączak, *Conclusive Years*.

¹¹³ Wyczański, „Problem of Authority”; Wyczański, „The System of Power in Poland, 1370–1648”, în Mączak et al., *East-Central Europe in Transition*.

¹¹⁴ Topolski, „Gospodarka”, pp. 204–210.

¹¹⁵ István N. Kiss, „Die demographische und wirtschaftliche Lage in Ungarn vom 16.–18. Jahrhundert”, în *Südost-Forschungen* 42 (1983); Kiss, „Agricultural and Livestock Production: Wine and Oxen; The case of Hungary”, în Mączak et al., *East-Central Europe in Transition*; Leonid Żytkowicz, „Directions of Agrarian Development in South-Eastern Europe in the 16th–18th Centuries”, în *Acta Poloniae Historica*, 43 (1981); Żytkowicz, „Trends of Agrarian Economy”.

¹¹⁶ Al. Klima, J. Macůrek, „La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale, 16e–18e siècles”, în *International Congress of Historical Sciences, Stockholm, 1960*, în *Rapports, IV: Histoire moderne* (Göteborg, 1960); Maria Bogucka, „Towns of East-Central Europe”; Żytkowicz, „Trends of Agrarian Economy”.

¹¹⁷ Moore, *Social Origins*, cap. 8.

¹¹⁸ Jerzy Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji* (O încercare eșuată de industrializare capitalistă) (Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1964).

¹¹⁹ Jacek Kochanowicz, *Pańszczyźniane gospodarstwo chłopskie w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w.* (Economia țărănească în Regatul Poloniei în prima jumătate a secolului al XIX-lea) (Varșovia, Universitatea din Varșovia, 1981), pp. 168–187.

Capitolul V

TRADIȚIE ȘI SCHIMBARE ÎN ECONOMIA RURALĂ A EUROPEI DE SUD-EST ÎN TIMPUL DOMINAȚIEI OTOMANE

Fikret Adanir

Este un fapt bine știut că Imperiul Otoman, cândva un rival al puterilor occidentale, a devenit în secolul al XIX-lea „omul bolnav al Europei”, cu viața economică cea mai înapoiată de pe continent. De fapt, încă din secolul al XVII-lea, tema decăderii s-a impus ca una dintre cele mai importante în istoriografia otomană. La acea vreme, mulți observatori străini sau reprezentanți ai claselor dominante ale imperiului au început să atribuie declinul social, economic și politic „inovațiilor pernicioase”, deci schimbărilor aduse instituțiilor tradiționale¹. La începutul secolului al XIX-lea, lucrurile deveniseră deja mult mai complicate și, ca atare, a devenit evident că soluția problemelor trebuia căutată dincolo de cadrele tradiției. Oficiali ai Porții Otomane au recunoscut acum că schimbarea era inevitabilă, iar cel mai probabil singura speranță de salvare era oferită de „occidentalizarea” politică și economică². Este de înțeles că, o dată ce însăși birocrăția otomană a admis că imitarea Occidentului era necesară, elitele națiunilor balcanice în curs de emancipare politică au cedat ușor tentației de a condamna „jugul otoman” ca singurul vinovat pentru înapoierea acestor țări. În același fel, problemele cu care Republica Turciei s-a confruntat de-a lungul secolului al XX-lea au fost atribuite proastei guvernări a epocilor anterioare.

Devenit mai receptiv, după cel de Al Doilea Război Mondial, față de metodele și rezultatele științelor sociale, istoricul de astăzi studiază fenomene de tipul declinului otoman în perspectivă

comparativă³, un scop al acestor comparații fiind cel de a contribui la mai bună înțelegere a fenomenului înapoierii în Lumea a Treia contemporană. Astfel, cercetările asupra problemei modernizării — înțeleasă ca efort de a anula decalajul de dezvoltare față de Occidentul industrializat⁴ — au început să ia în considerare și experiența istorică a Imperiului Otoman⁵. Elaborarea, începând din anii 1960, a unei noi teorii structurale asupra imperialismului, formulată în jurul conceptelor de „centru” și „periferie”, a aruncat o lumină nouă asupra subiectului⁶. În ultimul deceniu, lucrările lui Immanuel Wallerstein au stimulat dezbateri foarte fertile în domeniu⁷. În ce privește Imperiul Otoman, Wallerstein consideră că istoricul are de-a face cu o problemă relativ simplă:

„Într-o vreme, Imperiul Otoman se afla în afara economiei mondiale capitaliste. Mai târziu, el a fost încorporat în cea din urmă. Cum știm când s-a întâmplat aceasta? Și cum stabilim modul în care a avut loc tranziția?”⁸

Au fost depuse eforturi considerabile pentru a se găsi un răspuns la aceste întrebări⁹. Totuși, în opinia mea, țelul lor principal — acela de a oferi o explicație convingătoare pentru tranziția de la măreția perioadei „clasice”¹⁰ a imperiului la statutul de semicolonie pe care el l-a căpătat în secolul al XIX-lea — nu a fost atins. Cauzele acestui eșec pot fi slăbiciunile inerente aparatului teoretic¹¹, sau stăpânirea insuficientă a datelor empirice din diverse domenii¹². Într-adevăr, așa cum cercetătorii istoriei otomane știu foarte bine, investigarea cauzelor și desfășurării schimbării socio-economice și declinului politic rămâne o mare provocare științifică. Unii specialiști cred că formularea unor concluzii în legătură cu adevăratele cauze și cu caracteristicile înapoierii în Imperiul Otoman, în special cu referire la perioada crucială a secolelor XVII–XVIII, nu pot fi încă avansate datorită caracterului incomplet al documentației disponibile¹³. Alții abordează problema dintr-un unghi diferit: ei pun la îndoială valabilitatea concepțiilor dominante despre înapoierea imperiului pentru secolele anterioare epocii moderne, industriale¹⁴.

Deși se folosește de asemenea interpretări teoretice dominante ale declinului otoman, eseul de față nu pretinde să ofere o contribuție la dezbaterea teoretică despre legile dezvoltării socio-economice în epoca preindustrială. Scopul său principal este cel de a

arunca puțină lumină asupra câtorva aspecte controversate ale discuției referitoare la transformările lumii rurale în Balcani, în epoca otomană.

Regiunea geografică de care ne ocupăm este cea a Peninsulei Balcanice, la sud și sud-vest de Dunăre și de râul Sava. Ocazional, vom face referiri și la Anatolia și Orientul Mijlociu, în scopul comparației.

Eseul este structurat în patru părți: (1) agricultura și populația zonei în perioada cuceririi de către otomani; (2) regimul proprietății funciare în Imperiul Otoman, în perioada sa „clasică”; (3) schimbările suferite de economia agrară în secolul al XVII-lea; (4) agricultura orientată către export și exploatarea agricolă de tip *çiftlik*.

AGRICULTURA ȘI POPULAȚIA ÎN VREMEA CUCERIRII OTOMANE

După cum se știe, cucerirea otomană a Balcanilor, un proces care s-a derulat în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XVI-lea, a însemnat dispariția câtorva state ce existaseră în regiune în Evul Mediu. În mod previzibil, istoricii moderni din actualele state balcanice accentuează aspectele distructive ale acestui proces, pe care îl interpretează ca pe o catastrofă națională¹⁵. O asemenea viziune, centrată asupra dezvoltărilor politice, corespunde tradiției istoriografice europene referitoare la relațiile dintre creștini și musulmani (respectiv otomani)¹⁶. Nu este de mirare deci că judecăți de valoare cu caracter cultural, religios sau naționalist își fac simțită prezența chiar și în studii consacrate în mod exclusiv istoriei economice și sociale a regiunii. Aserțiunea pe care o reproducem în continuare, și care provine dintr-o carte altminteri excelentă de istorie economică a Europei de Sud-Est, conține reprezentarea istorică tradițională a cuceririi otomane:

Spre deosebire de confruntările medievale dintre Imperiul Bizantin și regatele sârb și bulgar, înaintarea otomană, începând din secolul al XIV-lea, a distrus așezările țărănești și a alterat profund distribuția populației în zonele producătoare de cereale. Țăranii supraviețuitori s-au retras, în multe cazuri, înspre regiunile mai înalte,

unde au supraviețuit din creșterea animalelor. Mulți — dar nu se poate spune cât de mulți — s-au întors la câmpie în decursul relativ pașnicului secol al XVI-lea¹⁷.

În opinia mea, această interpretare a efectelor cuceririi, care atrage după sine, o dată ce o adoptăm, o anumită interpretare a întregii probleme a vieții rurale în balcanii otomani, necesită revizuirii substanțiale.

Peninsula balcanică a suferit un declin demografic și economic cu mult timp înainte de fondarea statului otoman. Fără a supraevalua importanța fluctuațiilor demografice ca factor al schimbării sociale și economice pe termen lung¹⁸, aş vrea să subliniez faptul că Europa de Sud-Est nu a fost ocolită de dramatica scădere demografică, însoțită de un exod de pe terenurile agricole, ce a afectat cea mai mare parte a Europei la sfârșitul Evului Mediu¹⁹. Într-adevăr, aceste tendințe s-au manifestat în Balcani mai devreme chiar decât în alte părți ale continentului. Ca întotdeauna în astfel de situații, cel mai puternic au fost afectate zonele arabile, țăranii părăsind aceste regiuni „marginale”, situate de multe ori în câmpii mlăștinoase și în văile râurilor. Astfel, Tesalia, Macedonia și partea dunăreană a Bulgariei au devenit, încă din secolul al XII-lea, terenuri de pășunat pentru cirezile valahilor; nu întâmplător, sursele perioadei medievale târzii numesc aceste regiuni *magna valachia*²⁰. Fără îndoială, luptele interne și armatele invadatoare au contribuit la această restrângere a terenului agricol, dar fenomenul poate fi observat chiar și în regiunile ocolite de războaie²¹.

Aplicarea extensivă a lui *jus valachicum* la începutul perioadei otomane își găsește aici o explicație²². Cum crescătorii de animale — cei mai mulți dintre ei practicând transhumanța²³ — nu puteau plăti decât dijme foarte mici în produse agricole, statul a solicitat plata unui impozit în numerar, constând într-o monedă de aur (*filuri*) pe an din partea fiecărei gospodării. Pe lângă aceasta, țăranii supuși „legii valahe” trebuiau să trimită în fiecare an armatei sultanului un *voynuk* pentru fiecare cinci sau, în unele regiuni, zece gospodării — ca o formă de rentă în muncă²⁴.

Stabilirea unui mare număr de țăranii turci sau de origine nomadă în anumite părți ale Balcanilor se explică și ea prin precedenta depopulare a acestor regiuni. Pe la începutul secolului al XV-lea, Bulgaria de Nord-Est, Tracia, podișul Macedoniei și Tesalia căpătaseră un caracter etnic predominant turcesc²⁵. Unii dintre acești nou

veniți, originari din regiuni ale Anatoliei cu un profil religios mixt și de aceea nesigure din punct de vedere politic, fuseseră deportați în aceste părți ale Rumeliei ca pedeapsă²⁶. Mulți dintre ei aveau un statut de *yürük*, prin care le reveneau aceleași drepturi și îndatoriri ca și celor aflați sub regimul lui *jus valachicum*; la fel ca și valahii, ei erau crescători de vite și practicau transhumanța²⁷.

Informația directă referitoare la terenurile agricole și cultivarea lor în prima parte a perioadei dominației otomane este foarte limitată. Știm astfel că exista obiceiul ca șefii militari să fie recompensați prin acordarea unor mari domenii (*gazi mülk*), pe care ei le transformau uneori în donații religioase (*vakif*)²⁸. Pe terenurile necultivate din câmpie, în apropierea cursurilor de apă și în zonele împădurite au apărut numeroase chilii de pustnici, care au format nucleele unor așezări viitoare²⁹. Proprietățile mănăstirilor creștine aveau și ele un statut similar celui al terenurilor *vakif*³⁰. Se pare însă că, în ciuda faptului că statul era foarte interesat să stimuleze viața agricolă sedentară, pastoralismul a fost foarte persistent. Revoltele lui Şeyh Bedreddin și Börklüce Mustafa de la începutul secolului al XV-lea au fost în principal mișcări de rezistență antifeudală ale unor grupuri de păstori, deopotrivă creștini și musulmani³¹.

Existența unei populații pastorale numeroase, alături de țărâniea ce cultiva terenurile arabile are o dublă semnificație pentru istoria Balcanilor în timpul stăpânirii otomane: în primul rând, având o mare mobilitate, nefiind în nici un fel atașați de anumite terenuri și trebuind să plătească rente feudale în bani în locul obișnuitelor servicii în muncă prestate de țărani sedentari, păstori au avut de la început un mai bun potențial decât aceștia pentru a se implica în activitățile comerciale și a stabili conexiunile necesare. De fapt, comerțul de caravane de-a lungul Balcanilor era o activitate tipică pentru vlahi, iar „cuceritorul negustor balcanic ortodox” al lui Traian Stoianovich era cel mai adesea o persoană originară din populațiile de păstori vlahi³². În al doilea rând, crescătorii de animale cu statut de vlahi sau *yürük* erau organizați în categorii cvasimilitare, având conștiința că aparțineau unor straturi sociale superioare³³. Aceste grupuri pastorale semimilitare se simțeau superioare țăranilor *reaya*, supușii obișnuiți plătitori de impozite ai sultanului, ei opunând o rezistență înverșunată de fiecare dată când „privilegiile” lor erau puse în pericol³⁴.

REGIMUL FUNCICIAR OTOMAN CLASIC

Statul otoman a avut, până la jumătatea secolului al XV-lea, caracteristici structurale nu foarte mult diferite de cele ale statelor feudale din Europa epocii. Sultanul era seniorul unor puternici *bey* turci din Anatolia, care formau o veritabilă nobilime³⁵. În Balcani, de asemenea, existau prinți creștini vasali ai sultanului (printre altele, această structură feudală ne explică de ce diferiți conducători ai popoarelor creștine din Balcani au sprijinit diferite facțiuni otomane în timpul perioadei haotice a interregnelui dintre 1402 și 1413, în loc să își unească forțele pentru a profita de slăbiciunea statului otoman)³⁶. Din acest punct de vedere, domnia lui Mehmet II reprezintă o plăcă turnantă în istoria otomană. După cucerirea Constantinoplei, în 1453, fiind probabil conștient că faptul că devenea moștenitorul tradiției politice a Imperiului Roman de Răsărit, Mehmed al II-lea a început să urmeze o politică centralistă, punând prin aceasta fundamentele statului otoman clasic³⁷.

Sistemul funciar otoman, cunoscut sub numele de *timar*³⁸, s-a conturat în perioada cuprinsă între prima jumătate a secolului al XV-lea și ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Drepturile și obligațiile țăranilor *reaya*, codificate în detaliu în statutele provinciale *kanunnames*, datele colectate în diferitele recensăminte agricole și registrele curților diferiților *kadi* ne permit să construim un tablou al lumii rurale. Un țăran dispunea de casa sa, de un hambar, un atelier, o vie, o livadă sau o grădină de zarzavaturi, toate la un loc formând *mülk*, un termen din dreptul islamic ce corespunde lui *dominium plenum in re potestatem* din dreptul roman, adică proprietății private cu toate drepturile conținute în termeni ca *jus utendi*, *fruendi et abutendi*³⁹. Prin contrast, pământul agricol era „pământ al statului” (*mirî*), numai uzufructul său aparținând țăranului⁴⁰. Totuși, cultivatorul deținea pământul sub forma unei arendări perpetue și putea, în limitele cutumei locale, să decidă asupra culturilor, atâta timp cât își satisfăcea obligațiile față de cavalerii *sipahi*, cărora statul le alocase o anumită parte a surplusului agricol dintr-o regiune ca răsplată pentru serviciul militar.

Țăranul trebuia să plătească mai întâi o dijmă din toate produsele agricole către *sipahi*. Următorul ca importanță era un impozit funciar numit *çift resmi* atunci când era plătit de musulmani și respectiv *ispence* atunci când era plătit de creștini. În Balcani, *çift resmi* se

ridica la 22 de monede *akçe* iar *ispence* la 25 *akçe*. Amândouă impozitele erau de fapt echivalentul în bani al serviciilor tradiționale în muncă, care încetaseră să mai joace un rol important în sistemul otoman⁴¹.

Cât despre obligațiile țăranilor *reaya* către stat, bărbații creștini adulți trebuiau să plătească un impozit pe cap de om (*cizye*), a cărui valoare era fixată de dreptul islamic la trei nivele diferite: 12, 24 sau 48 de măsuri de argint *dirhem* (1 *dirhem* era echivalent cu 3,2 grame de argint), potrivit capacității economice a plătitorului⁴². În moneda otomană, aceasta însemna 64, 128 și respectiv 256 de *akçe* (pentru cea mai mare parte a secolului al XVI-lea, 1 *akçe* conținea 0,6 grame de argint)⁴³. Totuși, în acel secol, populația creștină a Balcanilor avea de plătit de fapt, în locul impozitului respectiv pe cap de om, o taxă pe gospodărie ce se ridica la 60 până la 70 de *akçe* anual, ceea ce era aproximativ echivalentul unui ducat venețian⁴⁴.

Creștinii și musulmanii deopotrivă plăteau către tezaur o taxă pe animale domestice mici — cum ar fi oile și porcii — , în valoare de 1 *akçe* pentru fiecare două capete de animal, deci o valoare foarte scăzută⁴⁵. Este remarcabil că acest impozit a rămas practic neschimbat până în 1857, iar vlahii, principalii crescători de animale, erau scutiți cu totul de impozitul pe oi⁴⁶.

Pe termen lung, cele mai semnificative aveau să se dovedească impozitele extraordinare sau neregulate, (*avariz-i divaniyye*), prelevate în fiecare *avariz haneleri*, unități fiscale ce constau din trei, cinci sau zece gospodării fiecare. Pentru cea mai mare parte a secolului al XVI-lea, aceste impozite și-au păstrat calitatea de plăți neregulate, colectate de obicei pentru a acoperi costurile campaniilor militare. Uneori ele constau în livrări de porumb, orz sau fân pentru armată; alteori era percepută o sumă de bani, numită *avariz akçe*. Exista o tendință generală către plata acestor impozite în bani⁴⁷.

Scutirea de taxe neregulate constituia cea mai obișnuită formă de a acorda „privilegii” unor grupuri de populație cu îndatoriri speciale, așa-numitele *muaf reaya*. Minerii, cultivatorii de orez, crescătorii de cai, fabricanții de smoală, de praf de pușcă, de uleiuri și grăsimi, de mangal, uneori chiar întregi sate situate în apropierea trecătorilor muntoase și ale vadurilor de râuri, se bucurau de asemenea imunități fiscale⁴⁸. Potrivit unei estimări, circa 13 procente din totalul gospodăriilor aparțineau acestei categorii numite *muaf*⁴⁹.

În provincia (*sancak*) Sirem, pe cursul mijlociu al Dunării, de exemplu, 40 de așezări aveau asemenea privilegii, ceea ce însemna „o parte bunicică din întreaga populație a Siremului și o pierdere substanțială de venituri”⁵⁰.

Sistemul de extracție al surplusului din Imperiul Otoman, a cărui funcționare depindea de capacitatea statului de a controla mecanismele de redistribuție în interiorul societății, pare să fi creat posibilitatea unor condiții de trai relativ suportabile în mediul rural. Este acceptat în general că obligațiile fiscale ale țărănimii nu erau foarte grele⁵¹. Trebuie să ținem seama, totuși, de faptul că această „epocă de aur” a stăpânirii otomane nu a fost un fenomen particular, ea coincizând cu saltul demografic și agricol înregistrat în restul Europei în aceeași perioadă. Secolul al XVI-lea a fost practic pretutindeni o perioadă de creștere demografică și de defrișări ample⁵². În Balcani, urbanizarea intensă, necesitățile unei armate numeroase angajată frecvent în campanii de lungă durată și oportunitățile ocazionale de a exporta porumb în Italia și în alte țări mediteraneene au constituit stimulentele pentru extinderea terenului agricol⁵³.

Terenurile înregistrate în registrele epocii în categoria numită *mezraa* merită o mențiune specială atunci când este discutată natura și amploarea acestui proces. În bibliografia problemei nu s-a ajuns încă la un consens asupra sensului exact al termenului *mezraa*. După Halil Inalcik, care a oferit o definiție deja în anii 1950, termenul desemna terenul unui sat părăsit sau distrus; mai recent, el a folosit același cuvânt cu sensul de „teren arabil abandonat cu statut de *mîr*”⁵⁴. Urmându-l pe Inalcik, Bistra Cvetkova a precizat în plus că aceste „terenuri arabile nelocuite” apăruseră ca rezultat al depopulării zonelor rurale în urma cuceririi otomane⁵⁵. Christo Gandev a împins la extrem această interpretare: el a considerat că fiecare *mezraa* din Bulgaria menționat în registrele otomane era un fost sat ce fusese distrus de turci, ajungând astfel la un total de 2 608 „foste sate” a căror populație bulgărească anihilată se ridicase cândva la 560 720 de persoane⁵⁶.

O explicație oarecum diferită a termenului a fost oferită de Lajos Fekete. El a considerat că prin acest cuvânt se înțelegea „pământ nelocuit” și l-a tradus — în ceea ce privește teritoriile ungurești — prin *puszta*⁵⁷. Este evident că pământ nelocuit și respectiv pământ al unui sat părăsit nu înseamnă același lucru.

Problema a primit clarificări suplimentare datorită a doi istorici bulgari. Petăr St. Koleradov a tratat termenul *mezraa* ca pe un echivalent al bizantinului *zeugelateion* și al cuvântului *zevgeld'a* din slava veche, amândouă desemnând inițial — în perioada expansiunii agricole din Evul Mediu — o „fermă izolată”⁵⁸. În ce privește anumite tendințe istoriografice din țara sa, Koleradov a ținut să sublinieze că *mezraa* din perioada otomană nu putea desemna terenul unui fost sat bulgăresc⁵⁹. Strașimir Dimitrov a sprijinit această interpretare. Oponându-se explicit ideilor lui Gandev și Cvetkova, el a arătat că, în sursele otomane, *mezraa* se referea la terenuri cultivate, nu abandonate. El a explicat relativa abundență de terenuri desemnate în acest fel în Bulgaria de la sfârșitul secolului al XV-lea și din secolul al XVI-lea ca pe o dovadă a procesului avansat de sedentarizare a nomazilor⁶⁰.

O opinie similară a fost exprimată de geograful și istoricul german Wolf-Dieter Hütteroth. Studiind tipurile de așezări din Anatolia Centrală, el a considerat că terenurile *mezraa* erau pământuri arabile cultivate doar temporar de agricultori nomazi⁶¹. Mai târziu, el a definit *mezraa*, cu referire la Siria de Nord, ca „zone arabile de mică întindere, dispersate printre dealuri, situate pe cuprinsul teritoriului ce aparținea satului dar în afara terenurilor de cultură principale ale acestuia, situație care se mai păstrează și astăzi”⁶². Scriind despre realitățile din Balcani și din Anatolia, Suraiya Faroqi a elaborat această definiție: *mezraa* era

*„în cele mai multe cazuri o așezare temporară unde anumite familii locuiau în timpul verii pentru a cultiva câmpurile și a-și paște turmele. Se putea întâmpla ca o familie sau două să fie înregistrate ca domiciliind într-un asemenea loc. În regiunile de preponderență nomadă, satele erau puține și rare, mezraa constituind deci tipul dominant. În cele unde predomina țărănimia sedentară, unui sat îi erau de obicei atașate una sau două mezraa. [...] Exista o tendință ca așezările mezraa să formeze centrul unor noi sate în perioade de expansiune demografică, iar satele să-și continue existența ca mezraa în perioade de declin.”*⁶³

În opinia mea, interpretarea termenului *mezraa* propusă de autori ca Fekete și Faroqi este mai convingătoare⁶⁴. Din perspectiva articolului de față, de mare importanță este corelația pe care ei au

stabilit-o între *mezraa* și transhumanță sau viața nomadă. În majoritatea cazurilor, apariția unor noi sate și extinderea pământului arabil semnalau sedentarizarea grupurilor de păstori. De exemplu, Strașimir Dimitrov a arătat că un număr însemnat de *mezraa* din Bulgaria cultivate în principal de agricultori nomazi *yürük* în timpul secolului al XV-lea, s-au transformat temporar în așezări permanente⁶⁵. Provinciile Semendire, Sirem și Seghedin de pe cursul mijlociu al Dunării, cunoscute cândva ca în principal zone de pășune, au devenit regiuni producătoare de porumb — în surplus — în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, după ce populația supusă legilor vlahe a trecut la agricultura sedentară⁶⁶. În Anatolia Centrală, așezările *mezraa* ale nomazilor atçeken au căpătat în decursul ultimului pătrar al secolului al XVI-lea statut de așezări agricole obișnuite⁶⁷. La fel, în secolul al XVI-lea, uriașa câmpie ciliciană din sudul Anatoliei a fost arată pentru prima oară de la sfârșitul antichității; noii cultivatori erau și în acest caz foști nomazi care se stabileau în așezările *mezraa*⁶⁸.

Se pare că termenul *mezraa* a jucat un rol important în legătură cu politica *şenlendirne* a statului, deci cu „revigorarea” teritoriilor pustii. Statul încuraja recâștigarea pentru agricultură a pământurilor nefolosite, recunoscând drepturi de proprietate privată (*mülk*) asupra acestor terenuri⁶⁹. Membrii mai întreprinzători ai elitei conducătoare investeau sume considerabile de bani în defrișări, în special în scopul cultivării cu orez, care a fost introdus în zona balcanică în perioada otomană⁷⁰. În acest fel, o parte a terenurilor neutilizate din văile râurilor a fost transformată în plantații de orez. Cum acest proiect de desecare a fost autorizat de guvernul central, era nevoie de mult capital, mai ales pentru construirea canalelor și altor lucrări de transport a apei, și mai târziu pentru întreținerea lor. Mult mai dificilă era, însă, găsirea forței de muncă. După cum a spus Halil Inalcik, „țărâniea căuta în general să evite cultivarea orezului, nu numai datorită cantității mari de efort și a riscurilor pentru sănătate pe care această muncă le presupunea, dar și datorită exploatării intensive la care era supusă”⁷¹. Pe de altă parte, un document de autorizare al sultanului conținea de obicei stipularea faptului că nici un țăran nu putea fi folosit în aceste activități împotriva voinței lui. În consecință, a luat ființă o categorie specială de cultivatori de orez (*çeltükci-reaya*), care a permis ca cele două părți să ajungă la un modus vivendi (lăsându-i la o parte pe

muncitorii de condiție servilă⁷² — prizonieri de război sau alte feluri de sclavi — folosiți în număr mic pe asemenea domenii). Principala atracție a culturilor de orez pentru țărani provenea din faptul că această îndeletnicire le asigura scutirea de impozitele guvernamentale extraordinare. Este interesant că, în ciuda acestui „privilegiu”, majoritatea populației crescătoare de orez de pe podișurile Traciei și Macedoniei sau din regiunile de același fel din Anatolia nu provenea din țărani sedentari, ci era de origine nomadă.

TRANSFORMĂRILE VIEȚII RURALE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Se consideră în general că relațiile agrare clasice otomane au început să se transforme în ultimul sfert al secolului al XVI-lea⁷³. Cauzele acestui proces și factorii care l-au influențat constituie, așa cum am spus, un subiect de dezbatere. Este indiscutabil că procesul nu poate fi înțeles fără referire la interesele de clasă. La fel de importante din punctul de vedere al istoricului sunt două chestiuni: de ce au avut loc transformările respective în exact acea perioadă și cum pot fi explicate rezultatele specifice pe care le-au avut?

Un factor important, dar nu neapărat decisiv care trebuie luat în considerare atunci când discutăm transformările agrare este cel al cadrului legal ce reglementa deplasarea populației în mediul rural. Țăranii *reaya* otomani se bucurau de un mare grad de mobilitate. Deși trebuiau să plătească un impozit special către *sipahi* atunci când părăseau domeniile acestora, ei nu erau propriu-zis legați de domenii⁷⁴. Dimpotrivă, stipulările din unele *kanunname* provinciale care stabileau o „compensație” în beneficiul foștilor seniori reprezentau de fapt o măsură post factum, ele indicând astfel nu numai că țăranii părăsiseră deja domeniul, dar și că ei puteau să facă aceasta în mod legal, ori de câte ori considerațiile economice îi îndemneau să procedeze astfel⁷⁵. Următorul pasaj dintr-o *kanunname* de la Požega, cu data 1545, ilustrează foarte bine acest fapt:

„Și mulți reaya, după ce au fost înscriși ca reaya ai unui sipahi și însărcinați cu cultivarea câmpurilor, au devenit pădurari, sau olari, sau pescari, sau morari, sau cioplitori în piatră, iar alții muncesc ca

zilierii sau procedează în orice alt fel pentru a-și câștiga existența. Cum ei au abandonat agricultura, nici un fel de dijmă sau impozit nu mai este încasată de la ei de către sipahi. Ca pedeapsă pentru că nu au fost oameni de încredere li s-au luat celor mai săraci dintre acești oameni 80 de akche, iar celor mai bogați 120, cu titlul de chift bozan („pentru părăsirea fermei”); și din acest motiv noul recensământ imperial a trecut i-a înscris în acest fel.”⁷⁶

Care era raportul dintre această mobilitate a țărănimii și fluctuațiile demografice în perioada modernă timpurie? Se consideră în mod unanim că populația Balcanilor aflată sub stăpânire otomană, ca și cea a Anatoliei, a crescut considerabil în secolul al XVI-lea⁷⁷. Se pare că, până în anii 1580, producția de cereale a ținut pasul cu această dezvoltare; de fapt, anii 1548-1564 au adus un boom al exporturilor către Italia⁷⁸. Din acel moment, însă, autoritățile au fost obligate deseori să interzică exporturile de cereale, după toate aparențele din cauză că întâmpinau dificultăți în aprovizionarea centrelor urbane, și în special a capitalei⁷⁹. Pentru a asigura fluxul regulat al mărfurilor spre Istanbul, a trebuit să fie elaborat un sistem complicat de achiziții intermediare de către agenți ai statului, sistem ce folosea țărmul bulgăresc al Mării Negre, pe coasta nord-estică a Egeei și pe țărmurile răsăritene ale Mării Marmara ca principale regiuni de aprovizionare⁸⁰.

Către sfârșitul secolului al XVI-lea, creșterea demografică a atins limita superioară. Acest fapt este indicat, printre altele, de numărul relativ mare de „jumătăți de fermă” (*nim çift*) din registrele epocii, rezultate după toate aparențele din divizarea domeniilor⁸¹. Potrivit lui Suraiya Faroqhi, care a studiat registrele referitoare la Anatólia Centrală, creșterea demografică a fost însoțită de o sărăcire generală a țărănimii. De exemplu, recensământul din 1584 a înregistrat procente semnificativ mai mici ale populației la rubricile celor lipsiți de pământ și necăsătoriți, prin comparație cu recensămintele anterioare⁸². Este interesant că lipsa pământului sau relațiile agrare exorbitante nu constituiau cauza principală a acestei situații; de fapt, pământ se găsea din belșug, dar

„era destul de dificil uneori pentru un țăran anatolian să extindă terenurile cultivate. Era împiedicat de rezervele limitate de nutreț disponibil pentru animalele de tracțiune, ca și de suprafețele limitate

de pământ apt pentru cultivare situate la nu prea mare distanță de o sursă de apă corespunzătoare.”⁸³

Dacă ținem seama de aceasta, putem înțelege de ce M. A. Cook a putut vorbi chiar de „presiunea populației” în anumite părți ale Anatoliei la sfârșitul secolului al XVI-lea⁸⁴. Potrivit calculelor sale, proporția celibatarilor din totalul bărbaților maturi a crescut de la aproximativ 3 procente la sfârșitul secolului al XV-lea la 48 de procente la sfârșitul celui de-al XVI-lea⁸⁵. Putem presupune, deci, că în condițiile date mulți bărbați necăsătoriți își părăsiseră satele în căutare de noi ocupații, contribuind astfel la creșterea populației urbane⁸⁶. Unii dintre ei îmbrățișau însă o profesiune neobișnuită pentru tinerii țărani — deveneau soldați.

„Revoluția prețurilor” care a lovit Imperiul Otoman în această epocă — anul 1584 a adus o devalorizare masivă a monedei — a fost un alt factor care a afectat profund mecanismele redistributive ale sistemului otoman⁸⁷. În special domeniile *timar*, ce îl îndrituiau pe deținător la anumite venituri fixe, au devenit acum falimentare economic (s-a ajuns chiar ca statul să întâmpine dificultăți în a găsi persoane interesate pentru *timare* vacante în unele părți ale imperiului)⁸⁸. Ca o consecință, din ce în ce mai puțini cavaleri *sipahi* îndeplineau condițiile pentru a se alătura unei campanii militare⁸⁹. Sistemul *timar* și-a pierdut astfel semnificația pe care o avusese de bază a puterii militare otomane. Guvernul central era confruntat cu problema de a finanța o nouă armată de soldați plătiți, într-o perioadă când tezaurul era practic gol⁹⁰. El a încercat să rezolve problema prin arendarea dreptului de a percepe impozite de pe multe domenii *timar*⁹¹.

Importanța crescândă căpătată de infanteria echipată cu arme de foc, în detrimentul cavaleriei tradiționale, explică în bună măsură apariția unei noi clase de țărani-soldați (*levedant*) care au contribuit la descentralizarea societății rurale⁹². Potrivit lui Halil Inalcik, cererea tot mai mare de mercenari echipați cu muschete care să facă față infanteriei austriece a fost principalul factor ce îi stimula pe tinerii țărani să părăsească satele. Guvernatorii provinciali au început să recruteze trupe private din rândurile acestor tineri, prin aceasta reducând dependența armatei de cavalerii *sipahi*, din ce în ce mai demodați și mai lipsiți de entuziasm pentru înfruntări militare. Astfel de trupe neregulate de țărani erau relativ ieftine, ele fiind lăsate la

vatră imediat ce se termina campania sau, dacă erau menținute, aprovizionarea lor le era impusă țăranilor⁹³. Este de înțeles că în aceste condiții țăranii primeau cu mare ostilitate vizitele conducătorilor militari și ale suitelor lor. Cei din urmă le răspundeau prin formarea unor bande pentru incursiuni de jaf, la care se alăturau uneori studenți (*suhte*) flămânzi și destrăbălați și uneori *sipahi* decăzuți, bande care terorizau satele. Această situație, care a culminat cu răscoalele *celâli* din 1603–1610, a dus la depopularea unor teritorii întinse din Anatolia⁹⁴.

Totuși, chiar și în Balcani, unde nu au existat devastări de felul celor produse de răscoalele *celâli*, restrângerea terenurilor agricole, împreună cu scăderea populației până la cote alarmante, era un fenomen obișnuit. Bruce McGowan menționează următoarele explicații ipotetice pentru prăbușirea demografică de circa 25 de procente din districtul macedonean Manastir, înainte de 1641: supra-impozitare, tâlhării, transformări climatice, recolte proaste, foamete și epidemii de felul tifosului⁹⁵.

Fără îndoială, societățile rurale preindustriale erau foarte vulnerabile la vicisitudinile naturale. Recoltele proaste urmate de foamete și epidemii reprezentau o amenințare constantă⁹⁶. Cât privește Balcanii, dovezile conținute în relatările de călătorie ale vremii sprijină acest tablou. De exemplu, aproape toți țăranii pe care trimisul austriac la Poartă i-a întâlnit între Belgrad și Aleksinac în vara lui 1608 l-au părut acestuia bolnavi. După toate aparențele ei sufereau de o febră pe care austriecii o asociau cu aerul, mâncarea și apa nesănătoasă a regiunii⁹⁷.

Cât privește supra-impozitarea țăranimii ca un posibil factor ce explică declinul demografic, este important de subliniat că secolul al XVII-lea a fost o perioadă când impozitele extraordinare (*avariz*) au devenit principala sursă de venituri a statului. Pentru a acoperi costurile enorme ale războaielor din 1593–1606, 1645–1669 și 1683–1699, autoritatea centrală a apelat la metoda colectării anuale a unor impozite extraordinare, prelevând, de exemplu, circa 900 de *akçe* din fiecare gospodărie, în perioada de la jumătatea secolului, ceea ce însemna cam de trei ori mai mult decât media impozitelor în secolul al XVI-lea⁹⁸. În plus, impozitul pe cap de om (*cizye*), plătit de fapt în Balcani, până atunci, ca o taxă pe vatră de locuință, a revenit la sfârșitul secolului al XVII-lea la forma sa inițială, devenind prin aceasta o povară mai grea⁹⁹. Totuși, în ciuda obligațiilor fiscale mai

mari, este puțin probabil că nivelul impozitării ar fi putut avea o influență decisivă asupra dezvoltării demografice deja în primele decenii ale secolului al XVII-lea, dacă luăm în considerare că cel mai important impozit impus populației creștine — *cizye* — a fost plătit pe familie până la 1691, în timp ce impozitele extraordinare au devenit cu adevărat o problemă grea pentru țărănimea balcanică doar începând cu Războiul Cretan din 1645–1669¹⁰⁰.

Creșterea nivelului de impozitare era însoțită de o relativă nivelare a diferențelor de statut social în lumea rurală. Așa cum am menționat, diferite grupuri de țărani *reaya* se bucuraseră de scutiri de taxe în cadrul sistemului tradițional, deseori ca o compensație pentru însărcinările lor speciale. În decursul secolului al XVII-lea astfel de „privilegii” au fost abolite unul câte unul. Pierderea privilegiilor, în special în cazul grupurilor semimilitare, a fost o cauză principală a ceea ce Eric Hobsbawm a numit „banditism social”, o veritabilă plagă a lumii rurale în acea perioadă¹⁰¹.

În ce măsură evoluțiile pe care le-am descris au fost comparabile cu cele din restul Europei în aceeași perioadă? Fără să zăbovim asupra controverselor legate de „criza secolului al XVII-lea”¹⁰², putem afirma fără teamă că restrângerea pământurilor cultivate a fost un fenomen obișnuit în multe părți ale continentului¹⁰³. În Polonia, de exemplu, producția de cereale a tins apogeul deja în a doua jumătate a secolului al XVI-lea; în perioada ulterioară a urmat stagnarea și chiar un ușor declin, care a dus la prăbușirea catastrofală din anii 1650¹⁰⁴.

Pământul agricol abandonat în Imperiul Otoman la sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea era în general din categoria terenurilor „marginale” — *mezraa*. Aceste terenuri nu începuseră să fie cultivate decât de curând, și chiar atunci mai ales de către nomazi. de exemplu, vechile zone agricole de la marginea câmpiei ciliciene nu au fost afectate de tendințele regresive ale secolului al XVII-lea, în vreme ce zonele centrale ale câmpiei au revenit la funcția lor inițială de pășuni pentru turmele nomazilor¹⁰⁵. Același lucru este valabil pentru centrul câmpiei anatoliene, unde sute de așezări, apărute în timpul perioadei de expansiune agrară, au dispărut cu totul acum¹⁰⁶.

În același timp, terenuri cultivate de *reaya* vreme de generații au fost trecute acum la alte utilizări, de exemplu viticultură sau creșterea animalelor. Într-adevăr, se pare că aceasta era tendința fundamentală în prima jumătate a secolului al XVII-lea. La acea

vreme reaya au redus suprafețele cultivate, mărind în același timp numărul de oi de pe pășunile comune ale satelor. Trimisul austriac ce a călătorit în anul 1608 de la Viena la Istanbul ne-a lăsat câteva descrieri interesante despre situația din Balcani. El și anturajul său au întâlnit o agricultură dezvoltată numai în câmpia tracică din jurul Plovdivului, acoperită cu crescătorii de orez¹⁰⁷. Prin contrast, câmpia dintre Dragoman și Sofia era acoperită cu buruieni¹⁰⁸, în vreme ce mari întinderi dintre Belgrad și Niš erau practic pustii¹⁰⁹. În apropiere de Slankamen austriecii au observat însă țărani care plantau din nou viță de vie într-o regiune dominată de vij care fuseseră lăsate în paragină din cauza „Războiului cel Lung” dintre sultan și împărat¹¹⁰. În zona de deal dintre Niš și Sofia, ei au întâlnit o țărănie destul de prosperă. Aici au fost impresionați mai ales de abundența de fructe¹¹¹. Câmpia dintre Pirot și Dragoman, cu sate așezate la înălțime pe coamele dealurilor, le-a făcut o impresie bună¹¹². Chiar și aici însă, cultivarea câmpurilor le-a părut a fi în declin. De exemplu, în apropiere de Pirot, agricultura se afla într-o condiție proastă, în vreme ce viile erau numeroase¹¹³.

Nu se poate ca această situație a lumii rurale să fi fost caracteristică doar pentru pământurile situate de-a lungul marilor artere militare ale imperiului¹¹⁴, așa cum am putea fi tentați să presupunem, gândindu-ne că țăranii erau aici agresați continuu de jafurile trupelor. O asemenea presupunere este contrazisă nu numai de existența culturilor înfloritoare de orez în câmpia Plovdivului, dar și de faptul că femeile bulgăroaice din regiunile de deal, care le vindeau fructe trecătorilor de-a lungul aceluiași drumuri, nu puteau să provină din zone aflate în afara ariei frecventate curent de trupele otomane. De aceea, trebuie să căutăm și alți factori care pot explica transformările lumii rurale în decursul secolului al XVII-lea.

Cercetările făcute de Suraiya Faroqhi asupra activităților agricole dintr-o așezare de derviși de tip *tekke* din vestul Traciei ne sugerează care era de fapt sensul acestor transformări¹¹⁵. La sfârșitul secolului al XV-lea, această *tekke* era formată din mai multe *mezraa*, cu numai 21 de țărani creștini așezați într-una dintre ele, ce cultivau pământul și plăteau o dijmă¹¹⁶ (cum această comunitate era însărcinată cu paza trecătorii muntoase din apropiere, ea se bucura de scutire de la impozitele extraordinare)¹¹⁷. În timpul secolului al XVI-lea, numărul țăranilor creștini de pe pământurile dervișilor a crescut, împreună cu dijmele plătite în diferite produse agricole¹¹⁸. Din păcate, știm prea

puține despre transformările pe care le-a suferit situația economică a acestei *tekke* în decursul secolului al XVII-lea. Dar registrele de la începutul celui de-al XVIII-lea ne artă că, între timp, dervișii se îmbogățiseră cu mari turme de oi; știm, de exemplu, că ei obținuseră scutire de la impozitul pe oi pentru cel puțin 1 000 de capete¹¹⁹. Creșterea animalelor era astfel o activitate recentă pe care Suraniya Faroqhi o interpretează ca o dovadă a adaptării comunității la circumstanțe economice diferite, prin diversificare.

Comentând evoluțiile similare din Bulgaria din secolul al XVII-lea, Bistra Cvetkova afirmă că

„Pentru a evita anumite obligații fiscale neplăcute ca oșūr și impozitul pe pământ, țărani reaya se străduiau din greu să schimbe utilizarea terenurilor – transformând culturile obișnuite în vii, grădini de zarzavat sau pășuni comune ale satelor”.¹²⁰

Aceasta era însă o tendință comună multor regiuni în Europa epocii. Referindu-se la situația existentă în Ungaria de nord sub stăpânire habsburgică, unde declinul agriculturii începuse în același timp ca și în Balcani, autorii unui studiu recent au ajuns la următoarea concluzie:

„Două fenomene par să fie atestate cu certitudine: abandonarea treptată a terenurilor marginale și dezvoltarea continuă a creșterii animalelor – poate și a viticulturii – în detrimentul cerealelor din care era făcută pâinea”.¹²¹

Tendința generală în agricultură de la cultivarea terenurilor arabile la creșterea animalelor a fost poate stimulată de evoluția comerțului. De exemplu, referindu-se la răspândirea creșterii animalelor în Balcani, McGowan subliniază importanța crescândă pe care o avea în acea perioadă comerțul cu lână. În opinia sa, cererea de lână pe piața europeană a fost un stimulent pentru „schimbarea modului de utilizare a pământului” în Balcani¹²². Ragusa și Durazzo erau escalele principale în comerțul cu lână, și de asemenea cu piei de vite, oi și capre, provenite din interiorul Balcanilor și având ca destinație piețele franceze sau engleze¹²³.

Însăși scăderea prețului grânelor pe piețele interne balcanice, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, este suficientă însă ca o explicație a tendinței generale de abandonare a cultivării

cerealelor¹²⁴. Oricare ar fi fost cauzele lor, transformările agriculturii au avut consecințe importante în ce privește veniturile *sipahilor*, nu numai pentru că volumul dijmelor pe care ei le aveau de încasat s-a diminuat, dar și pentru că impozitul pe oi, care acum aducea venituri mai mari, era alocat prin lege tezaurului central al statului. Iar atunci când un *sipahi* încerca să obțină o compensație pentru „pierderile” sale pretinzând, de exemplu, o taxă pe pășunat din partea țăranilor, autoritatea centrală îi stătea de multe ori împotrivă, așa cum arată registrele din epocă ale curților nobiliare¹²⁵.

AGRICULTURA ORIENTATĂ CĂTRE EXPORT ȘI PROPRIETATEA FUNCİARĂ DE TIP ÇİFTLIK

Formarea çiftlik-urilor (marile ferme). Atunci când se discută relațiile agrare din Balcani, există un consens între cercetători referitor la ideea că disoluția sistemului *timar* a avut efecte adverse asupra populației rurale. Se consideră că extinderea practicii de delegare a dreptului de a percepe impozitele la colectarea dijmelor în produse a dus la majorarea cotei impozitelor, și de asemenea că interesele percepților de impozite, reprezentate în special de categoria în ascensiune a funcționarilor *âyan* și de alți notabili provinciali, mergeau în sensul unei descentralizări treptate a statului otoman¹²⁶. Ceea ce a urmat este descris cel mai adesea ca o luptă de clasă, purtată pentru controlul pământului și a forței de muncă:

*„Ca un rezultat al asocierii dintre însușirea prin forță a pământurilor, efectele cametei și abandonarea terenurilor cultivate de către țărani, dimensiunea unităților funciare controlate de percepții de impozite a crescut, în special în Rumelia. Aceste mari latifundii erau numite çiftlik. [...] Un çiftlik [...] se baza pe munca în regim de șerbie și pe perceperea dijmelor în produse, acest tip de exploatare fiind perpetuat în special prin mecanismele cametei”.*¹²⁷

Astfel, *çiftlik*-ul, ce simboliza atât re-feudalizarea de facto a societății cât și începuturile agriculturii comerciale în Balcani¹²⁸, este una dintre temele centrale în analiza structurii socio-economice a imperiului în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

Totuși, unele aspecte importante ale acestei instituții par să nu fi fost studiate adecvat până acum. De exemplu, cunoștințele noastre referitoare la procentul de teren arabil pe care îl cuprindeau aceste latifundii, la numărul oamenilor ce lucrau pe ele și la calitatea solului cultivat se află încă într-un stadiu preliminar. Ar fi prematur, de aceea, să facem afirmații generalizatoare atunci când evaluăm rolul socio-economic al *çiftlik*-ului în context balcanic; ar fi chiar mai riscant să încercăm să subsumăm această categorie de proprietate funciară otomană categoriei proprietăților de tip *Grundherrschaft* din Evul Mediu târziu, sau a celor de tip *Gutsherrschaft* din perioada modernă timpurie, din regiunea de la est de Elba, sau chiar categoriei reprezentate de modul de producție capitalist în agricultură¹²⁹.

Articolul de față a accentuat până acum în permanență relația strânsă ce exista între agricultură și creșterea extensivă a animalelor, dintre terenurile arabile și pășuni. Această departajare este relevantă și atunci când discutăm fenomenul *çiftlik*. A fost oare *çiftlik*-ul un tip dominant de unitate de producție agricolă, comparabil cu domeniile producătoare de cereale din Polonia, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea? Sau a fost mai degrabă o instituție aflată la periferia vieții agrare balcanice? Această întrebare referitoare la „localizare” trebuie înțeleasă atât într-o accepțiune economică și legală, cât și într-una geografică.

Procesul de formare a *çiftlik*-urilor a început în secolul al XVI-lea. Persoane influente din lumea rurală erau la acea vreme interesate să acapareze terenuri noi, care erau cel mai adesea terenuri de tip *mezraa*¹³⁰. De multe ori o moară de apă împreună cu o fâneață apropiată serveau ca nucleu al unei noi ferme¹³¹. De asemenea, proprietăți din categoria *mülk* preluate de la țărani — case, vii sau grădini ce puteau fi răspândite în mai multe locuri — sunt uneori înregistrate ca aparținând unui *çiftlik*¹³². O caracteristică izbitoare a acestor domenii era suprafața lor redusă; nu rareori, terenurile erau suficient de mici ca să poată fi arate cu un singur plug într-o singură zi, iar fânețele nu produceau mai mult de o căruță de fân¹³³.

Existau de asemenea în secolul al XVI-lea și domenii mai mari, înființate pe pământuri clasificate ca *mevat* — terenuri părăsite sau nefolosite — și deținute de membrii clasei dominante¹³⁴. Perspectiva cultivării orezului sau a bumbacului¹³⁵ pare să fi fost principalul stimulent ce stătea la baza extinderilor de acest fel ale terenurilor

agricole. Problema forței de muncă pare să fi fost rezolvată prin colonizarea țăranilor dijmași, dar uneori și prin angajarea unor muncitori agricoli plătiți sau chiar prin utilizarea șerbilor¹³⁶.

Totuși, fermele *çiftlik*, fie ele mari sau mici, erau prea puține la acea vreme pentru a putea fi considerate ca fiind în vreun fel o caracteristică a regimului agrar dominant (exportatorii de grâne otomani din a doua jumătate a secolului al XVI-lea erau mai ales membri ai clasei dominante al căror surplus de producție destinat exportului provenea din dijmele percepute de pe domeniile pe care le dețineau în calitate de fiefuri de tip *has* și nu din producția directă a propriilor domenii)¹³⁷.

Prin contrast, *çiftlik*-urile s-au răspândit în număr mare în secolul al XVII-lea. Ele erau totuși, în majoritate, ferme specializate în creșterea animalelor. Cum terenurile cultivate aparținuseră în mare parte așezărilor *mezraa* din secolul precedent, și cum fermele în chestiune, deținute mai ales de membri ai clasei militare, apăruseră, în regiunea anatoliană, în urma războaielor *celâli*, acest proces este considerat ca rezultatul unei dereglări forțate a agriculturii, însoțite de însușirea violentă a pământurilor de către grupuri sociale dominante, în timpul unei perioade de lupte intestinale¹³⁸. Așa cum am văzut, însă, părăsirea pământurilor, urmată de răspândirea activității de creștere a animalelor, constituia o tendință generală în cea mai mare parte a Europei în secolul al XVII-lea. Ar fi forțat să caracterizăm formarea *çiftlik*-urilor, în această perioadă, ca rezultatul unei „uzurpări” a drepturilor de proprietate ale țăranilor¹³⁹.

Accentul pe care îl punem asupra relației dintre declinul agriculturii, răspândirea creșterii animalelor și înmulțirea *çiftlik*-urilor nu trebuie să ne facă, totuși, să neglijăm faptul că agricultura propriu-zisă a continuat, în paralel cu aceste evoluții. Centrele urbane, în special uriașul Istanbul, a cărui populație din secolul al XVII-lea a fost estimată la 700 000 de locuitori¹⁴⁰, trebuiau să fie aprovizionate cu toate felurile de produse. Este deci imposibil ca agricultura orientată către piață să nu fi fost practică în apropierea orașelor mari: de exemplu, un registru de curte din 1641 ne arată că un anume Mehmed Ağa avea 150 de muncitori plătiți în ferma sa situată lângă Manastır în Macedonia de Vest¹⁴¹.

În general, însă, aprovizionarea orașelor intra în sfera „economiei de comandă” otomane¹⁴². Achizițiile oficiale de grâne erau făcute la prețuri de obicei mai scăzute decât cele reale de pe piață. Pentru

regiunile furnizoare, aceste prețuri acționau ca „o povară financiară similară unui impozit”¹⁴³. Așa cum Bruce McGowan a observat cu îndreptățire, sistemul complex de aprovizionare a orașelor a fost „o instituție otomană din secolul al XVI-lea care a devenit tot mai bine organizată cu trecerea timpului”¹⁴⁴. În aceste condiții, producția cerealelor pentru piețele libere urbane nu putea fi un stimul puternic pentru dezvoltarea economiei *çiftlik*-urilor.

Un nou val de formare a *çiftlik*-urilor a apărut în asociere cu ridicarea categoriei *âyan* la statutul de proeminență politică, în secolul al XVII-lea și în special în cel de-al XVIII-lea¹⁴⁵. Rolul grupului social *âyan* era legat de arendarea dreptului de a percepe impozitele. Sistemul de a aloca impozitele *avariz* la nivelul districtual nu ar fi putut funcționa fără cooperarea populației locale. Cu eclipsa socio-politică a cavalerilor *sipahi* și deteriorarea ordinii publice în lumea rurală, notabilii locali au început să își asume un rol tot mai important în administrarea treburilor la provinciale¹⁴⁶. Cu timpul, acești oameni au fost capabili să cumpere unități teritoriale fiscale — *mukataas* — și, mai târziu, districte fiscale *malikânes*, închiriate pe bază ereditară¹⁴⁷. Fără îndoială, *âyan*-ii dețineau o poziție propice pentru a acumula pământ, iar relativa creștere economică ce s-a înregistrat în secolul al XVIII-lea pare să le fi facilitat această intenție.

Se pare că în special perioada dintre 1710 și 1760 a fost o epocă de dezvoltare considerabilă pentru toate sectoarele economiei otomane¹⁴⁸. O intensificare a activităților comerciale în întregul imperiu a fost însoțită de o dezvoltare remarcabilă a manufacturilor de textile și o extindere a exporturilor de materiale textile ca bumbacul, lâna și mătasea, fie ca bunuri prefabricate sub formă de veșminte sau fire de tors, fie ca produse brute, cele din urmă devenind dominante spre sfârșitul secolului datorită „con competiției Indiilor, taxelor vamale protecționiste din Marea Britanie și Franța și, din ce în ce mai mult, progreselor tehnologice ale Occidentului”¹⁴⁹. Efectele acestei dezvoltări agricole erau evidente, în special în cazul bumbacului¹⁵⁰. De o importanță egală din acest punct de vedere au fost introducerea unor plante de cultură noi ca porumbul¹⁵¹ și abrogarea decretelor imperiale care interziseseră cultivarea tutunului în secolul al XVII-lea¹⁵². A existat și o creștere a producției de cereale, care i-a permis guvernului să revoce frecvent interdicția referitoare la exportul grâului¹⁵³. Totuși, chiar și atunci când aceste restricții erau în uz, transporturi de grâu din arhipelag și de pe coastele Egeei au

continuat să ajungă la Marsilia până în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea¹⁵⁴. În 1790, de exemplu, ambasadorul britanic raporta că „o cantitate considerabilă de grâu, orz și linte a fost exportată clandestin în Franța și în diferite părți ale Italiei”¹⁵⁵.

Trebuie să ținem seama, de asemenea, că proporția din producția agrară totală care mergea la export în secolul al XVIII-lea era practic neglijabilă¹⁵⁶. Tot astfel, ar fi greșit să presupunem că domeniile *çiftlik* jucau mai mult decât un rol modest în dezvoltarea economiei agricole din epocă. Aceasta se datora în mare parte faptului că nici statutul social și nici cel politic al unui *âyan* nu erau dependente primordial de deținerea unor proprietăți de tip *çiftlik*, deși este adevărat că unii membri puternici ai acestei categorii sociale dețineau astfel de domenii. Terenurile transformate în *çiftlik* nu căpătau un statut legal calitativ diferit de cel al pământului obișnuit *miri* lucrat de țărani. De exemplu, în secolul al XVII-lea guvernul central pretindea de la persoanele care preluaseră terenuri deținute anterior de către *reaya* aceleași taxe pe care le aveau de plătit și țărani:

Cât despre acei *sipahi* sau alți musulmani care și-au însușit pământuri ale creștinilor și s-au folosit de ele, apoi au găsit scuze ca să nu plătească atunci când a venit vremea să se colecteze *jiziye* și *ispenje* și i-au pus pe săraci să plătească în locul lor, de la aceștia să fie colecteze *jiziye* și *ispenje* așa cum a fost stabilit, indiferent dacă sunt dregători, *sipahi*, sau oricine altcineva¹⁵⁷.

De ce ar fi fost *âyan*-ii foarte interesați să acapareze pământuri, atâta timp cât pământul pe care reușeau să și-l însușească nu se bucura de nici o imunitate fiscală și, în plus, atâta timp cât nu dispuneau de o forță de muncă suficientă? Scriind despre domeniile *çiftlik* aflate în posesiunea unor *âyan*-i importanți din vestul Anatóliei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Halil İnalcık ajunge la următoarea concluzie:

Datorită costurilor mari pe care le presupuneau activitățile agricole și a penuriei de forță de muncă în multe regiuni, proprietarii *çiftlik*-urilor preferau să își transforme fermele în crescătorii de vite sau lăptării (*mandira*), care furnizau bivoli satelor învecinate sau produse lactate orașelor din apropiere¹⁵⁸.

Este semnificativ că — așa cum ne arată Inalcik, împreună cu Gilles Veinstein¹⁵⁹ — cei mai puternici *âyan*-i din regiune nu își datorau avuțiile producției agricole a domeniilor lor, ci „operațiilor financiare de felul cămătăriei, perceperii impozitelor sau controlului comerțului dintre negustorii europeni și producătorii turci”¹⁶⁰. Acest mod de a vedea lucrurile este sprijinit de alte cercetări asupra subiectului¹⁶¹. Se pare, deci, că a-i prezenta pe notabilii provinciali otomani ca pe o clasă latifundiară operând într-un context social analog celui al „celeia de-a doua iobăgii” din Europa de Est înseamnă o supralicitare a documentelor istorice¹⁶².

Economia domeniilor çiftlik în era comerțului liber. Perioada ce se întinde de la sfârșitul războaielor napoleoniene în 1815 până în jur de 1860 a adus transformări sociale și economice profunde în Imperiul Otoman¹⁶³. Capitalismul european a penetrat sfera economiei centralizate otomane. Un moment de răscruce a fost convenția comercială anglo-otomană de la 1838; ea a deschis era comerțului liber¹⁶⁴. Reformele perioadei *tanzimat* (1839–1876), care au întărit birocrația centrală în dauna influenței politice a potenților provinciali *âyan*, au dus la creșterea producției agricole pentru piețele externe¹⁶⁵. Războiul Crimeei din 1853–1856, în timpul căruia au trebuit să fie aprovizionate armate europene numeroase staționate pe teritoriul otoman, a creat o mare cerere de mărfuri¹⁶⁶. Legea rurală din 1853–1856 a consacrat ca proprietate privată multe domenii agricole înființate pe terenuri abandonate¹⁶⁷. Într-o încercare de a stimula cultivarea pe sacră largă a cerealelor pentru piață, guvernul le-a acordat producătorilor reduceri de taxe pentru perioade îndelungate¹⁶⁸. În 1867 străinii au primit dreptul de a deține în proprietate terenuri agricole pe teritoriul otoman¹⁶⁹.

Aceste măsuri au dus la o creștere remarcabilă a producției agricole. Luând ca referință anul 1848, indicii dijmelor arată astfel: 1857 = 183; 1862 = 223; 1867 = 226; 1871 = 336; 1876 = 381¹⁷⁰. Potrivit unei alt calcul, făcut cu mai multă circumspecție, volumul producției agricole a crescut cu mai mult de 100 de procente între 1860 și 1914¹⁷¹. Cu adevărat spectaculoasă a fost dezvoltarea exporturilor agricole: o creștere de 11 ori între 1840 și 1913¹⁷².

În ce fel a afectat comercializarea relațiile sociale de producție în lumea rurală? Am putea crede că fermele de tip *çiftlik* au ajuns să domine producția agricolă. Nu așa au stat însă lucrurile. Atât în

Balcani cât și în Anatolia, locul ocupat de astfel de ferme în ansamblul economiei agrare a rămas în continuare neglijabil. Această observație este coroborată de puținele cercetări empirice care au fost întreprinse până acum, cu scopul de a stabili care a fost suprafața totală a terenurilor incluse în marile exploatari agricole, și numărul total de muncitori agricoli asociați cu ele. De exemplu, districtele Vidin și Kjustendil au fost studiate din această perspectivă și sunt deseori menționate ca regiuni importante cu agricultură de tip *çiftlik* din Bulgaria¹⁷³. Strașimir Dimitrov a arătat însă nu numai că aceste regiuni sunt mult prea reduse ca suprafață pentru a ne permite generalizări la scară națională, dar de asemenea că relațiile de producție de tip *gospodarlik*, caracteristice sistemelor agrare din ambele provincii, au fost cu totul atipice pentru evoluția istorică a *çiftlik*-urilor¹⁷⁴. Astăzi, putem afirma cu toată răspunderea că sistemul *çiftlik* nu a încorporat nici măcar la apogeul său mai mult de 10 procente din terenurile agricole ale Bulgariei, procentul din populația agricolă pe care o cuprindea fiind încă și mai mic¹⁷⁵.

Desigur, Bulgaria (la fel ca și Serbia, de altfel), nu este țara cel mai des asociată cu imaginea domeniilor *çiftlik* din Balcani. Macedonia, împreună cu Tracia și Tessalia, sunt cele care au devenit faimoase (sau mai degrabă notorii) ca regiunile *çiftlik* caracteristice în istoria balcanică. Totuși, nici măcar aici *çiftlik*-ul nu a fost instituția dominantă în agricultură¹⁷⁶. Este general acceptat că multe districte din interior nu puteau juca un rol important ca zone de surplus agricol, nu în ultimul rând datorită facilităților de transport nesatisfăcătoare. Un raport consular către ministerul de externe britanic de la începutul anilor 1860 recomanda ca o investiție profitabilă în Imperiul Otoman „îmbunătățirea navigației pe cursurile de apă interne și a mijloacelor de transport terestru, acestea garantând extinderea imediată a comerțului extern”¹⁷⁷. Studiul lui Bruce McGowan referitor la Manastir a arătat că Macedonia occidentală, care poate fi considerată ca relativ izolată, nu era o regiune *çiftlik* importantă din Balcani¹⁷⁸ (din același motiv, Anatolia centrală nu și-a putut asuma rolul de principal antrepozit cerealier al Istanbulului până la construcția Căii Ferate Anatoliene în anii 1890¹⁷⁹). Ne rămân deci doar platourile înalte ale coastelor maritime, presupuse a fi fost „mai bine irigate și de aceea mai fertile”¹⁸⁰, ca regiunile cu cea mai mare concentrare de *çiftlik*-uri din Imperiul Otoman.

Cu siguranță, însă, podișul macedonian a rămas până în primele decenii ale secolului al XX-lea o regiune inospitalieră și aridă. El continuă să fie regiunea cu cele mai scăzute precipitații din peninsula¹⁸¹. În mod paradoxal, în secolul al XIX-lea în regiune existau și un mare număr de mlaștini, alimentate de inundații ce se succedau cu o periodicitate anuală. Până în anii 1930 doar o mică parte a câmpiilor macedonene au putut fi cultivate; de exemplu, în 1926, numai 900 km² ai câmpiei Salonika, ce avea o suprafață totală de 2080 km², erau acoperiți de culturi¹⁸². Chiar în acele părți care erau utilizate pentru agricultură, salinitatea solului reprezenta — la fel ca astăzi — o problemă serioasă¹⁸³.

În plus, câmpiile din partea de sud a Balcanilor par să fi avut un deficit important în ce privește două elemente ale solului esențiale pentru agricultură, anume nitrogenul și fosforul. Investigațiile solului întreprinse de guvernul grec în anii 1920 au arătat că pământurile de aici erau aproape complet lipsite de nitrogen¹⁸⁴ (rezultate similare au fost obținute în urma testelor realizate după Al Doilea Război Mondial în Macedonia iugoslavă¹⁸⁵). Prin contrast, pământul povârnișurilor muntoase era relativ bogat nu numai în nitrogen, dar și în celălalt mineral, fosforul¹⁸⁶.

Este posibil ca importanța exagerată acordată *çiftlik*-urilor macedonene în bibliografie să provină din interpretarea necritică a datelor furnizate de hărțile și statisticile secolului al XIX-lea. Aceste surse au tendința de a juxtapune mari sate existente pe culmile dealurilor *ab antiquo* cu așezări *mezraa* transformate în *çiftlik*-uri în epoca modernă și, în multe cazuri, de a prezenta o adunătură de câteva colibe ca și când ar fi fost o așezare semnificativă. Existența câtorva familii de clăcași printre locuitorii unui sat mare era suficientă pentru a-l clasifica pe cel din urmă ca având un caracter „mixt”, eliminându-l, prin aceasta, din totalul așezărilor rurale „independente”. Numerele la care se ajungea prin aceste metode formau baza unor calcule statistice care la rândul lor au fost folosite — inițial — ca arme ideologice în lupta pentru obținerea independenței naționale¹⁸⁷. Pentru a arăta cât de derutante pot fi concluziile obținute pe baza materialelor de acest fel, îmi îngădui să îi atrag atenția cititorului asupra tabelului 5.2 din cartea lui Lampe și Jackson, *Balkan Economic History*: autorii afirmă că circa 64 de procente din satele districtelor Salonika, Melnik, Demirhisar și Petrič în a treia pătrime a secolului al XIX-lea erau *çiftlik*-uri¹⁸⁸. Sursa lor

Însă, monografia lui Christo Christov, ne spune clar că țăranii clăcași care cultivau pământurile fermelor *çiftlik* pe teritoriul de astăzi al Republicii Socialiste a Macedoniei formau, către sfârșitul secolului al XIX-lea, mai puțin de 10 procente din populația țărănească¹⁸⁹.

Singura perioadă din timpul stăpânirii otomane în care agricultura de tip *çiftlik* din podișul macedonean a părut a fi promițătoare a fost ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, în care bumbacul din câmpia Seres și din Tessalia era exportat în cantități mari, în special în Franța¹⁹⁰. În timpul războaielor napoleoniene, mai ales în vremea blocadei continentale, exporturile de bumbac pe căile de transport terestre au câștigat în importanță¹⁹¹. Curând după aceea acest tip de comerț a intrat în declin, prețurile urmând o traiectorie descendentă după 1801¹⁹². După războaiele napoleoniene, bumbacul otoman nu a mai putut concura cu cel de mai bună calitate cu care industria din Lancashire era aprovizionată din Statele Unite și India¹⁹³. Creșterea prețurilor din timpul „foametei de bumbac” provocate de Războiul Civil american a stimulat din nou expansiunea culturilor de bumbac din Imperiul Otoman¹⁹⁴. Dar scăderea bruscă a prețurilor ce a urmat sfârșitului războiului, împreună cu fluxurile de bumbac de mai bună calitate și mai ieftin din India, ce putea ajunge acum cu mai mare ușurință în porturile mediteraneene după deschiderea Canalului de Suez, a ucis cu desăvârșire comerțul macedonean cu bumbac¹⁹⁵.

Un alt motiv pentru care fermele *çiftlik* din Macedonia erau sori-te eșecului a fost dezvoltarea spectaculoasă a cultivării unor plante precum tutunul și opiumul, ce se desfășura în special pe pantele destul de uscate ale dealurilor și care necesita utilizarea unui volum mai mare de forță de muncă¹⁹⁶. De exemplu, un hectar de pământ era suprafața maximă ce putea fi cultivată de o familie țărănească de dimensiuni medii, fără a folosi muncă salariată. Ea se putea lipsi chiar și de animalele de tracțiune, căci arăturile puteau fi făcute de țăranii specializați în această muncă. În aceste condiții, tutunul a devenit cel mai important bun pentru export din partea europeană a Imperiului Otoman¹⁹⁷. Expansiunea sa neîntreruptă în interiorul regiunilor tradiționale ale agriculturii cerealiere, ca de exemplu districtul Skopje¹⁹⁸, la sfârșitul secolului al XIX-lea, contrasta cu criza fermelor *çiftlik* de pe câmpiile situate de-a lungul coastelor.

Se pare că problema majoră pe care a întâlnit-o pretutindeni economia agricolă de tip *çiftlik* a fost lipsa brațelor de muncă.

Charles Issawi a arătat că salariile din Imperiul Otoman erau relativ mari prin comparație cu cele din Anglia, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea¹⁹⁹. Acest fapt era cauzat de abundența terenurilor și de prețurile scăzute ale animalelor de tracțiune²⁰⁰. Pe baza rapoartelor consulare engleze, Issawi a calculat că, în 1863, prețul cailor a variat în Turcia între 2 și 7 lire, iar cel al bivoliilor între 3 și 10 lire. La acea vreme, câștigul mediu al unui muncitor agricol se ridica la circa 14 lire pe an. Astfel încât, așa cum spune Issawi, „cu această sumă se puteau cumpăra câțiva acri de pământ în cele mai multe părți ale imperiului, plus două până la patru animale de tracțiune”²⁰¹.

Fermele *çiftlik*, situate deseori în văile bântuite de malarie din apropierea coastelor, nu puteau ține pasul cu agricultura intensivă practică pe loturile țărănești familiale. Un raport consular despre Tracia din anii 1860 menționează că „fermele mici, cu o suprafață variind între 20 și 50 de acri, aflate în proprietatea unor țărani cultivatori, sunt în general mai bine lucrate și mai productive decât cele care folosesc muncă salariată”²⁰². Consulul francez descrie situația existentă în 1861 în următoarele cuvinte:

*„În vecinătatea Smyrnei, mulți au încercat să facă agricultură cu forță de muncă europeană. Au fost angajați elvețieni, germani, alsacieni și chiar francezi din sud, aleși dintre veteranii rodați de un lung sejur în Algeria. Pe terenurile acestea, ca să zicem așa, virgine, agricultura aduc însă cu ea molime care sfârșesc prin a-i risipi pe coloniști. E nevoie de alți oameni, care să redea acestor pământuri valoarea pe care au avut-o cândva, în vremurile vechi. Unde pot fi găsiți însă acești oameni? Probabil printre negrii din interiorul Africii.”*²⁰³

Consulul era probabil conștient de faptul că și în antichitate munca sclavilor fusese cea care făcuse ca acele pământuri să devină roditoare.

Agricultura intensivă a devenit posibilă pe podișurile macedonene (și anatoliene) doar în secolul al XX-lea. Chiar și atunci însă, țărani nu s-au așezat acolo după voie, ci forțați de împrejurări, ca rezultat al unor evenimente tragice cum ar fi deportările și schimburile de populație ce au urmat Primului Război Mondial²⁰⁴. Astăzi, aceste câmpii se numără printre cele mai fertile din lume. Trebuie să ținem seama însă că realitățile de astăzi nu trebuie să fie proiectate retrospectiv în trecutul istoric.

CONCLUZIE

În concluzie, în Imperiul Otoman, relațiile de proprietate în agricultură și-au păstrat aproape același caracter pe întreaga durată a secolului al XIX-lea. Cum putem explica această predominare continuă a micii gospodării țărănești ca unitate de producție, dacă ținem cont de faptul că imperiul devenise, în acea vreme o „periferie” a economiei mondiale? Oare cheia înțelegerii acestei specificități a regiunii trebuie căutată într-o analiză a dinamicii economiei mondiale capitaliste²⁰⁵, sau în însăși istoria otomană?

Acest eseu pune accentul asupra celei de-a doua abordări. Nu vrem să spunem că marile schimbări din Occident cum ar fi dezvoltarea economiei atlantice sau Revoluția Industrială nu au influențat în mod profund sistemul otoman. De fapt, „declinul” otoman început în secolul al XIX-lea este strâns legat de aceste fenomene istorice de mare amploare. Totuși, ele nu au afectat în mod semnificativ relațiile de producție în agricultură, care era principalul sector al economiei otomane. „Transformările” pe care le-a cunoscut imperiul în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, care au fost însoțite de numeroase revolte țărănești, s-au consumat în principal la nivelul superstructurii, fiind soldate cu nimic altceva decât câteva ajustări și reajustări în domeniul mecanismelor distributive ale ordinii socio-politice²⁰⁶.

În consecință, acest eseu s-a concentrat asupra factorilor ce par să fi determinat acest rezultat. Am acordat atenție mai ales fluctuațiilor pe care le-au înregistrat populația, producția, prețurile și veniturile în perioada finală a Evului Mediu și la începutul epocii moderne, fluctuații care au avut un impact puternic asupra vieții rurale în Imperiul Otoman, la fel ca și în alte părți ale continentului²⁰⁷. Totuși, ideea că „o dată ce iau ființă, sistemele de transmitere socială a proprietății impun anumite limite și anumite tipare de evoluție vieții economice”²⁰⁸ se verifică și în cazul otoman. Grupurile sociale care au sprijinit statul centralizat otoman au jucat un rol major acționând astfel încât să mențină proprietatea statului asupra pământului, resurselor și supușilor. Chiar atunci când erau deținute de membri ai elitei conducătoare, domeniile private întinse nu au putut deveni predominante, în principal pentru că forța de muncă trebuia să fie negociată cu o țărănime relativ liberă, iar produsele trebuiau să fie vândute la prețuri stabilite în virtutea mecanismelor economiei centralizate.

În deceniile anterioare Războiului Crimeei, Occidentul industrializat a obținut mari succese în încercările sale de a penetra economic Imperiul Otoman. Putem conveni să folosim, pentru a desemna acest fenomen istoric, expresii specifice școlii lui Wallerstein cum ar fi „incorporare în economia mondială” sau „transformarea înspre o structură de tip periferic”. Este semnificativ, totuși, că birocrăția otomană care a negociat termenii convenției de la 1838, prin care a fost introdus principiul comerțului liber, nu acționau în acest fel ca urmare a presiunilor din partea unei clase de comercianți indigeni, ci din considerente de *raison d'état*. Faptul că statul otoman și-a păstrat independența formală până la dizolvarea sa definitivă avea să exercite o influență decisivă asupra amploarei și formelor pe care le-a luat penetrația economică europeană²⁰⁹. În opinia mea, Chestiunea Orientală nu poate fi redusă la un simplu conflict de interese comerciale într-o regiune periferică a Europei²¹⁰.

În ce privește tema cu care a debutat eseul de față, aceea a înapoierii Imperiului Otoman prin comparație cu Occidentul capitalist, putem reține o concluzie certă: sistemul otoman nu i-a impus țărănimii o „a doua iobăgie”. În același timp, el s-a dovedit un obstacol în calea creșterilor substanțiale ale productivității agricole și a îngreunat tranziția la modul de producție capitalist.

NOTE – Capitolul V

¹ Vezi memorandumul marelui vizir Yemişçi Hasan Paşa către Mehmed al III-lea în Cengiz Orhonlu, *Osmanli tarihine âid belgeler: Telhisler (1597–1607)* (Istanbul, Istanbul Üniversitesi Yayinlari, 1970), p. 32. Pentru declinul literaturii otomane din acest timp vezi Vasilij Dimitrievič Smirnov, *Koçybeg Gjumuldžinskij i drugie osmanskie pisateli XVII veka o pričnach upadka Turcii* (St. Peterburg, 1873); Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte* (Berlin, de Gruyter, 1973), pp. 88–95.

² Dintre multe lucrări referitoare la modernizarea otomană în secolul al XIX-lea vezi Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876* (Princeton, Princeton University Press, 1963) și Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, McGill University Press, 1964), mai ales pp. 138–223.

³ De un deosebit interes pentru această problemă sunt două studii despre Spania: J. H. Elliott, „The Decline of Spain”, în Trevor Aston ed., *Crisis in Europe, 1560–1660: Essays from Past and Present*, (Londra, Routledge & Kegan Paul, 1965), pp. 167–193; și Henry Kamen, „The Decline of Spain: A Historical Myth?”, în *Past and Present*, 81 (1978), pp. 24–50.

⁴ Vezi Peter Flora, *Modernisierungsforschung: Zur empirischen Analyse der gesellschaftlichen Entwicklung* (Opladen, Westdeutscher Verlag, 1974); Hans-Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorien und Geschichte* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1975). Vezi alte contribuții în Werner Conze, Gottfried Schramm, Klaus Zernack, ed., *Modernisierung und nationale Gesellschaft im ausgehenden 18. und im 19. Jahrhundert: Referate einer deutsch-ponischen Historikerkonferenz* (Berlin, In Kommission bei Duncker & Humblot, 1979).

⁵ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, Oxford University Press, 1961); Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow, ed., *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton, Princeton University Press, 1964); William R. Polk, Richard L. Chambers, ed., *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (Chicago, University of Chicago Press, 1968).

⁶ André Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York, Monthly Review Press, 1967); Arghiri Emmanuel, *L'échange inégal: Essai sur les antagonismes dans les rapports économiques internationaux* (Paris, F. Maspero, 1969); Samir Amin, *L'accumulation à l'échelle mondiale. Critique de la théorie du sous-développement* (Dakar,

IFAN, 1970); Johan Galtung, „A Structural Theory of Imperialism”, în *Journal of Peace Research*, 8:2 (1971), pp. 81–113. Traducerea germană a acestui articol a apărut, împreună cu mai multe contribuții latino-americane despre *dependencia*, în Dieter Senghaas, ed., *Imperialismus und strukturelle Gewalt: Analysen über abhängige Reproduktion* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1972). Vezi Senghaas, ed., *Peripherer Kapitalismus: Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974).

⁷ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, vol. 2: *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750* (New York, Academic Press, 1974–1980).

⁸ Immanuel Wallerstein, „The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”, în Osman Okyar, Halil Inalcik, ed., *Social and Economic History of Turkey (1071–1920)* (Ankara, 1980), p. 117, comunicare prezentată la „The First International Congress on the Social and Economic History of Turkey”, Hacettepe University, Ankara, 11–13 Iulie 1977.

⁹ Huri Islamoğlu, Çağlar Keyder, „Agenda for Ottoman History”, în *Review*, 1 (1977), pp. 31–55; Şevket Pamuk, „Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripherilization of the Ottoman Empire, 1830–1913”, (Teză de doctorat, Universitatea din California, Berkeley, 1978); Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, „The Incorporation of The Ottoman Empire into the World-Economy”, comunicare pregătită pentru „International Conference on Turkish Studies”, Madison, Wisc., 25–27 Mai 1979; Immanuel Wallerstein, Reşat Kasaba, „Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750–1839”, în J. L. Bacqué-Grammont, Paul Dumont, ed., *Economie et société dans l'Empire ottoman* (Paris, CNRS, 1983), pp. 335–354; İlkay Sunar, „Anthropologie politique et économique : l'Empire ottoman et sa transformation”, în *Annales ESC*, 35 (1980), pp. 551–579. Vezi Halil Inalcik, „Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings”, în *Review*, 3–4 (1978), pp. 69–96.

¹⁰ Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600* (Londra-New York, Weidenfeld & Nicolson, 1973).

¹¹ Pentru o critică a acestui așa-numit model al comercializării vezi articolele lui Robert Brenner, „Agrarian Class Structure and Economic Development Pre-Industrial Europe”, în *Past and Present*, 70 (Feb. 1976), pp. 30–75; „The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian

Marxism", în *New Left Review*, 104 (July-Aug. 1977), pp. 25–92; „The Agrarian Roots of European Capitalism”, în *Past and Present*, 97 (Nov. 1982), pp. 16–113. Cu referire la istoria otomană vezi Ahmet Insel, „Tanrı'nın hikmetinden sermayenin hikmetine: Wallerstein Tarihi'nin bir eleştirisi”, în *Toplum ve Bilim*, 25–26 (Spring-Summer 1984), pp. 133–148.

¹² Abordarea cazului est-european de către Wallerstein a fost criticată din acest motiv, de exemplu, în Hans Heinrich Nolte, „Zur Stellung Osteuropas im internationalen System der frühen Neuzeit. Außenhandel und Sozialgeschichte bei der Bestimmung der Regionen”, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 28 (1980), pp. 161–197; Vezi de asemenea și Holm Sundhaussen, „Zur Wechselbeziehung zwischen frühneuzeitlichem Außenhandel und ökonomischer Rückständigkeit in Osteuropa: Eine Auseinandersetzung mit der Kolonialthese”, în *Geschichte und Gesellschaft*, 9 (1983), pp. 544–563. Pentru o prezentare a dezbaterilor teoretice vezi Dieter Senghaas, ed., *Kapitalistische Weltökonomie. Kontroversen über ihren Ursprung und ihre Entwicklungsdynamik* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1979); Jochen Blaschke, ed., *Perspektiven des Weltsystems: Materialien zu Immanuel Wallerstein, „Das moderne Weltsystem”* (Frankfurt am Main, campus, 1983); T. H. Aston, C. H. E. Philipin, ed., *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge, Cambridge University Press, 1985). Pentru o prezentare a bibliografiei referitoare la Europa de Est vezi Holm Sundhaussen, „Neuere Literatur zu Problemen der Industrialisierung und der nachholenden Entwicklung in den Ländern der europäischen Peripherie”, în *Südost-Forschungen*, 43 (1984), pp. 283–303.

¹³ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800–1914* (Londra, Methuen, 1981), pp. 1–23.

¹⁴ Fernand Braudel este de părere că „il n'y aura eu décadence franche de l'Empire turc qu'avec les premières années du XIX siècle”. Vezi articolul lui „L'Empire turc est-il une économie-monde?”, în R. Mantran, ed., *Mémorial Ömer Lütfi Barkan* (Paris, A. Maisonneuve, 1980), p. 49. Pentru opinii asemănătoare vezi Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804* (Seattle, University of Washington Press, 1977), p. 282.

¹⁵ Astfel de aprecieri par să fie susținute de proiecția ideologică a situației ideologice actuale în trecutul îndepărtat. Un exemplu recent de acest fel este Christo Ganev, ed., *Istorija na Bulgarija*, t. IV: *Bulgarskijat narod pod osmansko vladicestvo (ot XV do načaloto na XVIII v.)* (Sofija, Bulgarska akademija na naukite, 1983).

¹⁶ Ernst Schulin, *Die weltgeschichtliche Erfassung des Orients bei Hegel und Ranke* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1958); Hans Heinrich

Schaeder, „Die Orientforschung und das abendländische Geschichtsbild“, în H. H. Schaeder, *der Mensch in Orient und Okzident: Grundzüge einer euroasiatischen Geschichte*, Grete Schaeder, ed., (München, Piper, 1960), pp. 397–423; Norman Daniel, *Islam and West. The Making of an Image* (Edinburgh, University Press, 1962).

¹⁷ John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington, Indiana University Press, 1982), p. 33.

¹⁸ Din punct de vedere conceptual, îl urmez aici pe Guy Bois, *Crise du féodalisme: Economie rurale et démographie en Normandie orientale du début du XIe au milieu du XVIe siècle* (Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1976).

¹⁹ Pentru prezentări generale vezi J. C. Russell, „Population in Europe 500–1500“, în C. M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, Vol. 1, *The Middle Age* (Glasgow, Collins, 1972), pp. 25–70; David Grigg, *Population Growth and Agrarian Change: An Historical Perspective* (Cambridge, Cambridge University Press, 1980). Lucrări importante referitoare la diferite regiuni geografice sunt M. Postan, „Revisions in economic History: The Fifteenth Century“, în *Economic History Review*, 9 (1939), pp. 160–167; Wilhelm Abel, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters* (Stuttgart, G. Fischer, 3rd rev. ed., 1976); Maurice Beresford, *The Lost Villages of England* (Londra, Lutterworth, 1954); Władysław Rusiński, „Wüstungen: Ein Agrarproblem des feudalen Europa“, în *Acta Poloniae Historica*, 5 (1962), pp. 48–78; *Villages désertes et histoire économique. XI–XVIe siècles* (Paris, S. E. V. P. E. N., 1965); Rodney H. Hilton, „Villages désertes et histoire économique: recherches françaises et anglaises“, în *Études Rurales*, 32 (1968), pp. 104–109; M. W. Beresford, J. G. Hurst, ed., *Deserted Medieval Villages* (Londra, Lutterworth, 1971); John Day, „Malthus démenti? Sous peuplement et calamités démographiques en Sardaigne au bas Moyen Age“, în *Annales ESC*, 30 (1975), pp. 684–702. Pentru Balcani, vezi David Jacoby, „Phénomènes de démographie rurale a Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles“, în *Études rurales*, 5–6 (1962), pp. 171–186; Hélène Antoniadis-Bibicou, „Villages désertes en Grèce: Un bilan provisoire“, în *Villages désertes et histoire économique*, pp. 343–417; Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study* (Princeton, Princeton University Press, 1977).

²⁰ Alfred Philippson, *Die griechischen Landschaften, I/1: Thessalien und die Spercheios-Senke* (Frankfurt am Main: Klostermann, 1950), p. 225; Božidar Ferjančić, *Tesalija u XIII i XIV veku* (Beograd: Srpska akademija

nauka i umetnosti, 1974), pp. 198–205; P. Ş. Năsturel, „Les valaques balkaniques aux Xe–XIIIe siècles (Mouvements de population et colonisation dans la Roumanie grecque et latine)”, în *Byzantinische Forschungen*, 7 (1979), pp. 89–112; Borislav Primov, „Suzdavaneto na vtorata bulgarska duržava i učastieto na Vlastie”, în D. Angelov et al., ed., *Bulgaro-rumunskite vruzki i otnošenija prez vekovete. Izsledvanija. t. I (XII–XIX v.)*, (Sofija, Bulgarska akademija na naukite, 1965), pp. 24–28.

²¹ Exemple interesante sunt insulele Eubonia și Creta sub stăpânire venețiană, amândouă înregistrând un declin economic pronunțat în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Vezi Alfred Philippson, *Die griechischen Landschaften, I/2: Das östliche Mittelgriechenland und die Insel Euboea* (Frankfurt am Main, Klostermann, 1951, p. 635; Elijah Ashtor, „Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century”, în *Journal of European Economic History*, 5 (1976), pp. 533–586. Johannes Koder afirmă că atacurile piraților turci, împreună cu epidemiile, au fost factorii principali ai declinului populației în Eubonia în secolul al XV-lea. El arată, însă, că, datorită imigrației albanezilor de pe continent, depopularea nu a tins cote critice, vezi J. Koder, *Negroponte: Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboea während der Zeit der Venezianerherrschaft* (Viena, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1973), pp. 170–173. Pentru revizuire critice ale opiniei larg răspândite după care devastările războiului au cauzat un declin economic și demografic persistent la sfârșitul Evului Mediu, vezi G. Bois, *Economie rurale et démographie en Normandie orientale*, pp. 10–11; Svend Gissel et al., *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries, c. 1300–1600: Comparative Report from the Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages* (Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1981), pp. 135f., 206–209, 238f.

²² Pentru terminologie și traducerea textelor, vezi Nicoară Beldiceanu, „La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I”, în *Revue des études roumaines*, 3–4, (1957), pp. 111–129; B. Djurdjev et al., ed., *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak* (Sarajevo, 1957) (Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustratia, serija I: Zakonski spomenici, sv. 1).

²³ M. Gyóni, „La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen-Age”, în *Byzantinoslavica*, 12 (1951), pp. 29–42; Vasil Marinov, „Ethnographische Charakteristik der Transhumanz in den Ländern der Balkanhalbinsel”, în AIESEE, *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, t. VII (Sofia, Académie Bulgare

des Sciences, 1971), pp. 535–548; Nicolae Dunăre, „Typologie des traditionellen Hirtenlebens im karpatobalkanischen Raum“, în *Zeitschrift für Balkanologie*, 11:2 (1975), pp. 23–28.

²⁴ Halil Inalcik, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar I* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954), pp. 154–156; Nicoară Beldiceanu, Irčne Beldiceanu-Steinherr, „Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves“, în *Südost-Forschungen*, 24 (1965), pp. 116–118; Dušana Bojani-Luka, *Turski zakoni i zakonski popisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast* (Beograd, Istorijski institut, 1974), p. 112.

²⁵ Ernst Werner, *Die Geburt einer Großmacht: Die Osmanen (1300–1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, a 4-a ediție (Berlin, Akademie-Verlag, 1985), pp. 146–148.

²⁶ Ömer L. Barkan, „Osmanli İmparatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler“, în *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1949–1950), pp. 524–570; 13 (1953–1954), pp. 209–237. Vezi Halil Inalcik, „Ottoman Methods of Conquest“, în *Studia Islamica*, 2 (1954), pp. 103–129, mai ales pp. 122–125.

²⁷ Salahaddin Çetintürk, „Osmanli İmparatorluğunda yürük sinifi ve hukukî statüleri“, în *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (1943), pp. 107–116; M. Tayyib, Gökbilgin, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân* (Istanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1957); Metodije Sokoloski, „Zu jurucite i juručkata organizacija vo Makedonija od XV–XVIII vek“, în *Istorija*, 9:1 (1973), pp. 85–99; Enver M. Şerifgil, „Rumeli’de eşinci yürükler“, în *Türk Dünyası Araştırmaları*, 12 (lunie, 1981), pp. 65–83.

²⁸ M. Tayyib Gökbilgin, *XV–XVI. Asirlarda Edirne ve Paşa Livasi. Vakıflar – Mülkler – Mukataalar* (Istanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952). Vezi și Werner, *Die Geburt einer Großmacht*, pp. 167f.

²⁹ Ömer L. Barkan, „Osmanli İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler“, în *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), pp. 279–365.

³⁰ Elizabeth A. Zachariadou, „Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)“, în *Südost-Forschungen*, 28 (1969), pp. 1–12; „Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495–1520“, în *Südost-Forschungen*, 30 (1971), pp. 1–35 plus 14 planșe; Zdenka Veselá-Přenosilová, „Sur l’activité du Monastere de Ste. Catherine de Sinad’ en Bosnie“, în *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 28–29 (1978–1979), pp. 257–267; Fehim Dž. Spaho, „Nekoliko turskih dokumenata o Monastiru Mileševo“, în *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 28–29 (1978–1979), pp. 363–374; Vančo Boškov, „Pitanje autentičnosti Fojničke ahd-name

Mehmeda II iz 1463. godine", în *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 28–29 (1977–1979), pp. 87–105; și „Dokumenti Bajazita II u Hilandaru (Sveta Gora) – Komentar i registri”, în *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 31 (1981), pp. 131–154.

³¹ Franz Babinger, „Scheich Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simaw”, în *Der Islam*, 11. (1921), pp. 1–106; Abdülbâki Gölpınarlı, *Simavna Kadisioğlu Şeyh Bedreddin* (Istanbul, Eti Yayınevi, 1966); Nedim Filipovi, *Princ Musa i Šejh Bedreddin* (Sarajevo, Svjetlost, 1971); Werner, *Die Geburt einer Großmacht*, pp. 217–233; Necdet Kurdakul, *Bütün yönleriyle Bedreddin* (Istanbul, Döler Reklam Yayınları, 1977).

³² Mihailo Dini, „Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina”, în *Jugoslavenski istoriski časopis*, 3 (1937), pp. 119–146; Traian Stoianovich, „The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, în *Journal of Economic History*, 20 (1960), pp. 234–313; Francis W. Carter, *Duvrovnik (Ragusa): A Classic City-State* (Londra, New York, Seminar Press, 1972), pp. 138, 151ff.; Max Demeter Peyfuss, „Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien: Soziale und nationale Differenzierung im Spiegel der Privilegien für die griechisch-orthodoxe Kirche zur Heiligen Dreifaltigkeit”, în *Österreichische Osthefte*, 17 (1975), pp. 258–268.

³³ Conștiința acestui fapt era comună tuturor „țăranilor soldați”. Un exemplu binecunoscut este cel al haiducilor unguri în perioada modernă timpurie. Vezi István Rácz, *A hajdúk a XVII. Században* (Debrecen, Universitatea din Debrecen, 1969); Gusztáv Heckenast, ed., *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.–17. Jahrhundert* (Budapesta, Akadémia Kiadó, 1977).

³⁴ Fikret Adanir, „Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa”, în *Südost-Forschungen*, 41 (1982), pp. 43–116.

³⁵ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi*, I: 1243–1453 (Istanbul, Cem Yayınevi, 1974), pp. 285–386; Pentru un exemplu de familie aristocratică turcă vezi Ismail Hakki Uzunçarşılı, *Çandarlı vezir ailesi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1974).

³⁶ Despre Interregnum vezi Paul Wittek, „De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople”, în *Revue des études islamiques*, 12 (1938), pp. 1–34.

³⁷ Vezi Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende* (München, F. Bruckmann, 1953), p. 266; Halil İnalcık, „The Rise of the Ottoman Empire”, în *A History of the Ottoman Empire to 1730* (Cambridge, Cambridge University Press, 1976), pp. 40–53; Osman Turan, *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, a 3-a ediție (Istanbul,

Nakişlar Yayınevi, 1979), pp. 363–399; Bistra Cvetkova, „Sur certaines reformes du régime foncier au temps de Mehmet II”, în *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 6 (1963), pp. 104–120; Ernst Werner, *Sultan Mehmed der Eroberer und die Epochenwende im 15. Jahrhundert* (Berlin, Akademie-Verlag, 1982).

³⁸ Ömer L. Barkan, „Timar”, în *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 12 (Istanbul, 1972), pp. 287–333; şi „Feodal düzen ve Osmanlı timari”, în *Türkiye iktisat tarihi semineri*, Ankara, 8–10 Haziran 1973. Metinler/Tarişmalar, O. Okyar, Ü. Nalbantoğlu, ed., (Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayını, 1975), pp. 1–24; Hamid Hadžibegi, „Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stolje u”, în *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 2 (1947), pp. 139–206. Despre originile instituţiei, vezi Nicoară Beldiceanu, *Le timar dans l'Etat ottoman: début XIVe-debut XVIe siècle* (Wiesbaden, Harrassowitz, 1980).

³⁹ F. A. Belin, „Étude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie”, în *Journal asiatique*, 18 (1861), p. 410. Vezi de asemenea, Colin Imber, „The Status of Orchards and Fruit Trees in Ottoman Law”, în *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981–1982), pp. 763–774.

⁴⁰ Ömer L. Barkan, „Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfların hukukî statüsü”, în *Ülkü*, 9 (1937), pp. 33–48, 101–116, 329341; 10 (1937), pp. 147–159, 293–302, 414–422; Barkan „Türkiye’de toprak meselesinin tarihi esasları”, în *Ülkü* 11 (1938), pp. 51–63, 233–240, 339–346.

⁴¹ Halil İnalcık, „Osmanlılarda raiyyet rûsûmu”, în *Bellekten*, 23 (1959), pp. 575–610; Vera Mutafçieva, „De l’exploitation féodale dans les terres de population bulgare sous la domination turque au XVe et XVIe s.”, în *Etudes historiques*, 1 (1960), pp. 145–170; Mutafçieva, *Agrarnite Otnoşenija v Osmanskata imperija prez XV–XVI v.* (Sofija, Bulgarska akademija na naukite, 1962); D. Bojani-Lukač, „De la nature et de l’origine de l’ispendje”, în *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 68 (1976), pp. 9–30.

⁴² B. C. Nedkoff, „Osmanlı İmparatorluğunda cizye (baş vergisi)”, în *Bellekten*, 8 (1944), pp. 599–649; Ömer L. Barkan, „894 (1488–1489) yılı cizyesinin tahsilatına âit muhasebe bilançoları”, în *Belgeler*, 1:1 (1964), pp. 1–117; Hamid Hadžibegi, *Glavarina u Osmanskoj državi* (Sarajevo, Orijentalni institut, 1966).

⁴³ Vezi tabelul 1 în Ljuben Berov, *Dviženieto na cenite na Balkanite prez XVI–XIX vek i evropejskata revolucija na cenite* (Sofija, Bulgarska akademija na naukite, 1976), pp. 183–185.

⁴⁴ Hamid Hadžibegi, „Džizja ili hara”, în *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 3–4 (1952–1953), pp. 55–136; 5 (1954–1955), pp. 43–102; Gyula Kaldy-Nagy,

ed., *Kanuni devri Budin tahrir defteri, 1546–1562* (Ankara, Ankara Üniversitesi Yayinlari, 1971), p. 1; Adem Handži , „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stolje a, în *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32–33 (1982–1983), pp. 129–146.

⁴⁵ De exemplu, în *sancak-ul Srem*, unde creșterea animalelor era foarte importantă în secolul al XVI-lea, contribuția acestui impozit la veniturile globale provenite în mod obișnuit din impozite era de numai 7 procente. Vezi Bruce W. McGowan, ed., *Sirem sancaği mufassal tahrir defteri* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983), p. LXIV.

⁴⁶ Hamid Hadžibegi , „Porea na sitnu stoku i korištenje ispaša”, în *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 8–9 (1958–1959), pp. 63–109.

⁴⁷ Ömer L. Barkan, „Avariz”, în *Islâm Ansiklopedisi*, vol. 2 (Istanbul, 1943), pp. 13–19; Bistra Cvetkova, *Izvnredni danuci i duržavni povinnosti v bulgarskite zemi pod turska vlast* (Sofija, Bulgarska akademija na naukite, 1958).

⁴⁸ Inalcik, „Osmanlilar da raiyyet rüsûmu”, p. 598; Vera P. Mutafçieva, „Kategoriite feodalno zavisimo naselenie v našite zemi pod turska vlast prez XV–XVIv.”, în *Izvestija na Instituta za istorija pri Bulgarskata akademija na naukite*, 9 (1960), p. 80.

⁴⁹ Ömer L. Barkan, „Osmanli Imparatorluğunda çiftçi siniflarin hukukî statüsü”, p. 103 fn.1.

⁵⁰ McGowan, *Sirem sancaği*, p. LXXII.

⁵¹ Traian Stoianovich, „Balkan Peasants and Landlords and the Ottoman State: Familial Economy, Market Economy and Modernization”, în N. Todorov et al., ed., *La révolution industrielle dans le Sud-Est Européen—XIX. S.* (Sofia, Institut d'Etudes Balkaniques, 1977), p. 174 și urm. Așa cum au arătat Lampe și Jackson, „acest sistem le-a dat posibilitatea țăranilor balcanici să cultive cereale vreme de un secol în condiții mai bune, dacă nu chiar cu mijloace mai moderne și cu stimulente mai puternice de a produce în vederea comercializării, prin comparație cu situația de lupte intra-feudale de la sfârșitul Evului Mediu”, vezi *Balkan Economic History*, p. 53.

⁵² B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe. A.D. 500–1850* (Londra, Arnold, 1963), pp. 195–206; Peter Kriedte, *Spätfeudalismus und Handelskapital. Grundlinien der europäischen Wirtschaftsgeschichte vom 16. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1980), pp. 28–78.

⁵³ Maurice Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle* (Paris, S.E.V.P.E.N., 1966), pp. 125–140; Jorjo Tadi , „L'unité économique des Balkans et de la région méditerranéenne”,

în AIESEE, *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, III (Sofia, Académie Bulgare des Sciences, 1969), pp. 630–640; Nikolaj Todorov, *Balkanskijat grad XV–XIX vek. Socijalno-ekonomičesko i demografsko razvitie* (Sofija, Nauka i izkustvo, 1972); Aleksandar Stojanovski, *Gradovite na Makedonija od krajot na XIV do XVII vek – Demografski proučuvanja* (Skopje, Institut za nacionalna istorija, 1981).

⁵⁴ Halil Inalcik, *Hicrî 835 tarihli suret-i defter-i Sancağ-i Arvanid* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954), p. XXIX, și „The Emergence of Big Farms, Çiftliks. State, Landlords and Tenants”, în *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman* (Collection Turcica, III), (Louvain, Peeters, 1984), p. 112.

⁵⁵ *Les Institutions ottomanes en Europe* (Wiesbaden, F. Steiner, 1978), p. 15.

⁵⁶ *Bulgarskata narodnost prez 15i vek. Demografsko i etnografsko izsledvane* (Sofija, nauka i izkustvo, 1972), pp. 20–56.

⁵⁷ *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. Vol. 1, *Einleitung, Textproben* (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1955), p. 77. Pentru diferitele sensuri ale cuvântului „puszta” în contextul geografiei istorice vezi Péter Gunst, „Das ungarische Wort *puszta* und seine Bedeutung”, în Ingomar Bog et al., ed., *Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag*, (Hannover, M. & H. Schaper, 1974), pp. 212–216.

⁵⁸ „Kum vuprosa za razvitiето na selištnata mreža i na nejnite elementi v središtnata i iztočnata čast na Balkanite ot VII do XVIII v.”, în *Izvestija na Instituta za istorija pri Bulgarskata akademija na naukite*, 18 (1967), pp. 89–146, în mod special p. 135.

⁵⁹ „Kum vuprosa za razvitiето ...”, p. 136.

⁶⁰ Strašimir Dimitrov, „Mezrite i demografskijat kolaps na bulgarskata narodnost prez XV v.”, în *Vekove*, 2:6 (1973), pp. 50–65.

⁶¹ W. D. Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren* (Göttingen, Göttinger Geographische Abhandlungen, 46, 1968), pp. 169ff.

⁶² Wolf-Dieter Hütteroth, Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century* (Erlangen, Eranger Geographische Arbeiten, 5, 1977), p. 29. Ehud Toledano, „The *sanjaq* of Jerusalem in the Sixteenth Century. Aspects of Topography and Population”, în *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), pp. 279–319.

⁶³ Suraiya Faroqhi, „Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, II”, în *Turcica*, 11 (1979), p. 104f. Vezi de asemenea, Faroqhi, „The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century”, în *Archivum Ottomanicum*, 8 (1983), p. 225f.

⁶⁴ Desigur, fenomenul satelor abandonate — așa cum s-a arătat mai sus — nu era necunoscut în Balcani. Dar recensămintele otomane le înregistrau ca atare, și nu ca *mezraa*, așa cum ne sugerează o examinare sumară a documentelor de tip *tahrir defterleri* publicate. Pentru mai multe exemple vezi Gy. Kaldy-Nagy, *Kanuni devri Budin tahrir defteri*, pp. 61–63, 114, 152, 224, 322, 323, 336; *Opširni popisni defteri od XVI vek za Kustendilskiot sandžak (Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod*, t. V, kn. II), trad. și ed. Metodi Sokolski (Skopje, Archiv na Makedonija, 1980), pp. 101, 178, 234, 311, 469, 493, 558, 588; B. McGowan, *Sirem sancağı mufassal tahrir defteri*, pp. 85, 111, 340, 463, 492, 505. Un exemplu interesant la p. 37, unde un sat „Belevag” din districtul *nahiye „llok”* este înregistrat ca abandonat (hâli ez râya), dar în vecinătatea sa apare și o *mezraa*, putând practic același nume, ca *mezraa-i belevega* — ceea ce ne sugerează că otomanii făceau diferența dintre cei doi termeni.

⁶⁵ Dimitrov, „Mezrite i demografskijat kolaps”, p. 52 și urm. Pentru mai multe exemple pentru *yürük mezraas* vezi *Opširni popisni defteri od XVI vek za Kustendilskiot sandžak*.

⁶⁶ Bruce McGowan, „Food Supply and Taxation on the Middle Danube, 1568–1579”, în *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), pp. 139–196.

⁶⁷ W. -D. Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien*, p. 170f; Faroqhi, „The Peasants of Saideli”, p. 230f.

⁶⁸ Yusuf Halaçoğlu, „Tapu-tahrir defterlerine göre XVI. Yüzyilin ilk yarısında Sis (= Kozan) sancağı”, în *Tarih Dergisi*, 32 (1979), pp. 819–892; Mustafa Soysal, *Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurovas. Mit besonderer Berücksichtigung der Yüreğir-Ebene* (Erlangen, Erlanger Geographische Arbeiten, 4, 1976).

⁶⁹ Ömer L. Barkan, „Mülk topraklar ve sultanların temlik hakkı”, în *Istanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 7 (1941), pp. 157–176. Vezi de asemenea, Klaus Schwarz, „Eine Herrscherurkunde Sultan Murads II. Für den Wesir Fazlullâh”, în *Journal of Turkish Studies*, 5 (1981), pp. 45–60.

⁷⁰ Halil Inalcik, „Rice Cultivation and the *çeltükçi-re'âyâ* System in the Ottoman Empire”, în *Turcica* 14 (1982), pp. 69–141. Vezi de asemenea, Nicoară Beldiceanu, I. Beldiceanu-Steinherr, „Riziculture dans l'Empire ottoman (XVe–XVIe siècle)”, în *Turcica*, 9–10 (1978), pp. 9–28.

⁷¹ Inalcik, „Rice Cultivation”, pp. 83–84.

⁷² Halil Inalcik, „Servile Labor in the Ottoman Empire”, în Abraham Ascher, Tibor Halasi-Kun, Béla K. Király, ed., *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern* (Brooklyn, N.Y., Brooklyn College Press, 1979), pp. 25–52.

⁷³ Mustafa Akdağ, „Timar rejiminin bozuluşu”, în *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 (1945), pp. 419–431; Halil Cin, *Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin bozulması* (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978); Halil Inalcik, „Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700”, în *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), pp. 283–337.

⁷⁴ Nikolaj Todorov a afirmat că: „La loi même et la pratique courant permettaient aux personnes qui s'établissaient ailleurs d'y exercer librement une autre profession” și mai departe: „La circulation de la main-d'œuvre n'était pas sérieusement entravée par les rapports agraires existants”. Vezi Nikolaj Todorov „Sur quelques aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman”, în *Revue des études sud-est européennes*, 1 (1963), pp. 118 și 121. Bistra Cvetkova, de asemenea, a arătat că, dacă plătea o anumită taxă, un țăran putea oricând să „abandonne l'agriculture pour devenir artisan, transporteur ou ouvrier”. Vezi „Actes concernant la vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles”, în *Revue d'études islamiques*, 4 (1972), p. 356. Despre relativa libertate a țăranilor din Balcani din această perioadă vezi de asemenea Peter F. Sugar, *Southeastern Europe*, pp. 212, 218 și urm.

⁷⁵ Aleksandar Matkovski, care pornește de la teza că *reaya* erau șerbi legați de pământ – vezi *Kreposništvo v Makedonija vo vreme na turskoto vladeenje* (Skopje, Institut za nacionalna istorija, 1978) – studiază fenomenul țăranilor care abandonau agricultura în contextul potestului social împotriva sistemului feudal otoman. Vezi de același autor, *Otporot v Makedonija vo vremeto na turskoto vladeenje*, vol. 1, *Pasivniot otpor* (Skopje, Misl, 1983), *passim*. Punctul de vedere opus în legătură cu șerbia în Imperiul Otoman, reprezentat de Ömer L. Barkan, „Türkiye'de servaj var mi idi?”, în *Belleter*, 20 (1956), pp. 237–246, este deficitar datorită unei abordări strict juridice a problemei.

⁷⁶ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1660–1800* (Cambridge, Cambridge University Press, 1981), p. 53.

⁷⁷ Vezi Ömer L. Barkan, „Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles”, în *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1 (1957), pp. 9–36, mai ales pp. 26–31; Josiah C. Russell, „Late Medieval Balkan and Asia Minor

Population" în *Journal of Economic and Social History of Orient*, 3 (1960), pp. 265–274; Leila Erder, Suraiya Faroqi, „Population Rise and Fall in Anatolia, 1550–1620”, în *Middle Eastern Studies*, 15 (1979), pp. 322–345.

⁷⁸ Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé*, pp. 125 și urm.

⁷⁹ Pentru lista perioadelor de secetă și foamete în Imperiul Otoman între 1578 și 1637 vezi Lütfi Güçer, *XVI–XVII. Asirlarda Osmanli İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alinan vergiler* (Istanbul, Istanbul Üniversitesi Yayınları, 1968), pp. 8–9.

⁸⁰ Despre sistemul de aprovizionare a Istanbulului vezi Lütfi Güçer, „XVI. Yüzyil sonlarında Osmanli İmparatorluğu dahilinde hububat ticaretinin tabii olduğu kayıtlar”, în *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, 13 (1951–52), pp. 79–98; Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle: Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale* (Paris, A. Maisonneuve, 1962), pp. 181–213; M.M. Alexandrescu-Dersca, „Quelques données sur la ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle”, în *AIESEE, Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, vol. III (Sofia, Académie Bulgare des Sciences, 1969), pp. 661–673; Suraiya Faroqi, „İstanbul'un iâşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk limanı (16.-17. yüzyıllar)”, în *ODTÜ Gelişme Dergisi 1979–80 Özel Sayısı*, pp. 139–154; McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 10–15.

⁸¹ Vezi Faroqi, „The Peasants of Saideli”, pp. 221–223.

⁸² Faroqi, „The Peasants of Saideli”, p. 224 și urm.

⁸³ Faroqi, „The Peasants of Saideli”, p. 224.

⁸⁴ M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600* (Londra, Oxford University Press, 1972).

⁸⁵ Cook, *Population Pressure*, pp. 25–27.

⁸⁶ Suraiya Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650* (Cambridge, Cambridge University Press, 1984), pp. 267–287.

⁸⁷ Ömer L. Barkan, „The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East”, în *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), pp. 3–28 și „Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655”, în *Histoire économique du monde méditerranéen 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, vol. 1 (Toulouse, E. Privat, 1973), pp. 65–79.

⁸⁸ Aceasta a fost situația la începutul secolului al XVIII-lea. Vezi Strašimir Dimitrov, „Politikata na upravljavaštata vurchuška v Turcija sprjamo spachijstvoto prez vtorata polovina na XVIII v.”, în *Istoričeski pregled*, 18:5 (1962), pp. 32–60, mai ales 37–39.

⁸⁹ Vera Mutafčieva, Strašimir Dimitrov, *Sur l'état du systcme des timars des XVIIe–XVIIIe s.* (Sofia, Académie Bulgare des Sciences, 1968), pp. 21 și urm.

⁹⁰ Inalcik, *The Ottoman Empire*, p. 49 și urm.

⁹¹ Vezi Bistra Cvetkova, „Recherche sur le système d'affermage (*il-tizam*) dans l'empire ottomane au cours du XVIe siècle par rapport aux contrées bulgares”, în *Rocznik orientalistyczny*, 27:2 (1964), pp. 111–132.

⁹² Pentru apariția categoriei *levendat* vezi Mustafa Cezar, *Osmanli tarihinde levendler* (Istanbul, Güzel Sanatlar Akademisi Yayinlari, 1965), pp. 30–40.

⁹³ Vezi Inalcik, „Military and Fiscal Transformation”, pp. 287 și urm.; idem, „The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East”, în J. Parry, M. E. Yapp, ed., *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra, Oxford University Press, 1975), pp. 195–217. Prin contrast, Niels Steensgaard a avansat ipoteza că nu transformările tehnologice ca reacție la superioritatea militară austriacă, ci creșterea disponibilului de capital lichid al guvernului, ca rezultat al inflației în timpul revoluției prețurilor, a pregătit terenul pentru sistemul de mercenariat din Imperiul Otoman. Vezi, de acest autor, *The Asian Trade of the Seventeenth Century. The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (Chicago și Londra, University of Chicago Press, 1974), p. 80.

⁹⁴ Lucrarea clasică despre mișcarea *celâli* este cea a lui Mustafa Akdağ, *Celâli isyanlari (1550–1603)* (Ankara, Ankara Üniversitesi Yayinlari, 1963). Vezi de asemenea, William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000–1020/1591–1611* (Berlin, K. Schwarz, 1983).

⁹⁵ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 86 și urm., 131–134.

⁹⁶ Vezi Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur: Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter* (Hamburg-Berlin, P. Parey, 1978), pp. 129–135 și *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa: Versuch einer Synopsis* (Hamburg-Berlin, P. Parey, 1974), pp. 17–32. Vezi și aprecierile critice referitoare la influența climei asupra productivității agricole în T. M. L. Wigles et al., ed., *Climate and History: Studies in Past Climates and Their Impact on Man* (Cambridge, Cambridge University Press, 1981).

⁹⁷ În cuvintele diplomatului, „Von Griegischen Weissenburg şBelgradeţ bis daher şAleksinacţ sein uns stetig viel Leuth, entweder der ungewöhnlichen Luft, Speis oder Tranck und großer Hitz, die gewest, erkrankt, alle miteinander hitzige Kranckheiten”. Vezi Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein*

Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606) (München, R. Oldenburg, 1983), p. 114. Pentru lista epidemiilor din Balcani în secolul al XVII-lea vezi Vladimir Bazala, „Calendarium pestis (II)”, în *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, 2 (Belgrad, 1957), pp. 72–87.

⁹⁸ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 108–110. Cf. Inalcik, „Military and Fiscal Transformation”, pp. 313–317. Pentru informații despre *nüzul*, o categorie importantă de taxe extraordinare pe cereale, vezi Güçer, *XVI–XVII. Asirlarda Osmanli Imparatorluğunda hububat meselesi*, pp. 69–92.

⁹⁹ Despre reforma *cizye* din 1691, vezi McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 80–85.

¹⁰⁰ Avdo Su eska, „Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avâriz-i dîvânîye und die Tekâlîfi örfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts”, în *Südost-Forschungen*, 27 (1968), pp. 89–130, în mod special pp. 97 și urm.

¹⁰¹ Bistra Cvetkova, *Chajdutstvoto v bulgarskite zemi prez 15/18 vek* (Sofia, Nauka i izkustvo, 1971); John K. Vasdravellis, *Klephts, Armatoles and Pirates in Macedonia during the Rule of the Turks (1627–1821)* (Thessalonikē, Makedonikē bibliothēkē, 43, 1975); Aleksandar Matkovski, *Otporot v Makedonija vo vremeto na turskoto vladeenje*, vol. 3, *Ajdutstvoto* (Skopje, Mislă, 1983). Vezi de asemenea, Adanir, „Heiduckentum und osmanische Herrschaft”.

¹⁰² Vezi T. Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560–1660. Essays from „Past and Present”* (Londra, Routledge & Kegan Paul, 1965); Jean de Vries, *Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600–1750* (Cambridge, Cambridge University Press, 1976); Geoffrey Parker, Lesley M. Smith, ed., *The General Crisis of the Seventeenth Century* (Londra, Routledge & Kegan Paul, 1978); Miroslav Hroch, Josef Petráň, *Das 17. Jahrhundert – Krise der Feudalgesellschaft?* (Hamburg, Hoffmann & Campe, 1981).

¹⁰³ Vezi Slicher van Bath, *Agrarian History*, pp. 206–221; Henry Kamen, *The Iron Century: Social Change in Europe 1550–1660* (Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1971), pp. 223–228; Kriedte, *Spätfeudalismus und Handelskapital*, pp. 83–89.

¹⁰⁴ Jerzy Topolski, Andrzej Wyczański, „Les fluctuations de la production agricole en Pologne XVIe–XVIIIe siècles”, în Joseph Goy, Emmanuel Le Roy Ladurie, ed., *Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvement de la production agricole à l’époque préindustrielle* (Paris, Cahiers des Études rurales, 4, 1983), pp. 129–134.

¹⁰⁵ Soysal, *Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurovas*, p. 38.

¹⁰⁶ Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien*, pp. 163–208.

¹⁰⁷ În cuvintele diplomatului, „... ein schön eben Land, da viel Reis wechst ..., von vielen Dörfern besetzt und die Velder wol sonderlich mit Reis erbauen”. Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel*, p. 118.

¹⁰⁸ Textul original: „... ein braite Hayden zwischen zweyen Gebürge”, Nehring, *Adam Freiherrn*, p. 116.

¹⁰⁹ O mențiune frecventă în *itinerarium*-ul diplomatului era următoarea: „Diesen Tag haben wir auch bis daher durch ein ungebauet waldechtig Land gefahren, auch den gantzen Tag kein Dorff noch Haus gesehen”. Nehring, *Adam Freiherrn*, p. 113.

¹¹⁰ Nehring, *Adam Freiherrn*, p. 103.

¹¹¹ Comentariul în original: „... da uns die bulgarischen Weiber in großer Menge allerley Obs vom Gebürg herab zu kauffen gebracht”, Nehring, *Adam Freiherrn*, p. 115.

¹¹² În original, „... ein schön wolgebauet Thal, herumb etliche Dorffer auf den Höhen liegen”. Nehring, *Adam Freiherrn*, p. 116.

¹¹³ În original, „... ein schön gelegen, doch gar wenige gebauet Thal ..., darin zimlich viel Weingärten zu sehen gewest”, Nehring, *Adam Freiherrn*, p. 116.

¹¹⁴ Constantin J. Jireček, *Die Heerstraße von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe: Eine historisch-geographische Studie* (Praga, 1877); Olga Zirojevi, *Carigradski drum od Beograda do Sofije, 1459–1683* (Belgrad, Zbornik Instituta muzeja Srbije, vol. 7, 1970); Zirojevi, *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku* (Novi Sad, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1976).

¹¹⁵ „Agricultural Activities in a Bektashi Center: the tekke of Kizil Deli 1750–1830”, în *Südost-Forschungen*, 35 (1976), pp. 69–96.

¹¹⁶ „Agricultural Activities in a Bektashi Center”, p. 72.

¹¹⁷ „Agricultural Activities in a Bektashi Center”, p. 71 și urm.

¹¹⁸ „Agricultural Activities in a Bektashi Center”, p. 72.

¹¹⁹ „Agricultural Activities in a Bektashi Center”, p. 75.

¹²⁰ Bistra Cvetkova, „Documents turcs concernant le statut de certaines localités dans la region de Veliko-Tărnovo au XVIIe siècle”, în *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, p. 70.

¹²¹ L. Makkai, V. Zimányi, „Les registres de l'impôt, source de l'histoire de la production agricole en Hongrie 1500–1848”, în Goy, Le Roy Ladurie, ed., *Prestations paysannes*, p. 105.

¹²² McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, p. 39.

¹²³ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 39 și urm. Vezi de asemenea, F. W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa)*, pp. 361–371 și Snežka Panova, *Bulgarskrite turgovci prez XVII vek* (Sofia, Nauka i izkustvo, 1980), pp. 95–136.

¹²⁴ Prețul cerealelor a scăzut rapid în primele decenii ale secolului al XVII-lea, menținându-se apoi scăzute pe parcursul secolului, vezi Berov, *Dviženieto na cenite na Balkanite prez XVI–XIX v.*, pp. 289–291.

¹²⁵ Vezi Cvetkova, *Les institutions ottomanes*, p. 90.

¹²⁶ Un exemplu recent pentru această interpretare este Richard J. Crampton, *Bulgaria 1878–1918. A History* (Boulder, Colo., East European Monographs, 1983), p. 2.

¹²⁷ Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, „The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy” (Material pregătit pentru *International Conference on Turkish Studies, Madison, Wisc., May 25–27, 1979*), p. 5.

¹²⁸ „Çiftlik-urile erau exemple timpurii de agricultură comercială în care era utilizată munca șerbilor și cea în regim de clacă”, vezi Islamoğlu, Keyder, „Agenda for Ottoman History”, p. 52.

¹²⁹ Pentru o critică a acestor tendințe din bibliografia recentă vezi Inalcik, „Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies”, pp. 69–96. Vezi de asemenea, Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 33 și urm.

¹³⁰ Aproape toate *çiftlik*-urile menționate în recensământul referitor la *sanca*-ul Srem apar ca plasate pe domenii *mezraa*. Vezi, de exemplu, Bruce W. McGowan, ed., *Sirem sancaği mufassal tahrir defteri* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1983), p. 208.

¹³¹ McGowan, *Sirem sancaği mufassal tahrir defteri*, pp. 26, 34, 90.

¹³² McGowan, *Sirem sancaği mufassal tahrir defteri*, pp. 27 și urm., 91, 192, 283.

¹³³ McGowan, *Sirem sancaği mufassal tahrir defteri*, pp. 28, 34, 59, 75 și urm.

¹³⁴ Vezi Inalcik, „Emergence of Big Farms”, pp. 108–111.

¹³⁵ Pentru cultivarea bumbacului în această perioadă vezi Suraiya Faroqhi, „Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in XVIth and XVIIth Century Anatolia”, în *Journal of European Economic History*, 8 (1979), pp. 405–417; Halil Inalcik, „Osmanli pamuklu pazari, Hindistan ve Ingiltere: Pazar rekabetinde emek maliyetinin rolü”, în *ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979–80 Özel Sayisi*, pp. 1–65, mai ales pp. 4–7; Maureen F. Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100–1600* (Cambridge, Cambridge University Press, 1981), pp. 44–55.

¹³⁶ Vezi Inalcik, „Rice Cultivation” și „Servile Labor”.

¹³⁷ Aymard, *Venice, Raguse et le comerce du blé*, p. 127.

¹³⁸ Akdağ, *Celâli isyanlari*, pp. 37–44.

¹³⁹ Principalul exponent al acestei teze este Christo Christov, *Agrarnite otnošenija v Makedonija prez XIX i načaloto na XX vek* (Sofia, Izd-vo na Bulgarskata akademiia na naukite, 1964) și *Agrarnijat vupros v bulgarskata nacionalna revolucija* (Sofia, Nauka i izkustvo, 1976). Pentru o discuție a restului bibliografiei relevante vezi Fikret Adanir, „Zum Verhältnis von Agrarstruktur und nationaler Bewegung in Makedonien 1878–1908”, în R. Melville, H. -J. Schröder, ed., *Der Berliner Kongreß von 1878: Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Wiesbaden, F. Steiner, 1982), pp. 445–461.

¹⁴⁰ Barkan, „Essai sur les données statistiques”, p. 27; Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, p. 47; Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, a 2-a ed. (Paris, A. Colin, 1966), vol. 1, p. 318. Potrivit lui Traian Stoianovich, Istambulul nu putea avea o populație mai mică de 400 000 de locuitori la mijlocul secolului al XVII-lea. Vezi „Model and Mirror of the Premodern Balkan City”, în N. Todorov, ed., *La ville balkanique XVe–XIXe ss.*, (Sofia, Académie Bulgare des Sciences, 1970), p. 91.

¹⁴¹ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, p. 136.

¹⁴² Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 23–32.

¹⁴³ Tevfik Güran, „The State Role in the Grain Supply of Istanbul: The Grain Administration, 1793–1839”, în *International Journal of Turkish Studies*, 3:1 (Winter, 1984–1985), pp. 27–41, în special p. 32.

¹⁴⁴ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, p. 14 și urm.

¹⁴⁵ Despre *âyan* vezi Yücel Özkaya, *Osmanli İmparatorluğunda âyânlık* (Ankara, Ankara Üniversitesi Yayinlari, 1977); Kemal H. Karpat, „Some Historical and Methodological Considerations Concerning Social Stratification in the Middle East”, în C. A. O. Nieuwenhuijze, ed., *Commoners, Climbers and Notables. A Sampler of Studies on Social Ranking in the Middle East* (Leiden, Brill, 1977), pp. 83–101; Avdo Su esko, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme turaka* (Sarajevo, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, 1965), și „Bedeutung und Entwicklung des Begriffes A'yân im Osmanischen Reich”, în *Südost-Forschungen*, 25 (1966), pp. 3–26; D. R. Sadat, *Urban Notables in the Ottoman Empire: the Ayan* (Ph.D. diss., Rutgers University, 1969).

¹⁴⁶ Pentru o discuție referitoare la rolul fiscal al țăranilor *âyan* vezi Michael Ursinus, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend*

der Tanzimat: Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II., 1808–1839 (Berlin, K. Schwarz, 1982), pp. 8–100.

¹⁴⁷ Vezi Avdo Su eska, „Malikana“, în *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 8–9 (1958–1959), pp. 111–141; Mehmet Genç, „Osmanli maliyesinde malikâne sistemi“, în *Türkiye iktisat tarihi semineri*, pp. 231–291.

¹⁴⁸ Mehmet Genç, „XVIII. Yüzyilda Osmanli ekonomisi ve savař“, în *Yapit*, 49:4 (1984), pp. 52–61.

¹⁴⁹ Charles Issawi, „Population and Resources in Ottoman Empire and Iran“, în Thomas Naff, Richard Owen, ed., *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (Carbondale, Southern Illinois University Press, 1977), p. 160.

¹⁵⁰ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 42–44. Pentru mai multe detalii obținute pe baza surselor franceze vezi Nicolas Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Paris, PUF, 1956); Robert Paris, *Histoire du commerce de Marseille*, vol. 5: *de 1660 à 1789. Le Levant* (Paris, Plon, 1957); J.P. Filippini et al., *Dossiers sur le commerce français en Méditerranée orientale au XVIIIe siècle* (Paris, PUF, 1976). Vezi de asemenea, A. E. Vacalopoulos, *History of Macedonia, 1354–1833* (Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1973), pp. 387–425.

¹⁵¹ Jean-Jacques Hemardinquer, „Les débuts du mad's en Méditerranée (Premier aperçu)“, în *Histoire économique du monde méditerranéen 1450–1650: Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, vol. 1 (Toulouse, E. Privat, 1973), pp. 227–233; Traian Stoianovich, „Le mad's dans les Balkans“, în *Annales ESC*, 21 (1966), pp. 1026–1040.

¹⁵² Hans-Joachim Kissling, „Zur Geschichte der Rausch- und Genußgifte im Osmanischen Reiche“, în *Südost-Forschungen*, 16 (1957), pp. 342–355; Aleksandar Matkovski, „Auftreten und Ausbreitung des Tabaks auf der Balkanhalbinsel“, în *Südost-Forschungen*, 28 (1969), pp. 48–93.

¹⁵³ Genç, „XVIII. Yüzyilda Osmanli ekonomisi ve savař“, p. 54.

¹⁵⁴ Spyros I. Asdrachas, „Marchés et prix du blé en Grèce au XVIIIe siècle“, în *Südost-Forschungen*, 31 (1972), pp. 178–209, în special 201–209.

¹⁵⁵ Issawi, „Population and Resources“, p. 158.

¹⁵⁶ Şevket Pamuk, *Osmanli ekonomisi ve dünya kapitalizmi, 1820–1913* (Ankara, Yurt Yayınevi, 1984), p. 16. Exporturile de grâu din Macedonia spre Franța și Italia în timpul anilor de boom economic 1763–1766 se situau la o medie de 2 000 de tone anual. Către sfârșitul secolului, exporturile de grâu nu mai erau o afacere profitabilă. Vezi Asdrachas, „Marché et prix du blé“, pp. 202, 209.

¹⁵⁷ Dušanka Bojani, „Edno Ohridsko kanunname”, în *Glasnik na institutot za nacionalna istorija*, 3 (1959), p. 295 (traducere de B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, p. 137).

¹⁵⁸ Inalcik, „The Emergence of Big Farms”, p. 118.

¹⁵⁹ „Ayan de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle), în *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 20 (1975), pp. 131–147. acest articol apare de asemenea în *Études balkaniques*, 12:3 (1976), pp. 71–83.

¹⁶⁰ Inalcik, „The Emergence of Big Farms”, p. 124.

¹⁶¹ Pe listele de proprietăți și averi pecuniare păstrate de la familiile de frunte din Sarajevo din prima jumătate a secolului al XIX-lea *çiftlik*-urile ocupă o poziție de mică importanță. Vezi Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables* (Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1979). La aceeași concluzie ne conduce o monografie recentă despre „dinastia” *âyan* anatoliană: Necdet Sakaoğlu, *Anadolu derebeyi ocaklarından Köse Paşa hanedanı* (Ankara, Yurt Yayınevi, 1984).

¹⁶² Acesta este motivul pentru care prefer să îi caracterizez pe țărani *âyan* nu atât ca pe un factor cu tendințe centrifuge, ci dimpotrivă ca pe un factor integrator în serviciul guvernului central. Fără *âyan*-i și confrății lor creștini, economia centralizată otomană — *çorbacıs* — nu ar fi putut funcționa. În legătură cu rolul socio-politic al *âyan*, Huri Islamoğlu și Çağlar Keyder vorbesc despre „localizarea puterii, care nu ne indică o tranziție către capitalism”. Vezi „Agenda for Ottoman History”, în *Review*, 1:1 (1977), p. 46.

¹⁶³ Pentru problema periodizării în istoria economică otomană a secolului al XIX-lea vezi Şevket Pamuk, „Kapitalist dünya ekonomisi ve Osmanlı dış ticaretinde uzun dönemli dalgalanmalar”, în *ODTÜ Gelişme Dergisi 1979–80 Özel Sayısı*, pp. 161–204 și „World Economic Crises and the Periphery: The Case of Turkey”, în Edward Friedman, ed., *Ascent and Decline in the World-System* (Beverly Hills, Sage, 1982), pp. 147–161.

¹⁶⁴ Pentru o tratare monografică a subiectului vezi Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz iktisadî münâsebetleri, II (1838–1850)* (Istanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1976). Vezi Salgur Kançal, „La conquête du marché interne ottoman par le capitalisme industriel concurrentiel (1838–1889), în *Économie et société dans l'Empire ottoman*, pp. 355–409. Orhan Kurmuş, „The 1838 Treaty of Commerce Re-Examined”, în *Économie et société dans l'Empire ottoman*, pp. 411–417.

¹⁶⁵ Tefik Güran, „Tanzimat döneminde tarım politikası, 1839–1876”, în Osman Okyar, Halil Inalcik, ed., *Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi/Social and Economic History of Turkey (1071–1920)* (Ankara, Meteksan, 1980),

pp. 271–277. Pentru mișcarea reformatoare otomană, vezi, pe lângă lucrarea clasică a lui R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876* (Princeton, N.J., Princeton University Press, 1963), două studii recente interesante: Marija Todorova, *Anglija, Rusija i Tanzimat* (Sofia, Nauka i izkustvo, 1980) și Irma L'vovna Fadeeva, *Osmanskaja imperija i anglo-tureckie otnošenija v seredine XIX v.* (Moscova, Nauka, 1982).

¹⁶⁶ Pamuk, *Osmanli ekonomisi ve dünya kapitalizmi*, pp. 42, 46 și urm.

¹⁶⁷ Text în Belin, „Étude sur la propriété foncière”, pp. 291–358. Pentru o analiză asupra noii legi vezi Ömer L. Barkan, „Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli arazi kanunnamesi”, în Maarif Vekâleti, *Tanzimat, I. Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle* (Istanbul, Maarif Basimevi, 1940), pp. 321–421. Vezi de asemenea, Halil Inalcik, „Tanzimatın uygulanması ve sosyal tepkileri”, în *Bellekten*, 28 (1964), pp. 623–690; Fani Ganeva Milkova, „Razvitie i karakter na osmanskoto pozemleno zakonodatelstvo ot 1839 do 1878 g.”, în *Istoričeski pregled*, 21:5 (1965), pp. 31–55; Louba Belarbi, „Les mutations dans les structures foncières dans l'Empire ottoman à l'époque du Tanzimat”, în *Économie et société dans l'Empire ottoman*, pp. 251–259.

¹⁶⁸ Güran, „Tanzimat döneminde tarım politikası”, p. 74 și urm.

¹⁶⁹ Fadeeva, *Osmanskaja imperija*, pp. 75 și urm.; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi* (Istanbul, Bilim Yayinlari, 1974), pp. 76 și urm.

¹⁷⁰ Güran, „Tanzimat döneminde tarım politikası”, p. 276.

¹⁷¹ Pamuk, *Osmanli ekonomisi ve dünya kapitalizmi*, p. 80.

¹⁷² Pamuk, *Osmanli ekonomisi ve dünya kapitalizmi*, pp. 18–36.

¹⁷³ Christo Gandev, *Zaraždane-na kapitalističeski otnošenija v čifliškoto stopanstvo na Severozapadna Bulgarija prez XVIII vek* (Sofia, Bulgarska akademija na naukite, 1962); K. Jireček, M. K. Sarafov, *Raport na komisijata, izpratena v Kjustendilskija okrug da izuči položenieto na bezzemlenite seljani* (Sofia, J.S. Kovaček, 1880).

¹⁷⁴ Strašimir Dimitrov, „Kum vuprosa za otmenjavaneto na spachijskata sistema v našite zemi”, în *Istoričeski pregled*, 12:6 (1956), pp. 27–58, mai ales pp. 55–58. Despre *gospodarlik* vezi Halil Inalcik, *Tanzimat ve Bulgar meselesi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1943), pp. 90 și urm. Despre aspectele juridice ale relațiilor de tip *gospodarlik* vezi de asemenea Fani G. Milkova, *Pozemlenata sobstvenost v bulgarskite zemi prez XIX vek* (Sofia, Nauka i izkustvo, 1970), pp. 214–226.

¹⁷⁵ Vezi Strašimir Dimitrov, „Čifliškoto stopanstvo prez 50–70te godini na XX v.”, în *Istoričeski pregled*, 11:2 (1955), pp. 3–34; și „Za klasovoto

razsloenie sred seljanite v severoiztočna Bulgarija prez 70te godini na XIX v.", în *Izvestija na Instituta za istorija pri Bulgarskata akademija na naukite*, 8 (1960), pp. 225–271; N. G. Levintov, „Agrarnye otnošenija v Bolgarii nakanune osvoboždenija i agrarnyj perevorot 1877–1879 godov”, în L. B. Valeva, S. A. Nikitina, P. H. Tretjakov, ed., *Osvoboždenie Bolgarii ot tureckogo iga: Sbornik statej* (Moskova, Izd-vo Akademii nauk SSR, 1953), pp. 139–221; S. A. Nikitin, „Materialy ruskoj agrarnoj perepisi 1879 g. v Bolgarii i ich naučnoe značenje”, în *Ežegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1964 god.* (Chișinău, 1966), pp. 769–779; R. J. Crampton, „Bulgarian Society in the Early 19th Century”, în Richard Clogg, ed., *Balkan Society in the Age of Greek Independence* (Londra, Macmillan, 1981), pp. 157–204; Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, p. 134 și urm.

¹⁷⁶ Vezi Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908* (Wiesbaden, F. Steiner, 1979), pp. 24–42, „Zum Verhältnis von Agrarstruktur und nationaler Bewegung in Makedonien 1878–1908” și „The Macedonian Question: The Socio-economic Reality and Problem of Its Historiographic Interpretation”, în *International Journal of Turkish Studies*, 3:1 (Winter, 1984–1985), pp. 43–64.

¹⁷⁷ James Lewis Farley, *The Resources of Turkey, considered with especial reference to the profitable investment of capital in the Ottoman Empire...* (Londra, Longman, 1863), p. 149.

¹⁷⁸ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 121–170.

¹⁷⁹ Vezi Donald Quataert, „The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800–1914”, în *International Journal of Turkish Studies*, 1:2 (Autumn, 1980), pp. 38–55.

¹⁸⁰ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, p. 165.

¹⁸¹ Câmpia Salonica are precipitații de sub 45 de cm anual; câmpia Seres de 55 de cm, iar Skopje de 45 cm. Vezi *Makedonija kako prirodna i ekonomska celina* (Skopje, Institut za nacionalna istorija, 1978), pp. 60, 108, 172.

¹⁸² Edwin Fels, *Landgewinnung in Griechenland* (Gotha, J. Perthes, 1944), p. 25. Proporția corespunzătoare pentru câmpia Seres erau în 1943 de 437 km, dintr-un total de 1180, vezi p. 40.

¹⁸³ În câmpiile Salonica și Seres, plasate de-a lungul coastei, nu era neobișnuit ca conținutul de solul să aibă un conținut de sare mai mare chiar decât cel al apei din mare. Vezi D. S. Catacousinos, „Les sols de Grèce”, în *Science du Sol*, 1 (mai, 1963), p. 4. Vezi Gj. Filipovski, „Resultati od pedološkite ispitivanja vo Gevgelisko pole”, în *Godišen zbornik na Zemjodelsko-šumarskiot fakultet na Universitetot Skopje: Zemjodelstvo*, 8–9 (1954/55–1955/56), pp. 209–284; I. M. Kalovoulos, S.A. Paxinos,

„Paratērēseis epi allouviakōn tipōn edafōn tēs Voreiou Ellados”, în *Aristoteleion Panepistēmion Thessalonikēs. Epetēris tēs geōponikēs kai dasologikēs scholēs* (1962), pp. 123–137.

¹⁸⁴ George Bouyoucos, „A Study of the Fertility of the Soils of Greece”, în *Soil Science*, 13 (1922), pp. 63–79.

¹⁸⁵ Vezi Gj. Filipovski, „Počvite na Strumičkoto pole. (Uslovi za počvoobrazovanje, počvi i melioracija na Strumičkoto pole”, în *Godišen zbornik na Zemjodelskošumarskiot fakultet na Universitetot Skopje: Zemjodelstvo*, 2 (1948–1949), pp. 57–326; Miladin Mickovski, „Azotofiksaciona mošna neкои počveni tipovi vo Skopsko”, *ibid.*, 5 (1951–1952), pp. 207–232; Angelina Stojkovska, „Agrochemiska karakteristika na skeledoidniot deluvium vo Polog (Zemjodelsko učilište)”, *ibid.*, 12 (1958–1959), pp. 201–225.

¹⁸⁶ Aceasta este explicația pentru faptul că țăranii părăseau „frumoasele văi și câmpii pentru a se stabili în acești munți stâncoși”, așa cum a spus Bouyoucos, vezi Bouyoucos „A Study of the Fertility of the Soils of Greece”, p. 64.

¹⁸⁷ A. Šopov, care a fost agent oficial (*de facto* consul general) al guvernului bulgar la Salonic în timpul primului deceniu al secolului al XX-lea a publicat o statistică despre relațiile sociale din satele din Macedonia sub jurisdicția exarhatului bulgar, clasificându-le în trei grupe: independenți, cu statut parțial de *çiftlik* și cu statut deplin de *çiftlik*. Această statistică arată că doar circa jumătate din sate erau libere. Vezi A. Šopov, „Bulgarskoto kulturno delo v Makedonija v cifri”, în *Bulgarska sbirka*, 18:5 (1911), p. 307. Articolul lui Šopov a fost folosit de Ch. Christov, *Agrarnite otnošenija v Makedonija*, p. 121 și de Dančo Zografski, *Razvitokot na kapitalističkite elementi vo Makedonija za vreme na turskoto vladeenje* (Skopje, Kultura, 1967), pp. 129–130.

¹⁸⁸ Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, p. 136. Autorii îl citează pe Christov, *Agrarnite otnošenija v Makedonija*, p. 86 și urm., drept sursă.

¹⁸⁹ Christov, *Agrarnite otnošenija v Makedonija*, p. 90. Desigur, nici aria geografică și nici perioada istorică luate ca bază de calcul în aceste diferite sursenue sunt identice. Totuși, având în vedere faptul că granița Republicii Socialiste a Macedoniei trece la nu mai mult de 40 de km nord de Salonica și că numai un deceniu sau două despart cele două perioade, o diferență atât de mare dintre cele două serii de date nu îmi pare plauzibilă.

¹⁹⁰ Producția macedoneană era de circa 9 000 de tone în 1780, din care două treimi erau exportate. Vezi Issawi, *The Economic History of Turkey*, p. 233.

¹⁹¹ Vezi Traian Stoianovich, „Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazar, 1500–1800”, în *AIESEE*

Bulletin, 12:2 (1974), pp. 61–120, mai ales 106–109; Michel Palairret, „Désindustrialisation à la périphérie: études sur la région des Balkans au XIXe siècle”, în *Histoire, Économie et Société*, 4 (1985), pp. 253–274, mai ales 257 și urm.

¹⁹² Douglas E. Farnie, *The English Cotton Industry and the World Market 1815–1896* (Oxford, Clarendon Press, 1979), p. 83.

¹⁹³ Deceniul ce a urmat lui 1812 a adus declinul manufacturilor textile din Tessalia, vezi Palairret, „Désindustrialisation à la périphérie”, p. 259.

¹⁹⁴ Despre „foamea de bumbac” vezi Farnie, *The English Cotton Industry*, pp. 135–170. Dependența otomană de piața mondială este subliniată în D. Quataert, „The Commercialization of Agriculture”, p. 42 și urm.

¹⁹⁵ Issawi, *The Economic History of Turkey*, p. 234.

¹⁹⁶ Vezi Davis Trietsch, ed., *Levante-Handbuch* (Berlin, Gea Verlag, 1914), pp. 271 și urm.; Leonhard Schultze, *Makedonien. Landschafts- und Kulturbilder* (Jena, G. Fischer, 1927), p. 202; D. Iaranoff, *La Macédoine économique* (Sofia, P. Glouchoff, 1931), p. 69; Zografski, *Razvitokot na kapitalističkite elementi*, pp. 148, 156, 164 și urm.

¹⁹⁷ „Tabakanbau und Tabakausfuhr der europäischen Türkei”, în *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 33 (1907), p. 43 și urm. Vezi de asemenea, Issawi, *The Economic History of Turkey*, pp. 249–257.

¹⁹⁸ Jovan Hadži-Vasiljevi, *Skoplje i njegova okolina. Istoriska, etnografska i kulturno-politička izlaganja* (Belgrad, Štamparija „Sv. Saca”, 1930), p. 214 și urm.

¹⁹⁹ „Wages in Turkey”, în *Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi*, pp. 263–270.

²⁰⁰ Vezi Palairret, „Désindustrialisation à la périphérie”, p.263 și urm.

²⁰¹ „Wages in Turkey”, p. 265.

²⁰² Citat în Issawi, *The Economic History of Turkey*, p. 225. Vezi de asemenea calculele lui Draganoff pentru începutul secolului al XX-lea, care sprijină teza după care micile gospodării erau mai viabile decât fermele de tip *çiftlik*, în *La Macédoine et les réformes* (Paris, Plon-Nourrit, 1906), pp. 48–53.

²⁰³ Issawi, *The Economic History of Turkey*, p. 24.

²⁰⁴ Vezi Jacques Ancel, *La Macédoine. Son évolution contemporaine* (Paris, Delagrave, 1930); Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece* (Paris-Haga, Mouton, 1962).

²⁰⁵ „Problema esențială este cea că „relațiile de producție” care definesc un sistem social sunt „relațiile de producție»la nivelul întregului sistem, iar la acea vreme sistemul în cauză era economia mondială europeană”, vezi Wallerstein, *The Modern World-System*, p. 127.

²⁰⁶ „Crisa secolului al XVII-lea a fos una de distribuție, și nu de producție”, vezi Niels Steensgaard, „The Seventeenth-Century Crisis”, în *The General Crisis of the Seventeenth Century*, p. 42.

²⁰⁷ Nu înclin să atribui factorului demografic un rol determinant, dar mă simt obligat să iau în considerare rezultatele cercetărilor serioase, care par să ne indice, în plus, o abordare comparativă a cercetării istorice. Vezi Guy Bois, „Against the Neo-Malthusian Orthodoxy”, în *Past and Present*, 79 (May 1978), pp. 60–69.

²⁰⁸ Robert Brenner, „The Agrarian Roots of European Capitalism”, în *Past and Present*, 97 (November 1982), p. 16.

²⁰⁹ Vezi Pamuk, *Osmanli ekonomisi ve dünya kapitalizmi*, pp. 126 și urm.

²¹⁰ Nu sugerez prin aceasta că cineva ar fi făcut o afirmație atât de explicită, dar nu știu cum altfel poate fi interpretată afirmația că între 1750 și 1815 „statul otoman era încorporat la rândul lui în sistemul inter-statal, care constituie cealaltă dimensiune importantă a economiei mondiale capitaliste”. Vezi Wallerstein, *Kasaba*, „Incorporation into the World-Economy”, p. 352.

Capitolul VI

FRONTIERĂ IMPERIALĂ SAU PERIFERIE CAPITALISTĂ? DESPRE CUM TREBUIE DEFINITĂ ÎNAPOIERIA BALCANICĂ, ÎNTRE 1520 ȘI 1914

John R. Lampe

La ce anume se gândesc cercetătorii occidentali atunci când descriu economia balcanică a perioadei moderne timpurii și a secolului al XIX-lea ca „înapoiată”? Este un fapt că, la capătul acestei perioade de patru secole, veniturile pe cap de locuitor ale celor patru state balcanice independente abia ajungeau la un sfert din media veniturilor pe cap de locuitor ale statelor industrializate din Europa Occidentală. Nu este mai puțin adevărat că această disparitate era mai mică decât cea care există astăzi între Europa și cea mai mare parte a Lumii a Treia. Totuși, este indiscutabil că, înainte de 1914, economia statelor balcanice era dominată, într-o proporție covârșitoare, de mica agricultură; marea industrie, care reprezintă principala caracteristică a dezvoltării economice moderne, făcea abia primii pași în regiune. Nu se înregistrau încă decât sporadice realocări structurale ale forței de muncă, ale resurselor financiare și ale capitalului uman către sectoarele dominate de tehnologia avansată, singurele care pot transforma o tendință temporară de creștere economică într-un mecanism de dezvoltare cu funcționare susținută. În măsura — și este vorba de o măsură mult mai mică

decât suntem obișnuiți să credem — în care industrializarea occidentală *nu* a fost rezultatul unor circumstanțe geografice și politice foarte specifice, putem vorbi despre experiența istorică a Balcanilor ca despre un caz de „dezvoltare întârziată” sau „modernizare ratată”, de-a lungul unei căi către modernitate care este accesibilă, în principiu, oricărei societăți. Două întrebări decurg de aici: cât de adânc în trecut trebuie să localizăm începuturile acestei întârzieri istorice, și care sunt factorii care o pot explica?

Ambele întrebări au generat controverse aprinse. Majoritatea cercetătorilor, fie ei din Vest sau din Est, marxiști sau ne-marxiști, acceptă ideea că această întârziere nu este mai veche decât perioada, lungă de câteva secole, a dominației otomane, care a precedat — cel puțin în cazul unora dintre statele balcanice — obținerea independenței în secolul al XIX-lea. Istoricii occidentali au accentuat mai ales efectele ultimului secol al stăpânirii otomane, atunci când imperiul se afla într-un proces de dezintegrare ce s-a repercutat în mod negativ asupra vieții economice. Istoricii din Balcani caracterizează întreaga perioadă otomană ca pe o epocă de întrerupere a dezvoltării normale. Dar cele două grupuri tind să cadă de acord asupra faptului că hegemonia otomană a reprezentat principalul handicap cu care s-au confruntat societățile balcanice, și principalul obstacol în calea modernizării lor în manieră occidentală.

Recent, o școală de gândire neo-marxistă din Occident a pus sub semnul întrebării această opinie consensuală. Sociologul Immanuel Wallerstein a examinat perioada modernă timpurie din istoria Europei din perspectiva teoriei dependenței. Aceasta din urmă consideră că eșecurile dezvoltării economice din America Latină, în epoca modernă, se datorează influenței pe care au exercitat-o asupra regiunii statele capitaliste „centrale”, care au exploatat forța de muncă ieftină a periferiei pentru a putea extrage de acolo materii prime¹. Lui Wallerstein i-au căzut ochii asupra unor speculații — ezităm să le acordăm un alt nume — în legătură cu evoluția Balcanilor, datorate eminentului istoric francez Fernand Braudel. După Braudel, cererea crescândă de produse brute (cele menționate sunt porumbul, bumbacul și tutunul) pe piețele britanică și franceză a avut ca efect, în partea balcanică a Imperiului Otoman, apariția unei forme de „a doua iobăgie”, de felul celei care a fost descrisă în detaliu de către Malowist și alți cercetători polonezi din anii 1950, cu referire la zona nord-estică a Europei, în perioada pre-modernă.

Câțiva autori turci au fost cucerți de abordarea lui Wallerstein, lansând o dezbatere cu el, cu scopul de a elabora în continuare ideea lui Braudel². Pe măsură ce discuția avansează, se pare că hegemonia otomană începe să fie absolută de vina de a fi blocat dezvoltarea în Balcani (și de asemenea în Anatolia).

Ideea unui sistem mondial cu o funcționare perversă a câștigat popularitate datorită felului în care a rezonat deopotrivă cu naționalismul unor cercetători din Lumea a Treia și cu tradiția marxistă, precum și datorită erudiției și energiei pe care Wallerstein le-a desfășurat. Cea mai mare parte a eseului de față este consacrată scopului de a demonstra că această perspectivă — foarte atractivă din punct de vedere emoțional — este contrazisă de datele empirice ale istoriei economice balcanice. Voi argumenta, de asemenea, că ea nu ne poate ajuta să identificăm adevărații factori ce au afectat în mod negativ dezvoltarea economică a regiunii.

Este necesar ca, de la bun început, să formulăm o explicație alternativă a „înapoierii” balcanice. În acest scop, ne sunt de mare folos cercetările istoricilor marxiști din regiune, care nu au fost influențați, în majoritate covârșitoare, de abordarea lui Wallerstein. Ei au adus recent probe în favoarea ideii că o bună parte din vină trebuie atribuită caracteristicilor specifice ale hegemoniei otomane³. Autorul studiului de față crede că afirmația este valabilă și în privința dominației exercitate de imperiul vecin al Habsburgilor. Rivalitatea militară și imperatiile fiscale ale celor două state au avut efecte negative, deopotrivă demografice și economice, asupra zonei de frontieră balcanice pe care ele și-o disputau. „Penetrarea” economică occidentală — o expresie cu rezonanță sinistă care de fapt nu înseamnă nimic altceva decât comerț exterior și investiții străine — a fost remarcabilă prin relativa sa absență. Secțiunile succesive ale articolului vor examina pe rând comerțul balcanic și transformările economiei agrare în timpul perioadei cuprinse între 1500 și 1800, impactul economiei habsburgice în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, și respectiv evoluția istorică a statelor balcanice prin comparație cu statul otoman, redus teritorial, în deceniile premergătoare Primului Război Mondial.

Prima secțiune va începe însă printr-o încercare de a identifica locul pe care îl ocupa regiunea balcanică pe suprafața spectrului vieții economice europene în epoca imediat anterioară cuceririi otomane. Dacă acceptăm perspectiva lui Wallerstein potrivit căreia

Balcanii au cunoscut, împreună cu întreaga regiune a Europei de Răsărit, experiența istorică a „dezvoltării subdezvoltării”, la începutul epocii moderne, trebuie să identificăm doar o „mică disparitate” — pentru a folosi chiar expresia acestui autor — între Occident și Răsărit la sfârșitul secolului al XV-lea⁴.

BALCANII ÎNAINTEA CUCERIRII OTOMANE

Balcanii au împărțit cu restul Europei Răsăritene un mai lung și mai dureros trecut de teritoriu adiacent unor state imperiale redutabile militar, prin comparație cu Europa Occidentală. Începând cu căderea Imperiului Roman (de Apus), partea nord-vestică a continentului a ocupat o poziție de peninsulă izolată, prin comparație cu cea sud-estică, ce a jucat rolul unui culoar de trecere. Așa cum vom vedea, geografia agrară a celei dintâi zone a fost și ea mai favorabilă. Experiența istorică a Balcanilor a fost chiar mai vitregă decât cea a restului Europei de Est, datorită învecinării timpurii cu doi coloși militari ce s-au succedat unul celuilalt, anume Imperiul Bizantin și cel Otoman.

Puterea Bizanțului se baza nu numai pe capacitatea sa militară dar și pe structura politică și religioasă centralizată. La rândul său, economia sa monetară era susținută atât de comerțul dintre diferite centre urbane, deopotrivă în interiorul și în afara granițelor, cât și de comenzile de stat. Cele mai multe bunuri manufacturate proveneau din ateliere meșteșugărești organizate după principiul breslelor; numai armamentul era produs în atelierele statului. Statutul deținut de moneda de aur *solidus*, ca cea mai stabilă și mai căutată monedă a epocii, chiar și în Europa Occidentală, are o valoare simbolică pentru nivelul relativ înalt de dezvoltare economică deținut de Imperiul Roman de Răsărit cel puțin până în secolul al XI-lea⁵. Totuși, este posibil ca tocmai existența societății bizantine cu un înalt nivel de dezvoltare, în imediata proximitate a Bulgariei, să fi stânjenit evoluția acesteia din urmă — cel dintâi dintre statele balcanice — dincolo de stadiul economiei naturale. Folositorul studiu al lui Robert Browning referitor la regatul bulgar din secolul al X-lea ne arată un stat lipsit de propria sa monedă, dependent de impozitele în produse pentru susținerea orașelor și a armatei⁶. Chiar termenul bulgar

pentru „preț” — *cena* — însemna la acea vreme „impozit”. Vecinătatea cu colosul bizantin avea efectul de a perpetua această economie naturală. Presiunea militară exercitată de bizantini făcea ca întreținerea armatei să fie principalul obiectiv al statului bulgar. Negustorii sau meșteșugarii itineranți proveniți din Bizanț le furnizau bulgarilor arme și articole de lux: aici avem cu adevărat un exemplu de „dependență”.

Experiența celor câteva centre comerciale și de producție meșteșugărească ce se dezvoltau în aceeași perioadă în Europa de Nord-Vest a fost diferită, în ciuda existenței orașelor italiene mai dezvoltate din sud. Distanțele mai mari, bariera Alpilor, divizarea puterii militare italiene, toate acționau astfel încât să le dea posibilitatea orașelor din nord să stabilească între ele, precum și cu orașele italiene, relații bazate pe schimburi comerciale și nu pe confruntări militare. Toate aceste centre urbane formau împreună o rețea comercială în proces de extindere. Eminentul medievist francez Duby a stabilit că această rețea s-a format în jurul lui 1180. Moment pe care l-a caracterizat ca „unul dintre principalele plăci turnante ale istoriei economice europene”⁷. Nu a existat, la acea vreme sau mai târziu, nici o rețea de acest fel care să conecteze centrele comerciale balcanice și bizantine. Desigur, această deficiență este în bună măsură explicabilă prin numărul mai redus de cursuri de apă navigabile și prin caracterul mai greu propice pentru navigație al coastelor maritime din regiune.

Dacă lipsa centrelor urbane a stânjenit dezvoltarea economiei balcanice timpurii, depopularea lumii rurale la sfârșitul Evului Mediu i-a dat o puternică lovitură. Este adevărat că în secolul al XIII-lea statul bulgar emitea monedă proprie, percepea impozite în bani, producea bunuri manufacturate și exporta grâne prin Marea Neagră; iar statul sârb mergea pe urmele sale⁸. În același timp, însă, apăreau în acea perioadă o serie de probleme în lumea rurală — la fel ca și pe teritoriul bizantin —, încă înainte de venirea ciumei.

Așa-numita revoluție agricolă a secolului al XII-lea a înzestrat Europa de Nord-Est cu pluguri de fier cu brazdă adâncă, trase de atelaje de cai. Terenurile cultivate au fost extinse simțitor. Aceste tehnici nu s-au răspândit spre sud-est. precipitațiile mai accentuate și solul fertil al regiunii de nord-vest au contribuit mult la conturarea acestor diferențe. În sud-est, solul mai sărac al câmpiilor și existența unor terenuri întinse nedestelenite, mai ales în podișuri, a descurajat

eforturile coordonate de extindere a zonelor cultivate. Este posibil ca tot aceste condiții să fi încurajat nobilimea locală să fie mai independentă față de puterea centrală a cărei bază se afla în zonele de câmpie. Cel de-al doilea Imperiu Bulgar și primul regat sârb au fost prea ocupate cu lupta împotriva Bizanțului și apoi a otomanilor pentru a mai avea timp să promoveze dezvoltarea pașnică a societății. Nobilii lor feudali le impuneau țăranilor obligații de clacă în chiar perioada în care confrății lor occidentali transformau aceste obligații în rente bănești. În Macedonia bizantină, în acea vreme, majorarea impozitelor către stat și extinderea domeniilor bisericești a stimulat migrarea țăranimii către platourile înalte, pentru a se pune la adăpost de asemenea corvezi⁹.

Este posibil ca, la fel ca în Europa Occidentală, ciuma bubonică din secolul al XIV-lea să fi cauzat moartea a circa un sfert din populație, în Balcani aceasta însemnând o scădere de la 6 la 4, 5 milioane de locuitori. Atât climatul relativ arid al regiunii, cât și absența referirilor la ciumă din sursele primare ridică însă îndoiele în privința posibilității de a afirma cu siguranță că Balcanii au avut același nivel al pierderilor ca și Occidentul. Este mai sigur că, spre deosebire de Occident, lumea rurală a fost lovită mai tare decât orașele. Epidemia a fost urmată de scăderea natalității și de intensificarea imigrației țărenești. Viticultura a decăzut; suprafețe și mai întinse de teren agricol au fost lăsate în paragină¹⁰.

După Marea Ciumă, la fel ca și înaintea ei, caracterul de frontieră militară al regiunii balcanice a împiedicat aici extinderea frontierei agricole în maniera franceză. Alături de luptele dintre statele bulgar și bizantin, incursiunile militare ale italienilor, normanzilor și ungarilor au descurajat orice încercare de acest fel. Începând din secolul al XIV-lea, noul stat sârb și puterea otomană, care s-a răspândit dinspre Anatolia în decursul secolului ce a precedat căderea Constantinopolului la 1453, au menținut frontiera balcanică într-o stare de continuă frământare. Istoricii marxiști bulgari sunt desigur îndreptățiți atunci când pun la îndoială concepția braudeliană după care cucerirea otomană din secolele al XIV-lea și al XV-lea ar fi fost acceptată aproape fără împotrivire, nefiind percepută ca o nenorocire. Puțini dintre ei merg atât de departe încât să vorbească despre o „catastrofă demografică”¹¹. Dacă este adevărat însă că pierderile de vieți omenești nu au fost extrem de numeroase, numai marile orașe fiind cu adevărat devastate, rezistența

cu care a fost întâmpinată înaintarea otomană a fost suficient de puternică pentru a întârzia cu mai bine de un secol instaurarea controlului otoman deplin asupra întregii peninsule. Deplasarea înspre platourile mai înalte și trecerea la pastoralism a devenit în această perioadă o opțiune firească, pentru locuitorii regiunii; motivul pentru care procedau așa era lupta pentru supraviețuire, și nu urmărirea avantajelor comerciale.

Toate aceste observații ne permit să clarificăm care era tipul predominant de distribuție a populației în Balcani, în secolul al XVIII-lea: satele „fără un nucleu central” erau împrăștiate pe lungimi de câteva mile. Predominarea acestui tip de așezări a lipsit țărănimea balcanică de un „centru instituțional” de felul celui pe care Robert Brenner l-a identificat ca o cauză importantă a avantajelor comerciale de care se bucurau satele vest-germane, prin comparație cu cele est-germane, în aceeași perioadă¹². Suntem nevoiți să concluzionăm, alături de istoricul marxist britanic Perry Anderson, că principala consecință economică a secolelor de război ce s-au succedat în periferia balcanică înainte de 1500 a fost „epuizarea lentă [...] și reciprocă” a adversarilor, deopotrivă bizantinii și localnicii¹³. Acest proces a dus la formarea unui decalaj între economiile balcanice și cele occidentale care era deja semnificativ în jur de 1500.

COMERȚUL BALCANIC ÎNTRE 1500 ȘI 1800

Din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea se întinde o perioadă îndelungată de hegemonie otomană necontestată asupra întregii suprafețe a Balcanilor, cu excepția vestului teritoriului iugoslav și a statelor românești. După majoritatea standardelor de comparație economică, Balcanii au pierdut considerabil de mult teren, în raport cu Occidentul, în această perioadă. Wallerstein și discipolii săi pun aceasta pe seama penetrării economice europene, ale cărei efecte negative s-ar fi făcut simțite datorită răspândirii domeniilor lucrate în clacă, specializate în producția cerealelor pentru export. Cercetările amănunțite ale istoricilor marxiști locali pun accentul, însă, asupra caracteristicilor sistemului feudal și administrativ otoman, fiind reticenți în a insista asupra dezvoltării capitaliste. Cele mai recente cercetări occidentale se referă mai adesea

la Malthus decât la legile pieței, deci la constrângerile demografice și nu la constituirea rețelei comerciale, atunci când încearcă să explice relativul declin economic al regiunii în decursul secolului al XVII-lea. Ambele părți tind să neglijeze problema limitelor impuse dezvoltării de însăși geografia fizică a regiunii.

Nu e nevoie să dăm o rezoluție a nesfârșitei dezbateri — ce se poartă atât înăuntrul cât și în afara taberei marxiste — referitoare la sistemul otoman inițial de administrare a pământurilor agricole pentru a cădea de acord asupra importanței considerentelor demografice pentru perioada anterioară lui 1600. Practica înființării permanente a unor domenii ale cavalerilor *sipahi*, cu scopul de a obține dări în produse de la țărănimea locală pentru aprovizionarea armatei și a Constantinopolului, a supraviețuit cu mult secolului al XVI-lea, fără a se transforma vreodată într-o exploatare sălbatică a țăranilor, din partea unei nobilimi ereditare. Caracteristicile acestui sistem erau în mare aceleași cu cele ale economiei agrare de tip *pronoia*, impus în regiune în secolele anterioare de către nu mai puțin redutabilul Imperiu Bizantin. Putem oare încadra acest sistem în categoria „feudalismului”, așa cum au procedat vreme îndelungată istoricii bulgari, sau în cea a „modulului asiatic de producție”, așa cum au propus recent o serie de autori unguri sau turci? Sau mai degrabă îl putem caracteriza ca pe o varietate de economie centralizată, având la bază mecanisme politico-militare, și prin aceasta incompatibilă cu conceptele marxiste referitoare la baza de clasă, așa cum au sugerat mai mulți istorici marxști occidentali printre care se numără și autorul studiului de față? Atât școala istorică ungară cât și cea bulgară pot să accepte, probabil, observația lui Sir John Hicks după care în regiune erau amalgamate elemente ale tradiției țărănești, „de la firul ierbii”, împreună cu „stratul superior” al sistemului de stăpânire asupra pământului impus de clasa dominantă¹⁴. Ei sunt dispuși să admită, într-adevăr, că locul pe care îl ocupau piețele de mărfuri orașenești în cadrul economiei otomane timpurii era semnificativ, dar nici pe departe predominant.

Lăsând la o parte construcțiile teoretice, cum trebuie să descriem viața economică — rurală și urbană — din Imperiul Otoman în această epocă timpurie? Probabil că cel mai cuprinzător tablou este oferit de bibliografia recentă bulgară, care se bazează nu numai pe cantitatea impresionantă de documente păstrate în arhivele bulgărești, ci și pe cercetări făcute în imensele și puțin studiatele depozite arhivistice

din Istanbul. Prin comparație cu viziunea oferită de otomaniștii occidentali, acest tablou istoric ne prezintă un mai mare dinamism comercial și relații de credit mai complexe în rândurile populației urbane musulmane din Balcani, și respectiv un regim al producției agrare mai injust pentru populația creștină¹⁵.

Instituția crucială pentru asigurarea dinamismului comercial era *vakif*, ea reglementând transmiterea proprietății sub regimul legilor religioase musulmane. În principiu „rezervat numai lui Dumnezeu” și având rolul de a mijloci acțiunile caritabile și donațiile religioase, dreptul de succesiune *vakif* a devenit rapid principalul mijloc prin care notabilitățile otomane își înzestrau urmașii cu bunuri având un statut aproape identic celui de proprietate privată — chiar dacă de obicei valoarea acestora nu era foarte ridicată. Prin mecanismele oferite de această legislație, s-a putut constitui un sistem de proprietăți private urbane — *imaret* — ce aduceau proprietarilor câștiguri sub formă de rente și taxe de pe urma închirierii unor prăvălii, hanuri sau a altor facilități comerciale, și chiar sub formă de dobânzi pentru credite, câștiguri care altminteri erau interzise. Profiturile nu puteau fi acumulate de bun început de către persoane private, dar moștenitorii aveau dreptul să administreze astfel de proprietăți. Comerțul intern beneficia și el de pe urma acestor rânduieli, deși traficul mărfurilor manufacturate era descurajat de sistemul breslelor. Inițial, numărul ne-musulmanilor implicați în activitățile comerciale era foarte redus în epocă. Comerțul exterior a înflorit și el o vreme, în special prin antrepozitul Dubrovnicului de la Marea Adriatică. Dar orientarea statului otoman înspre expansiune militară terestră, ca și conflictele întreținute de el cu Veneția și puterile maritime occidentale au afectat negativ comerțul mediteranean, inclusiv pe cel desfășurat prin Dubrovnik, în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea.

În același timp, dezordinea rurală și anarhia unităților militare a făcut tot mai puțin atractiv și comerțul intern, un fenomen observat de occidentalii preocupați de evoluția Imperiului Otoman încă din secolul al XVII-lea. Mai mult, nici măcar la începutul celui de-al XVI-lea, faimosul sistem *timar* al posesiunilor netransmisibile și al colectării impozitelor în numele sultanului de către cavalerii *sipahi* nu funcționa astfel încât să asigure o structură solidă a economiei agrare în toate regiunile imperiului. El a adus oricum o sporire a obligațiilor țărănimii, față de situația existentă în statele medievale

indigene. Mai întâi, suprafețele de teren agricol din sistemul *timar* au fost egalate în scurtă vreme de cele cu statutul juridic *vakif*. Pe aceste din urmă terenuri nu exista nici o limită superioară a obligațiilor ce puteau fi impuse țăranimii. Ele nu erau *miri*, adică pământuri ale statului. În al doilea rând, mica sumă colectată de pe un *timar* nu provenea de obicei de pe întreaga suprafață a sa, ci doar din anumite părți, cel mai adesea o parte a unui sat. Cantitățile de grâne colectate anual de la țărani includeau, pe lângă cele 10 procente din produse percepute în natură, alte spoliații adiționale obținute prin cumpărarea produselor la prețuri fixe, scăzute, stabilite oficial, pentru a hrăni populația Istanbulului și armata. În plus, alte cantități erau colectate pe o bază neregulată, cu ocazia diferitelor campanii militare întreprinse în interiorul Europei de masiva armată otomană (circa 300 000 de soldați au luat parte la asediul Vienei din 1529).

Povara acestor obligații constituie cea mai bună explicație pentru cota creșterii demografice din Balcani, în secolul al XVI-lea, cotă care, după cele mai bune estimări bulgărești, a fost foarte scăzută, situându-se la circa 20 %. Acest procent este mult inferior celui de 50 %, care ar fi reprezentat, potrivit eminentului otomanist turc Ömer Barkan, cota creșterii demografice pe cuprinsul întregului imperiu între 1530 și 1600. Estimările de pionierat ale lui Barkan ne spun că ar fi existat o creștere de 80 % în mediul urban — în special datorită dublării dimensiunilor Istanbulului —, și una de doar 40 % în cel rural, ea provenind însă mai ales din Anatolia. Absența unor rubrici separate pentru Balcani în documentele oficiale de la sfârșitul secolului și imposibilitatea de a stabili când anume s-a trecut de la numărătoarea gospodăriilor la cea a bărbaților adulți, sau a fost adoptată o combinație a celor două metode, ne împiedică să facem estimări mai precise. Chiar dacă acceptăm însă calculele lui Barkan — deci o creștere de la 5,3 milioane în 1530 la 8 milioane în 1600 — rămâne faptul că densitatea populației balcanice *la sfârșitul* acestei perioade se situa încă mult sub media occidentală — reprezentând, de exemplu, mai puțin de jumătate din densitatea populației franceze¹⁶.

Ca și în Europa de nord-est, această densitate scăzută a stimulat doar formele de agricultură extensivă, pe baza tehnologiei agricole existente, descurajând în același timp orice tentative de specializare în domeniul comerțului. Absența coastelor cu facilități portuare și a

râurilor navigabile în Balcani s-a adăugat factorilor precum monopolul otoman asupra comerțului cu cereale — menținut cu scopul de a aproviziona Constantinopolul la prețuri artificial scăzute —, rezultatul fiind acela că diferitele piețe locale de grâne din interiorul imperiului nu s-au putut combina pentru a da naștere unei „piețe naționale”. De obicei, era nevoie de cheltuieli mai mari decât prețul de achiziție pentru a transporta 100 de kilograme de grâne pe o distanță de 100 de kilometri. Comerțul cu cantități mari de produse poate înflori cu mare greutate în asemenea condiții. Nu e de mirare că coeficientul de variație (deviația standard divizată prin cifra medie) dintre prețurile grânelor la Sofia și respectiv la Constantinopol nu a scăzut niciodată sub 0, 5, iar în anii cu recolte proaste s-a ridicat până la 3 sau chiar 4¹⁷.

În secolul al XVII-lea, această rețea comercială limitată și de mică densitate s-a redus în continuare. Deși se pare că și Occidentul s-a confruntat cu aceleași probleme legate de înrăutățirea climei, proporția pe care au avut-o în Balcani războaiele, molimele și imigrările nu s-a mai înregistrat decât în teritoriile germane. Populația Franței a înregistrat o ușoară creștere, cea britanică a crescut probabil cu circa o treime, cea a Germaniei deloc. La fel ca cea din urmă dintre regiunile menționate, Balcanii s-au confruntat cu foametea, tifosul, războaiele neîncetate și dezordinea socială. O bună parte a acestor nenorociri pot fi puse pe seama confruntării otomano-habsburgice, care s-a continuat în secolul al XVIII-lea. Estimările chiar aproximative ale situației demografice la începutul secolului al XVIII-lea sunt riscante, dar în orice caz este imposibil ca populația să fi depășit 6 sau 7 milioane de oameni. Această cifră nu sprijină aprecierea lui Bruce McGowan că în secolul al XVII-lea ar fi avut loc o „catastrofă demografică” — autorul se bazează pe presupunerea foarte discutabilă după care la 1600 populația s-ar fi ridicat la 8 milioane de suflete —, dar ne arată clar că în epocă nu a avut loc nici o creștere a populației, pe fondul unei economii în declin¹⁸. Cauzele declinului trebuie căutate în principal în eșecul sistemului agrar otoman de a face față șocurilor economice induse din exterior. Introducerea culturilor de porumb în secolul al XVII-lea, despre care s-a făcut foarte mult caz în bibliografia de inspirație braudeliană, a servit mai ales pentru hrănirea unui număr mai mare de animale domestice, și în orice caz nu s-a extins în zona de sud a Balcanilor — cu excepția coastei de est a Greciei — datorită climei mai

aride de acolo. Se pare că producția de grâu a scăzut cu o treime între sfârșitul secolului al XVI-lea și mijlocul celui de-al XVIII-lea¹⁹.

În ce măsură acest tablou general al declinului demografic și al decăderii lumii rurale poate fi explicat — sau dimpotrivă, trebuie modificat — prin luarea în considerare a factorului comerțului exterior? Școala wallersteiniană afirmă că orice tip de relații de schimb între o economie dezvoltată ce vinde mărfuri manufacturate și una înapoiată care nu poate oferi decât bunuri primare duce cu necesitate la exploatarea celei din urmă. Potrivit acestei perspective, „rata de schimb” a bunurilor primare va scădea în mod inevitabil. Orice surplus exportabil de care dispune economia mai puțin dezvoltată servește la mărirea investițiilor străine în domeniul extractiv. Această viziune a fost pusă sub semnul întrebării de curând pe baza dovezilor că indicele ce exprimă raportul dintre prețurile exporturilor și cele ale importurilor nu este întotdeauna în favoarea produselor manufacturate²⁰. Wallersteinienii contrazic de asemenea teoria neoclastică a „profitului din comerț”, potrivit căreia ambii parteneri comerciali se bucură de avantaje până în momentul în care dotările lor cu capital, forță de muncă și alți factori de producție ajung să fie egale. Având în vedere însă diferențele de stil de viață și de nivel tehnologic dintre Occident și Balcanii otomani, realizăm că ar fi dificil să măsurăm aceste profituri chiar și pe baza unor statistici comerciale detaliate.

În orice caz, datele de care dispunem nu sprijină punctul de vedere wallersteinian, care derivă din teoria dependenței, și potrivit căruia schimburile comerciale ale regiunii cu Europa Occidentală ar fi devenit din ce în ce mai intense și mai dezavantajoase pentru cea dintâi, în decursul secolului al XVIII-lea. În ciuda dublării exporturilor de bumbac către Anglia și Franța, totalul exporturilor otomane către Europa nu a crescut câtuși de puțin, în valoare absolută, între sfârșitul secolului al XVII-lea și sfârșitul celui de-al XVIII-lea²¹. Dacă Constantinopolul a înregistrat un surplus al importurilor, imperiul în întregul său a continuat să exporte în surplus pe parcursul perioadei. Dacă penetrația capitalistă s-ar fi accentuat în mod constant, după modelul propus de André Gunder Frank, surplusul exporturilor ar fi trebuit să crească. De fapt, însă, potrivit cercetărilor detaliate bulgărești care reliefează valoarea constantă în argint a volumului comerțului otoman, surplusul exportului a scăzut treptat, după primele decenii ale secolului al XVII-lea²². Exporturile otomane de

grâu s-au majorat suficient după 1600 pentru a putea elimina avantajele de care se bucurau negustorii italieni ce făceau achiziții în zonă la sfârșitul secolului al XVI-lea. Pe măsură ce rata de schimb a produselor otomane s-a îmbunătățit, surplusul exporturilor a scăzut. Creșterea prețurilor la minereuri și la bunuri manufacturate în interiorul Imperiului a atras mai multe importuri din Occident, ceea ce a dus la continuarea cursului descendent al surplusului exporturilor, până la jumătatea secolului al XVII-lea. Prăbușirea ulterioară a acestor prețuri interne a dus la reducerea cererii de mărfuri occidentale de import pe piață. Dar această creștere implicită a surplusului de exporturi otoman a fost anulată de o nouă majorare a prețurilor interne pentru majoritatea mărfurilor de export. Ele s-au ridicat până la, sau chiar peste nivelele europene.

Singurele statistici comerciale detaliate otomane de care dispunem referitoare la zona Balcanilor, mai precis la regiunea Salonika — realizate pe baza unor calcule făcute de un contemporan, francezul Bonjour, în 1789 —, ne arată un mare excedent al exporturilor, anume 8, 8 milioane de piaștri față de o valoare a importurilor de 5 milioane. Este vorba desigur de o perioadă extraordinară, de război, care cu siguranță nu este caracteristică pentru întregul secol al XVIII-lea. Distribuția activităților comerciale este însă caracteristică pentru ultimele decenii ale secolului, prin aceea că exporturile pe rute terestre către destinații din Austria și Germania reprezentau mai mult de jumătate din totalul exporturilor și practic întregul excedent al lor²³. Proeminența deținută de negustorii francezi în achizițiile de bumbac și tutun — noile plante de cultură considerate atât de importante de către Braudel — dispăruse în anii 1770, mult înainte de declanșarea furtunii revoluționare și a războiului.

Contribuția comerțului otoman la profiturile comerciale realizate în epocă în Franța și mai ales Anglia, ca și la acumularea de capital în aceste societăți dezvoltate, a fost cu siguranță minusculă. Cred că putem accepta calculele istoricului britanic Patrick O'Brien, potrivit cărora profiturile obținute din comerțul exterior în Occident, s-au ridicat în această epocă la circa 10 procente din prețurile de export sau import, ele reprezentând la rândul lor 10 procente din valoarea investițiilor pe ansamblul economiei (poate 15 procente în Anglia). Este evident că micile fracțiuni reprezentate de comerțul cu Imperiul Otoman din ansamblul comerțului francez și englez (5 și respectiv 1

procent în anii 1780) nu puteau aduce decât contribuții minuscule la procesul de acumulare de capital în aceste „state centrale” — ele se ridicau la 0, 5 % și respectiv 0, 15 % din capitalurile acumulate. Concluzia lui O’Brien că, „din punct de vedere al creșterii economice înregistrate în centrul sistemului mondial, periferia a jucat un rol periferic”, pare să se verifice cu precădere pentru cazul Imperiului Otoman²⁴.

Lăsând la o parte problema profiturilor, Europa Occidentală nu pare să fi obținut nici un avantaj semnificativ din surplusul de importuri — în descreștere — menținut în relațiile economice cu Imperiul Otoman de-a lungul secolului al XVIII-lea. Plata pentru excedentul de exporturi otomane nu ar fi putut proveni din beneficiile obținute prin investiții directe, datorită faptului că acestea nu existau. Surplusurile mari ale perioadei 1550–1700 au fost acoperite — în condițiile introducerii de către otomani a interdicției asupra exporturilor de argint — prin un influx de monede europene de argint, fabricate din argintul adus din noile surse americane. Cu siguranță că unii negustori europeni au speculat vânzarea acestor monede sau chiar le-au falsificat. Aceste operațiuni de speculă și falsificare au stânenit dezvoltarea comerțului și au dus la scurgerea argintului în afara economiei otomane.

Diminuarea conținutului de argint al monedei otomane, care a început în timpul Revoluției Prețurilor a anilor 1550–1650 (o creștere de două ori a indicelui prețurilor, însoțită de o devalorizare de 50 %) a continuat și după stimulentele inițiale al influxului de argint european. Ca și în Europa Occidentală, presiunea demografică și creșterea cheltuielilor de stat a jucat un rol important în procesul de majorare a prețurilor și în devalorizarea monedei. Cu insistența sa asupra cantității exagerate de masă monetară nouă, Earl Hamilton a avut tendința de a neglija aceste ultime două tipuri de presiuni²⁵. Creșterea cheltuielilor bugetare otomane după 1550 s-a accelerat în secolul al XVII-lea. Cheltuielile — din care trei sferturi erau de natură militară — s-au triplat între 1630 și 1691. Veniturile, pe de altă parte, abia s-au dublat. Acest deficit s-a alăturat „continuu penurii de masă monetară” care, potrivit istoricului grec Svoronos, a fost cel mai important obstacol în calea dezvoltării comerțului otoman în secolul al XVIII-lea²⁶. Negustorii europeni nu se puteau baza pe existența unei cantități suficiente de monedă otomană și nici pe continuitatea valorii sale de schimb. Aici trebuie căutat principalul motiv pentru

care negustorii francezi și olandezi, apoi și cei englezi, și-au întors treptat privirea către mult mai profitabilul și mai ușor predictibilul comerț transatlantic.

TRANSFORMĂRILE ECONOMIEI AGRARE ÎN BALCANI

Structura schimbătoare a regimului proprietății funciare ne oferă o ultimă posibilitate de a verifica ipoteza wallersteiniană după care „centrul” occidental a acționat astfel încât să configureze „subdezvoltarea” periferiei balcanice, beneficiind de pe urma acestei relații cu periferia. Care anume au fost dimensiunile și dinamica de dezvoltare a domeniilor *çiftlik* lucrate în clacă ce s-au răspândit în unele părți ale Balcanilor otomani? Este indiscutabil că acest tip de exploatare agricole a existat. În ce măsură au constituit ele însă reacția Balcanilor față de percepția — dacă nu neapărat realitatea — unei cereri de produse agricole pe piața occidentală și a penetrării comerciale occidentale, o reacție ce s-ar fi manifestat prin exploatarea unei forțe de muncă ieftine pentru producția pe scară largă a bunurilor de export — fenomen care pentru Wallerstein a fost chiar cheia subdezvoltării periferice? Această secțiune a articolului va sugera o altă explicație a fenomenului în cauză, una care cred că se potrivește mai bine atât cu datele trecute în revistă anterior referitoare la activitățile comerciale ale vremii, cât și cu principala tensiune economică în interiorul imperiului: rivalitatea fiscală între centrul imperial și periferie.

Distribuția geografică a domeniilor *çiftlik* ne oferă argumentul cel mai puternic în sprijinul tezei că ele aveau un caracter comercial. Cele mai numeroase erau răspândite de-a lungul coastei Mării Negre și pe malurile Dunării, ca și în zonele de coastă sau în apropierea râurilor navigabile din nordul Greciei și din Macedonia. Erau bine plasate, deci, pentru a-și exporta recoltele de grâu, bumbac și tutun, către Constantinopol și în bazinul Mediteranei, sau în amonte pe Dunăre. Exporturile de acest fel au avut o proporție semnificativă, în special în anii 1790, când furtuna revoluționară din Franța a creat o penurie de produse și deci o creștere a cererii de mărfuri în întreaga Europă.

Totuși, originea istorică, dimensiunile și profilul social al proprietarilor domeniilor *çiftlik*, precum și maniera în care ele erau

achiziționate, ne sugerează că dinamica socială ce a creat acest fenomen a fost de natură fiscală mai degrabă decât comercială și, de asemenea, de natură militară mai degrabă decât civilă. Această ultimă caracteristică a sa constituie baza afirmațiilor insistente și din ce în ce mai convingătoare ale cercetătorilor marxiști bulgari, potrivit cărora sistemul social de tip *çiftlik* ar trebui să fie numit „feudal” — în unele regiuni cel mult „semi-feudal” —, el neavând deci trăsăturile capitaliste pe care i le atribuie autorii influențați de Wallerstein.

Există, în primul rând, problema periodizării. Domeniile *çiftlik* private, aflate doar nominal în raza politicii disperate a Porții de arendare a impozitelor, au apărut mai întâi în zona Mării Negre în secolul al XVII-lea. Ele au atins răspândirea maximă în jur de 1700²⁷. Cu alte cuvinte, numărul lor nu a mai crescut în secolul al XVIII-lea, când exportul de bumbac și de tutun din Balcanii otomani căpăta pentru prima oară proporții semnificative.

Nici dimensiunea domeniului *çiftlik* tipic nu a mai crescut în această perioadă, ea situându-se la 20-30 de ha, un *çiftlik* fiind compus din două sau trei unități fiscale ale mai vechiului sistem al domeniilor deținute de cavalerii *sipah*²⁸. Există și mențiuni ale unor domenii depășind 500 de ha, dar ele erau cu siguranță excepții izolate. În plus, ele strângeau de fapt la un loc mai multe sate separate, ai cărei locuitori plăteau dijmă în produse pe gospodărie, mai degrabă decât să presteze un număr de zile de clacă pe rezerva seniorială, în mod coordonat. Domeniile mai caracteristice de mici dimensiuni erau lucrate adeseori de țărani din regiunile înalte, care veneau la câmpie numai o parte a anului, pentru a cultiva grâu și bumbac pe care să le vândă pe piață. Ei plăteau o rentă în bani semianuală. Astfel încât speculațiile braudeliene după care acest fenomen social reprezenta o variantă de „a doua iobăgie”, stimulată de oportunitățile de export și comparabilă cu tranziția de la *Grundherrschaft* la *Gutsherrschaft* în teritoriile poloneze și germane de est, pur și simplu nu sunt conforme cu datele empirice.

Ofițerii și funcționarii minori turci sau albanezi erau în majoritate covârșitoare proprietarii acestor foste pământuri ale sultanului. Ele deveniseră acum terenuri proprietate privată, dar mai degrabă din motive de ordin fiscal decât ca urmare a stimulentei pieței. Proprietarii nu dispuseseră decât rareori de baza legală, și nici nu luaseră decizia conștientă, de a acapara domeniile *çiftlik* pentru a le exploata comercial. Acapararea prin forță era de departe cea mai

frecventă metodă de intrare în posesiune; cumpărarea sau „împrejmuirea”, sub motivul acumulării datoriilor de către țărani, erau cele mai puțin frecvente. Plățile restante de impozite ale țăranilor jucaseră însă cu siguranță un anumit rol în unele dintre acțiunile de acaparare a domeniilor. Cum sistemul fiscal inițial, ce se baza pe colectarea taxelor la nivelul districtelor *timar* de către cavaleri *sipahi* s-a dezmembrat în secolul al XVII-lea, Poarta a apelat la practica arendării impozitelor, prin licitație — *mültezim* —, în urma căreia responsabilitatea colectării taxelor a trecut în mâinile unui număr mai mare de persoane. Acești funcționari care erau de obicei de origine turcă, și întotdeauna de religie musulmană, se foloseau de privilegiul colectării taxelor în numele guvernului central pentru a extinde cuantumul lor, practică ce a continuat pe parcursul întregului secol, în ciuda protestelor Porții. Principala funcție a acestor venituri suplimentare era cea de a oferi remunerație pentru trupele locale de mercenari. Pentru a li se alătura, țăranii musulmani nu trebuiau decât să învețe cum să folosească armele.

Cercetări recente bulgărești, turcești și americane în arhivele otomane ne sugerează că au existat mai multe modalități prin care acest ciudat proces de evoluție de tip feudal și de conflict social cu bază fiscală a dus la expansiunea domeniilor *çiftlik* din secolul al XVII-lea²⁹. Împreună cu acapararea fostelor rezerve feudale ale *timar*-elor (pământurile *hassa*) sau a terenurilor comune ale satelor în Macedonia, în sud-vestul Bulgariei și în nordul Greciei, avea loc preluarea loturilor țărănești, chiar a unor întregi sate părăsite de țărani sub povara impozitelor și a dezordinii sociale crescânde. Pe măsură ce dezordinea și banditismul se răspândeau odată cu recrutarea mercenarilor în secolul al XVII-lea, acei țărani care nu aveau de gând sau nu puteau să fugă la orașe s-au întors în satele lor sau în altele, incluse acum în domeniile *çiftlik*, pentru a-și câștiga siguranța. Ceea ce se întâmpla era o clasică negociere de tip feudal, deși în lipsa clasicei ierarhii feudale din Europa medievală. Studiul detaliat al lui Bruce McGowan despre regiunea Monastir în Macedonia de sud ne arată cum oportunitățile tot mai mari de export al bumbacului, după începutul Revoluției Americane (1776) și al grâului după începutul Revoluției Franceze (1789) au apărut prea târziu pentru a constitui o explicație a constituirii sistemului *çiftlik*³⁰. Într-adevăr, așa cum arată Fikret Adanir într-un articol din acest volum, cea mai mare parte a terenurilor *çiftlik* erau folosite probabil

pentru creșterea animalelor, și nu pentru culturi agricole. Cercetările ample ale lui Khristo Gandev despre regiunea Vidin din nord-vestul Bulgariei, în apropierea Dunării, nu dezvăluie decât o singură altă modalitate de constituire a domeniilor *çiftlik*, pe lângă cele deja menționate, anume acapararea pământurilor anterior nedestelenite³¹. Un alt cercetător bulgar important, Strashimir Dimitrov, a calculat că terenurile *çiftlik* din Bulgaria nu acopereau mai mult de 20 de procente din totalul suprafeței cultivate, în regiunile unde erau mai larg răspândite, și sub 5 procente în celelalte regiuni, la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Mai puțin de 10 procente din populația țărănească lucra pe aceste domenii³².

Tipul de exploatare agrară predominant în Balcanii otomani ai secolului al XVIII-lea, în special în teritoriile Serbiei și Greciei, era de fapt satul situat pe podișurile înalte. Ca și pe majoritatea domeniilor *çiftlik*, ocupația principală era creșterea animalelor. Aceste sate plăteau impozite către sultan, făcând o singură plată anuală, colectată de bătrânii satului. Aceștia din urmă, creștini, fuseseră acum confirmați ca notabilități locale — *âyan* — și percepatori de taxe de către autoritățile Porții, îndepărtându-se practica corupătoare de a fi chemați să liciteze aceste poziții la Constantinopol, împotriva oricui era dispus să pluseze³³. Deși aceste sate, împreună cu rețelele familiale ale clanurilor dominante, erau lipsite „puterea instituțională” — ca să folosim expresia lui Robert Brenner — necesară pentru propulsarea modernizării comerciale, ele erau foarte potrivite pentru a întreține o mică forță militară, plasată sub comanda unei adunări locale. Aceasta constituie cu siguranță una dintre cele mai îndepărtate origini — total neoccidentală — a ceea ce sârbii consideră a fi tradiția lor democratică³⁴.

Pe scurt, acest potențial pentru acțiuni militare — sau cel puțin de gherilă — în zonele muntoase, combinată cu densitatea redusă a populației din regiune, a înzestrat țărănimea din Balcani cu o anumită forță, în confruntarea în trei dintre acest grup social, puterea centrală și autoritățile locale musulmane, militare și judecătorești. Rezultatul acestei lupte, înaintea secolului al XIX-lea, nu a fost victoria definitivă a vreuneia dintre părți, ci „extenuarea reciprocă” — pentru a folosi expresia cu care Perry Anderson descrie ultimele etape ale confruntării de frontieră dintre Imperiul Bizantin și statele balcanice medievale.

Principala slăbiciune a otomanilor în această confruntare nu provenea din caracterul relațiilor comerciale pe care imperiul le

întreținea cu Europa Occidentală, ci din rigiditatea birocrăției sultanului, precum și din ostilitatea manifestată de tot mai redevabilul cler musulman — împreună cu trupele de ieniceri — față de tehnologia modernă, chiar și atunci când ea era folosită în scopuri militare. Dinamica descendentă a acestei lupte între clase — dintre ceea ce Alfred Lybyer a numit înaintea Primului Război Mondial, Instituțiile Guvernării și respectiv Instituțiile Islamice — a fost confirmată recent de cercetători atât de diferiți ca Eric L. Jones, Perry Anderson și William H. McNeill³⁵. Probabil că cea mai gravă a fost incapacitatea Porții de a întreprinde orice fel de modernizare a dotărilor militare până în secolul al XVIII-lea, urmată de încercări abrupte și spasmodice ulterioare de a îmbunătăți în acest fel armamentul. Rezistența opusă schimbării de infanteria ienicerească, ce se ocupa în timp de pace cu confecționarea armelor, a jucat cu siguranță un rol important în această privință. Au contribuit la adoptarea unei asemenea atitudini și victoriile obținute periodic de armatele otomane împotriva celor europene, în ciuda handicapului tehnologic. În ceea ce zi privește pe notabilii musulmani, militari sau civili, ei nu au putut să extragă venituri suficiente de mari, din exporturile de grâu, bumbac și tutun de pe domeniile lor *çiftlik*, pentru a reuși să își consolideze puterea politică și să și-o impună asupra unor teritorii de mai mare întindere. Puterea lor militară era însă destul de mare pentru ca, alăturându-se celei a Porții, să descurajeze orice încercare a Marilor Puteri de a și împărți teritoriul otoman, așa cum făcuseră cu Polonia — aceasta în eventualitatea altminteri foarte improbabilă că puterile maritime (Anglia și Franța) și cele continentale din răsăritul Europei (Austria și Rusia) ar fi putut ajunge la o înțelegere.

Țăranii balcanici aveau de ales între două alternative ale muncii în regim de dijmă pe domeniile *çiftlik*. Cei mai mulți au ales-o pe cea deja menționată, a retragerii în regiunile înalte unde se ocupau cu creșterea animalelor. Configurația terenurilor și propriile lor tactici de gherilă le asigurau protecția. Dar expansiunea comerțului francez pe teritoriul Greciei, urmat, către sfârșitul secolului al XVIII-lea, de expansiunea celui habsburgic la nord de Salonika, până în Serbia, le-a oferit țăranilor balcanici oportunitatea de a se alătura nucleului deja existent al unei clase negustorești locale, cea a „rătăcitorilor negustori balcanici ortodocși”, atât de bine descriși de Traian Stoianovich³⁶. În acest fel, dezvoltarea comerțului european în

perioada modernă timpurie a oferit unei mici părți a populației indigene o modalitate de a evita declinul social produs în Balcanii otomani de războaiele neîncetate și de ineficiența crescândă a aparatului de stat. În parte, această opțiune le-a fost deschisă tocmai de absența investițiilor sau a colonizării occidentale.

IMPACTUL ECONOMIEI HABSBUGICE

Constatarea faptului că Imperiul Habsburgic a fost răspunzător pentru majoritatea confruntărilor militare de mari proporții cu Imperiul Otoman și, apoi, pentru cea mai mare parte a relațiilor comerciale în perioada modernă timpurie ne face să tratăm separat problema influențelor pe care le-a avut această putere imperială asupra Balcanilor. Ea și-a conturat, în secolul al XVII-lea, propria sa identitate neoccidentală. A devenit cu timpul un stat bazat pe imperatiile religioase ale unei Contrareforme incomplete și pe imperatiile militare ale graniței nesigure pe care o împărțea cu rivalul ei islamic³⁷. Problema tratată în această secțiune a articolului este însă cea a relațiilor comerciale, care au apărut într-o epocă ulterioară. Cum au fost afectate de politica economică habsburgică și de comerțul otoman zonele de graniță trecute sub control austriac și unguresc după ce ultima ofensivă otomană asupra Vienei a fost oprită în 1683? Este probabil că politica economică pasivă dusă de Viena în decursul secolului al XVIII-lea a contribuit mai mult la dezvoltarea comercială a ținuturilor iugoslave nordice și a Transilvaniei decât politica mai activă de integrare economică din secolul următor.

Trebuie să avem grijă, totuși, să nu exagerăm importanța comerțului exterior pentru economia habsburgică, în decursul ambelor secole. Volumul comerțului dintre otomani și habsburgi s-a dublat între 1711 și 1788, ajungând la o cincime din volumul total al exporturilor și importurilor habsburgice însumate. Totuși, acel total referitor la comerțul statului austriac nu reprezenta el însuși decât o cincime din valoarea comerțului exterior al Franței. În plus, el se reduce cu jumătate dacă extragem volumul comerțului *dintre* teritoriile austriece și ungurești. Acesta din urmă era inclus în statisticile imperiale referitoare la comerțul exterior. El reprezenta 45

de procente din totalul comerțului exterior al monarhiei habsburgice la 1780, și respectiv 70 de procente la 1880³⁸. Astfel încât schimburile comerciale peste granițele externe ale monarhiei nu au depășit niciodată 10 % din volumul comerțului exterior francez.

Monarhia habsburgică era, în definitiv, un teritoriu în general închis, lipsit de un imperiu colonial și de porturi oceanice care să stimuleze dezvoltarea comercială de tip francez sau — încă și mai mult — britanic. Ce le două porturi mediteraneene ale sale — Trieste și Rijeka — reușeau să exporte înspre Levantul otoman cantități de marfă de trei ori mai mari decât importurile provenite de acolo, ceea ce a stimulat o anumită dezvoltare proto-industrială în Slovenia. Cele două porturi erau de asemenea beneficiare ale unui sprijin oficial și al unor investiții de capital provenind din Țările de Jos austriece, pentru dezvoltarea industriei de prelucrare a zahărului și a construcției navale, ca și pentru comerțul cu textile³⁹. Cele mai multe importuri din Imperiul Otoman — suficient de multe pentru a păstra un echilibru comercial în anii 1780 — veneau nu prin cele două porturi, ci pe uscat, traversând Balcanii otomani sau principatele române.

Politica economică habsburgică în zona graniței de sud, în secolul al XVIII-lea, nu era însă preocupată primordial de promovarea în manieră mercantilistă a exporturilor sau de perfecționarea mecanismelor fiscale, ci de problema securității frontierei. Tactica ei principală ar putea fi numită „populaționism”, ea constând în menținerea unor reglementări în general favorabile comerțului liber, în scopul de a asigura popularea permanentă a zonei, ca o barieră împotriva unor noi ofensive otomane. Ultima incursiune militară otomană de mari proporții avusese loc, în definitiv, în 1683 și numai respingerea ei deschisese calea către recucerirea teritoriilor ungurești sudice și a Voievodinei după un secol și jumătate de ocupație otomană.

Ulterior, autoritățile austriece au extins regimul legal al Graniței Militare habsburgice din Croația — unde fusese inițial instaurat în secolul al XVI-lea ca o barieră împotriva expansiunii otomane — în Voievodina. În 1762, același regim juridic a fost acordat și Transilvaniei. Cercetările detaliate ale lui Gunther Rothenberg și Carl Göllner au arătat în mod clar că guvernul austriac acorda o foarte redusă prioritate dezvoltării comerciale a cordonului de teritorii ce formau Granița Militară⁴⁰. Distribuiri repetate de pământuri au

atras coloniști, unii dintre ei din Balcanii otomani sau din principatele române. Totuși, situarea la înălțime a așezărilor, aleasă după considerente tactice, ca și perioada lungă de serviciu militar ce le era impusă beneficiarilor acestor distribuiri de terenuri nu contribuiau câtuși de puțin la dezvoltarea agricolă rapidă a zonei. Facilitățile de credit sau educaționale de natură să grăbească adoptarea tehnicilor agricole noi întârziu de asemenea să apară.

În așa-numitele zone cu statut civil din Slavonia și Voievodina, modernizarea agricolă a avut mai mult succes, pământul din această regiune fiind de mai bună calitate. După depășirea unor dificultăți inițiale, coloniștii — în majoritate germani — au reușit să fructifice terenurile care le-au fost distribuite și scutirile de impozite pe trei ani ce le-au fost acordate, extinzând zona cultivată și introducând pluguri de fier, culturi de nutrețuri și puțuri de apă adânci. Tratatamentul preferențial de care se bucurau din partea autorităților provenea mai ales din dorința acestora de a împiedica întoarcerea nobilimii maghiare în regiune. Grâul lor, împreună cu lemnul de construcție din Croația-Slavonia, constituiau de fapt principalele exporturi habsburgice în Balcanii otomani la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Astfel de mărfuri nu erau însă acele produse manufacturate al căror export ar fi trebuit să fie promovat cu precădere de o politică economică autentică de tip mercantilist. De cealaltă parte, a importurilor din Imperiul Otoman, mărfuri ca bumbacul, tutunul, pieile și animalele erau însoțite de anumite cantități de textile și chiar fierărie. Valoarea totală a importurilor tranzitate pe această rută o depășea de cinci ori pe cea a exporturilor habsburgice⁴¹.

Schimburile comerciale au rămas în mare parte în mâinile grecilor, sârbilor, bulgarilor și a altor supuși otomani, pe parcursul întregului secol. O tentativă a autorităților, lansată în anii 1770, de a-i forța pe cei care făceau comerț — eventual chiar rezidând — pe partea austriacă a graniței să devină supuși ai monarhiei, și de a plăti astfel impozitul de 30 până la 40 de procente ce se percepea pentru tranzacțiile comerciale interne, s-a dovedit prea dificilă, fiind de aceea abandonată. „Rătăcitorii negustori balcanici ortodocși” ai lui Stoianovich aveau de plătit doar impozitul redus de 3 procente *ad valorem* perceput pe exporturile otomane, extins de către Viena asupra teritoriilor Porții la 1774 ca o concesie economică pentru avantaje de ordin politic. În anul următor au fost îndepărtate toate barierele vamale dintre diferitele provincii austriece, deschizându-se

astfel drumul pentru exporturile balcanice către Viena și teritoriile cehe în curs de industrializare. Surplusul de importuri înregistrat de economia habsburgică în relațiile sale comerciale cu Balcanii otomani a avut astfel consecințe opuse celor pe care le-am putea aștepta potrivit concepțiilor lui Frank. Acest surplus a stimulat creșterea exporturilor de produse procesate și a modernizării activităților comerciale mai mult în periferia otomană decât în cea habsburgică⁴².

Ce putem spune despre rezultatele mai bune ale dezvoltării economice din Imperiul Habsburgic în secolul al XIX-lea, și despre efectele sale asupra teritoriilor otomane de frontieră? Secțiunea următoare a articolului va examina cazul noilor state balcanice *independente*. În ce privește tema abordată în chiar aceste pagini, putem constata că părțile de sud și est ale periferiei habsburgice nu au împărtășit întru totul experiența istorică de ansamblu a monarhiei dintre 1815 și 1914, de creștere economică impresionantă și de integrare treptată.

Cercetările occidentale și ungurești recente au dus la formularea unor serioase dubii în privința viziunii clasice, potrivit căreia monarhia habsburgică avea o economie în esență feudală, clădită pe o agricultură țărănească primitivă. Tabloul istoric construit pe baza datelor cantitative acumulate recent este acela al unei dezvoltări lente dar constante a industriei austriece și cehe — după modelul francez —, însoțită de o creștere din ce în ce mai accelerată a producției industriale și a productivității agricole în Ungaria⁴³. Solida sinteză a acestor rezultate recente ale cercetării, elaborată de David Good, adaugă ca o contribuție originală unele dovezi concludente în sprijinul ideii că procesul de integrare economică al monarhiei, într-o singură economie națională, decurgea într-un ritm tot mai accelerat în ultimele decenii antebelice. Pentru a demonstra această teză, Good arată că diverși indicatori — prețurile mărfurilor, salariile din industrie, ratele dobânzilor, nivelul capitalizării pe cap de locuitor, mortalitatea infantilă și alfabetizarea — aveau valori tot mai convergente⁴⁴. Documentația referitoare la veniturile regionale *per capita* și la producția industrială nu este atât de completă.

Examinarea acestor date cantitative ne arată că periferia balcanică nu a participat la procesul de integrare menționat mai mult decât la cel de dezvoltare industrială. Lista lui Good de orașe din care au fost colectate datele referitoare la prețurile grâului, ale

cărnii de vită și ale vinului, precum și ratele dobânzilor, nu include Zagrebul sau oricare alt oraș din Croația-Slavonia. Nu sunt oferite date referitoare la nivelul salariilor pentru nici un oraș din Croația, Slovenia și Ungaria — inclusiv Transilvania. Nivelul de capitalizare *per capita* a crescut puțin în Croația-Slavonia și Transilvania, între 1890 și 1910, dar nu a atins cu greu o treime din media la nivelul întregii monarhii. Doar alfabetizarea a făcut progrese simțitoare, ajungând la trei sferturi din nivelul mediu, la scara întregului imperiu.

Dovezile pe care le-am prezentat cu altă ocazie ne sugerează că, dacă indicatorii lipsă pentru Croația-Slavonia și Transilvania ar fi disponibili, ei nu ar arăta cu adevărat convergența despre care vorbește Good⁴⁵. Mișcarea capitalului către sud și a forței de muncă înspre nord nu au fost atât de pronunțate pentru a duce la egalizarea relativă a profiturilor și la răspândirea mai uniformă a industrializării. Plecarea tânărului Iosif Broz, care va deveni mai târziu Tito, din Croația sa natală la Viena și Praga, în căutarea unui loc de muncă într-o fabrică, reprezintă o excepție și nu regula pentru epoca despre care vorbim. Majoritatea bărbaților tineri care au părăsit zonele periferice au avut ca destinație Statele Unite și alte locuri îndepărtate. Investițiile de capital din partea marilor bănci austriece și cehe au fost plasate în industria ungară, dar nu au ajuns în zone mai îndepărtate. Dimensiunea medie a unei întreprinderi meșteșugărești croate în preziua Primului Război Mondial era de 34 de angajați, ceea ce înseamnă sub media înregistrată în oricare din statele balcanice independente.

Agricultura din zona periferică a trebuit să facă față, ca și industria, problemei dezvoltării rapide a economiei ungare de după 1880. Culturile agricole din Ungaria beneficiau de soluri mai bune, toate mărfurile unguerești aveau de câștigat din marea apropiere a locurilor de producție față de principalele piețe de desfacere din teritoriile austriece și cehe. Așa cum se arată într-un alt articol cuprins în volumul de față, Budapesta a ajuns din urmă Minneapolis ca cel mai important centru al industriei morăritului din lume, în jur de 1910. Ea era de asemenea centrul rețelei feroviare a întregii monarhii, cu excepția Sloveniei. Astfel încât mai marea densitate a acestei rețele feroviare, menționată de Good ca un avantaj al economiei habsburgice față de cea a statelor independente balcanice, nu a acționat în fapt astfel încât să-i ajute cu adevărat pe locuitorii zonei de graniță a monarhiei din Balcani să își vândă produsele pe piețele

din Austria și Cehia⁴⁶. Atunci când adăugăm la toate acestea lipsa de autonomie politică locală în aceleași zone de margine din Balcani, care atrăgea după sine lipsa de control a localnicilor asupra veniturilor obținute din impozite și incapacitatea lor de a atrage capital străin, nu putem ocoli concluzia că se poate vorbi despre o relație de exploatare tipică între centrul austro-ungar și periferia balcanică în interiorul monarhiei habsburgice⁴⁷.

NOILE STATE INDEPENDENTE BALCANICE

Se poate vorbi oare, în același fel, despre înapoierea periferică în relație cu un centru imperial de data aceasta mai puțin industrializat, în zona otomană a Balcanilor, în perioada 1860–1914? O comparație dintre aceste rămășițe ale Imperiului Otoman — din care trebuie eliminată Tessalia și întreaga Bulgarie după 1866 — și noile state independente balcanice ne sugerează că se poate vorbi despre o asemenea relație centru-periferie, deși nu foarte favorabilă zonei centrale. Aceeași comparație ne sugerează că diferența dintre nivelele de dezvoltare ale statelor independente balcanice și „centrul capitalist” vest-european nu manifesta o tendință de creștere semnificativă; cele dintâi nu erau șecătuite, așa cum ar spune Wallerstein, de comerțul cu cel din urmă sau de investițiile de capital provenite de acolo. Într-adevăr, tocmai lipsa investițiilor europene în proiecte de construcție a unor capacități productive ale guvernelor balcanice a fost una dintre principalele bariere în calea dezvoltării mai rapide a noilor state independente. O alta a fost, așa cum vom vedea, incapacitatea guvernelor din zonă de a rezista ispitei de a emite mari cantități de bancnote de hârtie nu numai convertibile în, dar chiar egale ca valoare cu francul francez. Chiar și așa, statele balcanice independente s-au apropiat mai mult de nivelul economiei occidentale decât teritoriile rămase sub otomani, pierzând foarte puțin teren — dacă nu chiar deloc — în această perioadă.

Care erau de fapt ratele de creștere economică ale statelor balcanice în perioada 1860-1914? La ce nivele de venit național au ajuns statele balcanice în ultimii ani antebelici, prin comparație cu media europeană? Nu se pot da deocamdată răspunsuri concludente la aceste întrebări. Eminentul economist Paul Bairoch a încercat să

o facă acum un deceniu. Eforturile sale laborioase de a calcula ratele anuale de creștere ale venitului național pentru toate statele europene, în perioada 1860–1910, au dus la o medie continentală de 1 %, același indicator fiind mai mare pentru Franța și Germania (1, 2 % și respectiv 1, 4 %), dar ajungând la abia 0,5 % pentru Serbia și Bulgaria și 0, 69 % pentru Grecia; România se plasa mai bine, cu 0, 86 %. Sursele de care s-a folosit el pentru cazurile balcanice nu se preocupau decât în subsidiar de exporturi, bazându-se în schimb pe indicatori mult mai îndoielnici, atât pentru venitul național însuși cât și pentru producția agricolă și industrială⁴⁸.

Singurele estimări ale venitului național oferite de Bairoch pentru perioada anterioară lui 1900 provin din calculele brute făcute în 1894 de observatorul englez al Balcanilor Mulhall, într-o manieră personală. Estimările lui Mulhall pentru venitul național *per capita* sunt exagerate, ele aproximând cele mai optimiste aproximări ale noastre pentru anii 1911–1913⁴⁹. Datele lui Bairoch pentru agricultură se bazează pe valoarea curentă, mai degrabă decât pe volumul producției, el considerând că prin aceasta obține valoarea reală a producției totale în perioada de scădere a prețurilor cerealelor, între 1870 și 1895. Producția industrială este calculată în special pe baza producției de cărbune și fier, neglijând creșterea importurilor la aceste produse și cea a producției în alte ramuri.

Propriile mele calcule ale veniturilor naționale balcanice, elaborate în colaborare cu Marvin Jackson, se limitează la deceniul anterior războiului. Pentru anul 1911, am obținut medii de 300 de franci *per capita* în România, peste 250 pentru Serbia și aproape 250 pentru Bulgaria. Ele nu sunt foarte scăzute, prin comparație cu 400 pentru Ungaria, peste 700 pentru teritoriile cehe și circa 1 000 pentru Germania industrializată⁵⁰. Și mai semnificativ, media de 250-300 de franci pentru toate statele balcanice independente este considerabil mai mare decât cea de 150 de franci pentru Imperiul Otoman în 1907 — conform calculelor lui Vedat Eldem⁵¹. Regiunea Salonica înregistra venituri puțin superioare acestei medii, restul Balcanilor otomani plasându-se sub acest nivel. Ne confruntăm deci cu o altă întrebare: când s-a constituit această falie dintre veniturile satelor balcanice independente și Balcanii otomani?

Statisticile disponibile ale producției agricole și industriale, ale valorii exporturilor și ale creșterii demografice ne sugerează, dacă sunt combinate, că falia a apărut exact în perioada 1860–1910. Ea

s-a format nu numai datorită performanțelor scăzute ale economiei statului otoman. Tot atât de mult, a fost rezultatul creșterii economice înregistrate în statele balcanice, care se pare că a fost semnificativ mai mare decât ne lasă să credem calculele lui Bairoch, potrivit cărora ratele de creștere din zonă s — au situat mult sub media europeană de 1 % pe an, între 1860 și 1910.

Agricultura și exporturile au constituit sursa pentru aproape toată creșterea înregistrată înainte de începutul secolului al XX-lea. Suprafața cultivată cu grâu pe cap de locuitor aproape că s-a dublat pentru România și Serbia între 1862 și 1866 și din nou între 1901 și 1905, în ciuda creșterii populației — și chiar în parte datorită acesteia. La 1900 tonajul de cereale recoltate — un indicator mai sigur decât estimările riscante ale venitului național — aproape că se dublase față de anii 1860. rata de creștere în acest sector a depășit 2 % pe an. În Bulgaria indicatorii în cauză au crescut, după toate aparențele, chiar mai rapid și, spre deosebire de celelalte țări, au continuat să crească după 1900⁵². Creșterea accelerată înregistrată în Bulgaria independentă trebuie să fie evaluată în funcție de un punct de plecare foarte scăzut în anii 1880, *mai scăzut* cu o treime decât cel înregistrat în anii 1860 și 1870 în Bulgaria otomană, așa cum a fost el calculat recent de cercetători britanici⁵³. Valoarea nominală a exporturilor românești și sârbești s-a triplat între anii 1850 și anii 1880, triplându-se din nou în jur de 1911. În acest domeniu, creșterea înregistrată în Bulgaria pe parcursul aceleiași perioade a fost chiar mai mare, dar din nou ea trebuie raportată la o perioadă intermediară de declin, în anii 1880, prin comparație cu cele două decenii anterioare.

Strălucirea acestor succese pălește însă dacă ajustăm datele prezentate anterior în funcție de cele care ne arată creșterea populației și cea a prețurilor pe piețele internaționale. În termeni de valoare reală *per capita*, exporturile au scăzut după 1900⁵⁴. De asemenea, dependența prea mare a României și a Bulgariei de vânzările de grâu — care constituiau 80 și respectiv 70 de procente din totalul exporturilor din aceste țări, nu le făcea competitive pe o piață internațională care devenea tot mai saturată, chiar și înainte de Primul Război Mondial. În termeni de valoare *per capita* calculată potrivit prețurilor curente, exporturile statelor balcanice au crescut cu circa 2 procente pe an între 1900 și 1911.

Este posibil ca creșterea industrială din deceniul anterior războiului să fi compensat întrucâtva stagnarea producției de grâu și a expansiunii terenurilor agricole. Ambii indicatori menționați au încetat să crească, în valoare *per capita*, cu excepția celui al expansiunii terenurilor în cazul Bulgariei. Rata de creștere medie anuală pentru industriile moderne, ce se ridica la 10 procente în termeni de valoare *per capita* — ceva mai mult în Bulgaria și respectiv mai puțin în România — ar fi fost suficientă pentru adăuga o creștere de 1 % pe an la venitul național, luând în considerare sectoarele meșteșugăresc și minier care asigurau ele singure 10 procente din totalul creșterii industriale⁵⁵. Trebuie adăugat că tonajul de cărbune extras s-a dublat aproape, în toate trei statele, după 1900; importurile de cărbune au crescut chiar mai repede, apropiindu-se de volumul celui de proveniență indigenă⁵⁶. Astfel, consumul de cărbune, un indicator mai bun al activității industriale decât cel al cantităților extrase, a crescut și el cu circa 10 procente pe an.

Evoluția Balcanilor otomani era mai puțin promițătoare, din toate punctele de vedere. Exporturile din teritoriile macedonene s-au ridicat la numai 31 de franci anual în 1911, mult sub nivelul periferiei habsburgice și sub cele de 40, respectiv 42 de franci înregistrate în Serbia și Bulgaria. Cauza principală a fost tocmai absența unei creșteri a producției de grâu și a exporturilor, pe întreg cuprinsul Balcanilor otomani, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Edime a fost pierdut ca oraș portuar la Marea Egee după ce râul Maritza și-a schimbat cursul în 1817. Salonika a fost înlocuită de Vama și Burgas ca principalele porturi pentru exporturile bulgărești de grâu la sfârșitul secolului al XIX-lea. Creșterea exporturilor de tutun, ce constituiau o jumătate din totalul exporturilor macedonene după 1900, nu era suficientă pentru a împiedica ca Macedonia să înregistreze același surplus al importurilor care caracteriza întreaga întregul comerț exterior otoman, prin comparație cu cel al statelor balcanice. Exporturile imperiului nu au avut aproape nici o creștere — măsurată în prețuri curente — între 1873–1877 și 1900⁵⁷. Deși nu dispunem de date sigure referitoare la producția de cereale, știm că suprafețele cultivate cu grâu erau în Macedonia mai puțin de jumătate din cele ale Serbiei, unde, pe de altă parte, jumătate din terenul arabil total era rezervat culturilor de porumb, pentru care exista o climă mai propice⁵⁸.

Populația Macedoniei, la fel ca cea a restului Balcanilor otomani și a întregului imperiu nu a avut rate de creștere atât de mari ca cea

a statelor balcanice, în condițiile în care avea o densitate mai mică, de 36 de locuitori pe km². Rata de creștere era în Macedonia de 1, 24 procente pe an, între 1900 și 1910, superioară celei a întregului imperiu dar mult inferioară celei de 1, 5 procente din Bulgaria, România și Serbia, principalii producători de cereale și exportatori de grâu din regiune⁵⁹. După 1900, frământările sociale și emigrația au fost în bună măsură răspunzătoare pentru rata mai scăzută de creștere a populației în Macedonia, la fel ca și în zona de frontieră balcanică a monarhiei habsburgice. Înainte de 1900, însă, principalul motiv era constituit de o rată mai scăzută de dezvoltare a economiei agrare.

Mica industrie și mineritul nu au putut să contribuie prea mult la dezvoltarea economică generală a Balcanilor otomani înainte de începutul secolului al XX-lea. Deși valoarea producției nu ne este cunoscută, se pare că numărul salariaților în aceste ramuri nu a trecut de 10 000 (mai puțin de 0, 02 % din populație), față de 16 000 în Serbia sau în Bulgaria (unde acest număr reprezenta 0, 5 și respectiv 0, 35 de procente din populație). În ciuda unei cantități mari folosite pentru vapoare, consumul de cărbune se situa la mai puțin de jumătate față de cel înregistrat în statele balcanice independente⁶⁰.

Potrivit modelului lui André Gunder Frank aplicat acestei perioade, producția agricolă și exporturile mai mari ale statelor balcanice independente ar fi trebuit să înrăutățească perspectivele lor de creștere industrială, prin comparație cu cele ale Imperiului Otoman. În conformitate cu acest tip de argumentație, scăderea ratei de schimb pentru bunuri primare nu împiedică creșterea surplusului exporturilor; acestea atrag capital privat din Europa Occidentală, a cărui investiție are ca efect, în cele din urmă, absorbția profiturilor și a materiilor prime în afara unei economii înapoiate lipsite de mijloace de apărare⁶¹.

Datele de care dispunem nu se încadrează în schema exploatării a lui Frank; ele nu sprijină însă nici ideea că expansiunea exporturilor agricole balcanice constituia un „motor de dezvoltare”. Potrivit acestei din urmă perspective, declanșarea exporturilor de bumbac a dus la acumularea capitalurilor în Statele Unite, iar exporturile de grâu au avut aceleași rezultate în Canada, înainte de 1914⁶². În Balcani, surplusurile exporturilor erau surprinzător de mici în România și Grecia, foarte variabile în Bulgaria și aproape absente în

Grecia. În ciuda îmbunătățirii ratei de schimb pentru exportatorii de produse agricole după 1895 — așa cum a arătat Bairoch —, exporturile nu au depășit importurile nici măcar în România și Serbia cu mai mult de o cincime⁶³. Mai mult, numai în România și Bulgaria o parte majoritară din totalul exporturilor era reprezentată de vânzările de grâu către Europa Occidentală. Chiar și aceste state, la fel ca Serbia și Grecia, primeau cea mai mare parte a importurilor din Europa Centrală — din Germania și Austro-Ungaria —, de unde proveneau în schimb foarte puține investiții în domeniul infrastructurii — care ar fi ajutat exporturile — sau al industriei — care ar fi intrat în competiție cu chiar mărfurile importate în chestiune.

Altminteri, cea mai importantă sursă de capital pentru statele balcanice era reprezentată de băncile pariziene. Ele erau dispuse ca, urmând indicațiile propriului minister de finanțe, să acorde împrumuturi guvernelor din zonă. Povara achitării acestor datorii se ridica la 30 de procente din cheltuielile de stat din Balcani, la 1900. Amenințarea care plana asupra guvernelor era aceea a instaurării unei supravegheri politice din partea Occidentului, în scopul achitării datoriilor restante. Imperiul Otoman în 1881 și Grecia în 1897 au trebuit să suporte asemenea supraveghere⁶⁴. Reformele bugetare locale, împreună cu taxele puse pe profiturile provenite din exporturi, le-au dat guvernelor României, Bulgariei și Serbiei să preîntâmpine acest pericol foarte real, în jur de 1905. Pe la 1911, primele două dintre aceste state reușiseră să reducă partea din buget alocată achitării datoriilor la 20 de procente, în timp ce Serbia o adusese până la 28 de procente; în cazul Imperiului Otoman, ea rămăsese la 31 de procente. Veniturile statelor balcanice s-au dublat în decursul ultimului deceniu antebelic, după ce se mai dublaseră o dată între 1880 și 1900. Această creștere accelerată contrasta cu situația din Imperiul Otoman, unde veniturile statului au stagnat înainte de 1900, pentru a crește apoi cu 60 de procente între 1900 și 1910. La acea vreme veniturile *per capita* pentru toate statele balcanice depășiseră cu cel puțin o jumătate indicatorul similar otoman, care se ridica la 30 de franci⁶⁵.

Dacă plata datoriilor către Occident nu constituia o povară insuportabilă pentru statele balcanice, nici penetrația investițiilor străine nu punea probleme grave. Așa cum am argumentat cu altă ocazie, aceste investiții erau pur și simplu prea reduse — cu excepția celor germane în industria românească a petrolului⁶⁶. Nici nu exista

o coordonare a lor, între marile centre financiare europene — ca Berlinul și Viena, lăsând la o parte Parisul — sau chiar în interiorul fiecăreia dintre Marile Puteri. O dovadă este cea a inițiativei luate de băncile pragheze, care s-au opus eforturilor guvernului austro-ungar de a distruge finanțele Serbiei, în timpul și după perioada de funcționare a Tarifului Vamal de la 1906-1911.

Coduri comerciale de tip european, cel mai adesea inspirate de modelul francez, își făceau apariția în toate statele balcanice. Ele au fost revizuite în anii 1890, fiind introduse prevederi de inspirație italiană, care facilitau formarea corporațiilor. Dar aceste coduri îi favorizau pe întreprinzătorii indigeni cel puțin la fel de mult ca și pe cei străini. Prevederile lor, care au stimulat, după 1900, o puternică dezvoltare a antreprenoriatului local, contrastează, din nou, cu totala absență a oricăror încurajări de acest fel, precum și cu politica de neîntrerupte concesii făcute intereselor economice occidentale — în domeniile financiar, comercial sau minier — care a caracterizat până la sfârșit economia otomană⁶⁷.

CONCLUZIE

În ciuda acestor avantaje relative și a dreptului de care se bucurau de a adopta tarife vamale protecționiste, statele balcanice independente nu se înscriseră în mod ireversibil, în ultimul deceniu antebelic, pe traiectoria unei veritabile Revoluții Industriale. Necesarele restructurări ale forței de muncă și capitalului, înspre acele forme de producție specifice epocii industriale, întârziiau pur și simplu să apară. Retrospectiv, nu putem identifica în epocă tendințe de dezvoltare de acest fel, care să fi acționat în cazul în care războiul nu ar fi avut loc. Nu am încetat să repet această judecată istorică de la primele mele publicații, deși argumentația în favoarea ei a devenit între timp mai complexă⁶⁸. Per scurt, principalele obstacole ce stăteau în calea transformărilor structurale menționate erau următoarele:

Mai întâi, bariera statistică, cu care se confruntă inevitabil orice sector economic modern de mici dimensiuni ce funcționează în mijlocul unei economii tradiționale, cu caracter general agrar. Chiar și creșterile cele mai rapide într-un asemenea sector economic

minuscul trebuie să se desfășoare vreme de câteva generații pentru a putea absorbi majoritatea factorilor de producție care operează în restul economiei. Cercetarea occidentală recentă a descoperit că economia britanică, despre care se presupunea că se angajase în mod decisiv pe calea industrializării imediat după 1760, în realitate nu și-a restructurat factorii de producție în acest sens până la 1830 — dată care a fost de atâtea ori menționată ca marcând sfârșitul primei etape a Revoluției Industriale⁶⁹.

Economiile europene dezvoltate poartă responsabilitatea pentru alte două obstacole cu care se confruntau statele balcanice. Cel dintâi era relativa absență a investițiilor străine — directe sau de portofoliu — în sectorul privat. Spre deosebire de cei mai mulți beneficiari externi ai investițiilor occidentale înainte de 1914, statele balcanice au obținut în principal achiziții de portofoliu de obligațiuni de stat⁷⁰. Profiturile aduse de asemenea tip de investiție nu sunt decât rareori utilizate pentru modernizarea industriei și a agriculturii locale. Cel de-al doilea obstacol era tendința pe care o manifestau guvernele locale de a-și restrânge emisiunile monetare astfel încât să se asigure că valutele lor naționale erau nu numai convertibile în, dar chiar egale ca valoare cu francul francez aur. Această politică monetară a fost încununată de succes în regiune în ultimul deceniu antebelic. Ea a dus nu numai la restrângerea micșorarea creditelor pentru investiții noi dar și la supra-evaluarea exporturilor — în special bunuri agricole — , și sub-evaluarea importurilor — în special produse industriale. Tarifele vamale moderate introduse inițial de statele balcanice în scopul protejării industriei indigene au fost de aceea depășite curând. Surplusurile de export au fost reduse, deși nu este întru totul clar cât de mult. Singurele cantități semnificative de capital european atrase în regiune prin această politică monetară restrictivă au venit, așa cum am spus deja, sub formă de împrumuturi de stat.

Binecunoscuta incapacitate a acestor guverne de a folosi mai mult de o cincime din împrumuturi pentru investiții în capacități productive — în special căi ferate — trebuie să le fie atribuită în întregime guvernelor înseși. Proporția din sumele respective cheltuită pentru a finanța expansiunea aparatelor birocratice și militare a depășit chiar și acea parte din aceleași sume folosită pentru plățirea datoriilor, ea devenind cea mai importantă formă de secătuire a fondurilor în cauză și a bugetelor de stat. În orice caz, secțiunea din

aceste bugete cheltuită pe proiecte de interes public (chiar dacă acestea includeau grandioase clădiri oficiale) și dezvoltarea sistemului educațional a depășit cu mult secțiunea corespunzătoare a bugetului otoman: în primul caz era vorba de 19 până la 36 de procente, în timp ce în cel de-al doilea de numai 5 până la 10 procente. Așa cum argumentează Gale Stokes într-un alt articol cuprins în volumul de față, sistemele educaționale ale statelor din zonă aveau ca principală funcție nu dezvoltarea aptitudinilor tehnice ale beneficiarilor lor ci stimularea conștiinței lor naționale; ele făceau ca funcțiile birocratice să devină mult mai atractive decât antreprenoriatul economic privat⁷¹. În plus, electoratul majoritar țărănesc din Serbia și Bulgaria avea chiar posibilitatea de a se alătura (chiar dacă nu de a iniția el însuși) unor organizații politice — Partidul Radical în cea dintâi dintre țările menționate și Uniunea Agrară în cea de-a doua — suficient de puternice pentru a restrânge chiar și modestele subvenții și scutiri de taxe de care se bucura industria locală. Acestea constituiau însă principala formă de încurajare a inițiativelor industriale indigene, pe lângă protecționismul vamal.

Existau două alte bariere care împiedicau statele balcanice independente să reducă decalajul ce le despărțea de economiile europene avansate: dimensiunea redusă a piețelor interne și penuria de forță de muncă în sectorul industrial. Ele nu pot fi puse nici pe seama capitaliștilor străini și nici pe cea a guvernelor locale. Densitatea populației a rămas relativ scăzută în regiune, ea situându-se între 61 de locuitori pe km² în Serbia și respectiv 45 în Bulgaria, prin comparație cu 76 de locuitori pe km² în Austro-Ungaria și peste 120 în Europa Occidentală. Capitalele balcanice au crescut de câteva ori între 1880 și 1910, dar în special prin absorbirea imigranților din orașele mai mici. Proporția populației urbane — esențială în orice economie pentru consumul de masă — a rămas în jur de 12 procente din total. Producția de carne a Serbiei a crescut în timpul războiului vamal cu Austro-Ungaria doar datorită accesului la piața germană. Industria tutunului, produs pentru consumul intern, se lupta cu dubla povară a cererii limitate pe piața locală și a monopolurilor de stat care mențineau prețurile scăzute pentru a obține venituri mai mari din taxe.

Lipsa imigrației urbane a făcut ca salariile din minusculul sector industrial urban să crească atunci când prețurile produselor alimentare au crescut, urmând tendințele de evoluție la nivel mondial.

Aceste prețuri pe piața internă au urcat și mai mult în timpul ultimului deceniu antebelic⁷². Costurile noilor investiții industriale au crescut și ele. Michael Palairret a arătat cum forța de muncă din sectorul meșteșugăresc din Bulgaria, totalizând circa 60 000 de persoane, care fusese suficient de numeroasă anterior pentru a face față unui șoc economic similar, a ajuns, în anii 1870–1880, să părăsească orașele pentru a coloniza noile terenuri deschise pentru agricultură. A urmat o penurie de forță de muncă în domeniul micilor meșteșuguri care, împreună cu declinul activității de creștere a ovinelor pentru atelierele de producere a lânii, adus la majorarea costurilor de producție pentru acest produs indigen și la accentuarea tendinței de producție pentru subzistență în cadrul economiei țărănești. Se pare că acest tip de presiuni economice, împreună cu pierderea accesului liber, fără taxe vamale, la piața otomană — după 1878 — a contribuit mai mult la scăderea producției meșteșugărești de articole de lână în Bulgaria, în jur de 1900, decât competiția produselor fabricate în serie provenite din Occident⁷³. Din nou, existența unor suprafețe întinse de pământ agricol s-a combinat cu clima nefavorabilă pentru a stânjeni dezvoltarea economică locală, așa cum se întâmplase pe parcursul întregului mileniu examinat în această lucrare.

Perspectivile de dezvoltare economică ale statelor balcanice independente se confruntau cu o configurație politică nu întru totul diferită de cea care acționase în timpul epocii otomane. Acum potențaii funciari bizantini și otomani fuseseră eliminați. Ar fi prea mult să vorbim despre o „distrugere reciprocă” a forțelor; dinamica politică era realmente promițătoare. O birocrație indigenă puternică o înlocuise acum pe cea a Porții. Presiunile financiare occidentale jucau acum un rol important în a determina cursul luat e politicile economice ale guvernelor din zonă, care nu se puteau lipsi de împrumuturi externe. Regimurile politice locale își promovau propriile lor interese de clasă, sprijinind întrucâtva majoritatea țărănească împotriva perspectivelor de industrializare rapidă, ce presupuneau mari costuri sociale.

În ciuda acestor limitări, economiile statelor balcanice independente din secolul al XIX-lea au ținut pasul cu economiile statelor europene dezvoltate în timpul ultimelor decenii anterioare războiului. Aceasta înseamnă oricum mai mult decât reușise să realizeze guvernul imperial vreme de mai bine de cinci secole.

Desigur, noile tendințe de evoluție nu aveau să ducă în mod direct la accelerarea dezvoltării economice de tip modern, așa cum se întâmpla în cadrul economiei britanice și a altor economii occidentale din secolul al XIX-lea. Schimbările structurale de adâncime care singure pot transforma creșterile temporare în dezvoltare susținută nu aveau să apară în Balcani până după Al Doilea Război Mondial. Dar tendințele de evoluție ce s-au manifesta înainte de 1914 au stimulat oricum speranța unei dezvoltări economice de tip modern, în cadrele statului național, plasând această viziune să se plaseze în centrul conștiinței naționale a popoarelor din noile state balcanice.

NOTE — Capitolul VI

¹ Pentru o privire de ansamblu, vezi Daniel Chirot, Thomas D. Hall, „World System Theory”, în *Annual Review of Sociology* (Palo Alto, Annual Reviews, 1982), 8, pp. 81–106; și Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-Economy* (Cambridge, Cambridge University Press, 1979), pp. 1–164. Vezi de asemenea Wallerstein, „The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”, în *Review*, 2:3 (Winter 1979), pp. 389–398.

² Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV–XVIII siècle*, vol. 3: *Le Temps du Monde* (Paris, A. Colin, 1979), pp. 402–417.

³ Huri Islamoglu, Caglar Keyder, „An agenda for Ottoman History”, în *Review*, 1:1 (Summer 1977), pp. 31–55. De asemenea vezi articolele lui Murat Çiukça, Korkut Boratav, A. Gunduz Ökcün, Şevket Pamuk din *Review*, 8:3 (Winter, 1985), pp. 353–406.

⁴ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, Academic Press, 1974), pp. 98–99.

⁵ Pentru o prezentare recentă vezi Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300–1450* (Cambridge, Cambridge University Press, 1985).

⁶ Robert Browning, *Byzantium and Bulgaria* (Berkeley, Los Angeles, Londra, University of California Press, 1975), pp. 102–115. Vezi și Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (Londra, NLB, 1974), pp. 265–293.

⁷ George Duby, *The Early Growth of the European Economy* (Ithaca, Cornell University Press, 1974), pp. 257–270 capitolul de concluzii intitulat „Take-off”. Vezi și Chris Wickham, „The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism”, în *Past and Present*, 103 (May 1984), pp. 3–36.

⁸ Nikolai Todorov et al., *Stopanska istoriia na Bulgariia 681–1981* (O istorie economică a Bulgariei, 681–1981) (Sofia, D\$rh. izd-vo Nauka i izkustvo, 1981), pp. 64–67. Vera Mutafchieva, *Poslednite shishmanovitsi* (Ultimul *Shismani*) (Sofia, Izd-vo Otechestveniiia Front, 1982); Vasil Giuzelev, *Srednovekovna Bulgariia v svetlinata na novi izvori* (Bulgaria medievală în lumina unor surse recente) (Sofia, D\$zh izd-vo Nar. prosveta, 1981). Despre Serbia, vezi Miloš Blagojević, *Zemljoradnje u srednovekovnoj Srbiji* și Agricultura în Serbia centrală (Belgrad, Istorijiski institut, 1973), pp. 355–402.

⁹ Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire* (Princeton, Princeton University Press, 1977), pp. 144–145. Despre geografia economică a Balcanilor și constrângerile impuse de ea, vezi George W. Hoffman, *Regional Development Strategy in Southeastern Europe* (New York, Praeger, 1972), pp. 3–22.

¹⁰ Laiou-Thomadakis, *Peasant Society*, pp. 204–208, 221–222. Despre agricultura în Europa occidentală vezi B. H. Slicher von Bath, *The Agrarian History of Western Europe, 500–1850* (Londra, Edward Arnold, 1963), pp. 77–170. Estimări ale populației la J. C. Russell, „Population in Europe, 500–1500”, în Carlo Cipolla, ed., *Fontana Economic History of Europe*, vol. 1: *The Middle Ages* (Londra, Collins/Fontana, 1972), pp. 25–70.

¹¹ Christo Gandev, *Bulgarskata narodnost prez XV v.* (Poporul bulgar în secolul al XV-lea) (Sofia, Nauka i izkustvo, 1972) a argumentat existența unei asemenea catastrofe, moartea sau deportarea forțată a circa 30 % din etnicii bulgari. Replici detaliate la Vera Mutafchieva în *Istoricheski pregled*, 4 (1973), pp. 133–141 și Str. Dimitrov în *Vekove*, 6 (1973), pp. 50–65. Al. Grigorov în *Istoricheski pregled*, 3 (1980), pp. 85–95, care au pus sub semnul întrebării atât sursele cât și raționamentul autorului. Dovezi potrivit cărora majoritatea pământurilor identificate de Gandev ca depopulate erau de fapt ne-deșelente sunt citate de Al. Grigorov în *Istoricheski pregled*, 3 (1980), pp. 85–95.

¹² Robert Brenner, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe”, în *Past and Present*, 70 (Feb. 1976), pp. 57–60. Despre demografia satului balcanic vezi Roy E. H. Mellor, *Eastern Europe: A Geography of the Comecon Countries* (New York, Columbia University Press, 1975), p. 176.

¹³ Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra, NLB, 1974), pp. 370–375 și Anderson, *Passages from Antiquity*, pp. 285–293.

¹⁴ Sir John Hicks, *A Theory of Economic History* (Londra, Oxford University Press, 1969), pp. 16–20. Vezi de asemenea John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington, Indiana University Press, 1982), pp. 33–39; Anderson, *Lineages*, pp. 400–407, precum și articolul lui Péter Gunst din volumul de față.

¹⁵ Despre dezvoltarea orașelor comerciale vezi Vera Mutafchieva, *Le vakif--Un aspect de la structure socio-économique de l'empire Ottoman (XVe–XVIIe s.)* (Sofia, Académie bulgare des sciences, 1981), pp. 7–66. Despre obligațiile țăranilor vezi Elena Grozdanova, *Bulgarska selska obshtina*

prez XV–XVIII vek (Comunitatea țărănească bulgară în secolele XV–XIII) (Sofia, Izd-vo Bŭlgarska Akadimiia naukite, 1979), pp. 22–30.

¹⁶ După estimările lui Barkan și Braudel existau 41 de locuitori pe milă pătrată în Turcia europeană la 1600, în timp ce estimările lui Mols ne dau 86 pentru Franța, 97 pentru Italia și 112 pentru Țările de Jos. Ömer L. Barkan, „Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l’empire ottoman aux XVe et XVIe siècles”, în *The Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1 (1957), pp. 9–36; Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (New York, Harper and Row, 1972), vol. 2, pp. 395–402; Roger Mols, „Population in Europe, 1500–1700”, în C. M. Cipolla, ed., *Fontana Economic History of Europe*, vol. 2: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Londra, Collins/Fontana, 1974), pp. 38–40. Aceste densități europene erau desigur mult sub cele—dezavantajoase datorită mărimii lor—înregistrate în acea vreme în China, India și alte teritorii asiatiche. Pentru o estimare bulgărească a creșterii demografice din Balcani în secolul al XVI-lea, vezi recenzia Mariei Todorova în *Études Balkaniques*, 2 (1983), pp. 111–116.

¹⁷ Liuben Berov, „Changes in Price Conditions and Trade between Turkey and Europe in the 16th–19th Centuries”, în *Études Balkaniques*, 2–3 (1974), pp. 169–174. David F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914* (Berkeley, Los Angeles, Londra, University of California Press, 1984), pp. 116–117, stabilește un coeficient de variație de numai 0, 27 % pentru prețurile grâului, între orașele din Austria, în anii 1830.

¹⁸ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800* (Cambridge, Cambridge University Press, 1981); Leila Erder, „The Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Otoman Empire from the 15th to the 17th Centuries”, în *Middle Eastern Studies*, 11, 3 (Oct. 1975), pp. 184–202; Todorova, *Études Balkaniques*, pp. 114–116.

¹⁹ Felix Boujour, *A View of The Commerce of Greece, 1787–1797* (Londra, 1800), pp. 87–88.

²⁰ Vezi dezbaterea dintre André Gunder Frank și Paul Bairoch în *Journal of European Economic History*, 5, 2 (1976), pp. 407–438, 469–474. Pentru mai multe definiții ale „ratei de schimb” vezi Charles P. Kindleberger, *International Economics* (Homewood, Ill., Richard W. Irwin, 1973), pp. 45–46, 70–87.

²¹ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 15–18. Pentru punctul de vedere contrar, bazat exclusiv pe exporturile de bumbac în creștere, din diferite porturi otomane, în timpul secolului al XVIII-lea, vezi

Mehmet Genç, „A Comparative Study of the Tax Farming Data and Commercial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century”, în *La révolution industrielle dans les pays sud-est-européens—XIXs.* (Sofia, 1976), pp. 243–279. Partea deținută de Imperiul Otoman din comerțul exterior al Franței a scăzut de la 10 la 1 procent. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800–1914* (Chicago, University of Chicago Press, 1980), p. 3; Ralph Davis, „British Imports from the Middle East, 1580–1780”, în M. A. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Middle East* (Londra, Oxford University Press, 1970), pp. 193–205.

²² Liuben Berov, „Changes in Price Conditions”, pp. 269–278; și Berov, *Dvizhenieto na tsenite na Balkanite prez XVI–XIX v. i evropeiskata revolutssia na tsenite* (Transformările prețurilor în Balcani în secolele XVI–XIX și revoluția europeană a prețurilor) (Sofia, BȘlgarska akademiia na naukite, 1976), pp. 317–322.

²³ Comerțul cu Franța nu se ridică la mai mult de 37 de procente din total în 1794. Cel cu Anglia și respectiv Olanda scăzuse la 9 și respectiv 18 procente, iar cel cu Imperiul Habsburgic crescuse până la 24 de procente din total. Nikos G. Svoronos, *Le commerce de la Salonique au XVIIIe siècle* (Paris, 1956), pp. 213, 320–333; Boujour, *Commerce of Greece*, pp. 343–356.

²⁴ Patrick O'Brien, „European Economic Development: The Contribution of the Periphery”, în *The Economic History Review*, 35, 1 (Feb. 1982), pp. 1–18. Robert Mantran, *Istanbul dans le seconde moitié du XVIIe siècle* (Paris, A. Maisonneuve, 1962), pp. 601, 617, consideră că la 10 procente se ridică și media profiturilor în tranzacțiile otomane de comerț exterior.

²⁵ Pentru cercetări asupra așa-numitei Revoluții a Prețurilor după Hamilton, Fernand Braudel, Frank Spooner, „Price Inflation in Europe from 1450 to 1750”, în *Cambridge Economic History of Europe* (Cambridge, Cambridge University Press, 1967), vol. 4: pp. 378–486; Berov, *Dvizhenieto*, pp. 5–60; Mantran, *Istanbul*, pp. 238–248, 262–269; Davis, „British Imports from the Middle East”, pp. 193–194.

²⁶ Svoronos, *Le commerce de la Salonique*, pp. 114–120; Mantran, *Istanbul*, pp. 250–261.

²⁷ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 76–77 (harta), 163.

²⁸ *Ibid.*, p. 79; Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 33–37.

²⁹ Vezi Khristo Khristov, *Agrarnite otnoshenie v Makedoniia prez XIX vek i nachalata XXv.* (Relațiile agrare în Macedonia în secolul al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea) (Sofia, Izd-vo BȘlgarskata akedemiia na naukite, 1964); McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 152–172;

Halil Cnalcik, „Military and Fiscal Transformations in the Ottoman Empire, 1600–1700”, în *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), pp. 283–337.

³⁰ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, pp. 134–141.

³¹ Khristo Gandev, *Zarazhdane na kapitalisticheskite odnosneniia v chiflishkoto stopanstvo na severnozpadna Bulgariia prez XVIII vek* (Originile relațiilor capitaliste în economia domeniilor *çiftlik* din nord-vestul Bulgariei în secolul al XVIII-lea) (Sofia, BȘlgarskata akedemiia na naukite, 1962), pp. 36–45.

³² Strashimir Dimitrov, „Kum vuprosa za otmeniavaneto na spaiska sistema v nashete zemi” (Despre sfârșitul regimului *sipahiilor* pe teritoriul nostru), în *Istorikeski pregled*, 12 (1956), pp. 27–58.

³³ Halil Cnalcik, „Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, în Thomas Naff, Roger Owen, ed., *Studies in 18th Century Ottoman History* (Carbondale, Southern Illinois University Press, 1977), pp. 27–52.

³⁴ Brenner, „Agrarian Class Structure”, pp. 57–60; Michael Boro Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804–1918* (New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1976), vol. 1, pp. 16–19.

³⁵ Eric L. Jones, *The European Miracle* (Cambridge, Cambridge University Press, 1981), pp. 175–191; William H. McNeill, *The Pursuit of Power* (Chicago, University of Chicago Press, 1982), pp. 120, 134–135, 147; Anderson, *Lineages*, pp. 361–366; Alfred H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, Harvard University Press, 1913), pp. 148–195.

³⁶ Traian Stoianovich, „The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, în *Journal of Economic History*, 20, 2 (Iunie 1960), pp. 234–313.

³⁷ Despre rolul deseori neglijat al Contra-Reformei în structurarea Imperiului Habsburgic vezi Robert J. W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700* (Londra, Oxford University Press, 1979).

³⁸ Good, *Economic Rise of the Habsburg Empire*, pp. 30–32, 110.

³⁹ Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 56–59.

⁴⁰ Gunther E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747* (Urbana, University of Illinois Press, 1960), și Rothenberg, *The Military Border in Croatia, 1740–1881* (Chicago, University of Chicago Press, 1966); Carol Göllner, *Die Siebenbürgische Militärgrenze* (Munich, 1974).

⁴¹ Slavko Gavrilović, *Prilog istorije trgovine i migracije balkan-podunavlje, XVIII–XIX v.* (Contribuție la istoria comerțului și a migrației în zona dunăreană a Balcanilor în secolele XVIII–XIX) (Belgrad, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1969), 15–46; Sonja Jordan, *Die Kaiserliche*

Wirtschaftspolitik in banat im 18 Jahrhundert (Munich, 1967), pp. 148–155.

⁴² Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 57–66. Schema lui Frank se bazează pe cercetările sale asupra sfârșitului secolului al XIX-lea și începutului secolului al XX-lea, în principal în legătură cu comerțul britanic cu India. Vezi André Gunder Frank, „Multilateral Merchandise Trade Imbalances and Uneven Economic Development” în *Journal of European Economic History* 5, 2 (1976), pp. 407–438.

⁴³ Nachum Gross, „The Industrial Revolution in the Habsburg Monarchy, 1750–1914”, în Carlo Cipolla, ed., *Fontana Economic History of Europe*, vol. 4: *The Emergence of Industrial Societies* (London, Collins/Fontana, 1973), pp. 228–278; Richard Rudolph, „The Pattern of Austrian Industrial Growth from the 18th to the Early 20th Century”, în *Austrian History Yearbook*, 1 (1975), pp. 3–25; David F. Good, „Modern Economic Growth in the Habsburg Monarchy”, în *East Central Europe*, 6, 1 (1980), pp. 248–268; Scott Eddie, „Agricultural Production and Output per Worker in Hungary, 1870–1913”, în *Journal of Economic History*, 28, 2 (Iunie 1968), pp. 197–222; Laszlo Katus, „Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism, 1867–1913: A Quantitative Analysis”, în Ervin Pamlényi, ed., *Social and Economic Researches on the History of East-Central Europe* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970), pp. 35–128; John Komlos, ed., *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the 19th Century* (Boulder, Colo., East Europea Monographs, 1983).

⁴⁴ Good, *Economic Rise of the Habsburg Empire*, pp. 96–161, 261–266.

⁴⁵ Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 287–322.

⁴⁶ Pentru a aborda adecvat această problemă ar trebui să dispunem de date precise pentru exporturile de grâu și alte mărfuri ne-procesate din zona periferică înspre celelalte regiuni ale monarhie, de același fel cu datele pe care le avem pentru exporturile de mărfuri manufacturate din Croația-Slavonia. Altminteri foarte util, compendiul de date statistice al lui Rudolph Signjar, *Statistikli atlas Kr. Hrvatske i Slavonije, 1875–1915* (Zagreb, 1915), nu ne oferă nici o indicație în legătură cu volumul sau valoarea exporturilor de produse ne-procesate.

⁴⁷ Chiar Good, *Economic Rise of the Habsburg Empire*, pp. 157–161, acceptă că acest mod de a vedea lucrurile este corect în ce privește teritoriile ungare, în același timp argumentând, în mod corect, că centrul acestor teritorii nu și-a exploatat periferia producătoare de bunuri primare în același fel.

⁴⁸ Paul Bairoch, „Europe’s Gross National Product: 1800–1975”, în *Journal of European Economic History*, 5, 2 (1976), pp. 275–331; vezi și

Good, „Niveau de developpement de 1810 a 1910”, în *Annales*, 20, 6 (1965), pp. 1091–1117.

⁴⁹ Michael G. Mulhall, *Industries and the Wealth of Nations* (Londra, Longmans, 1896), pp. 270–273.

⁵⁰ Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 160–165; John R. Lampe, „Debating the Balkan Potential for Pre-1914 Development”, în *Journal of European Economic History*, 12, 1 (1985), pp. 187–196.

⁵¹ Vedat Eldem, *Osmanli Imparatorlugunun iktisadi sartlari hakkında bir tetkik* (Studiu asupra condițiilor economice în Imperiul Otoman) (Istambul, Cstambul: Türkiye Çş Bankasi Kültür Yayinlari, 1970). Issawi, *Economic History of Turkey*, pp. 6–7, 13.

⁵² Tabelele 6. 7 și 6. 8 în Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 171–172.

⁵³ Nivelul anterior momentului Eliberării nu a fost atins din nou, potrivit acestui calcul, până în anii 1890. Vezi Michael Palaret, „Farm Productivity under Ottoman Rule and Self-Government: Bulgaria, 1860–1926”, conferință prezentată la Al III-lea congres de studii sovietice și est-europene, Washington, D. C., 1–4 noiembrie, 1985. Estimările oferite aici ale producției *per capita* la sfârșitul perioadei otomane diferă de cele—mult mai puțin optimiste—ale lui Liuben Berov, „Ravnishte na ikonomichesko razvitie na Bulgarskite zemi po vreme na osvobozhdenieto” (Nivelul dezvoltării economice pe teritoriul Bulgariei în epoca Eliberării), în *Trudove V. I. I. Karl Marks*, 1(1979), pp. 13–44.

⁵⁴ Valorile reale ale exporturilor *per capita* din România, Serbia și Bulgaria, în perioada ce începe cu 1886–1890, au atins un maxim în 1901–1905. Unii indicatori au continuat să crească până în 1911, ultimul an de pace. Vezi tabelele 6. 5 și 6. 9 în Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 168, 174.

⁵⁵ Tabelele 6. 1 și 6. 2 în Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 162–163.

⁵⁶ Brian R. Mitchell, *European Historical Statistics, 1750–1970* (New York, Columbia University Press, 1975), pp. 362–364, 409–411.

⁵⁷ Cercetări turcești recente sugerează că exporturile otomane au fost sub-evaluate considerabil, pentru evaziune fiscală. Issawi, *Economic History of Turkey*, pp. 74–82, 103–109, 138, 199–202.

⁵⁸ Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 279–284. Așa cum arată Fikret Adanir într-un alt articol din volumul de față, chiar și în cazul grâului, dezvoltarea culturilor era oprită de combinația nefericită, tipică pentru Macedonia, dintre precipitațiile insuficiente și solurile mlăștinoase de la câmpie.

⁵⁹ Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 279–284.

⁶⁰ Issawi, *Economic History of Turkey*, pp. 290–291; L. Sokolov, *Industrijata na NR Makedonija* (Skopje, 1961), pp. 13–23.

⁶¹ Frank, „Multilateral Merchandise Trade Imbalances”, pp. 407–438.

⁶² Douglass C. North, *The Economic Growth of the United States, 1790–1860* (Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1961); Trevor O. Dick, „Frontiers in Canadian Economic History”, în *Journal of Economic History*, 36, 1 (martie 1976), pp. 34–39.

⁶³ Paul Bairoch, *The Economic Development of the Third World since 1900* (Berkeley, Los Angeles, Londra, University of California Press, 1975), pp. 111–117; John R. Hanson II, *Trade in Transition: Exports from the Third World, 1840–1900* (New York, Academic Press, 1980), pp. 121–122; tabelul 6. 11 în Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, p. 182.

⁶⁴ Lucrările standard sunt încă cele lui Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, Columbia University Press, 1929), și William H. Wynne, *State Insolvency and Foreign Bondholders*, vol. 2 (New Haven, Yale University Press, 1951).

⁶⁵ Stanford J. Shaw, „The 19th Century Ottoman Tax Reforms”, în *International Journal of Middle Eastern Studies*, 6, 2 (oct. 1975), pp. 422–430; Issawi, *Economic History of Turkey*, pp. 353/355. Mediile *per capita* în franci erau în 1911 de 46 pentru Serbia și Bulgaria, 80 pentru Grecia și 95 pentru România; vezi tabelul 7. 8 în Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 234.

⁶⁶ Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 217–236, 260–264.

⁶⁷ Rezistența semnificativă, uneori încununată de succes față de tentativele de acest fel este descrisă în Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881–1908* (New York, New York University Press, 1983).

⁶⁸ John R. Lampe, „Serbia, 1878–1912”, în Rondo Cameron, ed., *Banking and Economic Development: Some Lessons of History* (New York, Oxford University Press, 1972), pp. 122–167; Marvin R. Jackson, John R. Lampe, „The Evidence of Industrialization in Southeastern Europe before the Second World War”, în *East European Quarterly*, 16, 4 (ian. 1983), pp. 385–415.

⁶⁹ Nu știm cu siguranță dacă investițiile europene în sectorul privat au facilitat sau nu schimbările structurale în economiile balcanice, dar pe baza datelor de care dispunem referitoare la alte regiuni, înaintea Primului Război Mondial, putem fi siguri cel puțin de faptul că a existat o șansă mare ca ele să acționeze în acest fel. Pentru o scurtă prezentare a rolului pe care le-au

avut aceste investiții în economia mondială, vezi James Foreman-Peck, *A History of the World Economy* (Totowa, N. J., Barnes and Noble Books, 1983), pp. 127–144.

⁷⁰ Pentru o prezentare cuprinzătoare a cercetărilor occidentale recente, vezi Joel Mokyr, „The Industrial Revolution and the New Economic History”, în Mokyr, ed., *The Economics of the Industrial Revolution* (Totowa, N. J., Rowman & Alhanheld, 1985), pp. 1–51. Mokyr arată că un sector economic modern are nevoie de o jumătate de secol de creștere cu 4 procente anual pentru a ajunge să producă 10 procente din produsul național, în timp ce un sector tradițional poate ajunge la o treime din venitul național printr-o creștere de 1 procent anual.

⁷¹ Vezi de asemenea Charles Jelavich, „Serbian Textbooks: Toward Greater Serbia or Yugoslavia?”, în *Slavic Review*, 42, 4 (iarna 1983), pp. 601–619. Pentru realizările sistemului educațional înainte de 1914, vezi Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, pp. 276–277, 651.

⁷² John R. Lampe, „Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States Before 1914”, în *Journal of Economic History*, 35, 1 (martie 1975), pp. 65–68.

⁷³ Michael Palaret, „The Decline of the Old Balkan Woollen Industries, 1870–1914”, în *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 70, 3 (iunie, 1983), pp. 331–362.

Capitolul VII

FUNDAMENTELE SOCIALE ALE STRUCTURILOR POLITICE EST-EUROPENE

Gale Stokes

Atunci când cercetăm transformările pe care le-au suferit societățile europene în decursul ultimelor două secole este firesc să începem cu problema fundamentală a influențelor externe — în special cele ale revoluției industriale și ale Revoluției Franceze — și, de asemenea, cu studierea sistemului internațional în cadrele cărora Europa de Est a suferit impactul acestor forțe din exterior. În ciuda faptului că acest tip de analiză este desemnată uneori prin termenul de „teorie a dependenței”, ea nu implică nimic depreciativ: toate societățile lumii s-au confruntat cu aceleași influențe externe, într-o anumită măsură chiar și cele din regiunea nord-vestică a Europei. Oricât ar fi de justificate multe dintre criticile care au fost îndreptate împotriva teoriei modernizării, este un lucru indiscutabil că istoria celor mai multe societăți cuprinde o perioadă lungă ce precedă procesul de industrializare, o scurtă perioadă de tranziție în care au loc primul contact și primele confruntări cu lumea industrializată, și în fine perioada pe care o trăim, ce reprezintă probabil începutul unei noi epoci a relației dintre om și natură¹. Este indiscutabil că cele mai fundamentale probleme ale istoriei moderne sunt cele legate de evoluția zonei nord-vestice a Europei începând din jurul anului 1500. Dar, atunci când trecem la transformările specifice pe care le-a suferit fiecare societate în parte în decursul confruntării sale cu

inevitabila provocare a modernizării, factorii exogeni ai schimbărilor trebuie să ne rețină atenția în egală măsură cu cei endogeni. Atunci când, nedorită, neinvitată și neașteptată, industrializarea a irupt în „bucătăriile” diverselor societăți ale lumii, „supele” care au rezultat au căpătat în fiecare caz în parte o aromă anume — chiar dacă au folosit toate cam aceleași ingrediente.

Aceasta s-a întâmplat cu siguranță și în Europa de Est, unde spectrul politic cuprindea, în prima jumătate a secolului al XX-lea, o democrație perfect funcțională în Cehoslovacia, partide politice țărăniste de o mare vigoare în Serbia și Bulgaria, birocratism aristocratic în Ungaria și guverne autoritare în Polonia și în alte părți. Cercetătorii au înclinația explicabilă de a descoperi uniformități în spatele diferențelor, dar cei care s-au ocupat de Europa de Est nu au reușit întotdeauna să pătrundă dincolo de diferențe. Până acum, s-a dovedit foarte dificil să evităm procedeul de a descrie pur și simplu fiecare caz particular ca pe ceva aparte. Astfel încât cercetarea nu ne oferă deocamdată o analiză globală, ci o listă de exemple fără conexiuni între ele.

Desigur, aceasta nu este doar problema studiilor est-europene. Numai maeștrii sintezei au avut cu adevărat succes în încercarea de a descrie diversitatea socială. Lucrarea *Social Origins of Dictatorship and Democracy* a lui Barrington Moore este un astfel de succes. Întrebarea de la care pornește Moore este următoarea: de ce revoluția industrială și Revoluția Franceză au dus la rezultate de ordin politic atât de diferite, precum parlamentarismul britanic sau francez, monarhia aristocratică germană, comunismul rusesc și chinezesc sau dictatura militaristă japoneză? Răspunsul său este acela că rezultatul politic al modernizării este dependent de relațiile care se stabilesc între trei clase sociale, la momentul în care societatea în chestiune se angajează în procesul de industrializare. Prezența unei puternice burghezii urbane, cu un mare grad de autonomie și aptă să preia controlul asupra structurilor politice, este de natură să asigure dezvoltarea către capitalism și democrație. Atunci când nu există o burghezie puternică, iar clasa marilor producători agrari dirijează procesul de comercializare a agriculturii, instaurându-și în același timp controlul asupra statului, cel mai probabil rezultat este un stat de tip fascist. Dacă, însă, clasa marilor agrarieni nu reușește să demareze procesul de comercializare a agriculturii înainte ca forțele pieței capitaliste să pătrundă în

universul rural, cel mai probabil rezultat este o revoluție țărănească — aceasta însă doar în cazurile în care contactul direct țărani și marii latifundiari este foarte redus. Rezultatul unei astfel de revoluții este cel mai adesea un regim comunist, a cărui conducere este acaparată de elita intelectuală ce i-a organizat pe țărani în vederea asaltului revoluționar.

Atunci când elaborează detaliile sistemului său de interpretare, Moore nu ia în considerație țările mici, de tipul celor din Europa de Est. Aceasta pentru că, spune el, „cauzele decisive ale transformărilor pe care le suferă ele trebuie căutate întotdeauna în afara granițelor”². După toate aparențele, Moore pleacă de la prezumția că numai sistemele sociale ale țărilor mari au suficient de multă autonomie pentru a genera ele însele, printr-o evoluție endogenă, diferite tipuri de sisteme politice. Germania ne-ar oferi, astfel, exemplul unui stat în care clasa marilor proprietari agrari a introdus agricultura capitalistă, înainte ca burghezia să capete o pondere însemnată, rezultatul fiind un regim politic foarte conservator. Prin contrast, burghezia engleză era deja bine dezvoltată atunci când a început procesul de industrializare, astfel încât aici a existat de la bun început o tendință către democratizare. În China, revoluția comunistă, țărănească, a avut loc în momentul în care producția de tip capitalist pătrundea în mediul agrar, în condițiile în care controlul direct exercitat de marii latifundiari asupra maselor țărănești înregistrase o slăbire.

Și totuși, dintr-un anumit punct de vedere foarte important, statele mici nu diferă mult de cele mari, în privința procesului de modernizare. Căci ele toate trebuie să facă față sarcinii de a adapta anumite structuri sociale interne în conformitate cu anumite presiuni externe — indiferent când apar acestea. Nu pare să existe nici un motiv aprioric pentru care elementele care interacționează în modelul lui Moore nu ar acționa într-o manieră asemănătoare și în cadrele unor entități politice de mai mici dimensiuni. Este cel puțin probabil ca democrația cehoslovacă, birocratismul aristocratic din Ungaria, țărănismul din Bulgaria și, eventual, configurațiile politice mai neclare definite din alte țări ale regiunii, au rezultat ca o consecință a structurilor sociale pe care țările respective le posedau atunci când s-au alăturat sistemului internațional. Aceasta este, în orice caz, ipoteza articolului de față. Pentru a o verifica, am să iau în discuție cinci exemple est-europene: Cehoslovacia, Ungaria, România, Bulgaria și

Serbia. Cititorii care nu sunt interesați în detalii istorice pot să sară direct la ultima parte a textului, unde pot fi găsite concluziile autorului în legătură cu problema aplicabilității modelului lui Moore pentru Eurpa de Est.

În câteva privințe, istoria socială și politică a teritoriilor cehe nu a fost favorabilă instaurării democrației. Dezvoltarea urbană a întârziat în Boemia și Moravia; relațiile de muncă servile în agricultură nu au fost abolite decât în 1848, la ceva vreme după începuturile mecanizării din industria textilă; distribuția terenurilor agricole a fost și ea inechitabilă. Încă în 1757, doar 5 % din pământuri aparțineau țărânimii libere, iar o statistică din 1902 arată că cele 5 procente din proprietarii agricoli cu ferme mai mari de 100 ha dețineau aproape o treime din totalul suprafeței arabile, în timp ce 71,6 % din proprietari, cu terenuri sub 5 ha, dețineau 14,7 % din suprafața arabilă (fermele de dimensiuni mijlocii, deținute de 28 % dintre proprietari, însumau 50 % din suprafață)³. Structura politică a imperiului reflecta, în secolul al XIX-lea, aceste realități, puterea fiind deținută de împărat și de aristocrație.

Cu toate acestea, există un cvasi-consens asupra faptului că Cehoslovacia a devenit, după Primul Război Mondial, „statul cel mai prosper, modern și democratic din Europa Centrală și de Est”⁴. Conduasă de câțiva politicieni neobișnuit de abili și echilibrați, precum Tomas Masaryk, Eduard Beneš și Antonín Švehla, noua republică cehoslovacă s-a transformat într-o democrație capabilă să depășească împrejurări foarte dificile — cum ar fi devalorizarea monedei din 1919 — , și care și-a putut permite să nu interzică nici măcar partidului comunist participarea la viața politică. Această democrație a avut desigur și imperfecțiuni, ca de exemplu în privința politicii față de minoritățile naționale, sau în cea a puterilor arogate președintelui, sau în cea a mijloacelor foarte stricte prin care era menținută disciplina de partid. În cele din urmă, ea a fost desființată datorită unor cauze pentru care nu a fost responsabilă. Este însă indiscutabil că, în secolul al XX-lea, o mare parte a populației țării — mult dincolo de cercurile intelectualității — a aderat la valorile democrației parlamentare⁵. Naționaliștii cehi pun aceasta pe seama caracterului național, care și-ar fi însușit, încă din timpurile lui Jan Hus, un spirit de moderație și toleranță democratică. Ar putea exista însă o altă explicație, mai apropiată de ideile lui Barrington Moore: anume, aceea că cehii și-au dezvoltat conștiința națională, în secolul

al XIX-lea, într-o epocă în care industrializarea și diferențierea socială se aflau deja într-un stadiu destul de avansat.

Una dintre principalele ramuri industriale din Cehia care s-au mecanizat în secolul al XIX-lea a fost cea textilă. Ea nu era însă de origine recentă: în regiunile muntoase ale Boemiei se producea pânză de in încă din Evul Mediu. Boemia s-a alăturat pieței mondiale, ce a început să se formeze din secolul al XVI-lea, nu numai prin mijlocirea negustorilor germani din Nuremberg și Augsburg, dar și direct, prin comerț cu Milano, Spania și Portugalia. Prosperitatea adusă de acest comerț a dispărut însă atunci când nobilimea cehă s-a răsculat împotriva regelui său habsburgic, la 1618. Înfrântă decisiv în bătălia de la Muntele Alb, în 1620, nobilimea a fost distrusă, domeniile ei fiind distribuite aristocraților din alte părți ale teritoriului controlat de habsburgi. Acest dezastru al nobilimii a fost însoțit de teribilele distrugerii aduse de Războiul de Treizeci de Ani. Deși este la modă acum să se coboare numărul estimat al victimelor aceluși război, istoricii cehi apreciază că el s-a soldat, în Boemia, cu pierderea a circa jumătate din populație⁶. Stratificarea socială nu a fost totuși modificată de schimbarea compoziției nobilimii și de dezastrul demografic. De fapt, pe măsură ce populația a crescut din nou (se estimează că ea a crescut cu circa 2,5 % pe an în cei 130 de ani care au urmat războiului), noua nobilime a impus țărănimii aservite obligații din ce în ce mai mari. Această „a doua iobăgie” nu a fost condiționată în mod direct de comerțul exterior cu grâne, așa cum este posibil să se fi întâmplat în Polonia, dar se pare că a avut o conexiune cu revigorarea comerțului cu țesături de in.

Înainte de Războiul de Treizeci de Ani, anumite companii germane încheiaseră deja contracte cu breslele din orașele cehe, prin care cumpărau întreaga producție de țesături a celor din urmă; ele au contribuit astfel la a menține sistemul breslelor, chiar dacă acesta era integrat în circuitul comerțului internațional. După devastările produse de război, însă, cea mai mare parte din producția de țesături s-a deplasat în zona rurală, unde companiile comerciale germane și agenții lor au reușit să introducă un sistem de concesionare domestică. Ele le procurau țăranilor cu această îndeletnicire materiile prime, și apoi cumpărau întreaga producție. Seniorii feudali erau bucuroși pentru această deplasare a industriei textile în zona rurală — chiar dacă ea era organizată în regim manufacturier — căci obligațiile feudale crescânde pe care ei le impuneau țăranilor le

includeau și pe cele ca aceștia din urmă să presteze activități specifice (de tors fire și de țesut) în beneficiul nobililor. Aristocrația profita din plin de pe urma creșterii exportului de pânzeturi, nobilii percepând de la țărani taxe suplimentare în schimbul permisiunii de a produce un surplus de țesături, încasând în plus un anumit impozit pentru fiecare obiect ce lua drumul exportului. Acest sistem nu se baza desigur pe noțiunea de întreprinzător individual; el aproxima însă regimul muncii salariate, fiind desemnat de aceea prin termenul de „proto-industrialism”⁷. Creat spre folosul comerțului exterior, sistemul a funcționat bine și la scara economiei interne. Zonele muntoase, mai puțin propice agriculturii, s-au specializat în producția de țesături, care erau vândute celor din zonele de mică altitudine în schimbul produselor agricole, ceea ce a contribuit la conturarea unei complexe diviziuni a muncii în interiorul posesiunilor austriece.

Negustorii de țesături englezi și olandezi au pătruns în Saxonia și Boemia în jur de 1660. Pânzeturile din Boemia erau transportate pe Elba până la Hamburg și de acolo în Olanda și Anglia, unde erau vopsite, transformate în veșminte, și apoi exportate din nou. „Mercantiliștii” austrieci din secolul al XVII-lea au înțeles că acest tip de comerț era dezavantajos pentru stat, căci Boemia nu făcea decât să le procure produsul brut altora, care îl prelucrau și îl transformau în produse manufacturate, mult mai scumpe. Deja în 1664, P. W. Hörnigk insista, în al său *Österreich über alles wann es nur will*, asupra faptului că Austria putea prospera foarte mult dacă își prelucra propriile materii prime în interior⁸. Pentru Hörnigk și ceilalți mercantiliști, aceasta implica nu numai interzicerea exportului de materii prime și a importului de produse finite, dar și încurajarea manufacturilor și respectiv descurajarea breslelor, care erau văzute ca o stavilă în calea dezvoltării economice. Dar va fi nevoie de foarte multă vreme pentru ca ideile mercantiliste să înceapă să fie puse în practică. Importurile de țesături străine nu au fost interzise până la 1702, iar drepturile breslelor au fost restrânse abia între 1731 și 1739. În timpul Mariei Tereza, ideile mercantiliste căpătaseră statutul unei ortodoxii adânc înrădăcinate.

La începutul secolului al XVIII-lea, antreprenorii englezi au înțeles profitabilitatea efectuării chiar pe teritoriul Boemiei a tuturor etapelor producției textile și, în consecință, au început să înființeze aici manufacturi specializate în înălbirea și vopsirea pânzeturilor. Istoricul Arnošt Klíma ne descrie succesul enorm al unui anume Robert

Allason, care a reușit să înființeze o mare rețea de manufacturi la Rumburk, în 1713⁹. Un nobil local, contele Filip Josef Kinsky, a fost atât de încântat de aceste practici încât a semnat un contract cu Allason, devenind la rândul său, de fapt, un antreprenor. Nu era un lucru neobișnuit: în secolul al XVIII-lea, nobilimea juca rolul major în proto-industria Boemiei¹⁰.

Înfrângerea în războiul pentru succesiune la tronul Austriei, împreună cu presiunea creșterii demografice, au atras după ele mari schimbări în teritoriile habsburgice. Atunci când Silezia a fost ocupată de Prusia lui Frederic al II-lea, Maria Tereza a început să caute mijloace pentru centralizarea statului și revigorarea economiei, nu numai din cauză că politica statului vecin o îngrijora, ci și pentru că, observând sărăcirea țăranilor ca urmare a creșterii populației, a înțeles că stabilitatea coroanei depindea de ameliorarea condițiilor de trai ale unei țărâni din ce în ce mai neliniștite¹¹. Sub influența lui Kaunitz care, în calitate de guvernator al Milanului, văzuse cum funcționează cu succes o economie liberă și care cunoștea ideile fiziocraților, Maria Tereza a acceptat introducerea comerțului liber în teritoriile austriece¹². Până în acel moment, producătorii de pânză de in din Boemia reușiseră să mențină interdicția împotriva producției de bumbac: în 1763, această interdicție a fost înlăturată.

În 1775, după ce pericolul pe care îl reprezenta o țărânișă mizeră a fost pus în lumină de o mare răscoală, Maria Tereza a mers mai departe, restrângând obligațiile de muncă ale șerbilor. Printr-un decret adoptat în acel an, ele au fost împărțite în 11 categorii, astfel încât țăranii cu terenuri mai întinse urmau să presteze corvezi substanțiale, iar cei aflați la limita de jos a sărăciei urmau să presteze nu mai mult de 13 zile de clacă pe an, fiind scutiți de orice alte corvezi¹³. Noile legi stipulau că „nimeni nu îl mai putea forța pe un țesător să lucreze pentru un antreprenor, împotriva voinței sale și în condiții care îl dezavantajau. Se stabilea, în plus, că relațiile dintre producător și patronul său trebuiau să fie stabilite pe bază de contract. Dacă una din părți încălca termenii contractului, cealaltă nu trebuia să se mai simtă obligată de el”¹⁴. Decretul exprima dorința împărătesei — pe care avea să o formuleze un an mai târziu — „de a promova maxima libertate posibilă pentru comerț și manufacturi” pe teritoriul statului; dar rezultatul său a fost acela de a ridica veniturile țăranimii — și de a o încorpora în proto-industrie¹⁵ —, eliminând astfel spectrul malthusian.

Iosif al II-lea a fost influențat în mai mare măsură de vechile idei fiziocrate decât de noile idei despre libertatea economică, dar a contribuit și el la această tendință spre intensificarea mobilității forței de muncă, prin așa-zisa eliberare a șerbilor de la 1781. Corvezile datorate de țărani nu au fost abolite de fapt până la 1848, dar decretul lui Iosif le-a dat țăranilor posibilitatea să se căsătorească liber, să se mute pe alt domeniu dacă nu erau îndatorați față de seniorul lor și să deprindă meșteșugurile fără a fi obligați să plătească vreo taxă specială¹⁶.

Influxul de negustori, antreprenori și experți străini, interesul manifestat de nobilime în comerțul cu textile, ridicarea interdicțiilor împotriva producției de țesături de bumbac și creșterea mobilității forței de muncă, deci ansamblul de consecințe ale reformelor Mariei Tereza și ale lui Iosif al II-lea, au avut ca rezultat dezvoltarea substanțială a proto-industriei textile în secolul al XVIII-lea. În jur de 1789, numărul persoanelor implicate în industria bumbacului ajunsese la 528 000, un număr doar cu puțin mai redus lucrând în domeniul țesăturilor de in; aceste date ne arată enorma dezvoltare a industriei textile, chiar înainte de introducerea mecanizării. Orașul Brno din Moravia a înregistrat în anii 1780 transformări atât de mari încât istoricii l-au putut numi „un Manchester al Europei Centrale”¹⁷. Pe la sfârșitul secolului, antreprenorii de origine plebeiană au devenit mai numeroși decât cei aparținând nobilimii, care dominaseră până atunci acest sector economic. Locul deținut anterior de aristocrați a început să fie ocupat de un număr tot mai mare de negustori, țărani avuți, agenți comerciali încununați de succes și meșteșugari prosperi. Este adevărat că rezervele de capital erau reduse, iar eforturile acestor oameni nu erau sprijinite de un sector bancar dezvoltat, dar experiența și stocurile monetare acumulate în epoca proto-industrială au asigurat existența unui grup social cu multe dintre caracteristicile unei burghezii.

Mecanizarea acestei industrii aflate deja într-un stadiu avansat de dezvoltare a demarat la începutul secolului al XIX-lea, atunci când un englez cu numele de John Thornton a înființat o filatură în Pottendorf. În Boemia existau, în 1805, 18 000 de torcătoare mecanice; în 1827, numărul lor se ridicase la 47 000; ele au ajuns la 550 000 în 1850; la 1 600 000 în 1880; la 4 900 000 în 1914¹⁸. Primele războaie de țesut mecanice pentru bumbac au fost introduse la 1815; ele au fost urmate de mașinării de același fel pentru

lână și în. La fel ca și în cazul clasic al industriei britanice, mecanizarea din domeniul textil a atras după sine dezvoltarea mineritului și a producției de mașini, curentul inovațiilor extinzându-se apoi și în alte domenii. Prelucrarea sfeclei de zahăr avea să devină astfel, în curând, una dintre cele mai rentabile industrii ale țării. În 1880, mai mult de jumătate de milion de oameni lucrau, în Austria și Boemia, în întreprinderi industriale moderne; la 1913, numărul lor ajunsese la 2 300 000¹⁹.

Această dezvoltare industrială, prin care Boemia a ajuns la un nivel doar puțin inferior celui al Germaniei dar superior, în anumite sectoare, celor ale Franței și Italiei, nu era lipsită de dificultăți. Astfel, urbanizarea nu a ținut pasul cu industrializarea, în parte datorită faptului că industria textilă fusese plasată în mod tradițional la țară, iar cea a zahărului a fost plasată și ea în zona rurală, și în parte datorită faptului că eliberarea completă a șerbilor de servituți a întârziat mult. Deși și-au făcut apariția mulți întreprinzători capabili, exista încă un deficit de talent antreprenorial. Faptul important este, însă, acela că, atunci când conștiința națională s-a cristalizat în Boemia, dezvoltarea industrială și fenomenul asociat ei, al diferențierii sociale, avansaseră deja foarte mult. Atunci când intelectualitatea reformatoare și-a făcut apariția în arena politică, ea avea la dispoziție, pentru acțiunile pe care avea să le întreprindă, o populație numeroasă, ce se situa în afara ecuației sociale senior latifundiar – țăran dependent.

Este interesant că aristocrația și puterea monarhică ce se sprijinea pe ea au contribuit mult la crearea unei clase sociale independente economic și la educarea politică a aceleiași clase. Atât nobilimea din Boemia, cât și coroana au încurajat proto-industrializarea din secolul al XVIII-lea, cea dintâi pentru a-și majora veniturile, cea din urmă pentru întărirea statului; iar proto-industrializarea a acționat ca un substitut al sistemului social mixt de tip englez, prin crearea unei clase de antreprenori independenți în Boemia.

În secolul al XIX-lea, atunci când categoria antreprenorilor industriali devenise semnificativă, iar cea a muncitorilor industriali începea și ea să se contureze, monarhia și aristocrația au acționat, din nou, într-o manieră care le-a permis unor elemente din clasele mijlocii să se inițieze în domeniul acțiunii politice. Prin *Manifestul* de la 1868, Franz Iosif a creat un sistem de guvernare cu două componente majore. Pe de o parte, un guvernator era însărcinat, în

fiecare provincie, cu problemele „securității interne, ale colectării impozitelor, ale armatei, ale recensămintelor, ale administrării justiției și ale supravegherii administrației locale”. Guvernatorul trebuia să numească, în fiecare district sau comună, un „căpitan districtual” care să asigure îndeplinirea tuturor acestor activități²⁰. Autoritatea acestor funcționari deriva direct de la împărat. Pe de altă parte însă, Franz Iosif a înființat un al doilea fel de elită administrativă, compusă din membrii unor consilii comunale și districtuale, diete provinciale și comitete executive, în a căror arie de competență intrau toate acele activități pe plan local ce nu erau încredințate direct căpitanilor districtuali. Deși în teorie orice decizie a administrației locale putea fi surclasată de o hotărâre a birocrăției centrale, în practică activitățile acestor instituții locale au devenit curând mult prea numeroase și variate pentru a mai putea fi strict supravegheate. Funcționarii locali se ocupau astfel cu întreținerea școlilor, drumurilor, spitalelor, cu ajutorarea săracilor și alte chestiuni asemănătoare. Unele municipalități au mers mai departe, înființând rețele de transport local și chiar întreprinderi alimentare²¹.

Acest dublu sistem administrativ austriac poate fi opus dezvoltării *zemstvelor* din Rusia, ce avut loc în aceeași perioadă. Spre deosebire de Austria, autoritățile rusești le-au pus la dispoziție *zemstvelor*, care ar fi trebuit să exercite cam aceleași atribuții ca și administrația locală austriacă, foarte puține resurse, astfel încât Nicolae al II-lea putea să respingă ca pe expresia unor „vise absurde” cererile membrilor lor de a intra în viața politică. Economia Boemiei era mult mai dezvoltată în anii 1870 și 1880 în comparație cu cea rusească, nivelul de educație al populației era și el mai mare, după cum și tradiția autoguvernării locale, formată în epoca vechiului *Ständestaat*, era mai puternică. Ceea ce a făcut ca, spre deosebire de contemporanii lor din Rusia, liberalii cehi să poată acumula o experiență politică veritabilă în administrația locală. „Dintre cei 45 de deputați din rândurile Partidului Tinerilor Cehi care au fost aleși în *Reichsrat* în 1897”, spune istoricul Garver, „cel puțin 30 intraseră în viața politică pe făgașul organizațiilor politice comunale sau districtuale”²². Nivelul sporit de libertate politică din Austria a făcut posibilă chiar constituirea unui partid socialist legal, care reprezenta clasa muncitoare în expansiune — deși acest partid a trebuit să suporte, până pe la 1890, persecuții similare celor cu care se confrunta social-democrația germană. Un partid țărănesc făcea și el parte din tablou. Astfel încât, atunci

când sufragiul universal pentru bărbați a fost introdus la 1907, politicienii cehi erau pregătiți să se folosească de oportunitate.

Nu este aici locul să intrăm în detaliile vieții politice a țării în deceniul anterior Primului Război Mondial, nici în cele ale formării statului cehoslovac la sfârșitul aceluși război. Mai mulți factori au contribuit la succesul acestei întreprinderi, iar personalitatea lui Tomas Masaryk nu a fost cel mai puțin important dintre ele. Este clar, totuși, că succesul lui Masaryk s-a datorat în bună măsură existenței unor norme de conduită democratică de coloratură burgheză, ce fuseseră exersate deja în perioada habsburgică. Mai multe partide puternice, dedicate toate democrației, le-au oferit creatorilor statului cehoslovac materia primă a unui regim democratic. Aceste partide putuseră să ia ființă datorită faptului că dezvoltarea economică a țării, cu un trecut îndelungat de proto-industrializare și industrializare, fusese de așa natură încât să ducă la crearea unei neliniștite clase de mijloc, capabilă să se folosească din plin de nișa îngustă de exprimare politică pe care i-o repartizaseră clasa latifundiară dominantă și împăratul. Deși nobilimea cehă a participat din plin la fazele timpurii ale dezvoltării economice, ea nu a întreprins o „revoluție de sus în jos”, de felul celor despre care vorbește Moore. Atunci când dezvoltarea industrială s-a accelerat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, antreprenorii de origine nobilă au fost dați la o parte de către competitorii lor din clasa mijlocie. Nu exista nici o structură statală indigenă, pe care aristocrația să o poată acapara în propriul folos. Ea își exercita vocația politică pe scena mai largă a imperiului, dându-i astfel clasei de mijloc posibilitatea de a deprinde experiența vieții publice în sfera administrației locale și regionale. Aceasta a făcut ca prăbușirea aparatului de stat austriac, la 1918, să nu creeze un vacuum al experienței politice. Ea a deschis oportunități nelimitate pentru o categorie de oameni care fuseseră îndelung pregătiți pentru ele. Existau mai multe partide ale clasei de mijloc, apte de a prelua puterea și de a promova o viață politică democratică. Această dezvoltare rezonază foarte bine cu tezele lui Moore. Industrializarea a atins, în teritoriile locuite de cehi, cele mai înalte cote din întreaga Europă Centrală; ea a decurs pe calea deschisă de un puternic proces de proto-industrializare; a produs o clasă mijlocie cu o experiență politică semnificativă; în consecință, Cehoslovacia a devenit o democrație. Acest silogism sumar nu ar putea căpăta mai multă consistență decât cu prețul multor alte

cercetări. El pare însă plauzibil, și foarte apropiat de anticipările pe care le putem face pe baza modelului propus de Moore.

Dacă Cehoslovacia a fost cea mai democratică țară a Europei Centrale și de Est în perioada interbelică, Ungaria a fost cu siguranță cea mai puțin democratică. Atunci când Imperiul Habsburgic s-a dezintegrat, în octombrie 1918, Mihály Károlyi, unul dintre politicienii unguri cu o orientare autentic democratică, a încercat să formeze un guvern liberal cu tendințe moderate, pe placul puterilor occidentale; el nu a fost însă sprijinit nici de populație și nici de clasa politică. Confruntat cu invazia străină și cu presiunea revoluționarilor de stânga, el nu s-a putut menține la putere decât până în martie 1919. A urmat Republica Sovietică a lui Bela Kun, până în august al aceluiași an, când intervenția armatei române a dat posibilitatea instaurării unui regim contra-revoluționar, sub conducerea amiralului Miklos Horthy. După o perioadă de consolidare a acestui regim conservator, care a comportat și multă vărsare de sânge, s-a ajuns, în 1921, la restabilirea stabilității; funcția de premier a fost preluată de Istvan Bethlen, care a impus ordinea prin controlul strict al alegerilor și al propriului partid. Apoi, după ce conservatorul Bethlen a cedat puterea, în 1931, Ungaria, care resimțea acum din plin șocul depresiunii economice, a intrat sub controlul unor personalități și mișcări politice din ce în ce mai apropiate de fascism — chiar dacă extremiștii nu au ajuns să câștige puterea decât la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial.

Nu există practic nici o dispută asupra cauzelor pentru care cultura politică a Ungariei era atât de puțin favorabilă democrației: viața politică era dominată de aristocrația latifundiară. În secolul al XIV-lea suveranitatea era deja exercitată în comun de rege și de clasa nobiliară, ale cărei interese erau reprezentate, începând cu 1608, de o Dietă bicamerală. Fiecare district era condus de adunări nobiliare alese la nivel local, în timp ce un număr destul de mare de așezări urbane se bucurau de autonomie. Ungaria exporta, în Evul Mediu, cantități semnificative de cupru și produse animaliere, importând în schimb textile de calitate din Europa Occidentală²³. În mod paradoxal, exporturile au crescut după cucerirea otomană din secolul al XVI-lea. La mijlocul aceluși secol, Ungaria aproviziona prosperele orașe ale Germaniei de sud — prin intermediul pieței vieneze — cu circa 100 000 de boi anual²⁴. În schimb, importurile de textile au început să vină din zona balcanică și din Orientul Mijlociu,

Ungaria distanțându-se deci de influența occidentală în privința acestui important segment economic. Apoi, în secolul al XVII-lea, atunci când structura economică a Europei Occidentale s-a modificat datorită comerțului transatlantic iar orașele din sudul Germaniei au intrat în declin, comerțul cu vite a scăzut, nobilimea maghiară — care își păstrase posesiunile în timpul ocupației otomane — trebuind să se bazeze pe piața de profil austriacă²⁵. De aceea, în ciuda faptului că a existat un moment favorabil pentru acumulările de capital în secolul al XVI-lea, atunci când comerțul cu vite progresa, Ungaria a fost, din secolul al XVII-lea, izolată de centrele noului sistem economic mondial. Acest fapt a făcut ca organizarea socială de tip aristocratic să rămână intactă. Spre deosebire de Boemia, în Ungaria au pătruns foarte puține manufacturi. Atunci când Habsburgii au stabilit controlul asupra țării, la sfârșitul secolului al XVII-lea, dominația socială a nobilimii latifundiare — pe ale cărei domenii se practica în special creșterea vitelor — a fost restabilită în totalitate.

Trei procese istorice din secolul al XVIII-lea au contribuit la menținerea acestei dominații a aristocrației. Primul dintre ele a rezultat ca urmare a declinului economic general și a încercărilor curții austriece de a-i face față. Războaiele, slăbirea legăturilor cu piețele externe, creșterea populației și practicile destinate să sprijine aristocrația — toate acestea au contribuit la declinul economiei²⁶. Maria Tereza a adoptat o politică economică prin care s-a asigurat că nobilimea maghiară nu va încerca să rezolve aceste probleme prin implicarea în industria manufacturieră, care a fost rezervată teritoriilor austriece propriu-zise. În 1756 a fost adoptat un tarif diferențial pentru comerțul dintre zona ungară și cea austriacă a imperiului, care favoriza produsele finite austriece și produsele agricole maghiare. Mai târziu, atunci când cancelarul Kaunitz a promovat măsuri de construcție a unei rețele de canale și lucrări de drenare a cursurilor de apă pentru a facilita transporturile dinspre Ungaria spre Austria, cerealele au devenit principalul articol de export al Ungariei, ele depășind treptat ca importanță exporturile de vite, lână și vinuri. Dacă, în 1783, exporturile de vite se situau încă la o valoare de 1,6 ori mai mare decât cele de grâne, în 1834 proporția ajunsese de aproape 4 la 1 în favoarea cerealelor²⁷. Rata de creștere a producției de cereale s-a situat, între anii 1780 și 1850, la 1,2 % anual. Era o realizare economică semnificativă, dar chiar acest succes a îndepărtat tendințele inovatoare, ceea ce a făcut ca el să nu fie

Însoțit de o evoluție de tip industrial, sau măcar proto-industrial²⁸. Rețeaua de transport a rămas rudimentară, viața urbană a decăzut, condițiile de trai ale țărănimii au rămas aceleași, iar aristocrația și-a menținut dominația.

O a doua caracteristică a secolului al XVIII-lea a fost lupta continuă dintre puterea centrală și nobilimea maghiară pentru controlul asupra procesului politic. În 1687, după primele sale victorii asupra otomanilor, împăratul Leopold I i-a impus dietei Ungariei să-și recunoască în calitate de conducător ereditar, rupând prin aceasta o tradiție electorală ce data de la 1301. Se pare că habsburgii intenționau să germanizeze nobilimea maghiară, așa cum procedaseră cu cea cehă după bătălia de la Muntele Alb. Dar ungurii au rezistat — ceea ce a implicat chiar și episoade de revoltă fățișă —, astfel încât Carol al VI-lea a fost nevoit în cele din urmă să depună legământ că va respecta constituția Ungariei (ceea ce însemna, de fapt, să respecte prerogativele nobilimii), dieta acceptând în schimb să recunoască dreptul ereditar la tron al habsburgilor, pe linie bărbătească sau femeiască. Maria Tereza a avut și ea nevoie de sprijinul nobilimii maghiare în lupta împotriva lui Frederic cel Mare al Prusiei, dar, în același timp, a făcut tot posibilul pentru a o slăbi. După 1764, ea s-a dispensat de dietă, pe care pur și simplu nu a mai convocat-o, guvernând prin decrete imperiale. O altă tactică pe care ea a folosit-o a fost aceea de a îi atrage pe cei mai mari magnați unguri la Viena, pentru a-i lega cât mai strâns de coroană. Iosif al II-lea a mers chiar mai departe decât mama sa în încercările de a decapita nobilimea, atunci când a încercat să abolească instituțiile tradiționale de guvernare provincială. Indiferența Mariei Tereza și antipatia fățișă a lui Iosif au provocat, după moartea celui din urmă, ceea ce s-a numit o „reacție feudală”. În urma ei, Leopold al II-lea a fost nevoit să acorde garanții sporite pentru privilegiile aristocrației.

Succesul nobililor maghiari în a-și menține tradiționala influență politică a fost însoțit, după epoca napoleoniană, de o a treia evoluție: aceea de înăsprire a dominației lor asupra țărănimii. Până în jur de 1750, atâta timp cât a continuat procesul de repopulare a terenurilor ce fuseseră abandonate sub otomani, exista un deficit de forță de muncă în agricultură. Iar până în jur de 1790, defrișările și împroprietăririle pe noile terenuri agricole s-au făcut de multe ori spre beneficiul țăranilor. În 1767, Maria Tereza a adoptat o patentă urbarială prin care erau definite obligațiile de muncă ale țărănimii.

Intenția sa a fost aceea de a limita corvezile impuse țărănimii, dar în fapt patenta le-a folosit tocmai nobililor, dându-le posibilitatea să extindă obligațiile feudale asupra acelor țărani care anterior nu trebuiau să le presteze. Între 1790 și 1830, magnații au reușit să își însușească zeci de mii de hectare de teren ce fusese defrișat în generația anterioară de către țărani liberi. În concluzie, rezultatul celor trei procese istorice din secolul al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea pe care le-am examinat — tranziția relativ lentă spre agricultura cerealieră, reușita nobilimii de a-și menține prerogativele și supunerea țărănimii — au fost acela că, la vremea când Boemia trecea de la faza proto-industrială la cea a industrializării prin mecanizarea producției de textile, Ungaria devenise o țară aproape eminentamente agricolă, sub dominația deplină a nobilimii latifundiare.

Procesul de industrializare din Austria și Boemia nu s-a propagat în ținuturile maghiare în mod direct, dar urbanizarea crescândă a teritoriului Cisleithaniei a generat, în acea zonă, o cerere tot mai mare de produse agricole, care erau furnizate de Ungaria. După toate aparențele, a existat, deci, o conexiune strânsă între industrializarea Austriei și expansiunea agriculturii cerealiere în Ungaria, cele două evoluții având loc în mod paralel pe parcursul secolului al XIX-lea²⁹. Extinderea pieței de desfacere austriece, care rezultase în parte, la rândul său, din faptul că șoselele construite în scopuri militare facilitau transportul de mărfuri, i-a stimulat pe latifundiarii unguri, și în special pe magnați, să îmbunătățească tehnicile agricole, să promoveze meșteșuguri locale cum ar fi cel al fabricării sticlei și să își intensifice consumul de bunuri de lux, în încercarea de a imita clasele avute urbane ale Vienei și ale altor metropole europene. Ea nu a produs însă nici un stimulent pentru industrializarea țării. Dimpotrivă: la jumătatea secolului al XIX-lea, producția manufacturieră nu contribuia cu mai mult de 7 sau 8 procente din venitul național.

Contrar unor opinii mai vechi ale istoricilor, eliberarea deplină a țărilor de servituțurile feudale în 1848 și introducerea uniunii vamale dintre Ungaria și Austria în 1850 nu au avut un impact major asupra structurii economice și sociale a Ungariei³⁰. Industrializarea a demarat după criza economică din 1873, atunci când guvernul ungar a început să arunce pe piață un număr mare acțiuni garantate de stat. Înțelegând oportunitatea de a-și asigura astfel niște profituri sigure, investitorii austrieci și-au transferat capitaluri masive în Ungaria. Iar

guvernul a folosit acest influx de capital pentru îmbunătățirea infrastructurii și a tehnicilor agricole, creând astfel condițiile unei dezvoltări rapide a industriei. Această tendință s-a menținut până în anii 1890, când investițiile austriece s-au redirecționat din nou, spre Cisleithania. Un alt demaraj industrial a mai avut loc în Ungaria după 1906, și de această dată tot ca urmare a unui influx de capital austriac.

Industrializarea nu a început în Ungaria în domeniul textilelor, după modelul clasic. Întreprinzătorii au exploatat relativa abundență a cerealelor, promovând în special industria morăritului. Pe la 1890, Budapesta era, alături de Minneapolis, cel mai mare centru de morărit din lume³¹. Alte domenii în care dezvoltarea industrială a fost încununată de succes erau cele ale prelucrării alimentare, ale producției de mașini, industria chimică și cea electrică, în fine construcțiile feroviare³². Între 1870 și 1913, producția industrială a avut în Ungaria o rată de creștere egală cu cea a Germaniei — deși pornise de la un nivel mult mai jos —, și superioară celor ale Franței și Italiei³³. La 1913, un sfert din produsul național provenea din industrie, ceea ce nu însemna o proporția mare, dar suficientă pentru a face ca populația Budapestei să se ridice la „peste un milion în jumătatea de secol ce a precedat Primului Război Mondial”³⁴.

Industrializarea atinsese cote destul de mari pentru a produce o clasă burgheză aptă să se implice în viața politică, ceea ce s-a și întâmplat. Dar felul în care acest proces s-a desfășurat a fost determinat de doi factori fundamentali: structura socială generală și caracterul specific al stratului superior al burgheziei.

Statul modern a fost, în Ungaria în special, opera a două grupuri sociale. Primul dintre ele era format din cele aproximativ 160 de familii ale mării aristocrații din Ungaria propriu-zisă, Croația-Slavonia și Transilvania, ce dețineau, în secolul al XVIII-lea, circa 40 % din domeniile pe ansamblul teritoriilor coroanei Sfântului Ștefan. Cel de-al doilea grup era constituit dintr-un număr mult mai mare de reprezentanți ai micii nobilimi, el ridicându-se la circa 1 % din totalul populației (alte 5 sau 6 procente ale populației revendicau titluri de noblețe, fiind însă mult prea săraci pentru a putea juca un rol politic). Deși nu posedau averi fabuloase, ca mării aristocrați, mici nobili erau totuși stăpânii unor moșii considerabile. Existau și alte grupuri privilegiate, cum ar fi clerul și orășenii liberi, dar politica țării era dominată de magnați — în special în privința relațiilor cu Viena — în

timp ce mica nobilime era dominantă la nivel provincial și în camera inferioară a dietei.

Dezvoltarea politică a Ungariei din secolul al XIX-lea poate fi despărțită în două perioade: cea în care reformatorii proveniți din mica nobilime s-au străduit să obțină, prin intermediul dietei sau prin revoluție, autonomia sau chiar independența țării; și cea în care în care aceeași categorie socială s-a înrolat în structurile politice nou create, sub conducerea mării aristocrații, ce reușise, după jumătatea secolului, să-și consolideze poziția dominantă. În ciuda folosirii continue a retoricii liberale și a vehiculării principiilor preluate din teoria politică occidentală a vremii, nici una dintre cele două facțiuni ale nobilimii nu a preconizat vreodată să renunțe la controlul pe care îl exercita asupra aparatului de stat.

Prima perioadă a început cu convocarea dietei din 1825; Cu toate promisiunile solemne pe care coroana le făcuse după reacția feudală a anilor 1790–1792, împăratul Francisc I nu a convocat decât foarte rar dieta în perioada napoleoniană, și chiar atunci în special pentru a obține aprobarea unor măsuri fiscale. După 1811 nu a mai convocat-o de loc. Atunci când, în 1825, dieta s-a întrunit în sfârșit, un grup de membri tineri ai micii nobilimi — dintre care o parte se confruntau cu sărăcia datorită eforturilor de a trăi după modelele noii Europe industrializate — au început să protesteze împotriva a ceea ce ei numeau opresiunea habsburgică. Ei nu dădeau glas doar vechiului antagonism față de Viena tradițional pentru nobilimea maghiară, dar se foloseau și de noile idei ale naționalismului romantic, răspândite în urma Revoluției Franceze. Într-un anume sens, ei erau desigur promotori ai modernizării, în măsura în care se străduiau să reelaboreze legile Ungariei după principiile politice înaintate ale vremii; nu erau însă reprezentanții unei clase antreprenoriale sau capitaliste incipiente. Ceea ce urmăreau să obțină în primul rând era o viață politică modernă, care să le permită să acceadă la putere și să își păstreze statutul social, fără a fi nevoiți să se implice în activități economice. După cum spune Andrew Janos, ei constituiau „o clasă socială ce căuta cu disperare o alternativă la antreprenoriatul economic”³⁵.

Mișcarea reformatoare a micii nobilimi a culminat cu revoluția de la 1848, care a dus la existența, pentru puțină vreme, a unei republici ungare independente, sub conducerea acestei categorii sociale. Represiunea ce a urmat revoluției a liniștit spiritele pentru un

timp, dar în jur de 1867 s-a ivit posibilitatea unui compromis cu Viena, care i-a permis Ungariei să își creeze propriul său sistem politic. În 1875, după o scurtă febră a experimentelor politice — de tipul legii naționalităților — care ar fi putut zdruncina dominația clasei latifundiare, Kálmán Tisza, un personaj originar din mica nobilime dar care reușise să câștige respectul magnaților datorită averii și căsătoriei sale cu o femeie de rang foarte înalt, a instituit un regim de control personal asupra procesului politic, însoțit de o foarte strictă dominație de clasă a nobilimii. Tisza a perfecționat sistemul manipulării alegerilor, astfel încât, chiar și după ce electoratul urban a devenit mai ostil față de regim și s-au constituit partide de opoziție, guvernul reușea să stăpânească situația prin controlul pe care îl exercita asupra electoratului rural, prin intermediul unor practici ca votul deschis, votul indirect, sau pur și simplu intimidarea prin forță. În timp ce în Boemia, după 1867, instituțiile administrației locale îi ofereau burgheziei posibilitatea de a-și face antrenamentul politic, în Ungaria activitatea politică a rămas la discreția unei nobilimi conservatoare sau a intrat sub controlul puterii centrale, ceea ce înseamnă sub controlul păturii celei mai educate și mai sofisticate politic — dar nu mai puțin conservatoare — ale aceleiași nobilimi.

Caracteristica principală a acelei burghezii care ar fi trebuit să se opună liderilor politici proveniți din aristocrație era că, în cea mai mare parte, ea era formată din evrei. La începutul secolului al XIX-lea, negustorii evrei, mulți dintre ei imigranți de dată recentă, le-au luat locul grecilor, care dominaseră activitățile comerciale în secolul anterior. Monopolizând practic transportul de grâu, evreii acaparaseră și funcțiile de administratori de domenii, și uneori pe cele de patroni de localuri și de cămătari, la sate și în orașele mici. Pornind de la acest nivel, ei au ajuns ca, în a doua jumătate a secolului, să domine cea mai importantă industrie — cea a morăritului —, să dirijeze comerțul cu grâne și să conducă băncile budapestane. Așa cum spune McCagg, evreii cei mai avuți au devenit „nu numai membri ai clasei mijlocii maghiare, dar [...] chiar elita capitalistă a acelei clase”³⁶. Nestânjeniți de etica aristocratică, ce îi împiedica pe ungurii din clasele superioare să se implice în activități antreprenoriale, evreii rămâneau totuși, în ciuda importanței lor, niște străini. Atunci când industrializarea din anii 1870 a dus la crearea unor partide de opoziție, ei au devenit vulnerabili la atacurile populiștilor

antisemiți. Aflat în continuă căutare de aliați pentru a putea menține în funcțiune mașinăria sa politică, premierul Kálmán Tisza s-a opus antisemitismului, sfătuindu-l chiar pe Franz Iosif să îi înnobileze pe unii membrii ai elitei evreiești³⁷. Mai târziu, între 1900 și Primul Război Mondial, peste 200 de familii evreiești aveau să fie înnobilate. Dintre toate minoritățile naționale, evreii erau singurii care învățau cu sârguință limba maghiară. Unii dintre evreii înnobiți s-au convertit la creștinism, pentru a putea frecventa cluburile selecte ale înaltei societăți budapestane. Suporteri entuziaști ai guvernului și dornici să depășească statutul de paria, mulți evrei bogați au devenit aliați politici ai aristocrației latifundiare, în timp ce ceilalți, de condiție mai modestă, au dovedit cea mai pronunțată tendință spre asimilare, în comparație cu toate minoritățile evreiești din Europa de Est³⁸.

Controlul pe care aristocrația latifundiară l-a menținut asupra procesului de industrializare, împreună cu deplina sa dominație asupra agriculturii și cu alianța strânsă cu segmente importante ale clasei de mijloc — toate acestea sunt caracteristici ale aceluși model de modernizare pe care Barrington Moore îl numește „revoluție de sus în jos”. Nobilimea maghiară — atât magnații, cât și păturile inferioare — a reușit să mențină relații de muncă de tip represiv pe durata secolului al XIX-lea. După eliberarea formală de la 1848, circa 60 % dintre foștii șerbi au rămas fără pământ. Deși această eliberare a creat posibilitatea constituirii unei categorii — reduse numeric — de mici proprietari agrari independenți, acest proces nu a avut loc decât târziu, după demararea industrializării în anii 1870. El nu a putut merge prea departe, datorită existenței unui mare număr de muncitori agricoli fără pământ, disponibili pentru a lucra pe marile latifundii, și datorită creșterii enorme a suprafeței acestor latifundii³⁹.

Revoluția care a zguduit Ungaria la mijlocul secolului al XIX-lea nu a fost o revoluție burgheză, ci un efort de a înlocui stăpânirea habsburgică printr-un stat cu aparențe liberale, aflat sub controlul nobilimii. Ea a condus la schimbări de statut atât pentru nobilime, care nu se mai bucura acum de drepturi senioriale și care căpătase, teoretic, un statut juridic identic celui al celorlalți cetățeni, cât și pentru țărănime, care nu mai datora acum nici un fel de obligații față de foștii seniori; dar ea nu a abolit prestigiul aristocrației, nu a fost urmată de o redistribuire a pământurilor, și nu a creat o clasă burgheză⁴⁰. Astfel încât, deși anumite reforme adoptate la 1848 au avut un oarecare impact asupra agriculturii, industrializarea Ungariei

a fost întru totul dependentă de cea a Austriei. Cea din urmă oferea o piață de desfacere pentru agricultura maghiară, contribuind astfel la a o orienta către obținerea unui surplus de producție mare pentru comercializare, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Apoi, în anii 1870, Austria a oferit capitalul necesar pentru industrializare. În ambele aceste momente istorice, puterea politică se afla în mâinile clasei marilor magnați, cărora li se adăugase, în cel de-al doilea caz, mica nobilime și structurile de stat create de ea.

Magnații au reușit să se mențină la putere în ultimele faze ale acestei epoci și datorită compromisului pe care l-au realizat cu păturile superioare ale burgheziei evreiești, dispuse să accedă în rândurile elitei conducătoare și să depășească statutul de paria. La fel ca și în Prusia, unde *junkerii* au ajuns la o înțelegere cu anumite segmente ale clasei industriașilor pentru a-și putea conserva, în acest fel, atât proprietățile cât și statutul social, în Ungaria elita latifundiară a găsit mijloacele de a se alia cu largi părți ale „burgheziei paria”, promovându-le până la cele mai înalte trepte ale societății⁴¹. Acest compromis a necesitat multă abilitate politică, el presupunând în fapt, ca și în Germania sau Japonia, construirea unui sistem de guvernare impermeabil față de presiunile guvernaților; dar el a creat o cultură politică în care democrația era văzută ca o opțiune total nerecomandabilă. Au luat ființă partide ale maselor urbane și rurale, și chiar un partid social-democrat, dar practic toate segmentele societății — cu posibila excepție a nu prea numeroasei clase muncitoare urbane — manifestau o mare prețuire pentru idealul aristocratic. Așa se face că, la 1918, democratul Károlyi a rămas singur, și chiar comunistul Kun nu a putut să declanșeze mai mult decât un trecător spasm de mânie populară. În epoca interbelică, Ungaria s-a aflat în situația puțin confortabilă de a fi nevoită să alunece către un regim de tip fascist — indicat în modelul lui Moore ca previzibil în asemenea cazuri istorice —, și aceasta în ciuda faptului că cele mai extreme manifestări ale unui asemenea regim veneau în totală contradicție atât cu valorile aristocratice cât și cu interesele sprijinitorilor săi evrei.

Structura socială a României avea multe în comun cu cea a Ungariei. La începutul secolului al XX-lea, concentrarea proprietăților agricole atinsese în România aceleași cote ca și în Ungaria⁴²; reformatorii liberali ai epocii proveneau dintr-o clasă de mici boieri, aflată în declin⁴³; marii boieri își câștigau averile prin exploatarea unor

latifundii imense, în scopul exportului; iar evreii dețineau, înainte de război, poziții importante în comerț, industrie și finanțe. Dezvoltarea politică românească s-a deosebit totuși de cea a Ungariei. În jur de 1900, clasa marilor boieri pierdea supremația politică, în concurență cu monarhia dar și cu categoria birocraților. După Primul Război Mondial, a fost pusă în practică nu o reformă agrară cu scopuri „cosmetice”, ci o masivă redistribuire a pământurilor, în urma căreia marii latifundiați au încetat să mai existe ca o clasă. Deși nu a fost un model de viață democratică, România a făcut, în perioada interbelică, progrese importante în sensul construcției unui sistem democratic. Și aceasta chiar dacă, în cele din urmă, sub conducerea unui rege ambițios, lovită de criza economică și sub presiunea Germaniei hitleriste, România s-a transformat în cele din urmă, la sfârșitul perioadei, într-o dictatură⁴⁴.

Originile clasei boierilor — elita latifundiară românească — sunt învăluite în obscuritate. Înainte de instaurarea controlului otoman, țăranii nu se aflau sub dominația unei elite de tip feudal; ei trăiau în sate cu caracter devălmaș, ce erau datoare să plătească taxe nu prea ridicate în beneficiul unei elite conducătoare ale cărei venituri proveneau în principal din impozitarea rutelor comerciale internaționale ce străbăteau teritoriul celor două principate românești⁴⁵. Atunci când acest comerț a decăzut în urma interferenței otomanilor, boierii nu au reușit să reducă populația țărănească la condiția deplină a șerbiei, datorită densității scăzute a populației și a capacității țăranilor de a fugi de pe moșii, refugiindu-se în munți. Totuși, cerința de a aproviziona Istanbulul cu vite și grâne i-a obligat pe boieri să întreprindă câțiva pași în acest sens, astfel încât, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, o mare parte a terenurilor de la câmpie au intrat sub stăpânirea boierilor — deși nu sub forma proprietății nelimitate. Boierii dispuneau de suprafețe mici de teren cu statutul a ceea ce, în alte părți, s-ar fi numit „rezervă nobiliară”. Ei erau numiți „stăpâni” ai unor sate, ceea ce însemna că aveau dreptul de a percepe, de acolo, o dijmă în produse. Țăranii din acele sate le mai datorau, de asemenea, și un număr de zile de muncă, dar în secolul al XVIII-lea el nu se ridica la mai mult de 6 pe an. Faptul că principalul articol de comerț al principatelor erau animalele, inclusiv oi care erau crescute prin practica transumanței, făcea ca țăranii să se afle în continuă mișcare, boierii neputând să-i determine să se stabilească definitiv pe anumite terenuri. Un obstacol încă și mai important în calea

procesului de dezvoltare a Țării a fost declinul demografic din secolul al XVIII-lea, produs de războaiele neîncetate și de incapacitatea puterii centrale de a asigura ordinea. Populația principatelor nu se ridica la mai mult de jumătate de milion în 1750, iar boierii din Valahia care își puteau permite aceasta trăiau în cea mai mare parte a timpului la București, unde gradul de siguranță era mult mai crescut.

Bucureștiul era deja un oraș veritabil la sfârșitul secolului al XVIII-lea, și aceasta din două motive. Mai întâi, era un centru comercial pentru exporturile către Istanbul. Apoi, el a devenit un centru administrativ pentru principii de origine străină pe care guvernul otoman îi impunea pe tron începând cu 1711. Acești greci fanarioți din Istanbul formau pătura superioară a aristocrației în acea epocă, ceilalți boieri constituind straturile sociale imediat inferioare. Unele familii fanariote aveau să se mențină în rândurile elitei conducătoare în secolul al XIX-lea, dar succesiunea extrem de frecventă a principilor la tron a creat un haos al intrigilor politice și o permanentă primenire a clasei politice.

Pornind de la un nivel foarte scăzut la jumătatea secolului al XVIII-lea, populația românească a crescut rapid, la fel ca și interesul boierilor pentru producția de cereale. Prin urmare, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, numărul de zile de clacă crescuse foarte mult în Moldova, și destul de mult în Valahia⁴⁶. Penuria alimentară din perioada napoleoniană a creat o cerere ridicată de cereale, ceea ce i-a încurajat pe boieri în a-și înăspri controlul asupra țăranimii. Pe la 1818, așezarea țăranilor pe moșiile boierești devenise un privilegiu, și nu un drept, iar dijma ce se percepea pentru deținerea unui lot de pământ din cadrul moșiei se ridicase de la o zecime la o cincime din produse. În același timp, s-a accentuat tendința boierilor — manifestată încă din secolul anterior — de a încredința administrarea moșiilor unor arendași. Atunci când, în secolul al XIX-lea, boierii din București au început să imite stilul de viață al claselor avute din Viena sau Paris, nevoia unor venituri mai mari a fost resimțită foarte puternic⁴⁷. Arendașii dornici de profituri rapide erau tentați oricum să aplice regulile referitoare la obligațiile țăranimii cu mai multă asprime, iar atunci când boierimea a resimțit și necesitatea acută a unor creșteri de venituri, presiunea asupra țăranilor s-a dublat.

Caracterul extrem de vag al concepției românești despre proprietate, care se limita la drepturile boierului de a percepe dijma și

muncă în regim de clacă (aceasta din urmă transpusă de multe ori în numerar), a dus la proliferarea micilor loturi țărănești mai degrabă decât la consolidarea latifundiilor. La jumătatea secolului al XIX-lea, terenurile exploatate în mod direct de către boieri nu se ridicau la mai mult de 5 % din totalul suprafeței cultivate⁴⁸. Însă, în a doua jumătatea secolului, a existat o tendință de extindere a acestor terenuri. Nivelul ridicat al cererii de grâne pe piața mondială — mai ales pe piața austriacă și pe cea mediteraneană — a făcut ca tot mai multe pământuri să fie amenajate pentru cultivarea cu cereale. Ceea ce a făcut ca, în ciuda unor tendințe episodice către reforme și redistribuirea pământurilor, boierii să găsească în continuare modalități prin care să își extindă puterea asupra țăranimii și suprafețele de teren exploatate direct. Spre exemplu, reforma agrară de la 1864, a cărei intenție a fost aceea de a-i elibera pe țărani de statutul de șerbi, fiind întâmpinată cu multă ostilitate, inițial, de către boieri, a avut în cele din urmă rezultate favorabile celor din urmă. Conceptul de proprietate a fost pentru prima oară clarificat legal, boierii primind o treime din moșiile pe care le deținuseră până atunci în stăpânire, restul de două treimi fiind distribuit țăranilor în mici loturi de teren. Interzicându-le țăranilor să își vândă proprietățile, reforma a împiedicat formarea unei clase de țărani avuți. Legea impunea și alte constrângeri la adresa țăranilor, care erau obligați să plătească o sumă în schimbul eliberării lor de povara dijmei și a clăcii, pe parcursul unei perioade de 15 ani. Cum suma în chestiune depășea posibilitățile de plată ale țăranilor, aceștia se îndatorau la boieri, fiind apoi nevoiți să lucreze pe pământurile acestora, pentru a-i plăti o datorie care nu înceta însă să se majoreze. Legea de la 1864 a avut ca rezultat proliferarea — la adăpost de ingerințele statului — a unui tip de contracte ce aveau să devină o regulă generală către sfârșitul secolului: în virtutea lor, în schimbul închirierii unei părți din moșia boierească, țăranii trebuiau să presteze munci pe o altă porțiune a moșiei, fără plată. S-a ajuns astfel ca, în jur de 1900, marii moșieri să aibă în proprietate terenuri uriașe, compuse pe de o parte din loturi minuscule închiriate țăranilor și, pe de altă parte, un lot din ce în ce mai mare rezervat pentru a fi cultivat, în beneficiul lor exclusiv, de o țăranime care se afla, de fapt, în condiția șerbiei. În ciuda întinderii moșiilor, care se apropiau de marile domenii ale aristocrației maghiare, în România nu s-a format un proletariat agricol numeros, ci o clasă de mici proprietari subjuogați.

Câțiva latifundieri mai ambițioși au răspuns provocărilor pieței prin introducerea mecanizării în agricultură, dar în general boierii români au continuat să trăiască asemeni unor rentieri. Trăind cel mai adesea la București, boierii își lăsau moșiile pe mâna unor arendași, care le datorau niște sume fixate de la bun început. La rândul lor, arendașii închiriau contracte de arendare cu țărani, în termenii cei mai avantajoși care le stăteau la îndemână, colectau grânele și le trimiteau apoi pe piața internațională, prin intermediul unei rețele de comercianți care adesea nu erau români, ci greci, armeni, germani sau evrei. Chiar dacă acest sistem contribuia la extinderea pieței capitaliste, și chiar dacă el ducea la acumulări de capital în mâinile celor care organizau activitățile comerciale, nici boierii și nici țărani nu simțeau prea mult efectele sale. Bazându-se pe țărani care se achitau de obicei de obligațiile contractuale în produse, pe arendașii care aveau grijă să le garanteze venituri sigure la București și pe statul care acționa astfel încât acest tip de relații să se perpetueze fără probleme, latifundierii români s-au îmbogățit, fără însă a se maturiza politic și economic. În cele din urmă, acest sistem al „neoiobăgiei” avea să se dovedească, pe termen lung, defavorabil. Cum nu intraseră în circuitul economic mondial în calitate de întreprinzători, ci în calitate de rentieri, boierii români nu aveau interesul de a pune în practică acea „revoluție de sus în jos” pe care Moore o consideră ca o condiție pentru menținerea la putere a clasei latifundiare, în epoca modernă.

A existat totuși o revoluție de sus în jos în România secolului al XIX-lea, dar ea a fost întreprinsă nu de marii boieri, ci de statul dominat de naționaliștii liberali ce se ridicaseră din rândurile micii boierimi. Confruntându-se, ca și confrății lor maghiari, cu nevoia de a se adapta unor noi standarde de viață, dar lipsiți atât de avuția, cât și de cultura necesară pentru aceasta, activiștii politici originari din păturile inferioare ale boierimii s-au orientat tot mai mult, în decursul treimii de mijloc a secolului, către carierele de stat. Primul lor obiectiv, în anii 1830 și 1840, a fost acela de a-și asigura un statut social egal cu cel al celor 20 sau 30 de familii ale protipendadei din timpul Regulamentelor Organice; dar, după ce acest țel a fost în linii mari îndeplinit, ce-a de-a doua generație de reformatori s-au angajat în acțiunea de a transforma România într-un stat „modern”, ale cărui structuri să le ofere venituri și demnitate socială.

Ion C. Brătianu, principalul lider liberal al perioadei luptei pentru independență, a organizat noul stat român după modelul francez, cu Bucureștiul jucând rolul Parisului. În timp ce moșierii continuau să își extindă controlul asupra țărânimii, celelalte aspecte ale administrației locale au fost acaparate, după 1878, de către oameni numiți de la București și fideli conducerii centrale. La început, birocrăția centralizată cuprindea mulți boieri proeminenți, dar la 1900 ea ajunsese să fie dominată de funcționari profesioniști, a căror loialitate se îndrepta către instituțiile de stat însele și către propriile lor cariere în structurile acestor instituții⁴⁹. Aceasta nu înseamnă că statul devenise interesat în a ameliora cumva asimetria socială din mediul rural. Dimpotrivă, cele două partide importante, al liberalilor și al conservatorilor — cel dintâi fiind partidul micii boierimi și cel de-al doilea al marilor moșieri — au căzut de acord asupra necesității de a menține sistemul de producție agricolă neschimbat. Dar, spre deosebire de conservatori, liberalii și-au însușit cauza modernizării. Metoda lor pentru a atinge acest scop nu era introducerea capitalismului în agricultură, ci introducerea lui în sectorul urban, prin industrializare, prin încurajarea unei clase de mijloc românești și prin crearea unui aparat de stat care să îndeplinească docil politica partidului. Astfel încât, deși nu aveau nici o intenție de a limita drepturile moșierilor, liberalii nu se considerau nici ca protectorii privilegiați ai moșierimii. Principala lor profesiune de credință era aceea de modernizatori și de entuziaști ai cauzei naționale și se sprijineau în special pe clasele urbane de funcționari profesioniști⁵⁰.

Contrastul dintre dezvoltarea Ungariei și cea a României nu iese nicăieri mai clar în evidență decât în privința felului în care elita modernizatoare își asigură sprijinul electoral necesar. Aristocrații unguri s-au angajat în agricultura de tip capitalist, folosindu-se de masele de țărani fără pământ pentru a-și lucra moșiile. Tisza, reprezentantul lor în politică, își obținea majoritățile electorale prin mobilizarea aceluiași lucrători din agricultură, pentru a contracara relativa slăbiciune a partidului său în mediul urban. În România, nu numai că micii proprietari țărani erau mult mai greu de mobilizat în același fel, dar Brătianu nu reprezenta, în mod direct, interesele marii proprietăți funciare. Printr-o lege din 1884, el a restructurat sistemul electoral în așa fel încât să favorizeze clasa funcționarilor din mediul urban pe care politica sa de modernizare o generase, în defavoarea masei de țărani subjuogați pe care proiectul său de dezvoltare îi neglija.

Există și o a doua diferență, probabil și mai vizibilă, între cazurile maghiar și român. Pentru liberalii români, controlul asupra aparatului de stat era vital nu numai pentru că acesta putea fi folosit ca un instrument de modernizare, dar și pentru că putea fi utilizat în scopul de a canaliza reușitele modernizării spre beneficiul etnicilor români. În ultima treime a secolului al XIX-lea și în primii ani ai secolului următor, dezvoltarea economică a înaintat, în România, pe două căi paralele. Pe de o parte, s-au format, cu ajutorul statului, o industrie și un sistem bancar aflate în mâinile cetățenilor de origine română; în preziua Primului Război Mondial, rețeaua bancară era considerabilă, iar dintre cele 600 de întreprinderi industriale din țară, mai mult de jumătate erau deținute de români. Pe de altă parte, însă, s-a constituit, printr-o evoluție naturală, fără ajutorul statului și de multe ori chiar împotriva sa — un sector economic dominat de evrei. La 1800, existau doar o mână de evrei în Moldova, și aproape nici unul în Valahia. Dar, în decursul secolului, s-au stabilit în țară, în special în Moldova, mulți evrei proveniți din imperiul rusesc. Cum drepturile cetățenești le erau refuzate — chiar dacă se născuseră pe pământ românesc —, după cum le era refuzat și dreptul de a deține proprietăți funciare și cel de a se stabili în zona rurală, ei s-au concentrat în orașe, unde au devenit meșteșugari, negustori, administratori sau bancheri — cei mai săraci devenind desigur negustori ambulanti, croitori sau profesând alte îndeletniciri situate la baza scării sociale. La 1900, ei formau puțin sub 5 % din populație (10,5 % în Moldova, 1,8 % în Valahia), dar locuiau aproape toți în orașe, astfel încât 50 % din populația lașului și cam o treime din cea a Bucureștiului era constituită din evrei⁵¹. În plus, evreii lucrau în general în sectoarele cele mai dezvoltate ale economiei. În timp ce doar 13,7 % din forța de muncă nativă românească lucra în industrie, transporturi și bănci, 79,1 % din forța de muncă de origine evreiască lucra în aceste sectoare⁵².

Încă de la începuturile mișcării naționale, liberalii s-au împotrivit succeselor economice evreiești. Atunci când au ajuns la cârma statului, ei au făcut tot posibilul pentru a limita aria de acțiune a evreilor, chiar și a acelorora — care constituiau majoritatea — și care nu erau decât mici negustori sau meșteșugari foarte săraci. De exemplu, atunci când s-au primit reclamații despre competiția evreilor în comerțul ambulant de la țară, guvernul le-a interzis israeliților să mai practice această meserie mizeră, lăsând astfel pe drumuri 5 000 de

persoane⁵³. În același timp, câțiva evrei au reușit să prospere foarte mult, în special cei care practicau afaceri — cum ar fi comerțul cu grâne sau finanțele bancare — pentru care contactele peste graniță erau vitale⁵⁴. Deși atitudinile antisemite erau foarte răspândite, marii moșieri erau conștienți de faptul că evreii se dovedeau a fi, deseori, arendașii cei mai capabili, că negustorii evrei erau vitali pentru desfășurarea comerțului cu cereale, și că băncile evreiești erau de multe ori cele mai sigure. Ca atare, politicienii conservatori erau mai puțin înclinați decât cei liberali spre practicarea unei politici antisemite⁵⁵. Dar, spre deosebire de Ungaria, marii latifundiați nu au reușit, în România, să acapareze statul, și nici nu au produs lideri politici de statura unui Tisza. Liberalii, în schimb, vedeau în evrei niște importanți rivali economici și se foloseau de mașinăria statului pentru a se înzestra cu cât mai multe atuuri în confruntarea cu inamicul. Respingerea hotărâtă de către liberali a posibilității de a stabili un compromis cu clasa de mijloc evreiască, precum și incapacitatea conservatorilor de a încheia un asemenea compromis, au dus, în România, la scindarea corpului politic, și au făcut ca marii latifundiați să nu poată controla procesul de evoluție socială în același fel ca în Ungaria.

Un alt factor care a contribuit la a împiedica elita latifundiară să modeleze după propriile sale interese cultura politică a României a fost cel al rolului activ pe care îl juca regele Carol I pe scena publică. Carol era cel mai mare proprietar funciar al țării, el practicând metode avansate de exploatare agricolă pe domeniile sale, ce cuprindeau, printre altele, un program de educare a țărănimii. În politică el i-a preferat pe liberali conservatorilor, în parte și datorită influenței personale pe care o exercita asupra lui Ion Brătianu. Dar Carol nu era un ideolog. Pentru a-și asigura poziția de arbitru al scenei politice, el îi alterna la putere pe liberali și conservatori, fără să țină seama de ideologiile pe care ei le profesau ori de preferințele opiniei publice. Politicienii ungurii nu trebuiau să se confrunte decât cu un împărat aflat la mare distanță, și care oricum oferise garanții pentru autonomia internă a țării. Conservatorii români aveau de-a face cu un rege care îi înlocuia la guvernare cu rivalii lor, de fiecare dată când considera necesar. Astfel încât, în timp ce în Ungaria rolul de arbitru suprem al jocului politic era deținut de o grupare restrânsă de mari latifundiați, în România acest rol era deținut de rege, iar marii boieri nu au reușit niciodată să egaleze atotputernicia confracților unguri.

În fine, ultimul dintre factorii care au făcut ca elita latifundiară să nu supraviețuiască Primului Război Mondial a fost țărănimea însăși. Prin răscoala de la 1907 și prin murmurul de revoltă pe care l-a făcut auzit în timp ce se afla sub arme la 1917, țărănimea română i-a putut convinge chiar și pe cei mai conservatori politicieni că, fără o masivă reformă agrară, țara se confrunta cu spectrul unor uriașe convulsii sociale. Adoptarea deciziei de a întreprinde o asemenea reformă a fost mai ușoară în Moldova, datorită faptului că, aici, clasele conducătoare au fost copleșite de sentimentele antirusești, devenind prin aceasta progermane în timpul războiului. Ele și-au distrus astfel credibilitatea, devenind foarte vulnerabile după 1918. Deși reforma nu a avut rezultatele economice scontate datorită creșterii continue a populației și deși ea nu a mers mai departe de o simplă redistribuire a pământurilor, pentru a se preocupa de îmbunătățirea productivității, ea a avut consecința remarcabilă de a desființa clasa socială a moșierimii. Acesta a fost prețul pe care elita latifundiară a României a trebuit să îl plătească pentru lipsa de decizie pe care a manifestat-o, înainte de război, în a-și impune dominația asupra statului — sau, probabil, pentru incapacitatea de a face așa ceva.

Toți acești factori au contribuit la a face ca statul român să fie dominat, cel puțin în deceniul care a urmat războiului, de o clasă de mijloc strâns legată de structura birocratică. Conduși de Ion I. C. Brătianu, liberalii au reconstituit același tip de regim politic centralizat pe care bătrânul Brătianu reușise să îl construiască în Vechiul Regat în anii 1880. Însă două mari partide — Partidul Țărănesc din Vechiul Regat și Partidul Național din Transilvania — s-au manifestat ca o puternică forță de opoziție, sub protecția unei noi constituții. Fuziunea celor două partide și crearea, pe această cale, a Partidului Național Țărănesc a fost urmată de accesarea acestuia din urmă la guvernare, sub conducerea lui Iuliu Maniu. În ciuda a ceea ce ne poate face să credem titulatura sa, partidul lui Maniu a fost dominat de clasa de mijloc, el făcând eforturi serioase pentru instaurarea unui regim constituțional veritabil. Eforturi care nu au durat mult: în 1930, regele Carol al II-lea — întors în țară după o perioadă de exil — începe să desfășoare o politică autoritară, care va culmina cu instaurarea unui regim dictatorial în 1938. Prin aceasta s-a pus capăt tatonărilor democratice ale României.

Cazul românesc nu este tot atât de clar ca cele ale Cehoslovaciei și Ungariei, în termenii analizei lui Moore. A existat aici o elită latifundiară

care „a folosit o varietate de mijloace, de ordin politic și social, pentru a menține forța de muncă agrară în condiția servituții”⁵⁶. Rezultatul însă, cel puțin în perioada ce a urmat Primului Război Mondial, nu a fost o formă de fascism. S-a conturat, în schimb, o tendință vizibilă, chiar dacă slabă, către democratizare. Este adevărat că, în aceeași perioadă, a apărut și o mișcare fascistă de o anumită importanță, dar această Legiune a Arhanghelului Mihail a fost mai degrabă un curent mistic de regenerare care, cel puțin în primele faze, s-a concentrat tocmai asupra scopului de a mobiliza masele țărănești, ignorate până atunci de politicieni, și nicidecum asupra celui de a-și instaura controlul asupra lor prin intermediul unei elite latifundiare în decădere⁵⁷. Antisemitismul legionarilor s-a nutrit din tradiția antisemită instaurată de liberali, astfel încât, atunci când România a intrat sub aripa nazismului german, situația și așa nesigură a evreilor români s-a transformat într-o catastrofă.

Totuși, în decursul primului deceniu al perioadei interbelice, s-au întreprins în România eforturi autentice de democratizare. Rezultatele modeste cu care ele au fost încununuate au fost posibile, în mare parte, datorită faptului că dominația socială a clasei latifundiare fusese complet zdruncinată de reforma agrară. Iar cea din urmă rezultase, în bună măsură, ca urmare a presiunii revoluționare pe care o exercitau masele țărănești: adică exact acel tip de presiune — sau chiar de mecanism social — pe care Moore o vede ca un rezultat previzibil în cazurile în care elita latifundiară răspunde cu multă slăbiciune la provocările pieței⁵⁸. Această presiune socială nu s-a soldat cu izbucnirea unei revoluții comuniste, așa cum consideră Moore că este previzibil în asemenea cazuri, pentru că reforma agrară a temperat, pentru o vreme, neliniștea țărănimii. Dar, din nou, reforma a fost posibilă tocmai pentru că moșierii nu putuseră să-și fructifice poziția socială predominantă printr-o acaparare a statului. Acesta din urmă era dominat de liberali, care, cu tot refuzul lor de a accepta în rândurile lor puternica burghezie evreiască, erau totuși reprezentanții unei clase de mijloc în a cărei componență intrau, pe lângă negustori, bancheri și industriași și, mai presus de ei, membrii profesiunilor liberale și funcționarii de stat. Acest grup social, care îi includea și pe membrii partidului țărănesc al lui Maniu, nu a fost capabil „să facă față problemelor grave ale epocii” — așa cum spune Moore —, fiind în cele din urmă îndepărtat de la conducere de forțe externe⁵⁹. Birocrația română nu a reușit, sau nu a încercat, să

găsească o modalitate prin care să îi transforme pe țărani în altceva decât mici proprietari neviabili economic, lăsându-i regimului care s-a instaurat după Al Doilea Război Mondial sarcina de a digera într-un fel această pătură socială; lucru care s-a dovedit a fi, și pentru acesta, extrem de dificil.

Ar fi o splendidă simetrie ca, trecând acum la cazurile Serbiei și Bulgariei, să descoperim că ele reprezintă exemple clare ale tipului revoluționar-comunist care nu s-a înlăptuit în România. Din nefericire însă, una dintre premisele realizării celui de-al treilea tip de structură social-politică din modelul lui Moore — pe care el îl vede ca exemplificat de Rusia și China — este prezența unei puternice elite latifundiare. Or, una dintre caracteristicile dezvoltării sociale a Serbiei și Bulgariei a fost tocmai aceea că, în ambele țări, elita latifundiară, ce existase vreme de secole, a dispărut la începutul epocii moderne. Atât Serbia, cât și Bulgaria au posedat elite nobiliare, care au fost însă anihilate de cuceritorii otomani. Locul lor a fost luat de categoria *spahiilor* — care dețineau pământuri și beneficiau de produsele lor în virtutea exercitării unor funcții militare sau civile — și de cea a *ienicerilor* — care au fost la început membri ai elitei militare, pentru a degenera, în secolul al XVIII-lea, până la condiția de jefuitori anarhici, sub conducerea unor căpetenii locale⁶⁰. În Serbia, anumite circumstanțe au împiedicat formarea unei țărănime dependente în secolul al XVIII-lea, dar otomanii și-au exercitat în continuare dreptul de a percepe tribut și impozite.

În decursul primului sfert al secolului al XIX-lea, cele două răzcoale ale sârbilor (între 1804 și 1830) s-au soldat cu expulzarea din Serbia a latifundiarilor otomani. În timpul acestei epoci revoluționare, țărani sârbi au evoluat de la condiția de „cetățeni de rangul doi” la cea de mici proprietari liberi. Pentru o vreme, în timpul primei răzcoale, s-a părut că liderii militari și religioși ai sârbilor vor lua locul clasei conducătoare otomane izgonite, transformându-se într-o nouă nobilime autohtonă. Dar Miloš Obrenović, conducătorul celei de-a doua răzcoale — mai puțin sângeroasă dar încununată de mai mult succes — a decis că nimeni altul decât el însuși va exercita vreo putere asupra țărănimii. Reușita sa a fost atât de mare încât a devenit, după toate probabilitățile, cel mai bogat om din Balcani; în același timp însă, el a reușit să împiedice formarea marilor latifundii și alunecarea țăranilor înspre condiția servilă. Astfel încât, atunci când a fost răsturnat de la putere printr-o lovitură de stat, Miloš a

lăsat în urmă o țară compusă practic dintr-o singură categorie socială, cea a unei țărăniimi practic nediferențiate. Nici unul dintre cei care s-au succedat la putere în anii 1840 nu avea o avere mai mare de câteva sute de acri de teren, nu încerca să își construiască genealogii ilustre, nu practica un stil de viață aristocratic și nu se depărtase prea mult, de fapt, de universul țărănesc din care provenea. În ciuda eforturilor unor istorici de a identifica o diferențiere de clasă în Serbia anilor 1840, putem afirma că, după standardele aplicate de obicei altor societăți europene, avem de-a face cu o structură socială practic nediferențiată.

În Bulgaria s-a ajuns la o situație similară, mai târziu însă și în circumstanțe întrucâtva diferite. Activitățile comerciale se dezvoltaseră aici mai mult decât în Serbia. Încă de la începutul secolului al XVIII-lea, un grup de negustori bulgari prosperi, nu prea numeroși, cunoscuți sub numele de *chorbadjii*, s-au stabilit în mai multe părți ale Imperiului Otoman, grupul cel mai numeros la Istanbul. Cu toate acestea, atunci când renașterea națională bulgărească a început, la mijlocul secolului al XIX-lea, țara era în întregime rurală, țărănimea fiind dominată de o clasă de latifundiarilor turci sau greci, sau bulgari turcizați. O conștiință națională bulgărească a început să se formeze de-abia în anii 1850, ea exprimându-se mai ales printr-o luptă pentru independența bisericii ortodoxe bulgare față de patriarhia greacă, și pentru introducerea liturghiei în limba bulgară în Macedonia. Dar, după ce victoria rusească asupra turcilor la 1878 a dus la crearea unei Bulgarii autonome, conducerea nu a fost preluată nici de categoria *chorbadji*-ilor și nici de oamenii bisericii. În locul acestora, dezbaterile din adunarea constituțională de la Târnovo, în urma cărora a fost adoptată, în 1879, o lege fundamentală pentru noul stat, au fost dominate de un grup de intelectuali de orientare liberală. A fost nevoie de ceva timp pentru a-i elimina complet din țară pe latifundiarilor turci, dar acest proces a continuat neabătut în timpul următoarei generații; astfel încât, ca și Serbia, Bulgaria a devenit în cele din urmă — și avea să rămână — o țară de țărani mici proprietari. În lipsa oricărei tendințe de închiriere a terenurilor sau de constituire a unui proletariat agricol, acești țărani care produceau doar la nivelul auto-subzistenței au fost integrați doar foarte lent într-o rețea — ea însăși nedezvoltată mai presus de nivelul minim — de comerț local⁶¹.

Atât Serbia în anii 1840, cât și Bulgaria la sfârșitul anilor 1870 s-au confruntat cu o situație care se situează aproape în afara categoriilor curente de analiză socială: ea poate fi numită „un vacuum social”. În ambele cazuri, a apărut o clasă socială care a umplut acest vacuum: ea era reprezentată de structurile statului. Statul însuși, de departe cea mai coerentă, mai bogată și mai bine organizată configurație a societății în Bulgaria și în Serbia acelor vremuri, beneficiind în plus de o legitimare ideologică superioară celor pe care le puteau avea oricare alte componente ale peisajului social, a jucat rolul acelei categorii sociale dominante care, altminteri, era absentă în ambele țări.

Atunci când și-a câștigat independența formală la 1878, Serbia poseda deja o structură de stat. După 1838, succesorii prințului Miloš au creat o puternică birocrație organizată, ce se baza pe ideea că țara trebuia administrată, în beneficiul întregului popor, de către clasa educată, deci de către cei ce posedau expertiza necesară (*znanje*). Începând din 1858, însă, anumite grupuri liberale au început să revendice un regim constituțional. Atunci când, după asasinarea principelui Mihail Obrenović în 1868, tronul a fost ocupat de un copil de 14 ani, cel mai proeminent dintre liderii liberali ai epocii, Jovan Ristić, a reușit să impună o lege cu caracter constituțional care trebuia să permită grupării conduse de el să guverneze, cu acordul formal al unui corp legislativ docil. Prin instituirea adunării legislative, Ristić a creat cadrul în care se puteau face auzite vocile mai multor grupări politice. Iar atunci când, în 1880, el a fost îndepărtat de la putere, fiind înlocuit de o altă grupare favorabilă politicii de partid, viața politică din Serbia a început să capete contururile unui veritabil sistem parlamentar.

Trei competitori concurau, în principal, pentru controlul acestui sistem parlamentar. Primul era birocrația; cel de-al doilea era reprezentat de acei politicieni care căpătaseră un loc proeminent în viața publică prin activitatea parlamentară; cel de-al treilea era reprezentat de principe. La fel ca în România, dar spre deosebire de Ungaria și de teritoriile cehilor, principele Serbiei (care a căpătat titlul de rege în 1882) a intervenit în mod constant în procesul politic, împiedicând astfel formarea unei democrații *bonae fidae*. După obținerea independenței, partidele politice au devenit, totuși, din ce în ce mai importante. Cel mai important era Partidul Radical, fondat în 1881 și condus, din acel moment până la 1926, de Nikola Pašić. Radicalii au fost primii care și-au creat cluburi politice, conectate între ele și

formând astfel o organizație la nivel național; de asemenea, primii care au distribuit carnete de membri țăranilor; și cei dintâi care au devenit capabili să mobilizeze un electorat numeros pe baza programelor, și nu cu ajutorul măsurilor polițienești.

În perioada independenței, după 1878, statul, al cărui control constituia obiect de dispută pentru cele trei grupări menționate mai sus, era capabil să colecteze și să cheltuie în propriul beneficiu cantități din ce în ce mai mari de resurse, produse de elementele productive ale societății, țărani și locuitori ai orașelor. Nu era vorba doar despre activitățile unor elemente corupte care foloseau statul ca un instrument pentru îmbogățirea lor personală — deși acest aspect era desigur bine reprezentat. Statul utiliza resursele pe care le acumula pentru finanțare unor proiecte foarte costisitoare, destinate să contribuie la mărirea propriei sale averi, puteri și capacități de a acționa, dar care nu contribuiau în mod direct la ridicarea condițiilor de trai ale țărănimii. Printre aceste proiecte se numărau cel al unui serviciu diplomatic, cel al construcției unei rețele feroviare, extinderea armatei, dezvoltarea birocrăției⁶². În schimb, perfecționarea agriculturii, de pe urma căreia ar fi beneficiat în mod direct clasa copleșitoare numeric, țărănimea, nu figura printre priorități. De exemplu, în 1922, Serbia se putea mândri cu doar 3 școli de agricultură, care numărau 222 de elevi⁶³. Toate fondurile alocate pentru școlile agricole, pentru culturile experimentale și pentru înființarea unor ferme pilot la un loc nu se ridicau la mai mult de 3 % din bugetul ministerului agriculturii în 1910; la rândul său, acesta nu se ridica la mai mult de 3 % din bugetul de stat. Același buget de stat aloca însă 23% din fonduri pentru cheltuieli militare și 28 % pentru rambursarea datoriilor, în special pentru achitarea dobânzilor la datorii contractate în scopul construirii de căi ferate și a îmbunătățirii armatei⁶⁴.

Ideologia care se potrivea cel mai bine acestei politici de dezvoltare era naționalismul. Ea putea oferi justificări atât pentru expansiunea statului cât și pentru prelevarea unor venituri tot mai mari de la populație în acest scop. Un domeniu în care populația în întregul ei a beneficiat de această politică a fost cel al educației, ce servea însă ca un instrument pentru întărirea satului. Desigur, cei care pleau pentru extinderea sistemului de educație se gândeau la luminarea maselor, dar ei imprimau totodată, acestui sistem de educație, o ideologie prin care cheltuirea de resurse pentru întărirea statului

era legitimată ca ceva firesc⁶⁵. După cum spune Charles Jelavich într-un studiu despre manualele școlare sârbești, „până la Primul Război Mondial, materia care s-a predat în școlile sârbești a fost naționalismul sârb”⁶⁶.

După asasinarea lui Alexandru Obrenović în 1903, în Serbia a fost instaurată o monarhie constituțională funcțională, chiar dacă, e drept, foarte instabilă. Regele Petru I a fost un om pașnic, încrezător în virtuțile constituționalismului, iar acest fapt a fost suficient pentru a-i da regimului constituțional posibilitatea de a prospera. În același timp, au continuat luptele politice pentru controlul mașinăriei de stat. În decursul celor cinci ani care au precedat Primul Război Mondial, părțile implicate în aceste lupte au fost următoarele: politicienii de partid, cu locuri în parlament, conduși de Pašić; birocrăția, reprezentată acum mai ales de un grup de ofițeri dizidenți, condus de Dragutin Dimitrijević-Apis; și un prinț moștenitor cu ambiții autocratice, Alexandru Karadjordjević. Cele două aripi ale Partidului Radical se bucurau încă de încrederea țărănimii, la fel ca și — într-o anumită măsură — armata, deși în general țărănimea era exclusă de la sistemul de beneficii pe care era clădită societatea sârbă.

De ce a fost țărănimea sârbă atât de docilă, prin comparație cu cea din România sau chiar din Bulgaria?⁶⁷ Răspunsul cel mai convingător la această întrebare a fost dat de Michael Palairt, care a arătat că, în decursul perioadei ce se întinde din anii 1860 până în jur de 1900, povara impozitelor a fost mutată, de pe umerii țărănimii pe cei ai altor categorii sociale⁶⁸. În cazul țărănilor, impozitul *per capita* a scăzut, în acest interval, prin raportare la venitul mediu, în timp ce categoriile orășenești au fost impozitate de patru ori mai mult, prin raportare la venituri. Aceasta s-a întâmplat pentru că statul a început să se bazeze din ce în ce mai mult pe impozite indirecte, pe produse care nu erau, de regulă cumpărate de către țărani. Deci, departe de a fi complet lipsită de apărare, țărănimea era capabilă, prin intermediul apărătorului său oficial — Partidul Radical — sau prin intimidarea rivalului acestuia — Partidul Liberal —, să împiedice statul să o oprime fără limite.

Pe lângă această explicație de ordin economic, există și o alta, de ordin politic. Căci țărănimea bulgară avea să devină mult mai turbulentă, în ciuda faptului că și ea va avea de suportat, în secolul al XX-lea, impozite mai mici, bucurându-se în schimb de venituri mai mari. Se pare că momentul crucial a fost acela în care țărănimea a

fost mobilizată politic. În Serbia, partidul radical a reușit să se erijeze în postura de apărător al intereselor țărănimii încă din primii ani ce au urmat obținerii independenței. Cu un program bazat pe concepțiile semipopuliste ale primului socialist sârb, Svetozar Marković, radicalii au propagat o ideologie centrată în jurul criticii birocratismului și a pledoariei pentru autoadministrarea colectivităților. Ei au proclamat că țelul lor era limitarea intervenției statului în viața comunităților țărănești. Pe baza acestui program, și a opoziției lor viguroase față de Milan Obrenović în anii 1880, ei au câștigat simpatia maselor de țărani. Dar Partidul Radical nu era un partid țărănesc. El fusese creat și era condus de intelectuali și politicieni profesioniști. După ce a ajuns la putere, în 1889, el a continuat procesul de integrare în clasa politică, început în deceniul anterior.

În timpul scurtei perioade când s-a aflat la putere, până în 1892, radicalii au aplicat față de țărănime o politică fiscală pe care Palairt o numește de „extrem de curtenitoare”, în sensul că nu au fost făcute presiuni pentru aplicarea legislației fiscale la sate, sau pentru colectarea datoriilor fiscale. Din acel moment, toate guvernele au considerat că nu era înțelept să facă presiuni pentru colectarea impozitelor la țară, astfel încât povara taxelor a trecut pe umerii celorlalte segmente ale populației. În opoziție între 1892 și 1900, radicalii și-au păstrat, în ochii țărănimii, imaginea de partid anti-birocratic. Atunci când, în deceniul anterior Primului Război Mondial, au reușit să promoveze în eșalonul conducător al aceleiași birocrății — deși scindați acum în două grupări rivale — ei aveau în spate o perioadă atât de lungă în care fuseseră favoriții țărănimii, încât au putut să joace în continuare, în mod nejustificat, același rol. Cu alte cuvinte, Partidul Radical a câștigat încrederea țărănimii imediat după câștigarea independenței și a păstrat-o până în secolul al XX-lea, chiar dacă, pe parcurs, a căpătat o orientare din ce în ce mai favorabilă structurilor oficiale. Țăranii sârbi au continuat să creadă în partidul care îi ajutase cândva, chiar dacă statul condus acum de acest partid făcea foarte puține pentru a ajuta țărănimea să facă față problemelor inerente expansiunii capitalismului.

În Bulgaria, țărănimea a reușit să prospere întrucâtva în decursul celor două decenii anterioare războiului, găsind modalități de a păstra o parte din animale pentru consumul propriu. Dar primul partid politic ce a câștigat adeviziunea sa și-a făcut apariția de-abia în această perioadă, mult după formarea clasei birocratice. Spre

deosebire de Serbia, Bulgaria nu posedă o structură de stat în momentul accederii la independență. Constituția a fost adoptată de un congres al notabilităților, dominat de un grup restrâns de intelectuali. De la bun început, s-au conturat două opinii în legătură cu organizarea noului stat. Conservatorii considerau că elita educată și experimentată în probleme administrative trebuia să domine politica țării, pe care să o conducă într-o manieră patriarhală. Liberalii erau convingeți de virtuțile „egalității politice depline care, spuneau ei, era un lucru normal pentru un popor lipsit, în mod providențial, de diviziuni sociale majore”⁶⁹. După o perioadă de flirt cu cea de-a doua variantă, Alexander Battenberg, primul principe al Bulgariei, a instaurat un regim de conducere personală, în alianță cu conservatorii. În 1885, un război cu Serbia și pierderea Rumeliei au dus la prăbușirea lui Alexander, urmată de o perioadă de instabilitate.

Stabilitatea a fost restabilită, în jur de 1890, grație abilității lui Stefan Stambulov, dar cu prețul subminării prevederilor liberale ale Constituției de la Târnovo. La început, Stambulov a folosit metode de guvernare dictatoriale, fiind obligat la aceasta de primejdia asasinatului ce plana asupra sa, de starea de dezordine, de umilirea internațională a țării și de dezastrul financiar. Dar, chiar și după ce aceste primejdii au dispărut, Stambulov nu a demontat mașinăria sa politică opresivă, ci dimpotrivă. De asemenea, el a perfecționat bine-cunoscutul sistem al corupției administrative și fraudei electorale, comun Serbiei, României, Ungariei și Bulgariei, și care în această din urmă țară este cunoscut sub numele de *partisantstvo*. Imediat după Eliberare — așa cum numesc bulgarii obținerea autonomiei în 1878 — statul avea mare nevoie de administratori pricepuți. Pentru a-i obține, el plătea salarii excelente, astfel încât, în anii 1880, bulgarii instruiți au ajuns să considere că erau îndrituiți la funcții de stat înalte și bine plătite, refuzând de multe ori să le preia pe cele mai modeste. Membrii așa-zisului „proletariat funcționăresc” — după expresia unui autor bulgar de la 1886 — care nu reușeau să obțină slujbele dorite erau atrași de partidele de opoziție; astfel încât, atunci când un nou partid ajungea la putere, el îi îndepărta din funcții pe aderenții guvernului anterior, instalându-și în locul lor proprii săi oameni; iar sarcina principală a acestora din urmă era de a asigura succesul noilor guvernanți în alegerile următoare. Sub Stambulov, *partisantstvo* a transformat sistemul politic al Bulgariei într-o „proprietate personală

a unei mici minorități de politicieni avizi de îmbogățire”, separați cu totul de țărănimea pe care o guvernau⁷⁰.

Ca și statul sârb, cel bulgar s-a lansat într-o politică de expansiune instituțională care era de prea puțin folos țărânilor, politică finanțată însă cu fondurile prelevate de la contribuabilii țărani. Țăranii plăteau sume mult mai mari *per capita*, în anii 1890, decât alte categorii de cetățeni — în special funcționarii de stat privilegiați —, iar impozitele aveau să crească în continuare, în timpul lui Stambulov. Așa cum avea obiceiul să spună acesta, „țăranul poate încă să plătească”⁷¹. Succesul lui Stambulov în a crea un sistem politic stabil, dominat de o clică restrânsă de politicieni profesioniști ce controlau o birocrație disciplinată, avea să se întoarcă însă împotriva sa. Căci, o dată ce a reușit să își întărească poziția, principele Ferdinand și-a impus propria supremație asupra acestui aparat de stat centralizat. Prăbușirea lui Stambulov, în 1894, a fost urmată nu numai de dizgrație, dar și de uciderea sa de către un grup de macedoneni, ca pedeapsă pentru ceea ce ei interpretaseră ca o politică de compromis față de Imperiul Otoman și de neglijare a chestiunii macedonene. După eliminarea singurului politician capabil să îi opună rezistență, Ferdinand și-a întărit autoritatea atât de mult încât a putut governa fără probleme și fără să țină seama de partide, guverne, războaie țărănești și înfrângeri militare sau diplomatice până la sfârșitul Primului Război Mondial.

Deci, spre deosebire de Serbia, lupta pentru controlul asupra statului a avut, în Bulgaria, un deznodământ clar: principele a fost câștigătorul. Partidele au devenit nimic mai mult decât grupuri de intelectuali ce se luptau pentru favorurile principelui, în scopul de a putea accede la putere și de a se îmbogăți pe această cale. La fel ca și în Serbia, ideologia care legitima acest sistem era naționalismul, cu deosebirea că, în Bulgaria, cauza națională avea un obiectiv palpabil, cu o mare încărcătură emoțională, anume cel al anexării Macedoniei. Inițial atribuită Bulgariei la 1878, prin tratatul de la San Stefano, dar dezlipită de ea prin cel de la Berlin, problema Macedoniei a rămas până în ziua de astăzi piatra unghiulară a politicii bulgărești, chiar dacă cei mai mari politicieni pe care i-a avut țara, Stambulov și Stamboliski, au înțeles că urmărirea orbească a acestui obiectiv nu servește cu adevărat interesele Bulgariei. Dar mobilizarea opiniei publice în jurul chestiunii macedonene a servit interesul clasei politice, ea oferind o justificare pentru întărirea statului, în special a armatei. Atât în Bulgaria, cât și în Serbia, naționalismul a fost o ideologie în

serviciul birocrăției, cel puțin tot atât de mult cât a reprezentat acea fuziune romantică a sufletelor despre care au vorbit cei care l-au articulat.

Două mișcări politice importante s-au ridicat împotriva conducerii personale a lui Ferdinand, criticând în același timp clasa funcționarilor de stat. Prima a fost cea a stângii socialiste, care s-a divizat, în Bulgaria, în două orientări sectare, a radicalilor și a moderaților. Distincția a devenit curând irelevantă, pentru că purismul ideologic al ambelor grupări le-a împiedicat, în egală măsură, să adopte acea linie politică flexibilă ce le-ar fi permis să încheie alianțe cu alte forțe politice și să participe la guvernare în perioada anterioară Primului Război Mondial⁷². Cealaltă orientare politică majoră a fost reprezentată de Uniunea Națională Agrară Bulgărească (UNAB), care și-a început activitățile de organizare politică a țărănimii în 1899, răspunzând la indignarea generală a populației față de politica fiscală inechitabilă. Mărele lider al UNAB a fost Alexander Stamboliski. Acest „fiu al noii Bulgarii”, cum îl numește John Bell, nu a acceptat discursul oficial potrivit căruia o politică de interes național necesita o armată puternică, un monarh cu tendințe dictatoriale și o exploatare fiscală cruntă a țărănimii⁷³. Dimpotrivă, el credea că Bulgaria trebuia să adopte o politică externă pacifistă, având ca obiectiv îndepărtat integrarea într-o federație balcanică, că armata trebuia redusă numeric, că monarhia reprezenta o povară socială inutilă și că țărănimea era oprimată de clasa birocratică. Sub conducerea dinamică a lui Stamboliski, UNAB a mobilizat sub stindardul său țărănimea săracă și mijlocie, devenind astfel, pe la 1909, cel mai puternic partid de opoziție — și aceasta în pofida unei creșteri a nivelului de trai al țăranilor după 1900⁷⁴. În timpul Primului Război Mondial, partidul a pledat pentru neutralitatea Bulgariei, Stamboliski prevăzând în mod corect că aceasta nu putea aștepta nimic bun de pe urma implicării în conflict. Pe fondul înfrângerii umilitoare pe care țara o suferise, UNAB a ajuns la putere în 1919, încercând să instaureze un stat țărănist, care trebuia să funcționeze astfel încât să le permită micilor proprietari agrari să prospere, fără să mai fie nevoiți să poarte pe umerii lor povara industrializării accelerate, a unei armatei supra-dimensionate și a unei monarhii extravagante.

Succesul temporar al lui Stamboliski în Bulgaria postbelică rezonază în mod ciudat cu categoriile de analiză ale lui Moore. Bulgaria nu a avut o clasă de mari proprietari agrari în declin, care să fi

menținut contacte sporadice cu mediul țărănesc. Ea nu a avut deloc o clasă de latifundiari. Pe de altă parte, structurile de stat, create în condițiile absenței unei asemenea clase dominante și suplinind această absență, mențineau tocmai acel tip de contacte sporadice cu mediul rural, guvernând spre interesul exclusiv al propriilor membri. Existau, deci, condițiile necesare pentru o campanie de mobilizare politică a țăranilor de către grupuri de intelectuali radicali. În Bulgaria, cea mai mare parte a acestor intelectuali au ales să se alăture clasei birocratice, în timp ce socialiștii și comuniștii, care se opuneau sistemului în întregul său, nu înțelegeau utilitatea unei alianțe cu țărănimea datorită adeziunii inflexibile la doctrinele pe care le profesau. Rămâneau doar UNAB și Stamboliski. Atunci când regimul personal al lui Ferdinand a fost compromis de înfrângerea militară, Stamboliski a preluat puterea în numele țărănimii. Acest episod se apropie foarte mult de rezultatul pe care Moore l-ar fi putut considera previzibil într-un asemenea caz. Totuși, a fost un rezultat diferit de ceea ce s-a întâmplat în Rusia și China, și aceasta din două motive. Mai întâi, Stamboliski nu era un modernizator „etapist”, de felul revoluționarilor ruși și chinezi. El nu se opunea industrializării ca atare, ci numai acelui tip de industrializare ce se făcea în detrimentul țărănimii, după metodele favorite ale clasei birocratice. El considera că Bulgaria ar fi putut poseda atât o țărănime prosperă, cât și o economie industrială, cu condiția ca statul să înceteze să mai cheltuiască o treime din buget pentru înarmare, să îi ajute pe țărani să își asigure o viață îndestulată pe baza micilor lor proprietăți și să pună capăt exploatării unui sector al societății de către altele. Revoluționarii ruși și chinezi nu puteau accepta ideea că societatea țărănească a vechiului regim putea fi adaptată în mod satisfăcător exigențelor vieții moderne. Stamboliski, în schimb, nu se preocupa prea mult de exigențele modernității; ceea ce îl preocupa pe el era să le asigure țăranilor o viață acceptabilă.

În al doilea rând, regimul lui Stamboliski nu avea o natură revoluționară. Singură printre statele învinse în Primul Război Mondial, Bulgaria nu și-a schimbat structura politică în urma înfrângerii. Stamboliski a trebuit să încerce să își ducă la îndeplinire revoluția în cadrul sistemului creat de burghezia de stat și de monarh, dominat încă de aceste forțe. Incapabil să se elibereze de aceste constrângeri, el a sfârșit prin a fi răsturnat de la putere și apoi ucis, la fel ca și predecesorul său Stambolov, în 1923. Restaurația regimului burgheziei

de stat a împins apoi Bulgaria pe o traiectorie politică binecunoscută, a naționalismului, centralizării și militarismului, însoțite de o formă moderată de autoritarism regal.

Ce concluzii se degajă din această retrospectivă istorică a unor cazuri atât de diferite precum cele ale Bulgariei și Cehoslovaciei? Se încadrează aceste state mici categoriilor analitice ale lui Moore? Răspunsul trebuie să fie acela că, deși nici unul dintre cazuri nu se încadrează perfect în tipologie, ele se apropie foarte mult de tipurile ideale ale lui Moore. Experiența istorică a protoindustrializării și industrializării pe care a cunoscut-o regiunea cehă pare să aibă o legătură directă cu consolidarea unei democrații autentice, aici, în perioada interbelică; poziția dominantă menținută în Ungaria de aristocrație, în perioada în care țara a fost penetrată de agricultura capitalistă și apoi de economia industrială, pare să fi condus la un regim politic foarte conservator în epoca interbelică; iar în Bulgaria, falia adâncă dintre stat și națiune a creat condițiile pentru încercarea UNAB de a instaura un regim politic țărănesc. Cazurile României și Serbiei nu sunt atât de clare. În România, o elită latifundiară dominantă social a fost surclasată, în ordine politică, de mica nobilime și de clasa birocratică, pentru a fi apoi eliminată, după Primul Război Mondial; iar în Serbia, reușita Partidului Radical în a-și asigura loialitatea țărănimii, în chiar perioada în care acest partid se integra sistemului politic și burgheziei de stat care îl controla, a dus la formarea unei clase țărănești docile, și aceasta în ciuda faptului că statul sârb nu era cu nimic mai favorabil intereselor țărănești decât celelalte state est-europene.

Analizele lui Moore ne permit, de asemenea, speculații utile asupra rolului pe care l-a jucat clasa țărănească. Deși nici unul dintre tinerele state ale regiunii nu era conceput ca un protector al țărănimii, teritoriile cehe — în care industrializarea a făcut progresele cele mai mari — au fost singurele în care țărănimea nu a jucat un rol politic central. Problema esențială a fost aceea a felului în care statul reușea să îi aservească pe țărani propriilor sale scopuri. Atât în Ungaria, cât și în Serbia guvernele au reușit să aservească țărănimea, folosind însă mijloace diferite, corespunzătoare unor condiții socio-economice diferite. În Ungaria, aristocrația și-a menținut controlul asupra unei agriculturi ce cuprindea un număr mare de țărani lipsiți de pământ, reușind în același timp să impună un sentiment public de legitimitate

a propriei dominații. În Serbia, clasa politicianilor profesioniști i-a mobilizat pe țărani prin intermediul naționalismului, convingându-i că interesele naționale așa cum erau definite de stat erau și propriile lor interese, lucru complet ne-adevărat. Aceasta a dus la constituirea unei democrații rudimentare, care nu amenința cu nimic poziția clasei birocratice. Prin contrast, în România și în Bulgaria, potențialul revoluționar al țărănimii a fost pe punctul de a se dezlănțui în mod decisiv. Clasa de mijloc din România a manevrat însă în așa fel încât țărănimea să acționeze în avantajul său: mai întâi, ea a împins țărănimea către condiția neoioabăgiei; apoi, atunci când potențialul revoluționar al țărănimii a devenit prea evident, ea a eliminat clasa marilor latifundieri, prin intermediul unei reforme agrare care nu a mărit însă nici productivitatea agricolă și nici influența politică a țărănimii — ceea ce a fost, într-adevăr, o manevră remarcabilă. În Bulgaria, statul nu a reușit să integreze țărănimea politicii naționaliste așa cum au făcut radicalii sârbi, astfel încât, atunci când UNAB a apărut ca o forță de opoziție, o revoluție agrară de felul celei de care vorbește Moore a devenit cel puțin posibilă. În cele din urmă însă, incapacitatea stângii bulgare de a reacționa în mod adecvat, împreună cu inerția vechiului sistem pe care războiul nu îl distrusese, a dus la victoria aceleiași clase birocratice.

În cel puțin două chestiuni, însă, instrumentele analitice ale lui Moore nu ne sunt de mare ajutor. Prima se referă la rolul personalităților individuale. Este posibil oare să ne imaginăm că Cehoslovacia ar fi evoluat în același fel fără Masaryk? În Bulgaria, UNAB agoniza, până când Samboliski a salvat-o și a condus-o spre o victorie temporară, prin forța talentului și a curajului său. Oare dacă în 1868 ar fi fost ales la tronul Serbiei Peter Karadjordjević, cu cunoscutele sale înclinații democratice, în locul excentricului, imprezibilului și risipitorului Milan Obrenović, istoria ulterioară a Serbiei nu ar fi fost foarte diferită? Oare ce s-ar fi întâmplat dacă Kálmán Tisza ar fi fost un politician originar din clasa micii nobilimi sărăcite, și nu soțul unei baroneșe? Sau dacă Ion C. Brătianu ar fi fost un magnat și nu un reprezentant al micii boierimi? În fiecare dintre cazurile amintite, se pare că un element important al ecuației politice a fost activitatea unui anume individ. Deși nu ignoră faptul evident că viața publică este diriguată de oameni, și nu de abstracții sociologice, istoricii societății nu sunt înclinați să atribuie indivizilor prea multă autonomie, ca actori ai istoriei. Se pare că, la o examinare mai atentă, istoria

Europei de Est ilustrează foarte bine tocmai această autonomie. La nivelul de generalizare la care ne-am situat, ne apare că traiectoria de evoluție a fiecărei țări a fost strâns asociată cu persoana câte unui politician puternic, încăpățânat și chiar lipsit de scrupule.

Conducătorii balcanici ne oferă exemple interesante pentru studiul conexiunilor dintre factorii structurali și cei individuali. Provenind din rândurile unor dinastii din afara regiunii — sau, în cazul lui Milan, aspirând să fie acceptați în rândurile acestei aristocrații europene — acești monarhi aveau o mentalitate total nepotrivită pentru scopul de a crea sisteme politice care să aplice consecvent principiile mai mult sau mai puțin liberale înscrise în constituțiile statelor lor⁷⁵. Nu este deloc surprinzător, de aceea, că ei au interferat în mod constant în viața politică, că au încercat să creeze regimuri personale pe care le considerau potrivite cu rangul lor aristocratic, și că au favorizat casta militarilor în încercarea de a-și forma o bază de putere pe care nici o categorie socială indigenă nu le-o garanta. Într-un fel, monarhii balcanici formau ei înșiși un fel de clasă socială, o extindere anormală a aristocrației europene, acționând — așa cum credeau — după interesele celei din urmă, dar în cadrul unor societăți în care tocmai puterea de stat, și nu relațiile sociale, constituia elementul determinant.

Am ajuns acum la cea mai mare lacună a teoriei lui Moore, anume subaprecierea statului ca un factor autonom⁷⁶. În toate țările care au fost examinate în acest articol, cu excepția Cehoslovaciei, datul social fundamental pentru un individ a fost reprezentat de poziția sa în raport cu aparatul de stat. Lucru adevărat nu numai pentru cazurile de vacuum social, din Serbia și Bulgaria, dar și pentru România și Ungaria. La începutul acestui articol, s-a sugerat că micile țări ale Europei Răsăritene nu s-au deosebit în mod esențial de marile state analizate de Moore, în sensul că fiecare țară a avut de înfruntat forțe exogene, cu configurația socială pe care o poseda în momentul impactului cu aceste forțe. Aceste forțe exogene sunt desemnate de obicei, în mod global, ca fiind cele reprezentate de revoluția industrială și de Revoluția Franceză — sau, așa cum spune Hobsbawm, „revoluția duală”⁷⁷. Dar analiza noastră ne sugerează faptul că o a treia forță exogenă a fost cel puțin la fel de importantă ca și celelalte două: anume, sistemul european de state, care exista deja atunci când cele două revoluții au avut loc. Nu este posibil aici să zăbovim asupra formării acestui sistem, sau măcar asupra caracteristicilor sale

fundamentale. Dar este indiscutabil faptul că, atunci când popoarele est-europene au devenit actori politici conștienți, ele nu au avut multe opțiuni în legătură cu tipul de organizare politică pe care îl putea adopta: acesta nu putea fi decât statul modern, cu instituțiile sale legislative, cu aparatul său juridic, birocrăția sa centralizată și tendințele sale de a se implica în viața privată a indivizilor. La vremea când cehii își croiau propria entitate politică de acest fel, dezvoltarea lor socio-economică de lungă durată îi pregătise pentru sarcina de a aduce puterea statului sub controlul unei democrații pluraliste. În Ungaria, pe de altă parte, magnații au acaparat statul și l-au folosit pentru propriile lor scopuri. În ambele situații, situația socio-economică nu era cu totul diferită de cea a Europei Occidentale, unde s-au înregistrat și rezultate asemănătoare. În Balcani, însă, structurile de stat după model occidental au fost introduse în condițiile existenței unor condiții sociale total inadecvate⁷⁸. Fiind cea mai dezvoltată componentă a configurației sociale în Balcani, statul a devenit și elementul său dominant; dar, deși politica balcanică a operat cu aceleași mijloace ca și cea occidentală, conținutul său real a fost mai degrabă cel al tradiționalelor societăți de status decât cel al societăților legaliste, al căror acoperământ politic era imitat. Nu putem trata chestiunea pe larg aici, dar este evident că aceste aspecte ale tranziției spre modernitate a Europei de Est nu sunt acoperite de modelul lui Moore.

Totuși, în științele sociale, o teorie nu este judecată doar după cât de bine dă seama de datele empirice — deși este evident că ea trebuie să fie capabilă să facă aceasta într-o măsură semnificativă — și nici doar după capacitatea sa de a fi aplicată universal, pentru toate cazurile cunoscute. Teoriile sunt apreciate, în bună măsură, după cât de utile sunt pentru a sugera noi abordări ale problemelor. Dacă ne face să vedem o problemă veche într-o lumină nouă, să discernem convergențe sau divergențe care au trecut până atunci neobservate, atunci ea este valoroasă. În Europa de Est, modelul teoretic avansat de Barrington Moore pentru a explica originile sociale ale dictaturii și democrației îndeplinește bine această funcție.

NOTE — Capitolul VII

¹ Ernest Gellner, *Thought and Change* (Chicago, University of Chicago, 1965).

² Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston, Beacon Press, 1966), p. XII. Pentru o examinare recentă a operei lui Moore vezi Dennis Smith, *Barrington Moore, Jr.: A Critical Appraisal* (Almonk, N. Z., M. E. Sharpe, Inc., 1983).

³ Iván T. Berend and György Ránki, *Economic Development in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (New York, Columbia University Press, 1974), p. 32; și Arnošt Klíma, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia”, în *Past and Present*, 35 (1979), p. 53. Lucrările lui Berend și Ránki constituie o bază solidă pentru discutarea dezvoltării economice în Europa Est-Centrală. Vezi în special Berend and Ránki, *East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1977); Berend and Ránki, *The European Periphery and Industrialization, 1780–1914* (Cambridge, Cambridge University Press, 1982); și Berend and Ránki, „Underdevelopment in Europe in the Context of East-West Relations in the Nineteenth Century”, în *Studia historica*, 158 (180).

⁴ Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars* (Seattle, University of Washington Press, 1974), p. 134.

⁵ Pentru democrația cehoslovacă după Primul Război Mondial, vezi Gregory F. Campbell, „Empty Pedestal?”, urmat de comentariile lui Gale Stokes („Czech National Democracy: A First Approximation”) și Roman Szporluk („War by Other Means”) și de răspunsul lui Campbell („Politicized Ethnicity — a Reply”), toate în *Slavic Review*, 44 (1985), pp. 1–29.

⁶ Arnošt Klíma, „Industrial Development in Bohemia, 1648–1781”, în *Past and Present*, 11 (1957), p. 87.

⁷ Franklin Mendels, „Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process”, în *Journal of Economic History*, 32 (1972), pp. 241–261; Eckart Schremmer, „Proto-Industrialization: A Step toward Industrialization?”, în *The Journal of European Economic History*, 10 (1981), pp. 653–670; Herbert Matis, „Proto-Industrialization, Industrialization, and Economic Development in the Habsburg Monarchy: A Commentary”, în *East Central Europe*, 7 (1980), pp. 198–206; John Komlos, „Thoughts on the Transition from Proto-Industrialization to Modern Industrialization in Bohemia, 1795–1830”, în *East Central Europe*, 7 (1980), pp. 198–206; și

Richard L Rudolph, „The Pattern of Austrian Growth from the Eighteenth to the Early Twentieth Century”, în *Austrian History Yearbook*, 11 (1975), pp. 11–20. Pentru consecințele ideilor lui Mendel, vezi Charles Tilly and Richard Tilly, „Agenda for European Economic History”, în *Journal of Economic History*, 31 (1979), pp. 184–198.

⁸ Arnošt Klíma, „Mercantilism in the Habsburg Monarchy – With Special Reference to the Bohemian Lands”, *Historica*, 11 (1965), pp. 95–119.

⁹ Arnošt Klíma, „English Merchant capital in Bohemia in the Eighteenth Century”, în *Economic History Review*, 12 (1959), pp. 23–48.

¹⁰ Richard L. Rudolph, „Social Structure and the Beginning of Austrian Economic Growth”, în *East Central Europe*, 7 (1980), p. 217. Vezi de asemenea Jan Zak, „The Role of Aristocratic Entrepreneurship in the Industrial Development of the Czech Lands, 1750–1850”, în Miloslav Rechcigl, Jr., ed., *Czechoslovakia Past and Present*, vol. 2 (The Hague and Paris, Mouton, 1968); și Arnošt Klíma, „The Role of Rural Domestic Industry in Bohemia in the Eighteenth Century”, *Economic History Review*, 27 (1974), pp. 48–56.

¹¹ Pentru o prezentare excelentă a scăderii nivelului de trai la mijlocul secolului, datorită creșterii demografice, vezi John Komlos, „Stature and Nutrition in the Habsburg Monarchy: The Standard of Living and Economic Development in the Eighteenth Century”, în *American Historical Review*, 90 (1985), pp. 1149–1161. Komlos pretinde că în anii 1750 autoritățile „au perceput această scădere a nivelului de trai și au adoptat un număr de măsuri în consecință”, vezi. p. 1157.

¹² Franz A. J. Szabo, „Kaunitz and the Reforms of the Co-Regency of Maria Theresia and Joseph II, 1765–1780”, dizertație doctorală, Universitatea din Alberta, 1976, pp. 270–291. Maria Tereza a decis că liberul schimb urma să devină „regula generală și principiul călăuzitor”, dar Iosif al II-lea a rămas până la sfârșit un mercantilist și protecționist, convins de virtuțile economiei auto-subzistente.

¹³ Arnošt Klíma, „Agrarian Class Structure”, și William E. Wright, *Serf, Seigneur, and Sovereign: Agrarian Reform in Eighteenth-Century Bohemia* (Minneapolis, University of Minnesota Press, 1966), pp. 50–52.

¹⁴ Arnošt Klíma, „Industrial Development in Bohemia”, p. 97.

¹⁵ Helen P. Liebel, „Free Trade and Protectionism under Maria Teresa and Joseph II”, în *Canadian Journal of History*, 14 (1979), p. 366.

¹⁶ Wright, *Serf, Seigneur, and Sovereign*, p. 75.

¹⁷ David F. Good, „Modern Economic Growth in the Habsburg Monarchy”, în *East Central Europe*, 7 (1980), p. 252.

¹⁸ Berend and Ránki, *Economic Development*, pp. 112, 114 și 116.

¹⁹ *Ibid.*, pp 115–118. Vezi și Arnošt Klíma, „The Beginning of the Machine-Building Industry in the Czech Lands in the First Half of the Nineteenth century”, în *The Journal of European Economic History*, 4 (1975), pp. 49–78; Arnošt Klíma, „Industrial Growth and Entrepreneurship in the Early Stages of Industrialization in the Czech Lands”, în *The Journal of European Economic History*, 6 (1977), pp. 549–574; și Jaroslav Purš, „The Industrial Revolution in the Czech lands”, în *Historica*, 2 (1960), pp. 183–272.

²⁰ Bruce M. Garver, *The Young Czech Party, 1874–1901, and the Emergence of a Multi-Party System* (New York and New Haven, Yale University Press, 1978), p. 37.

²¹ *Ibid.*, p. 91.

²² *Ibid.*, p. 96.

²³ Zigmund P. Pach, „The Transylvanian Route of Levantine Trade at the Turn of the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, în *Studia historica*, 138 (1980). Vezi și Ingomar Bog, ed., *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450–1650* (Vienna and Cologne, Böhlau Verlag, 1971).

²⁴ Zigmund P. Pach, „The Role of East-Central Europe in International Trade (XVI–XVII Centuries)”, în *Etudes historiques*, 4 (Budapesta, 1970), pp. 217–264; Zigmund P. Pach, „The Shifting of International Trade Routes in the 15th and 16th Centuries”, în *Acta Historica*, 14 (1968), pp. 287–321; Laszlo Makkai, „Der Ungarische Viehhandel, 1550–1650”, în Bog, ed., *Aussenhandel Ostmitteleuropas*, pp. 483–506; și Krystyna Kuklinska, „Central European Towns and the Factors of Economic Growth in the Transition from Stagnation to Expansion between the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, în *The Journal of European Economic History*, 11 (1982), pp. 105–115.

²⁵ Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804* (Seattle, University of Washington Press, 1977), p. 20; și Istvan N. Kiss, „Die demographische und wirtschaftliche Lage in Ungarn vom 16.–18. Jahrhundert”, în *Südost-Forschungen*, 42 (1983), p. 211.

²⁶ Kiss, „Die demographische und wirtschaftliche Lage”, p. 219. Vezi și I. Kallay, „Management of Big Estates in Hungary between 1711 and 1848”, în *Studia historica*, 146 (1980).

²⁷ Andrew C. Janos, *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945* (Princeton, Princeton University Press, 1982), p. 36.

²⁸ John Komlos, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union* (Princeton, Princeton University Press), p. 54.

²⁹ *Ibid.*, p. 52.

³⁰ *Ibid.*, pp. 25–51; John Komlos, „Economic Growth and Industrialization in Hungary, 1830–1913”, în *The Journal of European Economic History*, 10 (1981), pp. 5–46; și John Komlos, „Áustro-Hungarian Agricultural Development, 1827–1877”, în *The Journal of European Economic History*, 8 (1979), pp. 37–60. Pentru o discuție a unor probleme înrudite vezi Richard L. Rudolph, „The New versus the Old in Austrian Economic History”, în *Austrian History Yearbook*, 11 (1975), pp. 35–43; David F. Good, „Issues in the Study of Habsburg Economic Development”, în *East Central Europe*, 6 (1979), pp. 47–62; și David F. Good, „Stagnation and Take-off in Austria, 1873–1913”, în *Economic History Review*, 27 (1974), pp. 72–87; Richard L Rudolph, *Banking and Industrialization in Austria-Hungary* (Cambridge, Cambridge University Press, 1976); și Thomas Huertas, *Economic Growth and Economic Policy in a Multi-National Setting, 1841–1865* (New York, Arno Press, 1977).

³¹ William O. McCagg, *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (Boulder, East European Quarterly Press, 1972), p. 31. Vezi și Joseph Held, ed., *The Modernization of Agriculture: Rural Transformation in Hungary* (Boulder, east European Quarterly Press, 1980).

³² Scott M. Eddie, „The Changing Pattern of Landownership in Hungary, 1867–1914”, în *The Economic History Review*, 20 (1967), p. 294.

³³ Brian R. Mitchell, *European Historical Statistics* (New York, Columbia University Press, 1976), p. 355.

³⁴ Janos, *Politics of Backwardness*, p. 151. Vezi și Naçhum Gross, „Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Welwirtschaft”, în Alois Brusatti, ed., *Die Habsburgermonarchie*. Vol. 1, *Die wirtschaftliche Entwicklung* (Vienna, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973), pp. 1–28; și Peter Sugar, „Railroad Construction and the Development of the balkan Village in the last Quarter of the Nineteenth Century”, în Ralph Melville, Hans-Jürgen Schröder, ed., *Der Belniner Kongress von 1878* (Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1882), pp. 485–498.

³⁵ Janos, *Politics of Backwardness*, p. 65. Vezi și Peter I. Hidas, *The Metamorphosis of a Social Class in Hungary during the Reign of Young Franz Josef* (Boulder, East European Quarterly Press, 1977). Pentru alte aspecte ale acestei perioadei istorice vezi Thomas Spira, „Problems of Magyar National Development under Francis I (1772–1835)”, în *Südost-Forschungen*, 30 (1970), pp. 51–73.

³⁶ McCagg, *Jewish Nobles and Geniuses*, p. 27. Vezi și articolele sale anterioare: William O. McCagg, „Ennoblement in Dualistic Hungary”, în *East*

European Quarterly, 5 (1971), pp. 13–26; și William O. McCagg, „Hungary's Feudalized Bourgeoisie”, în *Journal of Modern History*, 44 (1972), pp. 65–78.

³⁷ Hanák a arătat că acest fapt a creat confuzie atât printre evrei cât și în rândurile clasei dominante maghiare, care insistă asupra caracterului creștin al statului ungar. Vezi Péter Hanák, „Problems of Jewish Assimilation in Austria-Hungary in the Nineteenth and Twentieth Centuries”, în Pat Thane, Geoffrey Crossick, Frederick Floud, ed., *The Power of the Past: Essays for Eric Hobsbawm* (Cambridge, Cambridge University Press, 1984), pp. 235–250.

³⁸ George Barany, „Magyar Jew or Jewish Magyar? (To the Question of Jewish Assimilation in Hungary)”, în *Canadian-American Slavic Studies*, 8 (1974), pp. 1–44. Câteva articole foarte bune despre evreii din Europa de Est, printre care și cel al lui Barany citat mai sus, pot fi găsite în Bela Vago, George L. Mosse, ed., *Jews and non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945* (New York, John Wiley & Sons, 1974).

³⁹ Scott M. Eddie, „Agricultural Production and Output per Worker in Hungary, 1870–1913”, în *Journal of Economic History*, 23 (1968), pp. 220–221; Antal Voros, „The Age of Preparation: Hungarian Agrarian Conditions between 1848 and 1914”, în Held, ed., *Modernization of Agriculture*, pp. 21–129; Iván T. Berend, Györy Ránki, *Hungary: A Century of Economic Development* (New York, Barnes and Noble, 1974), pp. 40–48; și Eddie „Landownership in Hungary”, pp. 293–310. Suprafața acoperită cu ferme de peste 15 000 de acri (circa 10 000 de proprietăți) a crescut între 1887 și 1914 de la circa 2,25 milioane ha la circa 5,5 milioane ha (adică de la 8,5 % la 19,4 % din teritoriul cultivat). Această distribuție a proprietăților nu era semnificativ diferită de cea din Germania sau România, vezi Eddie „Landownership in Hungary”, pp. 302–303.

⁴⁰ Istoricii maghiari consideră că revoluția de la 1848 a fost o revoluție burgheză, datorită faptului că nobilii și-au pierdut privilegiile și au fost supuși la impozite, toți cetățenii câpătând dreptul de a deține pământuri în proprietate.

⁴¹ Industriașii austrieci au cooperat cu cultivatorii de grâu și morarii din Ungaria, pentru a vinde textile în Ungaria și grâne în Austria. Eddie numește acest fenomen „mariajul dintre textile și cereale”, vezi Scott M. Eddie, „The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, 1882–1913”, în *Journal of Economic History*, 37 (1977), p. 351. Vezi de asemenea Scott M. Eddie, „Farmer's Response to Price in Large-Estate Agriculture: Hungary and Germany, 1870–1913”, în *Economic History Review*, 24 (1971), pp.

571–588; și Scott M. Eddie, „The Terms of Trade as a Tax on Agriculture: Hungary's trade with Austria, 1883–1913”, în *Journal of Economic History*, 32 (1972), pp. 298–315.

⁴² Daniel Chirot, *Social Change in a Peripheral Society* (New York: Academic Press, 1976), p. 147; și Eddie, „Land Ownership”, p. 296.

⁴³ Andrew C. Janos, „Modernization and Decay in Historical Perspective: The Case of Romania”, în Kenneth Jowitt, ed., *Social Change in Romaina, 1860–1940* (Berkeley, Institute of International Studies, University of California, 1978), p. 82.

⁴⁴ Henry Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (New Haven: Yale University Press, 1951).

⁴⁵ Chirot, *Social Change*.

⁴⁶ David Mitran, *The Land and the Peasant in Rumania* (Londra, Oxford University Press), pp. 7–21.

⁴⁷ Mica nobilime maghiară se confrunta și ea cu aceleași sentimente de inferioritate și frustrare, vezi Janos, *The Politics of Backwardness*, pp. 44–50.

⁴⁸ John R. Lampe, Marvin R. Jackso, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington, Indiana University Press, 1982), pp. 84, 93.

⁴⁹ Janos, „Modernization an Decay”, p. 90.

⁵⁰ R. W. Seton-Watson, *History of the Roumanians* (Cambridge, Cambridge University Press, 1934), p. 354. Pentru industrializarea din România vezi David Turnock, „The Industrial Development of Romania from the Unification of the Principalities to the Second World War”, în Francis W. Carter, ed., *An Historical Geography of the Balkans* (Londra, Academic Press, 1977).

⁵¹ Carol Iancu, *Les juifs en Roumanie (1866–1919): de l'exclusion l'émancipation* (Editions de l'Université de Provence, 1978), p. 143.

⁵² Nicholas Spulber, *The State and Economic Development in Eastern Europe* (New York: Random House, 1966), p. 144.

⁵³ Simon Dubdov, *History of the Jews*, 4th rev. ed. (New York, Yoseloff, 1973), p. 630.

⁵⁴ Spulber, *State and Economic Development*, pp. 100–102.

⁵⁵ Dubdov, *History of the Jews*, p. 633.

⁵⁶ Moore, *Dictatorship and Democracy*, p. 420.

⁵⁷ Eugen Weber, „komania”, în Hans Rogger and Eugen Weber, ed., *The European Right* (Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1965).

⁵⁸ Moore, *Dictatorship and Democracy*, p. 420.

⁵⁹ *Idid.*, p. 438.

⁶⁰ Deena r. Sadat, „Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century”, în *Journal of Modern History*, 44 (1972), pp. 346–363.

⁶¹ Pentru o prezentare excelentă a istoriei Bulgariei de la obținerea autonomiei până la Primul Război Mondial vezi Richard J. Crampton, *Bulgaria, 1878–1918: A History* (Boulder: East European Quarterly Press, 1983).

⁶² Pentru efectele pe care le-a avut extinderea rețelei de căi ferate asupra țărănimii din Balcani, vezi Sugar, „Railroad Construction”.

⁶³ *Statistički godišnjak kraljevine Srbije, Knj. 12. 1907–08* (Belgrade, 1913), pp. 277–290.

⁶⁴ *Situation financière et économique du Royaume de Serbie* (Belgrade, 1910), pp. 14–15.

⁶⁵ Pentru natura acestui proces, vezi Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1983).

⁶⁶ Charles Jelavich, „Serbian Textbooks: Toward Greater Serbia or Yugoslavia?”, în *Slavic Review*, 42 (1984), p. 618.

⁶⁷ Andrija Radenić a arătat cum frământările țărănimii sârbe au scăzut în intensitate, în decursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, pe măsură ce partidele politice cu o bază urbană au preluat funcția de conducători ai acestei clase de la liderii ei tradiționali, patriarhali. O expunere sumară poate fi găsită în Andrija Radenić, „Karakteristične crte buntovnih pokreta”, în *a sa Iz istorije Srbije i Vojvodine, 1834–1914* (Novi Sad, Belgrad, Matica srpska and Istorijski institut, 1973), pp. 359–366.

⁶⁸ Michael Palaret, „Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I”, în *The Journal of Economic History*, 39 (1979), pp. 719–740.

⁶⁹ Crampton, *Bulgaria*, pp. 30–31.

⁷⁰ *Ibid.*, pp. 158–160.

⁷¹ Cele 100 de procente de la 1879–1883 au devenit 154 la 1889–1892. Vezi Crampton, *Bulgaria*, pp. 149, 208.

⁷² Joseph Rothschild, *The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883–1936* (New York, Columbia University Press, 1959).

⁷³ John D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923* (Princeton, Princeton University Press, 1977), p. 55.

⁷⁴ Michael Palaret, „Land, Labour and Industrial Progress in Bulgaria and Serbia before 1914”, în *The Journal of European Economic History*, 12 (1983), p. 177; Crampton, *Bulgaria*, p. 358.

⁷⁵ Dimitrie Djordjević, „Foreign Influences on Nineteenth-Century Balkan Constitutions”, în Kot K. Shangriladze, Erica W. Townsend, ed., *Papers for the Fifth Congress of Southeast European Studies* (Columbus, Ohio, Slavica, 1985), pp. 72–102.

⁷⁶ Theda Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* (Cambridge, Cambridge University Press, 1979). Pentru o extindere a argumentelor lui Skocpol referitoare la preeminența statului în sfera ideilor vezi William H. Sewell, Jr., „Ideologies and Social Revolutions: Reflections on the French Case”, în *Journal of Modern History*, 57 (1985), pp. 57–85.

⁷⁷ Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution, 1789–1848* (Londra, Weidenfeld and Nicolson, Ltd., 1962), p. XV.

⁷⁸ Kenneth Jowitt, „The Sociocultural Bases of National Dependency in Peasant Countries”, în Kenneth Jowitt, ed., *Social Change in Romania, 1860–1940* (Berkeley, Institute of International Studies, University of California, 1978), pp. 1–30.

INDEX

A

Abel, Wilhelm – 124, 155, 197, 203, 207
absolutist, stat – 55, 56, 64, 68, 70,
148, 156, 255
Adrianopole, tratatul de la (1829) – 92
Africa de Nord – 73
agricultură – 19, 66-68, 77, 82, 95,
102, 113, 142, 152, 153, 167, 174,
176, 180, 182, 184, 190, 191, 205,
242, 245, 254, 255, 265, 277, 282,
287, 302
Allason, Robert – 268
Albania – 12
Aleksinac – 178, 207
Algeria – 191
America – 10, 152, 194, 220
Amsterdam – 123
Anatolia – 73, 167, 170, 173-176,
188, 204, 206, 210, 221, 224, 228
Anderson, Perry – 68, 106, 124, 126,
139, 145, 156, 225, 236, 237, 254, 255
Anglia – 9, 13, 43, 63, 64, 66, 67, 82,
95, 120, 191, 230, 231, 237, 257, 268
animale domestice – 171, 229
Antwerp – 123
arabi – 77
argint – 171, 230, 232
armată – 19, 22, 56, 133, 144, 146,
172, 177, 187, 228, 296, 300
armeni – 286
Asia Mică, vezi *Anatolia*
asiatic, mod de producție – 226
atçeken, nomazi – 174
Augsburg – 267

Austria – 22, 91, 94, 96, 104, 136,
147, 231, 237, 243, 256, 268, 271,
272, 275, 277, 282, 309-311; vezi și
Imperiul habsburgic
austro-ungar – 243, 249

B

Bairoch, Paul – 243-245, 248, 256,
259, 261
Balcani – 7, 13, 14, 16, 22, 70, 73, 77,
79, 102, 167, 168, 170, 172, 173,
178, 180-182, 188, 197, 204, 205,
208, 220, 221, 224, 225, 227-229,
233, 236, 242, 243, 247, 248, 253,
256, 257, 292, 305, 312
Barkan, Ömer – 196, 199, 201, 202,
204-206, 209, 211, 214, 228, 256
Battenberg, Alexander – 298
Bavaria – 96
Bell, John – 300
Belgia – 16, 101
Belgrad – 178, 180, 208, 209, 217,
254, 258, 312
Beneš, Eduard – 266
bere – 133, 148
Berlin – 107, 109, 110, 112, 114,
194, 199, 201, 207, 212, 217, 299
Bethlen, Istvan – 274
Białystok – 152
bizantin, Imperiul – 73, 167, 222,
223, 224, 226, 236
Blum, Jerome – 108, 109, 112, 114,
125, 156, 160
Boemia – 15, 16, 78, 79, 81, 84, 85,
87, 89-91, 94-101, 104, 110, 112,
117, 124, 141, 147, 266-271, 275,
277, 280

- boieri – 282, 283-287, 289
 Bonjour, Felix – 256, 257
 Brandenburg – 89
 Braudel, Fernand – 69, 196, 206, 211, 212, 220, 231, 254, 256, 257
 Brătianu, Ion C. – 287, 289, 290, 303
 Brătianu, Ion I. C. – 290
 Brenner, Robert – 7, 8, 10, 13, 14, 27, 68-70, 124, 125, 155, 156, 195, 196, 218, 225, 236, 255, 258
 bresle – 119, 143
 Brno – 112, 270
 Browning, Robert – 222, 254
 Broz, Iosip – 242
 Bucovina – 83
 București – 106, 109, 113, 114, 284, 286, 287
 Budapesta – 7, 107, 109, 111, 113, 115, 200, 203, 242, 278, 306, 308
 Bulgaria – 22, 98, 109, 168, 172, 173, 174, 181, 188, 210, 236, 244-248, 251, 252, 254, 260, 261, 264, 265, 292-294, 296-304, 312
 bumbac – 190, 217, 230, 231, 233, 234, 237, 247, 256, 269, 270
 Burgas – 246
 Burgundia – 16
 Burszta, Jozef – 133, 159
 Bystron, Jan – 133, 159
- C**
- Canada – 247
 capitalism – 6, 10, 24, 68-70, 194, 196, 213, 218, 264; capitaliști – 47, 50, 51, 129; vezi și *proprietate, relații de* -
 carolingian, Imperiul – 36
 cartofi – 94, 96, 97
 castelan – 36
 catolic – 143
 cazaci – 136
 căi ferate – 92
 cărbune – 152, 244, 246, 247
 Cehoslovacia – 264-266, 273, 274, 303
 celți – 72, 73, 76, 85, 110
 centru – 142, 162, 242, 243, 278, 284
 China – 13, 14, 107, 256, 265, 292, 301, 313
 Christov, Christo – 190, 211, 216
 çiftlik – 167, 182-191, 210, 213, 216, 217, 233-237, 258
 Cisleithania – 277, 278
 colonialism – 18
 comerț – 15, 17, 18, 21, 29, 43-46, 48-51, 57, 58, 60, 62, 65, 68, 76, 77, 82, 87, 91-94, 98, 102, 104, 119, 120, 122-125, 127, 128, 131, 132, 139, 141-143, 148, 149, 153, 169, 181, 187, 188, 190, 193, 221, 222, 227-233, 237-240, 243, 246, 257-259, 267-270, 275, 280, 283, 288, 289, 293
 Constantinopol – 229, 233, 236
 construcții navale – 239
 Contrareforma – 238
 Cook, M. A. – 177, 206, 257
 creștere economică, teorii ale – 46, 117, 185, 219, 241, 243
 creștini – 167, 169, 170, 171, 180, 213, 236
 criza feudalismului – 43
 criza secolului al XVII-lea – 67, 141, 179, 218
 Croația-Slavonia – 240, 242, 259, 278
 cupru – 81, 82, 274; vezi și *minerit*
 Cvetkova, Bistra – 172, 173, 181, 201, 202, 205, 207, 208, 209, 210

D

datorii – 102, 130, 138, 248, 295
Demirhisar – 189
densitate – 12, 17, 55, 72, 118, 148, 228, 229, 242, 247
dependență – 20, 30, 78, 119, 131, 149
Dietă – 274, 276
dijmă – 61, 170, 176, 180, 234, 237, 283, 284; vezi și *impozitare*
dijme – 168, 180, 182, 184, 187, 285
Dimitrijević-Apis, Dragutin – 296
Dimitrov, Strašimir – 173, 174, 188, 203, 204, 206, 207, 214, 236, 255, 258
Domar, Evsey – 139, 161
domenii bisericești – 224
domenii nobiliare – 98
Dopsch, Alphonse – 49
Dragoman – 180
Dubrovnik – 210, 227
Durazzo – 181

E

Edirne – 199, 246
Elbağ – 140, 143
Elba – 17, 41, 58, 82, 83, 86, 88, 119, 183, 268
Eldem, Vedat – 244, 260
Elveția – 12
emancipare – 99, 123, 152, 165
Europa Centrală – 12, 78, 85, 86, 97, 156, 248, 266
Europa de Nord – 58-60, 223, 228
Europa de Sud – 60-62, 168
evrei – 141, 280-282, 286, 288, 289, 310

F

Faroqhi, Suraya – 173, 176, 180, 181, 204, 206, 210

fascism – 274, 291

Fekete, Lajos – 172, 173

Ferdinand, prințul – 299-301

feudal, feudalism – 19, 24, 36-39, 41-43, 45, 55, 56, 58, 59, 61, 63-66, 74, 75, 78, 79, 81, 106, 113, 133, 157, 161, 170, 205, 225, 234, 235, 241, 276, 279, 283; vezi și *criza feudalismului, relații de proprietate feudală*

fier – 83, 100, 118, 142, 151, 223, 240, 244

Flandra – 44

fluctuații – 129, 168, 176, 192

folwark – 119, 127, 128, 133, 134, 137, 139, 150, 157

Frank, André Gunder – 194, 230, 241, 247, 256, 259

Franța – 16, 43, 55-57, 63-65, 79, 95, 101, 185, 186, 212, 230, 231, 233, 237, 244, 256, 257

Franz Iosif – 271, 272, 281, 309

Frederic II, cel Mare – 276

G

Galicia – 84, 152, 153

Gandev, Christov – 172, 173, 214, 236, 255, 258

Garver, Bruce M. – 272, 308

Gdańsk – 120, 122, 130, 140, 142, 154, 162, 163

gentry – 132, 139, 159

Germania – 7, 36, 55-58, 64, 65, 72, 79, 82, 89, 101, 124, 136, 147, 231, 244, 248, 265, 282, 310; vezi și *Bavaria, Mecklenburg, Prusia*

Gnezno – 83

Göllner, Carl – 239, 258

Good, David – 241, 242, 256, 258-260, 307, 309

Gostomski, Anzelm – 133, 159
grâne – 17, 82, 86, 87, 89-91, 93,
120, 121, 123-25, 132, 133, 141,
142, 184, 223, 228, 229, 267, 275,
280, 283, 285, 289, 310
Grecia – 244, 247, 248, 261
Grodecki, Roman – 126, 156
Gunst, Petér – 7, 15, 16, 71, 106, 108,
109, 111-115, 203, 255

H

habsburgic, Imperiul – 18, 149, 238,
241, 257, 274
Hamburg – 207, 208, 268
Hicks – 139, 161, 226, 255
Hobsbawm, Eric – 7, 8, 11, 12, 25,
107, 161, 179, 304, 310, 313
Hörnigk, P.W. – 268
Horthy, amiralul Miklos – 274
Hus, Jan – 266
Hütteroth, Wolf-Dieter – 173, 203,
204, 209

I, Î

ideologie – 134, 295, 297, 299
imperialism – 195; vezi și *colonialism*
impozitare – 73, 151, 178, 179, 283
Inalick, Halil – 172, 174, 177, 186, 187,
195, 199-205, 207, 208, 210, 211,
213, 214
India – 107, 190, 256, 259
industrializare – 101, 132, 151-153,
164, 241, 252, 263-265, 273, 277,
281, 282, 287, 301
inflație – 55, 207; vezi și *monedă*,
revoluția prețurilor
Issawi, Charles – 191, 212, 216, 217,
257, 260, 261
Istanbul – 194, 199-202, 206, 207,
211, 213, 214, 227, 284, 293

Italia – 5, 36, 73, 172, 212, 256
Iugoslavia – 189, 225, 238
Ivan al IV-lea cel Groaznic – 75
Izmir – 213

J

Jackson, Marvin – 189, 244
Janos, Andrew – 279
Japonia – 282
Jelavich, Charles – 296
Jones, Eric L. – 24, 237
Jowitt, Kenneth – 11
junker – 282

K

Kahan, A. – 140, 162
Kamiński, A. – 137
Karadjordjević, Peter – 296, 303
Károly, Mihály – 274, 282
Kinsky, Filip Josef – 269
Kjustendil – 188
Kligman, Gail – 11
Klíma, Arnošt – 268, 306, 307, 308
Kochanowicz, Jacek – 7, 15-17, 69
Koleradov, Petür St. – 173
Königsberg – 84
Kula, Witold – 69, 111, 127, 131,
134, 157, 159, 161
Kun, Béla – 274, 282

L

Lampe, John R. – 7, 16, 19, 20, 189,
197, 202, 210, 211, 215, 216, 219,
255, 257-261
lână – 94, 114, 147, 181, 252, 271, 275
Lemberg – 84
lemn de construcție – 82
Leopold I – 276
Leopold al II-lea – 276

Letonia – 103
Levant – 198, 212, 213, 216, 217,
239, 308
Lituania – 103, 104, 118, 123, 140,
144, 145
Livonia – 89
Łódź – 151, 156
Love, Joseph – 11
Lubecki-Drucki, prințul – 151
lux, consum de – 43, 44, 49, 52, 59,
95, 120, 127, 131, 139, 147, 223, 277
Luxemburg, Rosa – 11, 68
Lybyer, Alfred – 237, 258

M

Macedonia – 168, 184, 188, 189,
190, 208, 212, 216, 224, 233, 235,
246, 247, 257, 260, 293
Mańczak, Antoni – 69, 121, 123, 138,
154, 155, 157, 158, 160-163
Małowist, Marion – 154, 155
maghiar – 7, 79, 91, 113, 275, 276,
279, 281, 282, 288, 311
magnați – 17, 127, 132, 134, 143,
157, 276-278, 282
Malthus, Thomas – 226
Manastir – 178, 184
Maniu, Iuliu – 290, 291
manufacturi – 32, 67, 132, 159,
268, 269, 275
Marea Mediterană – 233
Marea Neagră – 223
Maria Tereza – 269, 275, 276, 307
Marković, Svetozan – 297
Marx, Karl – 49, 68, 107
Masaryk, Thomas – 266, 273, 303
mătase – 185
McGowan, Bruce – 178, 181, 185,
188, 202, 204, 205, 206, 207, 208,
210-213, 215, 229, 235, 256, 257, 258

McNeill, William H. – 237
Mecklenburg – 88, 112, 124
Mehmed al II-lea – 170
Melnik – 189
mercantilism – 133, 195
mercenari – 12
meșteșugari – 270, 288
migrații – 17, 76
Milano – 267
Minerit – 78, 247, 271
Minneapolis – 242, 278
Moldova – 15, 19, 77, 92, 93, 106,
113, 284, 288, 290; vezi și *România*
monarhie – 79, 259, 296
monedă – 168, 222, 223, 232
monopoluri – 91
Moore, Barrington – 22, 136, 151,
160, 163, 264-266, 273, 274, 281,
282, 286, 290-292, 300-306, 311
Moravia – 84, 112, 147, 266, 270
Mulhall, M. G. – 244, 260
musulmani – 167, 170, 186, 235, 237

N

Nichtweiss, J. – 112, 124, 155
Nicolae al II-lea – 272
Niš – 180
normanzi – 224
North, Douglass C. – 24, 140, 162, 261
Nuremberg – 267

O

Obrenović, Alexandru – 296
Obrenović, Mihail – 294
Obrenović, Milan – 297, 303
Obrenović, Miloš – 192
O'Brien, Patrik – 231, 232, 257
Oder – 83, 86, 88, 207
olandezi – 141, 160, 233, 268; vezi
Țările de Jos

opium – 190
orașe – 13, 18, 44, 59, 77, 78, 81, 83-85, 90, 119, 133, 136, 137, 140, 142, 143, 148, 224, 235, 241, 274, 288
orășeni – 83, 85, 141, 142, 278
orez – 171, 174, 175, 180
organizare – 34, 43, 60, 63, 83, 84, 300, 305
Orientul Mijlociu – 167, 274
Ortodox – 169, 200
otoman, Imperiul – 63, 91, 109, 165-167, 172, 177, 179, 188, 191-193, 205-207, 226, 231, 232, 238-240, 244, 248, 257, 260, 299

P

Palairret, Michael – 217, 252, 260, 262, 296, 297, 312
Palmer, R.R. – 144
Paris – 68, 69, 107, 111, 114, 155, 161, 194-197, 202, 206, 208, 211, 212, 217, 254, 257, 284, 307
Parker, Jason – 5, 13, 208
Pašić, Nikola – 294, 296
pastoralism – 169, 225; *vezi și trans-humanță*
periferie – 6, 14, 19, 20, 150, 166, 192, 219, 220, 233, 241, 243, 246
Petrič – 189
pește – 90
Petru cel Mare – 75
Petru I – 105, 106, 296
piața mondială – 12, 19, 98, 217, 285
piețe – 67, 76, 81, 89, 92, 96, 125, 128, 131, 151, 229, 242; *vezi și comerț, comerț mondial*
Pirenne, Henri – 49
Piro – 180

Plovdiv – 180
Polonia – 14, 16-18, 58, 59, 77-79, 82, 83, 85, 87-90, 92-101, 103, 108, 109, 112, 117-126, 132, 136, 137, 139-151, 153, 154, 156-159, 161-163, 179, 183, 237, 264, 267
populație – 15, 41, 64, 67, 72, 97, 118, 133, 143, 144, 171, 172, 184, 191, 211, 224, 247, 271, 274, 288, 295
Portugalia – 11, 267
Poznań – 120, 137, 140, 152, 154, 156, 157, 160
Praga – 110, 112, 209, 242
producție – 21, 28-32, 34, 38, 39, 41, 44, 46-51, 53, 54, 66, 72, 73, 90, 94-96, 102, 104, 119, 123, 128, 129, 140, 142, 144, 162, 183, 184, 187, 188, 192, 193, 217, 218, 223, 226, 230, 242, 249, 250, 252, 267, 282, 287
pronoia – 226
proprietate – 30, 31, 33-39, 45, 46, 47-56, 58-61, 63, 65, 66, 73-75, 79, 80, 103, 104, 174, 183, 184, 187, 192, 227, 234, 284, 285, 310
proprietate țărănească – 80, 103
Prusia – 17, 18, 22, 89, 120, 131, 142-147, 158, 161, 269, 282

R

Ragusa – 181, 200, 210
război – 59, 64, 158, 175, 225, 231, 267, 273, 283, 290, 298
Războiul de Treizeci de Ani – 143, 267
reaya – 169, 170, 171, 174, 175, 179, 180, 181, 186, 205
Reichsrat – 272
Reis, Jaime – 11, 209

Rej, Mikołaj – 132, 133
revoluția prețurilor – 87
Riga – 84, 113
Rijeka – 239
Ristić, Jovan – 294
roman, Imperiul – 74, 222
România – 7, 17, 19, 82, 98-100,
102, 103, 114, 115, 244-248, 260,
261, 265, 282, 283, 285-289, 291,
292, 294, 296, 302-304, 310, 311;
vezi și *Moldova, Valahia*
Rothenberg, Gunter – 239, 258
Rumburk – 269
Rumelia – 182
Rusia – 15, 16, 18, 22, 75-77, 79,
80, 82, 83, 89, 92-95, 98-100, 102,
103, 104, 106, 108, 109, 112, 114,
124, 136, 145-147, 149, 237, 272,
292, 301
Rusiński, Władysław – 123, 155,
158, 160, 197
Rutkowski, Jan – 113, 124, 125,
157, 159, 161

S, Ș

Salonika – 189, 231, 237, 246
• Saxonia – 268
Schneider, Jane – 11
sclavi – 78, 89, 99, 128, 175, 191
Seghedin – 174
Seimul polonez – 135, 143, 144, 146
Semendire – 174
sendlirme, politica de tip – 62
Serbia – 98, 188, 237, 244-248, 251,
254, 258, 260-262, 264, 266, 292-
299, 302, 304, 312
Seres – 190, 215
Silezia – 81, 83, 143, 147, 152, 153,
269
sipahi – 61, 170, 175, 176, 177, 178,
182, 185, 186, 226, 227, 235, 258

Sirem – 172, 174, 202, 204, 210
Siria – 173
Skopje – 190, 203, 204, 205, 208,
215, 216, 261
Slankamen – 180
Slavonia – 240, 242, 259, 278
Slovenia – 78, 79, 85, 103, 239, 242
Smith, Adam – 27-31, 46, 49, 68,
208, 306
smithieni – 10, 50
Smyrna – 181
Sofia – 109, 180, 198, 202, 203,
206-208, 210, 211, 214, 217, 229,
254-258
Spania – 16, 24, 194, 267
Stahl, Henri H. – 107, 115, 123, 155
Stamboliski, Alexander – 299-301,
312
Stambulov, Stefan – 298, 299, 301
Ständestaat – 14, 272
Statele Unite – 6, 190, 242, 247
Stettin – 84
Stoianovich, Traian – 169, 200, 202,
211, 212, 216, 240, 258
Stokes, Gale – 20, 22, 251, 263,
306
succesiune – 64, 102, 227, 269
Suedia – 142, 158
Suez, Canalul de – 190
Švehla, Antonín – 266
Svoronos, Nikos G. – 212, 232, 257
Sweezy, Paul – 49, 68
șerbie – 79, 103, 124, 132, 135,
182; vezi și *emancipare*

T, Ț

Targowica, Confederația de la
(1792) – 146
tarife vamale – 101, 249
Tazbir, Janus – 134, 158, 159
Tessalia – 188, 190, 217, 243

textile – 43, 44, 152, 185, 217, 240,
267, 268, 270, 274, 277, 310
Thornton, John – 270
Tisza, Kálmán – 280, 281, 287, 289, 303
Tito – 242; *vezi și Iosip Broz*
Topolski, Jerzy – 69, 111, 125, 127,
132, 154, 156-159, 161, 162, 163,
208
Toruń – 140, 143, 157
Tracia – 168, 188, 191
transhumanță – 174
Transilvania – 87, 242, 278, 290
transport – 89, 91-93, 146, 174,
188, 190, 272, 276
Trieste – 239
tutun – 231, 233, 234, 237, 246
Tymieniecki, Kazimierz – 111, 125,
126, 156
Țările de Jos – 13, 16, 41, 86, 137,
239, 256

U

Ucraina – 15, 77, 126
Ungaria – 7, 14, 16, 75, 78-85, 87-
91, 94-101, 103, 111-113, 117,
136, 141, 147, 148, 181, 242, 244,
248, 251, 264, 265, 274, 275, 277,
278, 280-282, 289, 294, 302, 304,
305, 310
urbanizare – 95, 101

V

vakif – 169, 227, 228, 255
Valahia – 15, 19, 92, 93, 284, 288;

vezi și România
varegi – 77
Varna – 246
Varșovia – 110-113, 122, 140, 143,
154-164
Veinstein, Gilles – 187
Veneția – 147, 227
Vidin – 188, 236
Viena – 96, 148, 151, 180, 198,
238, 240-242, 249, 276, 278-280,
284
Vistula – 86, 88, 131
viticultură – 179
viticultura – 224
vodcă – 132, 159
Voievodina – 239, 240
Voisé, Waldemar – 11

W

Wallerstein, Immanuel – 15, 24, 50,
51, 69, 124, 128, 155, 157, 166,
193, 195, 196, 210, 217, 218, 220,
221, 225, 233, 234, 243, 254
Weber, Max – 24, 311
Wyczański, Andrzej – 127, 146,
157, 162, 163, 208

Z

Zagreb – 259 •
zahăr – 94, 96, 101, 152, 239, 271
Zamość – 143
zemstve – 272
Żytkowicz, Leonid – 112, 161, 163

CUPRINS

PREFAȚĂ LA EDIȚIA ÎN LIMBA ROMÂNĂ	5
ÎN LOC DE INTRODUCERE	8
Capitolul I	9
CAUZE ȘI CONSECINȚE ALE ÎNAPOIERII	9
Note – Capitolul I	24
Capitolul II	27
ÎNAPOIEREA ECONOMICĂ ÎN EUROPA DE EST	
ÎN LUMINA DEZVOLTĂRII OCCIDENTALE	27
Mecanismul dezvoltării economice moderne și problema declanșării sale	28
Relații de proprietate, reguli de reproducție socială și dezvoltare economică	30
Relațiile de proprietate precapitaliste și constituirea lor	33
Dezvoltarea feudalismului ca un rezultat al relațiilor de proprietate precapitaliste	36
Originea și constituirea relațiilor de proprietate feudale	36
De la relațiile de proprietate de tip feudal la regulile de reproducție economică de tip feudal	37
De la legile de reproducție ale feudalismului la legile sale de dezvoltare	39
Comerțul, orașele și criza feudalismului	43
O abordare alternativă a problemei dezvoltării?	
O critică a „smithianismului” istoric	45
Dezvoltarea diferitelor regiuni europene în perspectivă comparativă	52
Persistența înapoierii și declanșarea modernizării	52
Europa Occidentală: proprietatea țărănească și statul absolutist	55

Europa de Nord-Est: dezvoltarea șerbiei	58
Europa de Sud-Est: statul otoman	60
Anglia începuturilor epocii moderne: declanșarea dezvoltării de tip modern	63
Note – Capitolul II	68

Capitolul III

SISTEMELE AGRARE ALE EUROPEI CENTRALE ȘI DE EST	71
Formarea unei zone economice și sociale est-central europene	81
Apariția pieței mondiale moderne	86
Secolul al XIX-lea	93
Concluzie	103
Note – Capitolul III	106

Capitolul IV

ECONOMIA POLONEZĂ ȘI EVOLUȚIA DEPENDENȚEI	117
Principalele curenți de dezvoltare ale economiei poloneze	117
Originile dependenței	122
Originile economiei iobăgiste	123
Economia sistemului domenal	127
Evoluția economiei iobăgiste	130
Ideologia economică a nobilimii	132
Țăranii și iobăgia	134
Viața orășenească	140
Soarta statului polonez	144
Concluzie	147
Polonia secolului al XIX-lea	150
Note – Capitolul IV	154

Capitolul V

TRADIȚIE ȘI SCHIMBARE ÎN ECONOMIA RURALĂ A EUROPEI DE SUD-EST.

ÎN TIMPUL DOMINAȚIEI OTOMANE	165
Agricultura și populația în vremea cuceririi otomane	167
Regimul funciar otoman clasic	170
Transformările vieții rurale în secolul al XVII-lea	175

Agricultura orientată către export	
și proprietatea funciară de tip <i>çiftlik</i>	182
Concluzie	192
Note – Capitolul V	194
Capitolul VI	
FRONTIERĂ IMPERIALĂ SAU PERIFERIE CAPITALISTĂ?	219
Despre cum trebuie definită înapoierea <i>balcanică</i> ,	
între 1520 și 1914	219
Balkanii Înaintea cuceririi otomane	222
Comerțul balcanic între 1500 și 1800	225
Transformările economiei agrare în <i>Balkani</i>	233
Impactul economiei <i>habsburgice</i>	238
Noile state independente <i>balcanice</i>	243
Concluzie	249
Note – Capitolul VI	254
Capitolul VII	
FUNDAMENTELE SOCIALE	
ALE STRUCTURILOR POLITICE EST-EUROPENE	263
Note – Capitolul VII	306
INDEX	315

Pentru comenzi și informații
adresați-vă la:

Editura CORINT
Diffuzare și Clubul Cărții

Str. Teodosie Rudeanu nr. 21
Sector 1, București

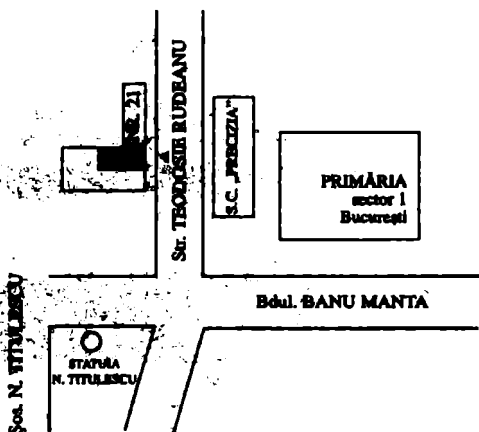
Tel: 222.19.49, 223.19.28; 260.10.26; 222.40.34

Fax: 222.71.78

E-mail: vanzari@edituracorint.ro

Magazinul virtual:

www.edituracorint.ro

Format: 16/54 x 84

Coli tipo: 20,5

Tiparul executat la **S.C. TIPARG S.A.**

Pitești, B-dul N. Bălcescu, nr. 93

Tel.: 0248 22 12 75; Fax: 0248 22 13 48

E-mail: tiparg@geostar.ro

Dragi prieteni,

Avem plăcerea să vă invităm la **CLUBUL CĂRȚII CORINT**.
COMPLETAȚI acest talon cu numărul exemplarelor dorite și
puneți-l netimbrat în orice cutie poștală.

**AVANTAJELE DE A FI MEMBRU
AL CLUBULUI CĂRȚII CORINT:**

- primiți periodic catalogul aparițiilor editoriale;
- primiți cărțile solicitate, prin poștă, direct la domiciliu, iar taxele poștale sunt suportate de editură;
- primiți câte o carte cadou pentru fiecare nou membru pe care îl aduceți în clubul nostru;
- dacă veți comanda până la 30 de exemplare, beneficiați de o reducere de 10%;
- pentru comenzi mai mari de 30 de exemplare, beneficiați de o reducere de 15%;
- tirajele fiind limitate, acordăm prioritate membrilor **CLUBULUI CĂRȚII CORINT**.
Editura își rezervă dreptul de a face modificări de preț, periodic.

Correspondență
Răspuns

CR

Se taxează
la destinație

DESTINATAR:

CLUBUL CĂRȚII

CORINT

CP 1 – 591

Cod poștal: 70700

Tel: (01) 222.19.49

București

EXPEDITOR: Nume:

Adresa: localitate: str:

nr:bl:sc:ap: cod poștal:jud (sect):.....

☎ telefon:

Numele noului membru al Clubului Cărții CORINT adus de tine:

La prima comandă făcută de noul membru al **CLUBULUI CĂRȚII CORINT** adus de dvs., primiți o **carte cadou**.

Mentionați ce domenii sau lucrări vă-ar interesa să găsiți în aparițiile de la Editura CORINT:

NR EX	TITLU	AUTORI	PREȚ (cu TVA inclus)
	Cartagina sau Imperiul mării – nr. 2	François Decret	104 000
	Dinamica capitalismului – nr. 5	Fernand Braudel	71 000
	Tentația tranziției – nr. 6	Adrian Pop	142 000
	Arta nazistă – nr. 7	Adelin Guyot, Patrick Restellini	136 000
	Acordul Churchill–Stalin din 1944 – nr. 8	Maria G. Brătianu	136 000
	Schimbarea socială într-o societate periferică – nr. 9	Daniel Chirot	153 000
	Ideologia politică a Imperiului bizantin – nr. 10	H. Ahrweiler	142 000
	Atelierul istoriei – nr. 11	François Furet	153 000
	Istoria mafiei – nr. 12	M.A. Matarđ Bonucci	142 000
	O lecție de istorie cu Fernand Braudel – nr. 14	***	164 000
	Identități și solidarități medievale – nr. 15	Stelian Brezeanu	191 000
	Imperiul haosului – nr. 16	Alain Joxe	147 000
	Vânătorie lui Ceaușescu așa cum au fost – nr. 18	Mitică Georgescu	120 000

NR. EX.	TITLU	AUTORI	PREȚ (cu TVA inclus)
	Secolul XXI va fi mistic sau nu va fi deloc – nr. 19	Jean Vernet	180 000
	Cheile puterii în Evul Mediu – nr. 20	Jeannine Quillet	162 000
	Secrete de alcov – nr. 21	Laure Adler	169 000
	Isus din Nazaret – nr. 22	Jaques Shlosser	164 000
	Islamul. Credințe și instituții – nr. 23	Henri Lammens	217 000
	Gheorghe I. Brătianu. Istorie și politică – nr. 24	Petre Otu, Aurel Pentelescu	164 000
	Dacia Provincia Augusti – nr. 25	Iancu Moțu	109 000
MICROSINTEZE			
	Istoria Germaniei – nr. 6	Jacques Droz	71 000
	Primul Război Mondial – nr. 17	Pierre Renouvin	82 000
	Istoria arabilor – nr. 18	Dominique Sourdel	87 000
	Statul Israel – nr. 19	André Chouraqui	82 000
	Al Doilea Război Mondial – nr. 21	Henri Michel	82 000
	Istoria Elveției – nr. 26	Jean-Jacques Bouquet	87 000
	Istoria Bulgariei – nr. 29	P. Pavlov, I. Ianev, D. Cain	82 000
	Istoria Berlinului – nr. 28	Cyril Buffet	87 000
	Istoria Parisului – nr. 30	Yvan Combeau	71 000
	Secolul lui Augustus – nr. 35	Pierre Grimal	85 000
	Civilizația amerindiană – nr. 36	Claudi R. Crós	82 000
	Războiul de Șase Zile – nr. 37	Pierre Hazan	93 000
	Antichitatea orientală – nr. 38	Pierre Amiet	93 000
	Ungaria – nr. 39	Janos Szavai	86 000
	Egiptul Antic – nr. 43	Jean Vercoutter	82 000
	Afacerea Kennedy – nr. 45	Thierry Lentz	93 000
	Istoria Indiei – nr. 46	Michel Boivin	93 000
	China imperială – nr. 48	Denys Lombard	93 000
	Civilizațiile africane – nr. 49	Anne Stamm	93 000
	Istoria Italiei – nr. 50	Paul Guichonnet	93 000
	Napoleon – nr. 51	Roger Dufraisse	93 000
	Istoria Irakului – nr. 52	Philippe Rondot	108 000
	Islamul contemporan – nr. 53	Ali Mérad	108 000
	Marea Britanie în secolul al XX-lea – nr. 54	François-Charles Mougel	108 000
	Istoria SUA după 1945 – nr. 55	Jaques Portes	119 000
	Japonia contemporană – nr. 56	Michel Vité	108 000
	Commonwealth-ul – nr. 57	Henri Grimal	119 000
	Constantin cel Mare – nr. 58	Bertrand Lançon	119 000
	Istoria Asiei moderne – nr. 59	Sorin Mitu	152 000
	Istoria Macedoniei – nr. 60	Kopi Kycyku	109 000
	Australia – nr. 61	Jean-Claude Redonnet	119 000
	Europa de Nord în secolul al XX-lea – nr. 62	François-Charles Mougel	109 000
	Interpolul – nr. 64	Marc Lebrun	109 000
	Cartagina – nr. 65	Madeleine Hours-Miedan	109 000
	Etruscii – nr. 66	Raymond Bloch	99 000

Clis

Decalajul dintre țările Europei de Est și țările dezvoltate din Occident rămâne o certitudine a lumii în care trăim. Dar poate fi acesta depășit?

Înainte de toate, trebuie să cunoaștem cum s-a ajuns la această situație. Apoi, să stabilim în ce măsură teoriile „dependenței” și „sistemului mondial”, foarte populare în deceniile 5-9 ale secolului trecut, sunt încă de actualitate. Abia atunci vom putea descoperi dacă preconizata „întoarcere la capitalism” înseamnă, așa cum susțin încă alarmiștii zilelor noastre, întoarcerea acestei regiuni la statutul de periferie exploatată, deci anularea oricăror șanse de a ajunge vreodată din urmă Occidentul.

Într-o Românie ale cărei ambiții de integrare europeană și prosperitate par a fi pe cale să se realizeze, această lucrare constituie o lectură de maximă însemnătate: o analiză lucidă, lipsită de patimă, a istoriei economice din ultimele secole, a cărei finalitate ia, paradoxal, forma speranței de care avem atâta nevoie.

ISBN: 973-653-605-X

Preț: 155 000 lei